

ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ
ԱՐԵՎԵԼԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ
ԵՎ
ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐ

X

ԵՐԵՎԱՆ

ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ
ԱՐԵՎԵԼԷՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ
ԵՎ
ԺՈՂՈՎՈՒՐՅՆԵՐ

X

ԹՈՒՐԹԻԱ

11126
АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

СТРАНЫ и НАРОДЫ
БЛИЖНЕГО
и
СРЕДНЕГО
ВОСТОКА

Х

ТУРЦИЯ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1979

Խմբագրական կոլեգիա

Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ (նախագահ), Հ. Գ. ԽՆԴԿՅԱՆ (նախագահի տեղակալ),
Բ. Ղ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Ե. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Հ. Մ. ԵՊԻՍՏՅԱՆ, Խ. Մ. ՉԱՏՈՅԷ,
Վ. Ա. ՐԱՅՑՑԻՐԳՅԱՆ (գլխ. խմբագրող)

Հասցեի պատասխանատու խմբագիր
Բ. Ղ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Редакционная коллегия

Г. Х. САРКИСЯН (председатель), О. Г. ИНДЖИКЯН (зам. председателя),
Е. К. САРКИСЯН, Н. О. ОГАНЕСЯН, Г. М. ЕГАНЯН, Х. М. ЧАТОВЕ,
В. А. ВАРБУРГЯН (уч. секретаря)

Ответственный редактор тома
Е. К. САРКИСЯН

THE COUNTRIES AND PEOPLES OF THE NEAR AND MIDDLE EAST

X

TURKEY

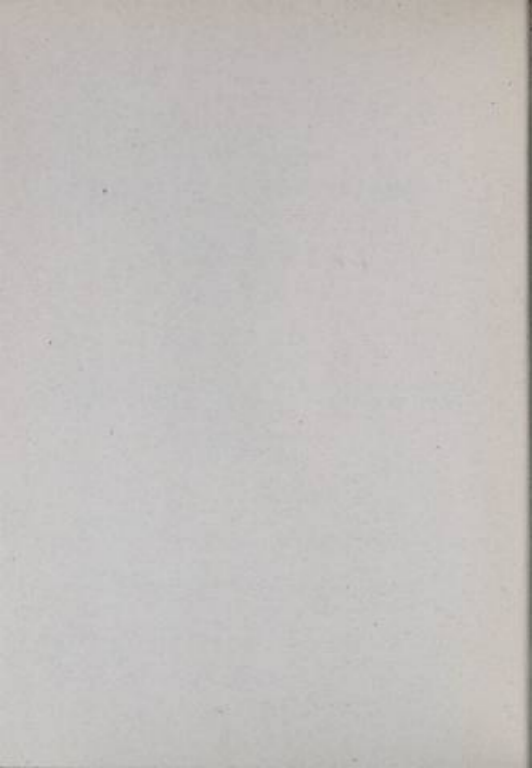
Publishing House of the Academy of Sciences
of the Armenian SSR
Yerevan—1979

0304000000

Գ 708 (03) — 79 39—78

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հաստատվածքային, 1979

Հ Ո Ւ Վ Ա Մ Ն Ե Ր
Տ Ա Դ Ն Ի

СПОСОБЫ И ФОРМЫ ПРОНИКНОВЕНИЯ ИНОСТРАННОГО КАПИТАЛА В ТУРЦИЮ ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Экспансия иностранного капитала в Турции имеет вполне определенную направленность. Ее главные цели — привязать страну к агрессивным военным блокам, создать среди местной буржуазии социальную опору своей экспансии путем поддержки частного, главным образом крупного капитала, захватить командные позиции в экономике для получения высоких прибылей за счет эксплуатации трудящихся. Экспансия империалистических монополий в развивающиеся страны, в основе которой лежит вывоз капитала, остается одной из главных черт нынешней стадии развития капиталистического мира. «Для старого капитализма, — указывал В. И. Ленин, — с полным господством свободной конкуренции, типичен был ввоз товаров. Для новейшего капитализма, с господством монополий, типичным стал вывоз капитала»¹.

В развивающихся странах процесс накопления капитала протекает очень медленно. Именно это обстоятельство используют империалистические державы для осуществления своих политико-экономических притязаний. Путем вывоза капиталов они получают право прямо или косвенно вмешиваться в жизнь слаборазвитых стран.

В настоящее время вывоз государственного капитала осуществляется в основном посредством оказания «помощи» слаборазвитым странам. Подобная «помощь» представляет собой сравнительно эффективный метод осуществления империалистических экспансионистских устремлений. Империалистическая пропаганда пытается доказать, что целью «помощи» Запада является развитие экономики и поднятие жизненного уровня развивающихся стран. Однако в действительности, как показывают факты, эта «помощь» парализует производительные силы развивающихся

¹ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 27, стр. 359.

СПОСОБЫ И ФОРМЫ ПРОНИКНОВЕНИЯ ИНОСТРАННОГО КАПИТАЛА В ТУРЦИЮ ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Экспансия иностранного капитала в Турции имеет вполне определенную направленность. Ее главные цели — привязать страну к агрессивным военным блокам, создать среди местной буржуазии социальную опору своей экспансии путем поддержки частного, главным образом крупного капитала, захватить командные позиции в экономике для получения высоких прибылей за счет эксплуатации трудящихся. Экспансия империалистических монополий в развивающиеся страны, в основе которой лежит вывоз капитала, остается одной из главных черт нынешней стадии развития капиталистического мира. «Для старого капитализма, — указывал В. И. Ленин, — с полным господством свободной конкуренции, типичен был ввоз товаров. Для новейшего капитализма, с господством монополий, типичным стал вывоз капитала»¹.

В развивающихся странах процесс накопления капитала протекает очень медленно. Именно это обстоятельство используют империалистические державы для осуществления своих политико-экономических притязаний. Путем вывоза капиталов они получают право прямо или косвенно вмешиваться в жизнь слаборазвитых стран.

В настоящее время вывоз государственного капитала осуществляется в основном посредством оказания «помощи» слаборазвитым странам. Подобная «помощь» представляет собой сравнительно эффективный метод осуществления империалистических экспансионистских устремлений. Империалистическая пропаганда пытается доказать, что целью «помощи» Запада является развитие экономики и поднятие жизненного уровня развивающихся стран. Однако в действительности, как показывают факты, эта «помощь» парализует производительные силы развивающихся

¹ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 27, стр. 359.

стран, преследуя цель экономически и политически подчинить их западному влиянию. Примером этого является Турция.

Турция начала получать помощь западных держав после второй мировой войны в соответствии с принятым в 1947 г. «Планом Маршалла», который предусматривал оказание «помощи» пострадавшим в войне странам. Для реализации этого плана европейские страны основали ОЕЭС (Организация европейского экономического сотрудничества) и «Европейский платежный союз», а в США с этой же целью был создан специальный орган — Администрация экономического сотрудничества. В дальнейшем, в зависимости от изменения международной обстановки, изменялись не только формы и методы организации «помощи», но и ее направление².

В послевоенные годы турецкие правящие круги приняли ряд законов, поощрявших иностранных частных вкладчиков капиталов и дававших широкие возможности для их деятельности почти во всех областях турецкой экономики. Наряду с созданием экономически выгодных и благоприятных условий, турецкие правящие круги считали важным средством привлечения иностранного частного капитала, заверения в «устойчивости» внутрисполитической обстановки в стране. Если для получения внешней «помощи» обычно смыслялся на «внешнюю коммунистическую угрозу», то для привлечения иностранного частного капитала по каждому поводу делалась заверения, что «коммунизм не может представлять внутренней угрозы». Законодательные мероприятия турецкого правительства шли параллельно с усилением союза турецкого крупного капитала с империалистическими монополиями.

Политика турецких правящих кругов поощрения иностранного капитала преследовала следующие цели: 1) обеспечить финансирование развития экономики; 2) развить промышленность; 3) освоить опыт и умение Запада и привлечь новейшую технику; 4) активизировать местный частный капитал; 5) сократить импорт (путем организации производства необходимой продукции иностранными инвесторами на месте); 6) создать новые источники приобретения иностранной валюты (в основном путем экспорта и продукции иностранных предприятий).

Вся история послевоенного периода развития экономики Турции тесно связана с лихорадочной деятельностью иностранного капитала. С 1946 по 1965 гг. приток иностранного капитала в Турцию составил более чем 5,5 млрд. долл., причем частного 295,6 млн. долл. Между тем, экономика этой страны испытывает значительные трудности, особенно тяжелые для широких трудящихся масс.

Изучение конкретных форм и методов экспансии империалистических монополий в Турции полностью разоблачает пропаганду

² «Внешняя торговля», М., 1968, № 3, стр. 21.

западной прессы о «бескорыстии» империалистов, их «мирных устремлениях» и «беспристрастности». Детальный анализ деятельности иностранного капитала, притекающего в Турцию в виде прямых частных капиталовложений, различных видов «помощи», предоставляемой западными державами и международными организациями, показывает специфические формы империалистической эксплуатации этой страны.

* * *

Иностранный государственный капитал поступает в Турцию в двух основных формах: 1) по линии оказания военной помощи этой стране и 2) по линии экономической «помощи».

Военная помощь Турции почти целиком предоставляется США. Экономическая «помощь» поступает в Турцию от США, ФРГ, Англии и других стран — членов НАТО, а также от различных международных организаций.

По нашим подсчетам, около 80% всех сумм иностранной «помощи» Турции поступило от США, 15% — от различных организаций и 5% — от капиталистических стран Европы.

Американская «помощь» Турции носит откровенно милитаристский характер и является, по признанию комиссии по иностранным делам сената США, «основным средством внешней политики вмешательства в дела других стран». Эта «помощь», говорится в официальном документе, «предоставляет повод и средство для создания благоприятных союзов и сфер влияния»³.

Целесообразность «помощи» США со всей очевидностью говорит о воинственной политике американского империализма. В программе помощи США на 1964 г., подготовленной департаментом обороны США и Агентством международного развития (АМР), сообщается: «Большая часть иностранной помощи направлялась и направляется сегодня в те страны, которые непосредственно подвержены опасности внутреннего и внешнего коммунистического проникновения». Поэтому 4/5 американской помощи приходится на долю тех 20 (из 80) стран, которые расположены близ границы СССР»⁴.

Страны, получающие «помощь» от США, в соответствии с американским законом разбиты на три группы. Первая группа — страны, не имеющие экономической самостоятельности. Таких стран насчитывается 30. На их долю приходится 90% всей суммы «помощи». Одной из первых стран этой группы значится Турция. По масштабам полученной от США помощи Турция занимает одно из первых мест в мире. Турции доставалось (до 1963 г.) около

³ „The operational aspects of US foreign policy“, Washington, 1959, p. 7.

⁴ „Proposed Mutual defense and assistance programs—1964“. Washington 1963, pp. 1, 5.

4% всей суммы «помощи» США иностранным государствам. При этом, Турция получала 7,4% общих сумм военной помощи и 2,3% экономической⁵.

Американскую экономическую «помощь» Турции по характеру можно разделить на четыре группы: 1) помощь в виде «даров»; 2) займы и кредиты; 3) техническая помощь; 4) помощь сельскохозяйственными излишками. Необходимо отметить, что «дары» составляют 47% общей суммы экономической «помощи», займы развития — 20%, помощь сельскохозяйственными излишками — 28% и техническая — 5%. Суммы предоставленной помощи различного вида по годам распределялись следующим образом⁶:

Таблица 1

Экономическая «помощь» США Турции (млн. долл.)

Годы	Дары	Займы и кредиты	Сельскохозяйственные излишки	Техническая	Всего
1949	—	33,8	—	—	33,8
1950	13,1	57,3	—	1,6	72
1951	49	—	0,8	0,8	49,8
1952	37,4	11,2	—	1	59,6
1953	56,4	—	—	2,1	58,5
1954	75,8	—	—	2,9	78,7
1955	66,6	20	26,6	4,1	117,3
1956	82	25	15,1	2,2	124,3
1957	30,5	35	68,8	3,4	137,7
1958	70	25,2	52	4,5	151,7
1959	100,1	—	34,7	4,5	139,2
1960	83	—	35	4,4	122,4
1961	70	135,6	26	4,4	236
1962	58	—	126,9	4,9	189,8
1963	55	41,3	163,2	3,9	263,4
1964	6	56,5	16,2	4,3	83
Всего:	892,8	440,9	564,5	49	1947,2

1. Дары⁷. Помощь Турции в виде «даров» представляет собой субсидии и дотации турецкому правительству. Цель их — оказыв-

⁵ Ibid.

⁶ Таблица составлена на основании „Türkiye İktisat gazetesi“ 18.IV.1963, „T.C.M.B. Aylık Bülten“, 1965 № 1—10, „Cumhuriyet“ 10.V.1963. Dr. *Gağın Karaf*, Teknik yardım programları ve Türkiye'de teknik yardım idaresi, Ankara 1962, s. 88.

⁷ До 1961 г. эта помощь предоставлялась американским «Управлением экономического сотрудничества» (УЭС, осн. в 1948 г. согласно «Плану Маршалла»), «Управлением взаимной безопасности» (УВБ, осн. в 1951 г.), «Управлением

4% всей суммы «помощи» США иностранным государствам. При этом, Турция получила 7,4% общих сумм военной помощи и 2,3% экономической⁵.

Американскую экономическую «помощь» Турции по характеру можно разделить на четыре группы: 1) помощь в виде «даров»; 2) займы и кредиты; 3) техническая помощь; 4) помощь сельскохозяйственными излишками. Необходимо отметить, что «дары» составляют 47% общей суммы экономической «помощи», займы развития — 20%, помощь сельскохозяйственными излишками — 28% и техническая — 5%. Суммы предоставленной помощи различного вида по годам распределялись следующим образом⁶:

Таблица 1

Экономическая «помощь» США Турции (млн. долл.)

Годы	Дары	Займы и кредиты	Сельскохозяйственные излишки	Техническая	Всего
1949	—	33,8	—	—	33,8
1950	13,1	57,3	—	1,6	72
1951	49	—	0,8	0,8	49,8
1952	37,4	11,2	—	1	59,6
1953	56,4	—	—	2,1	58,5
1954	75,8	—	—	2,9	78,7
1955	66,6	20	26,6	4,1	117,3
1956	82	25	15,1	2,2	124,3
1957	30,5	35	68,8	3,4	137,7
1958	70	25,2	52	4,5	151,7
1959	1001	—	34,7	4,5	1,9,2*
1960	83	—	35	4,4	122,4
1961	10	135,6	26	4,4	256
1962	58	—	126,9	4,9	189,8
1963	55	41,3	153,2	3,9	263,4
1964	6	56,5	16,2	4,3	83
Всего:	892,8	440,9	564,5	49	1947,2

1. Дары⁷. Помощь Турции в виде «даров» представляет собой субсидии и дотации турецкому правительству. Цель их — оказа-

⁵ Ibid.

⁶ Таблица составлена на основании „Türkiye İktisat gazetesi“ 18.IV.1963, „T.C.M.B. Aylık Bülten“, 1966 № 1—10, „Cumhuriyet“ 10.V.1963. Dr. Galip Karaf, Teknik yardım programları ve Türkiye'de teknik yardım idaresi, Ankara 1962, s. 86.

⁷ До 1961 г. эта помощь предоставлялась американским «Управлением экономического сотрудничества» (УЭС, осн. в 1948 г. согласно «Плану Маршалла»), «Управлением азиатской безопасности» (УВБ, осн. в 1951 г.), «Управлением

ние материально-технического содействия в строительстве главным образом различных военных объектов посредством импорта из США оборудования. Под видом «пожертвований» США реализуют устаревшую военную технику. До 1954 г. использование части помощи этого типа осуществлялось по усмотрению турецкого правительства. Впоследствии американское правительство часть этой помощи стало осуществлять за счет ввоза сельскохозяйственных излишков. Из 892,8 млн. долл. помощи, оказанной к середине 1964 г. в виде «даров», 86,6 млн. долл. составили сельскохозяйственные товары, а 806,2 млн. долл. — оборудование⁸. Предоставленное в виде дара оборудование было устаревших образцов⁹. Это оборудование было снято с предприятий США и списано фактически на дом. Кроме того, абсолютное большинство станков и инструментов использовалось ранее в военной промышленности США и, таким образом, его поставки также преследовали цель милитаризации страны.

2. Займы развития. Турция получает займы развития двух типов: проектные и программные. Первые ассигнуются на финансирование проектов капитального строительства, вторые — на финансирование импорта.

а) Большинство кредитов направляется на финансирование проектов промышленных объектов государственного и частного сектора, а также других организаций (университетов, научно-исследовательских институтов и т. д.). Кстати, финансирование проектов частного сектора осуществляется через Банк промышленного развития. Во всех случаях кредит предоставляется турецкому правительству, но в договоре, как правило, указываются те организации, которые используют кредит, причем львиная доля их приходится на крупные национальные и иностранные фирмы.

Обычно организация, заинтересованная в строительстве промышленного объекта, после получения принципиального согласия турецкого правительства, производит предварительный подсчет стоимости строительства и путем торгов передает на наиболее выгодных условиях какой-либо из американских фирм. Само собой разумеется, что предоставление кредитов строго обуславливается. Фактически кредиты используются в основном для закупки оборудования у американских фирм.

б) Значительная часть импортной программы долгое время выполнялась за счет «пожертвований». Но финансовые трудности вынудили США с 1964 г. перейти к кредитной форме.

международного сотрудничества» (УМС, осн. в 1955 г.), а с 1961 г. — «Агентством международного развития» (АМР).

⁸ „Türkiye İktisat gazetesi“, 6.VI.1963.

⁹ Имеются сообщения турецкой прессы.

По каналам АМР могли импортировать товары как государственные организации, так и частные фирмы. Раньше, подготавливая квоты импорта, государственные организации докладывали о необходимых им товарах соответствующим министерствам. Те, в свою очередь, обращались в министерство финансов, которое вступало в переговоры с АМР. В дальнейшем, в связи с организацией Государственного банка капитальных вложений, эта система изменилась. Функцией банка является финансирование государственных организаций. Выделяемая им валюта переводится на отдельный счет Центрального банка.

Частный сектор также может пользоваться кредитами импортной программы. Фирма заранее сообщает о своих годовых потребностях (оборудование, сырье, запчасти) палате объединений Турции, которая ставит в известность министерство финансов. Окончательное соглашение достигается через АМР.

В основе оформления импортных заказов по каналам АМР лежат 2 главных условия: 1) объем заказа должен составлять не менее 5 тыс. долларов (практически изолируется мелкий производитель и импорт); 2) перевозку товаров должны осуществлять американские или турецкие суда. Если в 1950 г. займы развития предоставлялись с условием, что 60% выданных сумм будут использованы на приобретение определенного оборудования только в США, то в 1963 г. получающий должен был истратить 80% этой суммы¹⁰. Таким образом, в 1963 г. условия предоставления займов развития ухудшились.

Турция получала займы и кредиты из «фонда займов развития» (ФЗР) и «Эксимбанка». В 1961 г. функции ФЗР перешли к АМР.

Основные суммы займов непосредственно компаниям были выделены иностранным фирмам, остальные средства были предоставлены для импорта оборудования.

В большинстве случаев займы были среднесрочными и выделялись из расчета 3—4% годовых, на служебные расходы дополнительно начислялось 0,5—1% платежей за кредит.

Американские займы Турция получала также от «Эксимбанка», который действует самостоятельно и не входит в состав АМР. Но деятельность «Эксимбанка» и АМР координируется «Комитетом займов развития». Задачей комитета является контроль над тем, чтобы эти две организации не предпринимали шагов по одновременному предоставлению займов одной и той же стране. «Эксимбанк» в действительности как бы дополняет деятельность АМР. Банк предоставляет займы, как правило, из расчета 5,75—6% годовых и на различные сроки, вплоть до 40 лет.

¹⁰ „Türkiye İktisat gazetesi“, 18.IV.1963.

Кредиты «Эксимбанка» предоставлялись на развитие промышленности, сельского хозяйства, некоторых видов туризма и т. д. Однако общая сумма этих кредитов ничтожно мала по сравнению со всей помощью и еще более мала по сравнению с теми потребностями в кредитах, которую испытывает турецкая промышленность.

В 1949—1964 гг. Турция получила от банка 67,76 млн. долл., которые составляют 15% всей суммы займов США, предоставленных Турции¹¹.

3. **Техническая помощь**¹². В американской экономической «помощи» Турции доля технической помощи сравнительно невелика. Цель ее — передача Турции технических навыков и опыта, главным образом посредством посылки американских специалистов в Турцию, а также подготовка турецких технических кадров в США. Оказываемая Турции с 1960 г. американская техническая помощь не ограничивается правительственными ресурсами, в ней участвуют промышленные и деловые организации, колледжи, различные общественные организации, с помощью которых была оказана техническая помощь в разработке проектов жилищного строительства, электрификации, развития сельского хозяйства и торговли.

В течение 1950—1965 гг. АМР выделила на техническое обучение 50,5 млн. долларов, что дало возможность послать на специализацию в различные учебные заведения США 3 тыс. человек.

Интересно отметить, что помощь по техническому обучению турецких специалистов охватывает и сферу профсоюзной деятельности. До 1960 г. Тюрк-ниш (руководящий центр турецкой профсоюзной федерации) получал эту помощь через министерство труда. О сравнительных размерах этой «помощи» рабочему движению можно судить по тому, что в течение 1961—1963 гг. Тюрк-ниш получил по линии АМР 1605 тыс. турецких лир, тогда как профсоюзные взносы с рабочих составили 994 тыс. турецких лир¹³.

4. **Помощь сельскохозяйственными излишками**¹⁴. Организация этого типа помощи приносит США огромные прибыли как от продажи сельскохозяйственных излишков, так и от транспортировки. Так, в 1962 г. морской транспорт США получил 1,6 млрд. долл. прибыли от транспортировки сельскохозяйственных излишков¹⁵.

Подобная помощь преследует также задачу стабилизации и развития сельского хозяйства США, повышения военной мощи по-

¹¹ Ibid.

¹² Программа технической помощи США принята 4 декабря 1948 г.

¹³ С. Talas. *Türkyé de sendikacılık hareketi ve toplu sözleşme*, Ankara, 1965, а. 70.

¹⁴ Программа этой помощи принята в 1964 г.

¹⁵ „Proposed mutual defense and assistance programs„, р. 94.

лучающих помощь стран и усиления внешнеполитических позиций США.

Турция начала получать сельскохозяйственные излишки с 1955 г. Если в первые годы на их долю приходилось 13—15% экономической помощи, то в настоящее время 60—65%. Это объясняется в значительной мере повышением спроса на продукты сельского хозяйства в Турции, который обусловлен ростом населения, массовым обнищанием крестьянства.

С 1 июля 1954 г. (со дня подписания первого договора) и до 1966 г. Турция вывезла на 565 млн. долларов сельскохозяйственной продукции. До 1965 г. Турция получила 5225,6 тыс. тонн зерна, 488,2 тонны сала.

Помощь Турции сельскохозяйственными излишками принимает четыре конкретных формы.

А. Продажа излишков продовольствия на турецкую валюту с последующим отчислением вырученных сумм в специальный фонд. Эта форма наиболее распространенная, таким путем идет самая большая часть «помощи» сельскохозяйственными излишками. Деньги из образованного от выручки средств фонда используются для обеспечения расходов посольства и консульства США и других расходов, предусматриваемых американским правительством, а также для кредитования иностранных частных предприятий и удовлетворения некоторых финансовых потребностей турецкого правительства.

Американские финансовые и экономические организации (в том числе «Эксимбанк») финансируют иностранный частный капитал большей частью через так называемый «Фонд Кулея»¹⁶, средства которого получены из Эквивалентного фонда. Для инвесторов в Турции из «фонда Кулея» выделено 360 млн. лир¹⁷.

Этот фонд финансирует и турецких предпринимателей. Правда, за 1964 г. американскую помощь получила лишь одна турецкая компания Вехби Коча «Тюрк маден АШ», которая тесно связана с американскими монополиями.

Б. Продажа излишков на доллары стала практиковаться с 1959 г. В настоящее время 15% американской помощи сельскохозяйственными излишками Турция получает с условием оплаты в долларах.

¹⁶ «Фонд Кулея» основан в 1959 г. Назван именем Гарольда Кулея, который в 1957 г. предложил эту систему в целях создания опоры для иностранных частных инвесторов.

¹⁷ «ЖБ», 9. X. 1964. По положению об американской помощи, АМР предоставлено право выделять вплоть до 1/4 средств Эквивалентного фонда на развитие иностранных частных предприятий.

В. Помощь добровольных организаций (Красный крест, церковные организации, различные международные общества). По этому каналу предоставляются также субсидии на развитие добычи и закупку турецкого хрома, выделяемые «Кредитной корпорацией сельскохозяйственных товаров» США (согласно имеющейся договоренности с фермами).

Г. Непосредственная помощь фермеров. Помощь этого типа Турция получает только по каналам АМР. Она весьма незначительна.

Необходимо подчеркнуть, что структура экономической помощи постепенно меняется. Если в первой половине 1950 г. годовые займы развития составляли 6% общей экономической помощи, то в 1964 г. — 60%. Это изменение происходит за счет сокращения «даров»¹⁸.

Таким образом, большая часть экономической помощи предоставляется Турции на весьма кабальных условиях и имеет совершенно определенные цели поддержать часть турецкой буржуазии, сотрудничающей с американскими монополиями, и использовать ее на сооружение военных объектов. Однако главные виды помощи — военные. Среди 60 стран, получающих военную помощь, Турция занимает первое место. Это объясняется, с одной стороны, политикой турецких правящих кругов, с другой, военно-стратегическим значением, придаваемым США Турции на Ближнем Востоке.

До самого недавнего времени правящие круги США стремились тесно скоординировать экономическую и военную помощь, стараясь замаскировать свои подлинные цели. Однако в начале 1966 г. американское правительство приняло специальное решение о раздельном предоставлении экономической и военной помощи¹⁹. В решении говорилось, что американскую помощь следует предоставлять тем странам, которые настроены по отношению к США доброжелательно. Это решение свидетельствует о том, что цели, которые преследует американская помощь в слаборазвитых странах, зачастую терпит провал.

Согласно заявлению штаба верховного командования Турции, в 1947 г. турецкое правительство обратилось к правительству США за военной помощью для «защиты независимости» страны. По договору от 12 июня 1947 г. Турция ежегодно получает 140 млн. долларов «помощи». До 1969 г. Турция получила 3 млрд. долларов военной помощи.

Американская военная помощь Турции делится на три вида: А. Военная помощь. Этот вид помощи тесно координировался с экономической помощью и преследовал цель перевести всю эко-

¹⁸ „Proposed mutual defense and assistance programs“, p. 22.

¹⁹ „EIU-Turkey“, March, 1966, № 1, p. 14.

помощи страны на военные рельсы. Военная помощь предоставлялась в основном на финансирование военных объектов и повышение боеспособности турецкой армии. В результате были построены шоссейные и железные дороги стратегического значения, пристани, нефтепроводы и т. д. Подготовка командного состава турецкой армии осуществлялась также на эти средства в основном в Турции — с помощью американского военно-технического персонала и частично в США.

Б. Помощь на оборону. Эта помощь шла на осуществление проектов строительства сугубо военного значения — как военных заводов, так и баз. Она осуществляется посредством импорта из США материалов и оборудования, необходимых для реализации военных проектов. По этому каналу Турция импортирует также военную технику.

В. Непредусмотренная помощь. Этот вид помощи предоставляется в целях предупреждения политического кризиса в «дружественных» странах. Фактически она направляется на поддержание старых порядков. Была предоставлена Турции в 1957 и 1958 гг. — во время сирийского и ливанского кризисов — для подавления национально-освободительной борьбы народов этих стран и в 1960 г. в целях укрепления политических позиций нового правительства, пришедшего к власти.

В качестве компенсации за американскую военную помощь Турция обязалась содержать в стране 20 тыс. военнослужащих американской армии, предоставить в распоряжение НАТО армию численностью в 300 тыс. человек, а также безвозмездно выделить 35 млн. кв. м. площади под американские ракетные базы³⁰.

Следует отметить, что Турция получает значительную помощь и от стран НАТО и СЕНТО. Так, помощь по линии НАТО к 1960 г. составила 300 млн. долларов. Согласно официальным турецким сообщениям, с момента вхождения Турции в НАТО и до 1969 г. в стране были построены военные объекты общей стоимостью 400 млн. долларов (аэродромы, пристани, нефтепроводы, склады, радарные станции и др.). Кстати, участие Турции в финансировании строительства составило 1%. Со второй половины 1960-х гг. империалистические круги, чтобы еще теснее связать Турцию с атлантическими партнерами, повышают роль НАТО в предоставлении ей «помощи».

Военная помощь по линии СЕНТО не столь велика. Военные планы СЕНТО тесно связаны с развитием сухопутных, железнодорожных и воздушных путей сообщения между странами — членами СЕНТО. К 1970 г. построено около 100 ультракоротковолновых и высокочастотных станций связи и локаторов, которые связывают Турцию со странами — членами СЕНТО, в основном с

³⁰ «Лбп», 7. V. 1965.

Англией. Для военных целей расширен Трабзонский порт, построены автомобильная дорога Трабзон—Тегеран, железная дорога Муш—Тегеран и крупные военные станции с электронным оборудованием.

В соответствии с планами СЕНТО был реконструирован Искендерунский порт. Строительство вышеупомянутых объектов СЕНТО финансировалось большей частью США и Англией.

Помощь международных организаций. В послевоенный период вывоз значительной части государственного капитала происходит по каналам международных организаций, число которых постепенно растет.

Турция получает помощь от всех без исключения международных организаций. Эта помощь предоставляется как государственному, так и частному секторам.

Рассмотрим деятельность этих организаций.

Международный банк реконструкции и развития (МБРР) — основан в 1945 г. Согласно уставу банка, он финансирует проекты, имеющие большое общественное значение. До 1964 г. Турция получила от МБРР 60,7 млн долл.²¹ С 1954 г. банк перестал оказывать Турции помощь. В 1961 г. усилиями нового турецкого правительства прежние отношения были восстановлены, и банк через свои два филиала — международную финансовую корпорацию и ассоциацию международного развития²² вновь начал оказывать Турции помощь. Банк предоставлял Турции займы на различные сроки (максимальный — 40 лет) из расчета 3—4% годовых (в зависимости от времени перевода и размеров капитала). Кроме того, банк начислял 1% для специального резерва и в размере 1,4% — на компенсацию управленческих расходов²³.

Однако со 2 августа 1968 г. банк повысил процент на кредит, предоставляемый различным странам. В соответствии с этим Турция должна была выплачивать 6,5% годовых. Банк решил с того же года оказывать всемерное содействие частному сектору с целью поощрения его инициативы и активности.

Международная финансовая корпорация — основана в 1956 г. Эта организация имеет целью содействовать развитию частного капитала, непосредственно финансируя его вложения. В 1963 г. она предоставила Банку промышленного развития заем в 8,25 млн долл. Международная ассоциация развития (МАР) основана в 1960 г. Эта организация финансировала мелкие и средние проекты турецкого государственного сектора. В 1963 г. она выделила

²¹ „Т. С. М. В. Aylık Bülten“, 1966, № 1, с. 116.

²² Оба филиала банка юридически самостоятельные организации, которые основаны по международному соглашению. Они сотрудничают с ООН и наделены статусом специализированных учреждений.

²³ „Cumhuriyet“, 10.VII. 1968.

20 млн. долл. займа на строительство ирригационной системы Чукурова, в 1964 г. 5 млн. долл. Банку промышленного развития и 24 млн. долл. на строительство Мерсинской и Кадынджинской электростанций.

Помимо помощи трех упомянутых учреждений ООН, Турция получила также помощь от «Управления технической помощи ООН» и семи других организаций, которая в течение 1960—1960 гг. составила в общей сумме 4,8 млн. долларов²⁴.

Международный валютный фонд (МВФ) — основан в 1945 г. Это одно из первых международных учреждений, которое стало оказывать Турции помощь (с 1963 г. займы МВФ предоставляются по линии консорциума). Все займы МВФ были направлены на удовлетворение валютных нужд платежного баланса Турции.

Эта формально независимая организация находится под влиянием США. Согласно ее уставу, количество голосов стран-участниц зависит от размеров вложений (на каждые 100 тыс. долларов один голос), а поскольку 70% вложений являются американскими, то американцам в руководящих органах принадлежит 70% голосов.

Организация европейского экономического сотрудничества (ОЕЭС). Это первая из европейских организаций, которая начала финансировать Турцию (до 1960 г.). Выделенные ею кредиты целиком направлялись на финансирование торговли Турции с европейскими странами. 75% кредитов, предоставленных Турции европейскими странами по каналам ОЕЭС, приходится на долю германского капитала²⁵.

Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР). Организация, организованная в 1960 г., выработала специальную программу обеспечения финансовых потребностей Турции. Фактически она заменила ОЕЭС. Кредит в 50 млн. долларов, предоставленный в 1961 г. ОЭСР, был направлен на осуществление программы стабилизации экономики Турции, а кредит в 45 млн. долл. в 1962 г. — на покрытие дефицита платежного баланса страны. Эти кредиты предоставлялись на следующих условиях:

- а) недопущение девальвации лиры;
- б) установление «равноправия» государственного и частного секторов;
- в) включение убытков государственных предприятий в бюджет²⁶.

²⁴ O. Karal. Teknik yardım programları ve Türkiye de teknik yardımın idaresi, s. 89.

²⁵ „Türkiye İktisat gazetesi“, 18.IV.1963.

²⁶ „EÜ-Turkey“, January 1962, № 42, p. 9.

Кредиты этой организации предоставлялись из расчета 3,5% на очень сжатые сроки — всего 3—5 лет. С 1953 г. ОЭСР оказывает помощь по каналам Консорциума.

Консорциум основан в 1962 г. Цель его — оказание экономического «содействия» осуществлению турецкого пятилетнего плана. В консорциум входят США, Западная Германия, Франция, Англия, Италия, Дания, Бельгия, Люксембург, Канада, Швеция, Австрия, МБРР, Европейский фонд и Международный валютный фонд.

Европейский экономический союз (ЕЭС). В 1964 г. Турция вступила в эту организацию, которая подготовила специальную программу ежегодной помощи в сумме 35 млн. долл. В 1964 г. и 1965 г. Банк европейских вложений ЕЭС отпустил соответственно 10 и 35 млн. долл. кредитов в целях реализации некоторых проектов пятилетнего плана, а также финансирования внешней торговли Турции со странами «Общего рынка».

Прямая помощь европейских стран. Помимо оказания помощи по каналам международных организаций, западноевропейские страны предоставляют Турции также прямую помощь, преследуя конкретные цели. Кредиты этих стран обычно краткосрочные и с высоким процентом (ФРГ — 3—6%, Англия — 5—6%, Франция — 5—6%, Италия — 5—6%). Следует особо остановиться на западногерманском капитале, поскольку 87% всех кредитов западноевропейских стран приходится на долю ФРГ²⁷. До 1960 г. ФРГ оказывала Турции помощь по каналам международных организаций. Однако в последние годы она постепенно начала отказываться от прежних концепций и стала предоставлять большую часть помощи непосредственно Турции.

По договорам за период 1958—1968 гг. ФРГ предоставила Турции 1,6 млрд. марок «помощи» (сюда не входят 80 млн. марок на сооружение Кебана и «помощь» в рамках НАТО). Далее было предоставлено 50 млн. марок технической помощи на различные проекты и, кроме того, 10 млн. марок на развитие туризма²⁸.

Западногерманские кредиты Турции, в отличие от подобных кредитов США и западноевропейских стран, в большинстве случаев носят конкретный целевой характер, что выгодно их отличает от прочей «помощи». Предоставляя кредиты на строительство крупных промышленных объектов, займы ФРГ используются турецкой буржуазией для конкретного строительства не только предприятий легкой, но и тяжелой промышленности. Так, в 1961 г. ФРГ предоставила Турции кредитов на сумму 50 млн. долл. для осуществления проекта строительства 46 новых и завершения строительства, а также реконструкции 14 старых предприятий²⁹.

²⁷ „Türkiye İktisat gazetesi“, 18.IV.1963.

²⁸ „Ankara Tidjaret Postasi“, 22.II.1969.

²⁹ „Middle East economic digest“, 25.VI.1961, p. 310.

Подобный характер западногерманской помощи обусловлен в первую очередь стремлением восстановить прежнее германское влияние в Турции. Многие западногерманские государственные деятели, посещающие Турцию, считают своим долгом напомнить о прежних «традиционных» германо-турецких отношениях, заверить, что Западная Германия будет первой в ряду европейских стран, оказывающих экономическое содействие какому-либо турецкому проекту.

Так, посол ФРГ в Анкаре Герхард фон Фальтер в 1962 г. на пресс-конференции журналистов заявил: «Турция была страной, которая всегда поддерживала Германию. А мой народ глубоко осознает и понимает преданность Турции. С этой точки зрения наш долг — всегда помогать Турции»³⁰. В свою очередь, турецкие правящие круги, как правило, отдавали предпочтение германской помощи. И не случайно ныне различные американские и английские монополистические круги с тревогой отмечают, что германское экономическое влияние в Турции изо дня в день растет.

Однако к 1970 гг. характер получаемой от ФРГ помощи также изменился. В 1968 г. известный публицист Илхан Сосыл подверг резкой критике выдвинутые ФРГ условия, согласно которым турецкое правительство должно было израсходовать значительную часть полученного кредита на погашение процентов по прежним внешним долгам, а также на поддержку частного сектора³¹.

В наши дни империалистические державы, оказывая «помощь», стремятся к установлению экономического и политического господства. Они пока удовлетворяют свои притязания, если не полностью, то частично, во многих слаборазвитых странах, в том числе и Турции. Это им удается, с одной стороны, из-за экономической зависимости стран, получающих помощь, с другой — потому, что средствами помощи распоряжаются империалистические державы. Многие западные советники и эксперты занимают в странах, получающих помощь, важные позиции во внешней торговле, финансах, просвещении, здравоохранении и в других областях. Монополистические круги используют большую армию иностранного персонала в шпионских целях³². Об этом свидетельствует тот факт,

³⁰ „Cumhuriyet“, 16.I.1962.

³¹ „Akşam“, 24.IV.1968.

³² Ссылаясь на различные американские источники, газета «Би» от 2 января 1963 г. писала, что американская разведывательная служба Св-Ай-Св через турецкое представительство организации была осведомлена о готовившемся 27 мая перевороте. Однако США не предупредило об этом правительство Мендереса. В дальнейшем этот факт был прокомментирован правительством США как свидетельство их «невнимательства» в дела других стран. Разоблачая ложность этого заявления, газета справедливо ссылается на события, связанные со свержением правительства Моссадыка в Иране. По нашему мнению, молча-

что многие представители этого персонала не имеют никакого отношения к экономике. Так, турецкое правительство обратилось к 17 членам американского технического персонала с вопросом: «Занимались ли вы до приезда в Турцию когда-либо вопросами экономики?» На этот вопрос 8 человек дали отрицательный ответ³⁵.

Оказывая финансовую помощь Турции, монополистические круги всеми силами стараются превратить государственный сектор в придаток частного. Если в период колониализма западные империалисты всячески препятствовали росту местного капитала, то сегодня они сами способствуют его процветанию (в том числе и промышленного капитала), чтобы противопоставить его государственной инициативе и тем самым закрепить позиции крупного капитала — своего союзника в этих странах. В последние годы, как во многих слаборазвитых странах, так и в Турции строятся крупные объекты тяжелой промышленности, чем преследуется цель, с одной стороны, поднять авторитет западных стран, а с другой — воспрепятствовать слаборазвитым странам строить эти объекты с помощью стран социалистического лагеря.

Вывоз иностранный государственный капитал, монополистические круги извлекают огромные прибыли путем расширения своих рынков и завоза в слаборазвитые страны своих товаров по завышенным в несколько раз ценам.

* * *

Турецкие правящие круги, привлекая иностранный частный капитал в экономику, стремятся развивать в первую очередь экспорт, активизировать местный капитал, создать новые отрасли промышленности, расширить производство товаров внутреннего потребления, ограничить импорт. Немаловажную роль играет также стремление некоторых кругов усвоить опыт и навык (практического, делового, технического) современного предпринимательства.

Притоку иностранного частного капитала в Турцию способствовали следующие законы: закон о поощрении иностранных вложений № 6224, касающийся почти всех отраслей промышленности; закон № 6321, относящийся к нефтяной промышленности, и закон № 7462, касающийся строительства металлургического комбината в Эрегли. Турецкие законы не исключают возможности иностранных вложений и по другим каналам, но в этом случае инвесторы лишаются права переводить свои прибыли.

Вне правительства США объясняется тем, что оно ясно представляло неизбежность падения правительства Мендереса.

³⁵G. Karal. Teknik yardım programları ve Türkiye de teknik yardım idaresi, s. 35.

В соответствии с вышеупомянутыми тремя основными законами с 1951 по 1965 гг. в турецкую экономику было вложено 2134,7 млн. лир (645,8 млн. долл.) иностранного частного капитала³⁴. Но эти данные не дают полной картины иностранных инвестиций, поскольку в них не отражены ассигнования различных государств и международных организаций, которые были получены через Банк промышленного развития и по Эреглийскому соглашению. Если иметь в виду, что иностранные фирмы получили 265 млн. лир кредита от Банка промышленного развития³⁵ и 1166 млн. лир (129,6 млн. долл.) по Эреглийскому соглашению, то общая сумма иностранных частных инвестиций в Турции в указанные выше годы составит 3565 млн. лир, в том числе в нефтяную промышленность 1,53 млрд. лир, а Эреглийский комбинат — 1,5 млрд. и в другие отрасли промышленности — 535 млн.³⁶ Эти показатели также не дают истинных размеров иностранных частных вложений, поскольку иностранные инвесторы финансировались в известной мере и Промышленным банком, основанным в 1963 г. в Стамбуле, 6 турецкими национальными торговыми банками во главе с Деловым банком³⁷. Тем не менее, если не учитывать инвестиций в нефтяную промышленность и Эреглийский комбинат, то иностранные вложения в Турции окажутся не столь уж большими. Обычно, когда говорят о притоке иностранного частного капитала в Турцию, имеют в виду вложения в соответствии с основным законом № 6224. Поэтому мы рассмотрим иностранные вложения, осуществленные по этому закону³⁸.

Данные табл. 2 свидетельствуют, что приток иностранного частного капитала в 1955 г. уменьшился и в последующие годы не достиг уровня 1954 г. Это объяснялось крайней неустойчивостью турецкой экономики в эти годы. С 1961 г. в результате усилий турецкого правительства, а также империалистических держав приток иностранного капитала начал расти и за пять лет было вложено фактически столько, сколько за 10 предыдущих. Несмотря на это, уровень притока иностранного частного капитала за 15 лет не удовлетворял турецкие правящие круги. Об этом свидетельст-

³⁴ „Türkiye İktisat gazetesı“, 12.V.1966.

³⁵ Банк промышленного развития в 1951—1955 гг. от МБРР получил 17,7 млн. долл., от МАР — 23 млн. долл., от МВК — 0,9 млн. долл., от ФЗР — 10 млн. долл., от АМР — 5 млн. долл., из эквивалентного фонда — 70 млн. лир. Банк в основном служил целям проникновения американского капитала. Он связан с 590 турецкими и иностранными фирмами, которым только в 1950—1960 гг. отпустил 80 млн. долл. кредита.

³⁶ „Türkiye İktisat gazetesı“, 12.V.1966.

³⁷ „Overseas business reports“, р. 6.

³⁸ Таблица составлена на основании данных „Türkiye İktisat gazetesı“ 20.I.1966, 27.I.1966, 12.V.1966.

Инвестиции, произведенные по закону о поощрении иностранных вложений (№ 6224)

Годы	Объявлено о вложениях		Фактический приток	
	млн. ливр	млн. долл.	млн. ливр	млн. долл.
1951	2	0,7	—	—
1952	27	9,7	21,6	7,8
1953	18,2	6,5	3,3	1,4
1954	108,5	38,7	45,9	16,4
1955	49	17,5	20,6	7,4
1956	67	24	9	3,2
1957	42,6	15,3	2,5	0,9
1958	57,7	20,6	3	1
1959	69,5	7,7	5,6	0,8
1960	49	3,4	0,3	0,02
1961	88	9,7	31,7	3,5
1962	133	14,8	36,4	6,3
1963	283,8	27	78,9	10
1964	125,2	13,9	61,9	6,9
1965	93,3	10	82,3	9,1
Всего:	1211,8	221,5	424,7	74,5

вуют размеры утвержденных турецким правительством заявок иностранных вложений, которые в 5,5 раза превышают фактический приток. В то же время отказ турецкого правительства от части предложений объясняется однотипностью предложенных проектов (в таких случаях турецкое правительство отдает предпочтение предложениям крупных фирм, или решает вопрос, исходя из своих «внешних обязательств»). В результате, из утвержденных в течение 1962—1965 гг. инвестиций в 221,5 млн. долл. фактически было вложено 74,5 млн. (т. е. 34%), при этом до 1960 г. это соотношение было равно 15%, а после 1960 г. — 40%. Подобное положение обусловлено характером иностранных частных инвестиций. Обычно после утверждения предложенных инвесторы выжидают более благоприятных условий для инвестирования. Это обстоятельство наносит ощутимый удар развитию отдельных отраслей экономики страны, поскольку турецкое правительство считает тот или иной проект уже утвержденным, не предпринимает мер для организации вложений в эти отрасли либо со своей стороны, либо посредством местного частного капитала.

Однако нужно отметить, что в 60-х годах приток иностранного капитала несколько оживился. Только в 1968 г. он составил 18 млн. долларов.

Закон № 6224 позволяет иностранным вкладчикам производить инвестиции наличным капиталом, оборудованием и правами (патенты, лицензии, фабричные марки). Если турецкие правящие круги дают предпочтение наличному капиталу, то иностранные вкладчики — последним двум видам ценности.

Согласно данным обследования, проведенного Турецкой плановой организацией, более 90% иностранного капитала, вложенного в 1951—1964 гг. в производство пластмасс, цемента, бумаги, стекла, железа, стали, металлических изделий, и 80—90% капитала, вложенного в горнорудную, текстильную и резиновую отрасли промышленности, составило капитальное оборудование³⁹.

Иностранные вкладчики очень часто основывают свои предприятия, не привлекая местный капитал, а те, которые инвестируют капитальное оборудование или права, основывают, как правило, смешанные компании⁴⁰. До 1965 г. лишь 12 фирм произвели инвестиции самостоятельно, иностранные вкладчики проявляют большой интерес к организации смешанных компаний («Аноним Ширкет»). Это объясняется тем, что смешанные компании дают иностранным вкладчикам возможность, не инвестируя наличного капитала, становиться владельцами предприятий, пользоваться местными кредитами, свободно и быстро овладеть внутренним рынком, брать на себя административное управление предприятиями и распоряжаться финансовыми средствами; подобная «маскировка» смешанными компаниями имеет и политическую сторону: она в известной мере ослабляет возмущение мелких и средних слоев турецкой буржуазии. Хотя закон ограничивает иностранную долю в капитале смешанных компаний 49%, однако иностранным предпринимателям удается завладеть большей частью капитала. Так, как видно из табл. 3, если в 1955 г. доля местного капитала в иностранных предприятиях равнялась 51%, а иностранного капитала — 49%, то в 1964 г. 40 и 60% соответственно⁴¹.

По данным 1965 г. на всех иностранных предприятиях работало 15020 человек, в том числе 2229 служащих, 981 человек технического персонала, 3617 подмастерьев и 8193 рабочих. Фактически на одно предприятие в среднем приходится 134 человека (только на химических предприятиях работает 1584 человека). Иностранный персонал на всех предприятиях вместе насчитывал 172 чело-

³⁹ Mevlit Tamer—Türkiyemizin ekonomik gelişmesi ve yabancı sermaye „İstanbul Ticaret Odası Mecmuası“ 1964, I—IV, s. 60.

⁴⁰ Турецкое законодательство позволяет иностранным инвесторам выбрать любую из четырех типов компаний (Коллектив Ширкет, Лимитед Ширкет, Командит Ширнет, Аноним Ширкет, утвержденные в 1925 г. турецким коммерческим кодексом).

⁴¹ „Türkiye İktisat gazetesi“, 26.II.1965.

Доля местного и иностранного капитала в компаниях
(во всей сумме установленного капитала)

Годы	Местный капитал		Иностранный капитал		Всего млн. лир
	млн. лир	%	млн. лир	%	
1955	20	51	19	49	39
1956	27,4	47	30,4	53	57,8
1957	30,4	45	36,9	55	67,3
1958	42,2	51	40,1	49	82,4
1959	59,2	49	60,9	51	120,1
1960	64,9	50	64,2	50	129,1
1961	69,2	44	87,3	56	156,5
1962	120	41	175	59	295
1963	145,7	41	205	59	350,8
1964	174,3	40	266,9	60	441,1

века; это означало, что на одного иностранного работника приходится 87 турецких⁴².

Согласно закону, иностранный частный капитал может быть инвестирован во все отрасли экономики, кроме воздушного и железнодорожного транспорта, связи, производства табака, спиртных напитков, чая и взрывчатых веществ. Большая часть иностранных вложений была направлена в резиновую, химическую и пищевую промышленность, производство электрооборудования. Направление притока капитала в первую очередь обусловлено спросом на внутреннем рынке и ориентацией турецкого правительства на развитие той или иной отрасли. Турецкие правящие круги, поощряя тот или иной проект, исходила, как правило, не из национальных интересов страны или необходимости разрешения актуальных экономических задач, а из того, в какой мере этот проект базируется на местном сырье и будет содействовать развитию экспорта. В последнее время политика привлечения иностранного частного капитала преследует также цель развития туризма и горнодобывающей промышленности. Иностранные инвесторы избегают вложений в сельское хозяйство (на долю сельского хозяйства пришлось всего 0,1% всех вложений и притом целиком в виде техники), почти полностью направляя их в промышленность. Это обусловлено тем, что капиталовложения в промышленность более стабильны и прибыльны.

Из данных табл. 4 можно заключить⁴³, что местный капитал не протекал в химическую, резиновую и пищевую отрасли про-

⁴² Ibid.

⁴³ „Türkiye İktisat gazetesi“, 24.1.1966.

Таблица 4.

Вложения иностранных предприятий в различные отрасли промышленности по положению на 1964 г.

Отрасли	Всего		Местный капитал		Иностранный капитал	
	млн. лир	%	млн. лир	%	млн. лир	%
Сельское хозяйство	1	0,1	0,5	0,1	0,5	0,1
Горнорудная	10,5	1,3	0,1	—	10,4	2,9
Пищевая	49,4	6,1	12,4	2,8	37	10,2
Текстильная	2,3	0,3	1,3	0,3	1	0,3
Химия	49	6,1	7,8	1,8	41,2	11,3
Резиновая	181,6	22,6	70,3	15,9	111,3	30,7
Металлические изделия	241,8	30,1	233,2	52,9	8,5	2,4
Металл	51,5	6,4	25,5	5,9	26	7,2
Машины	11,4	1,4	0,6	0,1	10,8	2,9
Электромашин	74,2	9,3	32,1	7,3	42,1	11,5
Монтажные работы	52,8	6,6	41,5	9,4	11,9	3,1
Туризм	9,1	1,1	0,8	0,2	8,9	2,3
Обслуживание	69,3	8,6	14,5	3,3	54,7	15,1
Всего	804	100	440,8	100	363,2	100

мышленности, где установилось господство иностранных инвесторов. Таким образом, несмотря на перевес местного капитала, во всей сумме инвестиций важнейших отраслей промышленности установилось господство иностранцев.

Иностранный капитал отказался от вложений в важные отрасли машиностроения. В течение 15 лет не было основано ни одного иностранного машиностроительного предприятия. Что касается нескольких предприятий по производству электрических машин, то они по преимуществу сборочные. Многие иностранные предприятия, пользуясь низкими ввозными пошлинами на сырье (5—15%), работают в основном на базе импортируемого сырья и сковывают дальнейшее развитие ряда отраслей промышленности.

Односторонность иностранных вложений наблюдается также в их географическом распределении. Согласно опубликованным Стамбульской промышленной палатой данным, 82% иностранных вложений (348 млн. лир⁴⁴) пришлось на долю Стамбула; причем 120,6 млн. — американского капитала, 60 млн. — голландского, 55 млн. — английского, 52 млн. — швейцарского, 35 млн. — германского и т. д. Эти вложения были в следующие области экономики: 128 млн. лир в производство лекарственных средств и химию, 107

⁴⁴ „Ekonomi gazetesi“, 2.VII.1965.

млн. — в производство автопокрышек и автосборку, 37 млн. — в производство пищевых продуктов, а остальное — в различные отрасли⁴⁵. До 1961 г. в «стамбульских» инвестициях первое место принадлежало голландскому капиталу, который равнялся 58,6 млн. лир, или 47% всех иностранных вложений. Что же касается распределения этих вложений в этот период по отраслям, то первое место занимала пищевая промышленность — 49,3 млн. лир, или 40% общих вложений⁴⁶. Как видно, в течение нескольких последних лет в «стамбульских» инвестициях изменилась роль вкладчиков отдельных стран.

По объему капиталов, вложенных в Турцию в 1951—1964 гг. (по закону № 6224), первое место принадлежит американским инвесторам. При этом, если различные страны в разное время меняли занимаемое положение (по величине вложенного капитала), то США никогда не уступали своего места и все больше закрепляют свои позиции⁴⁷.

Таблица 5.

Принадлежность капиталов инвесторов (млн. лир)

Страны	1951—1960 гг.		1961—1964 гг.		Кол-во фирм (в 1963 г.)
	Одобрено к вложен.	Фактич. приток	Одобрено к вложен.	Фактич. приток	
США	172,6	25,5	282,2	142,1	27
Швейцария	44,5	5,3	164,4	66,7	14
Голландия	43	17,5	91,1	42,8	6
ФРГ	133	12,6	152,3	34,3	19
Италия	133,3	1,7	137,5	13,5	3
Англия	30,6	5,2	64,4	9,6	8
Франция	19,5	3,4	22,6	6,2	8
Финляндия	0,8	0,1	14,5	6,1	
Австрия	13,3	0,1	16,6	4,9	3
Швеция	4,4	1,7	3,8	2,5	5
Бельгия	10,7	2,3	3,8	2,5	4
Панاما	0,9	0,1	2,5	1,5	1
Дания	6	0,2	7,3	1,1	1
Канада	1,3	—	2,2	0,06	1
Ливан	2,7	0,6	2,2	0,06	
Израиль	10,5	0,1	1,9	0,03	
Смешанные	115	7,5	160,2	6,8	
Прочие	14,2	28,8	26,2	30,2	
Всего	663,4	112,4	1226,5	341,4	

⁴⁵ *Ib. d.*

⁴⁶ „*Ekonomi gazetesi*“, 2.II. 1963.

⁴⁷ Таблица составлена на основании данных „*Ekonomi gazetesi*“, 29.VI. 1961 г. и 12.V.1966 г.

В 1962 г. вложения американского частного капитала были направлены в следующие отрасли экономики: 5 млн. долл. в промышленность, 10 млн. долл. в торговлю, а 4 млн. долл. в остальные области экономики⁴⁸. В настоящее время большая часть американского капитала направляется в различные отрасли промышленности.

Все сказанное выше свидетельствует о том, что иностранный капитал не дал ожидаемых официальными турецкими кругами результатов. Он не способствовал росту накопления капиталов в стране, не инвестировался в важные области экономики. В то же время иностранный капитал, несмотря на малую величину, занял господствующее положение в тех отраслях, куда он был вложен. Иностраный частный капитал активизировал деятельность лишь верхушечных слоев турецкой буржуазии, которая смогла получить, хотя и на кабальных для себя условиях, технический и практический опыт организации крупного предпринимательства, патенты, лицензии. Однако все это привело к росту зависимости страны от империалистических монополий, к диспропорциям развития отдельных отраслей промышленности и, самое главное, к росту утраты трудящихся.

* * *

Основными стимулами вывоза капитала являются как расширение политэкономических сфер влияния, так и возможность получения высоких прибылей. В зависимости от их характера (и, в частности, от характера получаемой прибыли) иностранные инвестиции делятся на экспорт ссудного капитала, который приносит ссудный процент, экспорт предпринимательского капитала, приносящий прибыль в виде дивидендов и «дары», приносящие невидимые прибыли, которые, в конечном счете, прибавляются к прибылям от других видов инвестиций.

Официальная турецкая статистика не публикует данные о прибылях иностранного капитала и их вывозе. Однако многочисленные косвенные сведения (в том числе и иностранные) позволяют выявить картину жестокой эксплуатации Турции иностранными монополиями.

Самые высокие прибыли на ввозимый капитал падают, как правило, на долю иностранных вкладчиков. За последнее десятилетие как во многих слаборазвитых странах, так и в Турции, иностранные вкладчики под вывеской сотрудничества с местным капиталом и организации «национального производства» основывают смешанные общества. Это дает иностранным фирмам возможность беспрепятственно разворачивать их деятельность. Как вид-

⁴⁸ „Overseas business report“, November, 1963, p. 1.

но из табл. 5, которая составлена по данным Турецкой государственной организации планирования⁴⁹, доходы, получаемые иностранными фирмами, весьма велики.

Таблица 6

Год	Капитал компании (млн. лир)	Валовой доход (млн. лир)
1960	129.1	629.2
1961	154.5	824.2
1962	296	769.9
1963	350.8	1033.9
1964	441.1	1392.6

Для выявления размеров получаемых иностранными фирмами доходов в отдельных отраслях промышленности, здесь приводятся также данные⁵⁰, опубликованные Турецким налоговым управлением (табл. 7).

Таблица 7.

Наименование фирм	Год основания	Капитал млн. лир	Валовой доход	
			период	млн. лир
«Дженерал элетрик ТАШ» — американо-турецкий капитал (производство электрических лампочек, электромоторов и деталей для холодильников)	1948	5	1959—1961	12.2
«Скуиб вид санс клячлар АШ» — американо-турецкий капитал (производство химикалий по борьбе с сельскохозяйственными вредителями)	1961	1.4	1955—1959	21.5
«Тюрк филипс санан» — голландский капитал (производство электроприборов)	1955	4.6	1960—1962	28.6
«Арго-Мерк зерин мюджадде клячлар АШ» — западногермано-турецкий капитал (производство химикалий для с/х)	1958	1	1959—1960	5
«Юнккалер-иш тюрк тиджарет ве санан ИШ» — турецко-англо-голландский капитал (производство мыльного порошка и растительного пищевого масла)	1952	5	1962—1962	141.6
«Манесман АШ» — западногермано-турецкий капитал (производство сварных труб)	1956	3.6	1967—1962	45

⁴⁹ „İktisat gazetesi“, 12.V.1966.

⁵⁰ „İKA haberler ajansı“, 22.VI.1966.

Как видно из данных двух вышеназванных организаций, иностранный капитал направлен в такие отрасли промышленности, где оборот совершается очень быстро. Нет сомнения, что такая быстрая оборачиваемость капитала, при дешевой в стране рабочей силе и низких тарифных налогах, создает благоприятные условия для получения высоких прибылей.

Иностранный частный капитал получает особенно высокие прибыли от вложений в такие отрасли промышленности, как нефтяная, химическая, производство автопокрышек, лекарственных средств, электрооборудования, искусственных волокон, монтажные работы, пищевая промышленность и др.

По сведениям соответствующей плановой организации, прибыли иностранных компаний (по закону № 6224) в 1959 г. составили 42,9% на вложенный ими капитал, в 1961 г. — 46,4%, а в 1964 г. — 28%, что соответственно составляет 51, 48; 72,6 и 123, 5 млн. лир⁵¹. Как видно, иностранные компании возвращают вложенный капитал в течение 2—3 лет.

Только в 1968 г. вывоз прибылей иностранного частного капитала составил 32 млн. долл., тогда как приток капитала в том же году — 18 млн. долл.

Нам не известны общие прибыли иностранного частного капитала в Турции. Однако о них нетрудно догадаться по имеющимся данным о прибыльности отдельных областей экономики и отдельных фирм. Мы произвели в этом направлении некоторые расчеты по состоянию на 1965 г. Так, вложенный в 1965 г. по закону № 6224 капитал равнялся 424,7 млн. лир. Если принять, что годовая прибыль иностранных вкладчиков равна 1/4 суммы вложенного капитала (в действительности, в некоторых отраслях она значительно выше), то их годовая прибыль составит 106 млн. лир.

Далее, прибыли иностранных компаний от нефти в 1965 г. могут составить 290,25 млн. лир (110,25 млн. лир от добычи и переработки 680 тыс. тонн местной нефти и 180 млн. лир от переработки 2,8 млн. тонн импортируемой нефти).

Конечно, прибыли иностранных нефтяных монополий этим не ограничиваются, поскольку нефтяные магнаты проводят крупные спекулятивные операции с импортируемой нефтью Ближнего Востока.

Что касается иностранных вложений в металлургический комбинат в Эрегли, то акционерная компания, в соответствии с соглашением, имеет право в течение 10 лет вернуть амортизационный капитал. Следовательно, вложения иностранных акционеров, исчисляемые в 1530 млн. лир, будут приносить ежегодно 153 млн. лир прибыли.

⁵¹ «Топ», 4. III. 1966.

Таким образом, минимальный размер дохода иностранного частного капитала от вложения 2134,7 млн. лир составляет, по нашим подсчетам, 549,25 млн. лир, т. е. 26% на вложенный капитал.

Важное место в системе эксплуатации Турции иностранным капиталом занимают иностранные банки, действующие в стране. По данным турецкой печати, доходы лишь англо-французского «Оттоманского банка» в 1963 г. составили 58,6 млн. лир, тогда как капитал банка равнялся всего 8 млн. лир⁵².

Турция является источником высоких прибылей и для ссудного капитала империалистических держав и международных финансовых и экономических организаций. Ярким свидетельством этого является в конечном счете систематический рост размеров «помощи», предоставляемой Турции. Так, в 1955 г. внешние долги страны равнялись 968 млн. лир. В конце 1964 г., согласно данным совета министров Турции, они уже равнялись 1252,6 млн. долл. и процент по их погашению — 306,7 млн., а всего 1559,3 млн. долл. (14 млрд. лир)⁵³. Как видно, в течение 9 лет (1956—1964 гг.) внешние долги Турции выросли примерно в 17 раз. А в 1968 г. долги ее по сравнению с 1964 г. выросли почти вдвое.

Четвертую часть внешних долгов Турции составляют проценты на предоставленные кредиты. Если в кредитной системе США обычный процент прибыли равен 2,5, то Турции, как правило, предоставлялись краткосрочные кредиты из расчета 5,75% (только часть американских кредитов предоставлялась из расчета 4%). Западные страны путем кредитования осуществляют крупные спекуляции. Финансируя импорт или экономические проекты стран, получающих помощь, они вывозят туда устаревшее машинное оборудование по ценам, которые на 40—100% выше международных цен. Не трудно заключить, что прибыли империалистических держав в несколько раз превышают суммы предоставленной «помощи», которая истощает экономику Турции, способствует росту ее зависимости и, практически, является одной из главных причин падения уровня жизни турецкого народа.

Тяжелое экономическое положение Турции усугубляется растущим дефицитом платежного баланса. Как явствует из табл. 8, составленной на основании официальных турецких данных и сведений ОЭСР⁵⁴, 40—50% дефицита платежного баланса, который возник за последние годы, обусловлено прямым переводом валюты за границу.

Указанные в таблице данные о вывозе прибылей иностранных компаний касаются только инвестиций, сделанных в соответствии

⁵² „Cumhuriyet“, 3.IV.1964.

⁵³ «Jön», 7.X.1965.

⁵⁴ Таблица составлена на основании данных „Economic survey by the OECD—Turkey“, 1964, p. 24, „İKA haberler ajansı“ 24.VII, 1964.

Годы	Дефицит платежного баланса	Внешние долги		Вывезенные прибыли иностранного частного капитала	Валюта, переведенная по каналам иностранного капитала
		Основные	Проценты		
1960	-204	65	29	2,7	96,7
1961	-254	84	36	2,4	122,4
1962	-361	97	38	2,6	132,6
1963	-371	114	31,5	2,8	148,3

с законом № 6224; тем не менее уровень вывоза прибылей не удовлетворяет иностранных инвесторов, поскольку большая часть прибыли остается временно в стране (достигая — в 1965 г. — 19,5 млн. долл.) из-за недостатка валюты. Что касается прибылей иностранных нефтяных компаний, достигающих в год 30—35 млн. долл., то вывоз их не включается в платежный баланс, так как механизм вывоза этих прибылей совершенно отличен.

* * *

Анализ проблем, рассмотренных в настоящей работе, дает возможность сделать следующие краткие обобщения.

Проникновение иностранного капитала в экономику Турции тесно связано с развитием турецкого национального крупного капитала. Крупная буржуазия, руководствуясь узкоклассовыми интересами, проявляет большую заинтересованность в сотрудничестве с иностранными монополиями. Турецкие правящие круги, в свою очередь, учитывая экономическую слабость национальной буржуазии и трудности в финансировании экономики страны, пытаются разрешить проблему развития национальной промышленности путем активизации частного капитала, расширения сферы его влияния и привлечения в страну иностранных инвестиций (во всех его формах). Однако, как показывает опыт многих экономически слаборазвитых стран и самой Турции, путь к индустриализации с использованием кабальных кредитов и субсидий империалистических держав означает замедленное и одностороннее промышленное развитие, выгодное прежде всего иностранным монополиям. Одностороннее развитие ослабляет борьбу народов слаборазвитых стран против колониализма и дает возможность империалистам оказывать давление на эти страны и диктовать им свою волю. Проблема индустриализации является в сегодняшней Турции одной из важнейших проблем ее будущего социально-экономического развития.

Основными формами ввозимого в Турцию капитала являются кредиты, займы и субсидии (на условиях), предоставляемых под видом «помощи» и прямые вложения, осуществляемые, как правило, совместно с турецким частным и государственным капиталом. Однако империалистические монополии в целях маскировки своих экспансионистских устремлений и использования более выгодных средств давления постоянно меняют формы и методы проникновения. Лучшим свидетельством этого является организованный в 1962 г. консорциум по оказанию помощи Турции.

В 1950—1965 гг. сумма иностранных частных капиталовложений составляла менее 10,5% всех сумм вложений в турецкой промышленности. Тем не менее влияние иностранных монополий сравнительно велико. Оно определяется не только объемом иностранных инвестиций, но и общей экономической зависимостью страны от империалистических монополий, военной, политической и экономической поддержкой Турции со стороны империалистических держав, союзом местного крупного капитала с иностранными кругами.

Все факты, связанные с деятельностью иностранного капитала в Турции, говорят о том, что чем больше развитие экономики основано на базе иностранных вложений, тем более значительная доля национального дохода безвозвратно изымается из сферы производства под видом вывоза прибылей иностранных предприятий. Подобное положение не только из года в год увеличивает дефицит внешних платежей страны, но и сильно тормозит процесс накопления и развитие внутреннего рынка.

Несомненно, что иностранные капиталовложения в промышленность, в известной мере способствуют ускорению промышленного развития Турции, дают возможность быстрее осваивать некоторые современные формы производства, налаживать выпуск дефицитной продукции и т. д. Однако эти же вложения создают болезненную диспропорцию развития отдельных отраслей турецкой промышленности, что, в конечном счете, влечет к практической невозможности подлинной индустриализации страны. Это верно тем более, чем более иностранный капитал настаивает на ликвидации государственного сектора.

Разнообразные формы иностранных вложений в Турции доказывают, что они не способствуют развитию экономики слаборазвитых стран и являются замаскированным средством ограбления и угнетения страны.

ՕՏԱՐԵՐԿՐՅԱ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ԹՈՒՐԳԻԱ ՆԵՐԹԱՓԱՆՑՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐՆ ՈՒ
ԶԵՎԵՐԸ ԵՐԿՐՈՐԳ ԸԱՄԱՇԵԱՐԸԱՅԻՆ ՊԱՆՏԵՐԱԶՄԻՑ ԸՆՏՈ

Ա մ փ ո փ ու մ

Հողվածի զգալի մասը նվիրված է օտարերկրյա պետական կապիտալի ռազմական և տնտեսական շահնայարճներով կատարվող ներթափանցման, ինչպես նաև Քուրքիայի տնտեսության աստիճանագրման և օտարերկրյա մասնավոր կապիտալի ակտիվության խնդիրներին հետազոտմանը:

Պարզաբանված են Քուրքիայում օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցումը պայմանավորող օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գրգռող ամենաուսուցիչ և այդ ֆոնի վրա՝ ամերիկյան կապիտալի գործունեությունը:

Հանգամանորեն լուսաբանված են բողոքական անվան սակ Քուրքիա ներթափանցող օտարերկրյա պետական կապիտալի ներթափանցումը, առանձին երկրների ունեցած տեսակարար կշիռը, օտարերկրյա պետական և մասնավոր կապիտալների փոխհարաբերությունները, օտարերկրյա կապիտալի նկատմամբ Քուրքիայի կառավարող շրջանների վերաբերմունքի մեղ կատարվող բոլոր կարգի փոփոխությունները:

Հողվածում բերված են օտարերկրյա կապիտալի գործունեության վերաբերյալ աղյուսակներ, որոնք կազմված են ինչպես Քուրքիայի և արևմտյան երկրների պաշտոնական վիճակագրությունների, այնպես էլ առանձին տնտեսական կազմակերպությունների հաշվետվությունների հիման վրա:

Օտարերկրյա կապիտալի էքսպանսիան Քուրքիայում ունի որոշակի նպատակներ: Նրա զլխավոր խնդիրն է Քուրքիան անթափանցիտորեն կապել ազրեանիվ ռազմական բռնկների հետ և երկիրը տնտեսապես կախման մեղ զնել Արևմուտքից:

**ՔՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՎԻԱՅԵՔՆԵՐԻ ԴԵՄՈԳՐԱՅԻԱՅԻ
ԵՎ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ
(Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո)**

Առաջին համաշխարհային պատերազմը մեծ վնաս պատճառեց Քուրքիային, այդ թվում նաև արևելյան վիլայեթներին: Սակայն արեւելյան վիլայեթներում (Արևմտյան Հայաստանի և մերձակա շրջանների տարածքում) բնաշնչելով, հրով ու սրով դուրս մղելով տեղի դարավոր բնակիչներին՝ հայերին, հույներին, ասորիներին, մասամբ էլ քրդերին, երիտթուրքերը ամայացրին երկիրը, ոչնչացրին այդ շրջանների անտեսական զարգացման համար առկա գրեթե բոլոր նախադրյալները:

Ըստ 1927 թ. մարդահամարի տվյալների, Քուրքիան ինչ-որ չափով համալրել էր արևելյան վիլայեթների բնակչության թիվը: Կոտորածների ու բռնագաղթների հետևանքով առաջացած մարդկային պակասի մեծ մասը լրացվել էր Կարսը, Արզվինը և հարակից շրջանները զավթելու, Ռուսաստանից, բալկանյան երկրներից եկած թուրք գաղթականների և բնական աճի միջոցով: Ինչպես երևում է ստորև բերվող աղյուսակից, 1927 թ. նախկինում հայաբնակ վեց վիլայեթների սահմաններում բնակվում էր նախապատերազմյան բնակչության 78%-ը՝ 3527 հազար բնակչության փոխարեն՝ 2515 հազար: Ըստ այդ մարդահամարի ավյալների, 13 և ավելի տարիք ունեցողները, այսինքն՝ մինչև համաշխարհային պատերազմը ծնվածները, ներառյալ գաղթականները, կազմում են 1594 հազար մարդ՝, այսինքն՝ նախկին բնակչության 45%-ը:

Բնակչության սահմալրումը արևելյան վիլայեթներում միատեսակ չընթացավ: Այսպես, օրինակ, առավելագույն հայաբնակ Վանի և Քիթլիսի շրջանները, ուր թուրք գյուղացիություն գրեթե չկար, բնակչության

¹ „İstatistik yilhiği“, 1934—1935, Ankara, 1935, s. 142.

Արևմտյան Հայաստանի բնակչությանը նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը և 1927թ.

Վիլայեթներ	Նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը*			1927 թվական**			1927 թ. բնակչու-թյան նոր-րեքուսթյունը նախապատերազմյան բնակչությանը (տոկոսան-բաժնի)***
	Տարածու-թյանը (քառա-հուսիսի վր)	Բնակչու-թյանը	Բնակչու-թյան խուս-թյանը	Տարածու-թյանը (քառա-հուսիսի վր)	Բնակչու-թյանը	Բնակչու-թյան խուս-թյանը	
Վան	39300	379800	9.65	37110	100309	2.70	28
Բիթլիս	27100	398000	14.69	27827	193064	6.94	47
Էրզրում	49710	645700	12.99	53856	507337	9.42	73
Խարբերդ	32900	575200	17.48	33543	520659	15.52	89
Ավաղ	62100	1057000	17.02	48305	816233	16.10	99
Գիարբեքիթ	37500	471500	12.57	27920	377787	13.53	108
Ընդամենը	248600	3527200	14.19	228561	2515389	11.01	78

անո՞վ խիստ ետ էին մնացել: Նույն պատկերն էր աերում նաև Հեքյա-րիում՝ նեասորականների հեռանալուց հետո: Իսկ այն շրջանները, որ-տեղ հայերը համեմատաբար փոքրաթիվ էին, կամ համեմատյալ դեպա

* «Անպարտիկ որպայց մ. Փրկչան հրահանգի հայոց», Կ. Պոլս, 1906, էջ 249—250:

** Նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը վիլայեթը վարչական խոշոր միավոր էր, որը ստարաբանեմում էր ավելի փոքր վարչական շրջանների՝ սուլեյանների: Հանքապետության ժամանակ վարչական բաժանումը կրոնք մի շարք փոփոխություններ, որոնցից զվաճարն այն էր, որ, որոշ բացառություններով, նախկին սուլեյանները գաղ-նան ինքնուրույն վիլայեթներ: Արևմտյան Հայաստանի նախկին 6 վիլայեթները 1927 թ. բա-ժանված էին 15 վիլայեթի: Աղյուսակի այս մասը կազմված է այդ 15 վիլայեթի վերա-խմբավորումով: Հետ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը գոյություն ունեցող վարչական բաժանման, Վանի մեջ ձեռնում են Վանը, Հեքյարին, Բիթլիսի մեջ՝ Բիթլիսը, Մուշը և Սղանը: Էրզրումի մեջ՝ Էրզրումը, Էրզնկանը (Նյզնկան), Բայազետը: Խարբեր-դի մեջ՝ Խարբերդը, Գերսիմը և Մալաթիան: Ավաղի մեջ՝ Սվաղը, Շարին-Կարախոսը, Ամառիան, Փոքաքոջը: Գիարբեքիթի մեջ՝ Գիարբեքիթն ու Մարզիկը: Հալաբի լեն անվանի վիլայեթների միջև կատարված փոքրիկ վարչական փոփոխությունները („Türkiye Cumhuriyeti devlet y.illigi“, 1929—1930, İstanbul, 1930, s. 205—693):

*** Այստեղ է անվանված, որ վարչական բաժանման փոփոխությունների համանքով փոխվել են նաև վիլայեթների ստարաբանությունները: Հաջվումները կատարելիս հարաբե-րաբան մեջ են գրվել մեկ քառասուսիս կիլոմետրին ընկնող բնակչության թվաքանակը:

կային բավական մեծ թիվով թուրքեր և այլ մահմեդական նահալուքյուն, արդեն 1927 թ. սակավաբանակ չէին:

№ 1 աղյուսակից երևում է, որ Վանի վիլայեթում յուրաքանչյուր քառակուսի կիլոմետրին պատերազմի նախօրյակին ընկնում էր 9,66, իսկ 1927 թ.² 2,70 մարդ, այսինքն՝ բնակչությունը 72%³-ով պակասել է: Դա ամենևին էլ զարմանալի չէ: Պատրիարքարանի տվյալների հիման վրա Սարգսյանի կողմած աղյուսակի համաձայն⁴, միայն հայերը կազմում էին բնակչության 52,8%-ը, հայերի հետ հեռանալու հարկադրված եղիցի քրդերը՝ 7,1, նեստորականները, հակոբյանները և քաղղեացիները՝ 5,1, իսկ բոլորը միասին՝ 65%-ը: Սակայն կարելի է ընդունել, որ նեստորականներն ու մյուս քրիստոնյաներն ավելի մեծ թիվ էին կազմում Հեքյարիի սանջակում, քան երևում է այդ աղյուսակում: Հետաքրքիր է, որ նվազել է թուրքերի թիվը ևս: Ըստ նույն աղյուսակի, առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Վանի վիլայեթում ապրել է 47000 թուրք, այսինչ՝ 1927 թ. նրանց թիվն ընդամենը 18443 էր (17399-ը՝ Վանում, 1044-ը՝ Հեքյարիում): Ուրեմն, թուրքերի մի մասը, մեր կարծիքով, հիմնականում քաղաքաբնակները, պատերազմի ընթացքում հեռանալով իր բնակավայրից, Վանի ամայացումից հետո այդանոց այլևս գործուհեռվյալն ուրրա շգանելով, լվերազարձավ և բնակչություն հաստատեց համեմատաբար նպաստավոր վայրերում:

Վիճակը նույնն էր նաև նախկին Բիթլիսի վիլայեթում, որտեղ նախապատերազմյան 14,7-ի ժոխարեն, մեկ քառակուսի կիլոմետրին ընկնում էր 6,9 մարդ, կամ բնակչությունը նախկինի համեմատությամբ 53%-ով պակասել էր: Մինչև պատերազմը հայերը վիլայեթում կազմում էին բնակչության 47,1%-ը, նեստորականները՝ 3,9, եղիցի քրդերը՝ 1,3, իսկ բոլորը միասին՝ 52,3%-ը, մոտավորապես այնքան, որքան համաշխարհային պատերազմից հետո նվազել էր բնակչությունը: Այստեղ նույնպես նվազել էր թուրքերի թիվը. 40 հազարից՝ 1927 թ.-ին իջել է 26168-ի (20689՝ Բիթլիսում և Մուշում, 5479՝ Սղեբզում): Բնականաբար, վիլայեթի առավել հայաբնակ շրջանները ամայացել էին: Սա երևում է նրանից, որ համեմատաբար նվազ հայաբնակ Սղեբզում մեկ քառակուսի կիլոմետրին ընկնում էր 9 մարդ, իսկ Բիթլիսում և Մու-

² «Մերթափոք և Միշին Արևելյի երկրներ և ժողովուրդներ», հատ. V, Երևան, 1970, էջ 376:

³ „Istatistik yilligi“, 1934—1935, s. 160—161.

⁴ «Մերթափոք և Միշին Արևելյի երկրներ և ժողովուրդներ», հատ. V, էջ 376:

շում, որտեղ բնակվում էր վիլայիթի Հայութիան հիմնական մասը, 5,4 մարդ³։

Էրզրումի վիլայիթում նախապատերազմյան 13-ի փոխարեն 1927 թ. մեկ քառակուսի կիլոմետրին ընկնում էր 9,4 մարդ։ Բնակչությունը նախկինի համեմատությամբ միայն 27% -ով էր պակաս, և, եթե նկատի ունենանք, որ Հայերը կազմում էին վիլայիթի բնակչության 34,1%-ը⁴, ապա պարզ կզատնա, որ Էրզրումի վիլայիթը ոչ միայն Համալսի էր իր զուտ պատերազմական կորուստները, այլև մասամբ Հայերի և այլ ապրիների հեռացումով առաջացած մարդկային պակասը։ Գրոթյունը Համեմատաբար լավ էր նախկին հարբերդի (Մամուրիթ-ուլ-Աղիդի) վիլայիթում։ Նախապատերազմյան 17,5-ի փոխարեն 1927 թ. մեկ քառակուսի կիլոմետրին ընկնում էր 15,5 մարդ, այսինքն՝ պակասը կազմում էր 11%։ Այնուամենայնիվ, նկատելի է, որ բարձր խտություն ուներ նրա կազմի մեջ մտնող Մալաթիան՝ 19,5, որ Հայերը Համեմատաբար փոքրաթիվ էին, իսկ Էլազիզը (Նարբերդը), որտեղ բնակվում էր վիլայիթի Հայության հիմնական մասը, ուներ զգալիորեն ցածր խտություն՝ 13⁵։

Իր բնակչությունը Համալսի էր նաև նախկին Սվադի վիլայիթը, քանի որ մեկ քառակուսի կիլոմետրին 1927 թ. նախապատերազմյան 17-ի փոխարեն ընկնում էր 16,8 մարդ։ Սակայն այստեղ ևս նկատելի է, որ բարձր խտություն են ունեցել այն շրջանները, որ Հայերը Համեմատաբար փոքրաթիվ էին։ Եսքին-Կարահիսարում մեկ քառակուսի կիլոմետրին ընկնում էր 20 մարդ, Ամասիայում՝ 21,7, Քոքատում՝ 25,2, իսկ Սվազում, որտեղ բնակվում էր Սվադի Հայության հիմնական մասը՝ 12,2։

Գիարբեքի վիլայիթում, որտեղ Հայերը Համեմատաբար փոքրաթիվ էին և ավելի սակավաթիվ նրա Մարդինի սանջակում, 1927 թ. մեկ քառակուսի կիլոմետրին նախկին 12,6-ի փոխարեն ընկնում էր արդեն 13,5 մարդ։

³ Սանյակների 1927 թ. սարսության, բնակչության Բվադսնեթի, բնակչության խտության վերաբերյալ տվյալները վերջին ևնք հնակալ տղրտրիք. "Türkiye Cumhuriyeti devlet yilligi", 1929-1930, İstanbul, 1930, s. 205-693.

⁴ «Մերեուզը և Միշին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հատ. 7, էջ 378.

⁵ Էլազիզի (հարբերդի) բնակչության ցածր խտությունը չի կարելի բացատրել վարչական փոփոխություններով։ Թեև 1927 թ. Էլազիզի կազմում գտնվում էր նաև բնակչության Համեմատաբար ցածր խտություն ունեցող Գերսիմը, սակայն կազմների մանրամասն ուսումնասիրությունը ցույց է առնի, որ խտության նվազումը վերաբերում է հարբերդին։

Այնուամենայնիվ, պետք է ենթադրել, որ իրական պատկերը բու-
լտրովին այլ էր, քան ցույց են տալիս այս համեմատությունները, որով-
հետև՝ ա) պատերազմի նախօրյակի վրնակազրական ավյալները մոտա-
վոր թվեր են: Գրանք աննշան փոփոխություններով կրկնում են Վիտալ
Քինենի 1891 թ. հրատարակած ավյալները, որոնց մեջ հաշվի չի առնը-
վել բնակչության աճը մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը
ընկած մամահակաշրջանը, բ) ի տարբերություն պատերազմի նախօր-
յակի, 1927 թ. վիճակագրությունում վիլայեթներին տարածություն մեջ չեն
մացված լինին ու նահնուտները: Եույն սկզբունքը նախապատերազմ-
յան վիճակագրության մեջ կիրառելու դեպքում կստացվե՞ր ավելի բարձր
խտություն, քան երևում է մեր կազմած աղյուսակում: Դա մասնավոր-
աբար վերաբերում է Վանի վիլայեթին, որտեղ լինրի ընդհանուր տա-
րածությունը հասնում է 3834 քառակուսի կիլոմետրի: Ուտի, ջրային
տարածությունը դուրս թողնելու դեպքում Վանի վիլայեթի նախապա-
տերազմյան խտությունը 3,66-ի փոխարեն կլինի 11:

Եստ ավելի նոսր բնակեցված էին նախկինում առավել հայաբնակ
չրջանները: Դա ավելի ակնհայտ է դառնում, երբ խմբավորում ենք վի-
լայեթները՝ նախապատերազմյան հայ ազգաբնակչության քանակի հա-
մաձայն: Հիմք ընդունելով Լեփսիուսի ավյալները⁵, ստորև բերվող № 2
աղյուսակում վիլայեթները (նախկին սանյակները) բաժանել ենք շորս
խմբի: Առաջինի՝ առավել հայաբնակ սանյակների խմբի մեջ մտնում են
Վանը, Բիթլիսը (Մուշի հետ միասին), Երզրուզի մեջ՝ Կարսը, Սվազը,
էրզրումը, էլազիզը, Կրորդի մեջ՝ Մարաշը, էրզինջանը, Դիարբեքիը,
Մալաթիան. իսկ շորսորդի մեջ՝ Այնթապը, Ամասիան, Ուրֆան, Շարին-
Կարահիսարը, Քոքատը, Մարզինը: Համեմատության համար որպես
հինգերորդ խումբ վերցրել ենք Քուրդիայի մնացյալ մասը:

Ինչպես երևում է աղյուսակից, հայաբնակ վիլայեթների առաջին
խումբն իր տարածության համեմատությամբ 1927 թ. ուներ չափազանց
քիչ բնակչություն: Նրան բաժին էր ընկնում Քուրդիայի տարածության
5%-ը, իսկ բնակչության՝ 1,22%-ը: Նկատելի է, որ խմբերի հայա-
բնակչության աստիճանի նվազման հետ նվազում է նաև տարածության
ու բնակչության միջև գոյություն ունեցող անհամապատասխանությունը,
այլ խոսքով՝ աճում է բնակչության հարաբերական հագեցվածությունը:

Դա առավել հստակ երևում է աղյուսակի վերջին սյունակից, որտեղ

⁵ «Генцид армян в Османской империи», сборник документов и материа-
лов, под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1966, стр. 346—349.

արված են բնակչության և տարածությունների հարաբերությունները Ինքնին հասկանալի է, որ ինչքան փոքր է առկուսային հարաբերությունը, այնքան ցածր է բնակչությանը հագեցվածության աստիճանը. 100-ը համապատասխանում է Քուրթիայի միջին հագեցվածությանը, իսկ 100-ից ավելին՝ հարաբերական գերհագեցվածությանը: Հեշտությունը կարելի է նկատել, որ խմբերի հայաբնակչության աստիճանի նվազելու հետ մեկտեղ աճում է բնակչությանը հագեցվածության աստիճանը (առաջին խմբում՝ 24, երկրորդում՝ 67, երրորդում՝ 79, չորրորդում՝ 99, իսկ Քուրթիայի մնացյալ մասում՝ 114):

ԱՂՅԱՍԱԿ 2

Արևելյան վիլայեթների խմբեր*	Տարածությունը (տոկոսներով) Ա	Բնակչությունը (տոկոսներով) Բ	Բնակչության առկուսային հարաբերությունները (տարածության հարաբերությունը) ($\frac{B}{A} \times 100$)
Առաջին խումբ	5.00	1.22	24
Երկրորդ խումբ	11.21	7.46	67
Երրորդ խումբ	7.65	6.01	79
Չորրորդ խումբ	8.06	7.98	99
Հնգամեկը	31.92	22.67	71
Քուրթիայի մնացյալ մասում	68.08	77.33	114
Ամբողջ Քուրթիայում	100.0	100.0	100.0

Աղյուսակից հետևում է նաև, որ հայաբնակ վիլայեթների չորրորդ խումբն ամբողջությամբ վերցրած ուներ իր տարածությանը համապատասխան բնակչություն, անշուշտ հարաբերական իմաստով: Քուրթիայի մնացյալ մասին բաժին էր ընկնում տարածության համեմատությամբ զգալիորեն ավելի բնակչություն:

Ուշադրության արժանի է այն, որ բնակչության հագեցվածության տեսանկյանից խմբերի միջև գոյություն ունեցող տարբերությունները փոքր չեն: Դա նշանակում է, որ ինչպիսին էլ լինեն աշխարհագրական գործոնի ազդեցությունը, տարածության և բնակչության ցանակի անհամապատասխանությունը հիմնականում կապված էր սեփնիկական

* Հայվումները կատարված են մեր կողմից (ՀժՄ. «Türkiye Cumhuriyeti devleti yilligi», 1929—1930, İstanbul, 1930, s. 205—690):

գործոնի հետ: Իհարկե, աշխարհագրական գործոնները ազդում էին նաև նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը, սակայն տարածութիւն և բնակչութիւն քանակի անհամապատասխանութիւնն այդքան մեծ չէր և բնակչութիւն տեղաբաշխումն էլ այլ էր: Այսպես, օրինակ, Բիթլիսի վիլայեթը ավելի բարձր խտութիւն ուներ 1927 թ. ավելի բարձր վիճակում գտնվող Դիարբեքիբից, էրզրումից և Փոքր Ասիայի մի քանի վիլայեթներից՝ Փոնիայից, Անկարայից, Ադանայից⁹, Վիտալ Քինեի տվյալներով, բարձր խտութիւն ուներ նաև Սվազի սանջակը 1927 թ. համեմատաբար լավ վիճակում գտնվող Եարֆե-Կարաչիսարից, Ամասիայից, Դիարբեքիբից, Մարզինից¹⁰: Իսկ հարբեքի սանջակի բնակչութիւն խտութիւնը Մալաթիայի կրկնապատիկն էր¹¹, Նույնիսկ տվյալ կա, որ Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթների մեջ Վանը բնակչութիւն խտությամբ Բիթլիսից հետո գրավում էր երկրորդ տեղը և զերազանցում Նույնիսկ Փոքր Ասիայի՝ Ադանայի, Անկարայի վիլայեթներին¹²:

Որքան էլ վիեննի լինեն այդ տվյալները, սխալներ ու շափազանցութիւններ պարունակեն, այնուամենայնիվ դրանք վկայում են այն մասին, որ տարածութիւն և բնակչութիւն անհամապատասխանութիւնը այնքան էլ մեծ չէր, և բնակչութիւն տեղաբաշխումը այլ պատկեր էր ներկայացնում:

⁹ «Հեղարձակ սրացոյց Ս. Փրկեան հիանդանոցի հայրք», Կ. Պոլիս, 1906, էջ 248—250. П. И. Аверьянов, Этнографический и военно-политический обзор азиатских владений Османской империи, СПб., 1912, стр. 58.

¹⁰ Վ. Քինեի տվյալներն են.

Սանջակներ	Տարածւոյուն (քառակուսի կմ)	Բնակչոյուն	Խտոյուն
Սվազ	39450	547015	13,9
Եարֆե-Կարաչիսար	9800	77000	7,9
Ամասիա	24450	259600	10,6
Դիարբեքիբ	17530	143923	8,2
Մարզին	20740	192923	9,3

(Vital Cuiuet, la Turquie d'Asie, Paris, 1891—1892, հատ. 1, էջ 613 և 618, հատ. 2, էջ 408, 412)․

¹¹ Վ. Քինեի տվյալներն են.

Սանջակներ	Տարածւոյուն (քառակուսի կմ)	Բնակչոյուն	Խտոյուն
հարբեք	10000	285704	28,6
Մալաթիա	14800	216880	14,6

(Նույն տեղում, հատ. 2, էջ 318, 322, 329)․

¹² П. И. Аверьянов, №24. աշխ., էջ 38.

Տնտեսության անկումով, մասնավորապես արդյունաբերության և արհեստների անհետացման հետևանքով կրճատվեց նաև քաղաքային բնակչությունը, որի հետագա աճը ևս ընթացավ խիստ դանդաղ: Եստ քաղաքներ մի քանի տասնամյակ հետո միայն իրենց բնակչության քանակով հասան նախապատերազմյան մակարդակին: Մի շարք քաղաքներ էլ մինչև օրս ունեն ավելի քիչ բնակչություն, քան նախկինում, մինչդեռ Թուրքիայի բնակչությունն այդ ընթացքում աճել է մոտ 2,5 անգամ:

Նախքան քաղաքային բնակչությանը վերաբերող վիճակագրական տվյալների հետ ծանոթանալը, մի քանի օրինակով տեսնենք, թե առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո որքանով էր կրճատվել քաղաքային բնակչությունը, որի հետևանքով նախկինում առավել կամ եվազ հայտնի մի շարք քաղաքներ վերածվեցին գյուղաքաղաքների և նույնիսկ գյուղերի:

Նախկինում ավելի քան 40 հազար բնակչություն ունեցող Վան քաղաքը 1927 թ. ուներ ընդամենը 6981 բնակիչ¹³, Այն մինչև 1935 թ. մնաց որպես 10 հազարից քիչ բնակչություն ունեցող մի գյուղաքաղաք (9302 մարդ)¹⁴: 1950-ական թվականներին միայն Վանի բնակչությունը մոտեցավ 20 հազարի: Սակայն դա տակավին նախկին Վանը չէր, այլ նրա մի թաղամասը¹⁵, Միայն 1960 թ. վիլայիթի մյուս յոթ գյուղաքաղաքներին (կազաների վարչական կենտրոնների) հետ միասին Վանը ունեցավ մոտավորապես այնքան բնակչություն (42881 մարդ)¹⁶, որքան ուներ 1915 թ.: 1965 թ. Վանի բնակչությունը հասավ 31 հազարի¹⁷:

¹³ Քաղաքների 1927 թ. բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները տես „Genel nüfus sayımı“. 20 ilkeşrin 1940, cilt II. Ankara, 1944. s. XI—XLV):

¹⁴ „Vatan“, Van ilânessi, 12.XI.1952, s. 9.

¹⁵ Վանի Թուրք բնակչությունը լքել է լեռփին ավելի մոտ գտնվող օրոն քաղաք կազմած մար և բնակչություն է հաստատել Այնթաունում՝ հայկական թաղամասում: 35'ın «Vatan», եւրօ տեղում, էջ 3:

¹⁶ Վան՝ 22043 մարդ, Արեն՝ 9927, Գնվաշ՝ 3580, Բաշկույն՝ 2883, Յազուլ (Մահ-ձուլի)՝ 1930, Մուրադիե՝ 1884, Եստաթի՝ 688, Գյուլփնար (Կազա՝ կազմած նախկին Հայոց մարի, Խաչարի, Նարզուլի գավառներից)՝ 466: (Քաղաքների 1960 թ. բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները վերջում են հեռնյալ աղբյուրից. İstatistik yilligi*, 1960—1962, Ankara, 1962, s. 56—59):

¹⁷ „Türkiye İstatistik yilligi“, 1968, Ankara, 1969, s. 33.

Բիթլիսը նախապատերազմյան 40 հազարի փոխարեն 1927 թ. ուներ ընդամենը 9050 բնակիչ: Նրա հետագա զարգացումը ևս ընթացավ խիստ դանդաղ: 1960 թ. Բիթլիսը վիլայեթի հինգ գյուղաքաղաքների հետ միասին ունեցավ մոտավորապես այնքան բնակչություն (34270 մարդ)¹⁸, որքան 1915 թ.: 1965 թ. Բիթլիսի բնակչությունը հասավ 19 հազարի¹⁹:

Մուշը, որը մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմն ուներ մոտավորապես 25 հազար բնակիչ, 1927 թ. ուներ ընդամենը 4277 մարդ: Այն մինչև 1955 թ. մնաց 10 հազարից քիչ բնակչություն ունեցող գյուղաքաղաք²⁰, Միայն 1960 թ. Մուշը եււյն վիլայեթի մյուս երեք գյուղաքաղաքների հետ միասին ունեցավ մոտավորապես այնքան բնակչություն (23954 մարդ)²¹, որքան ուներ առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին: 1965 թ. Մուշի բնակչությունը հասավ 16 հազարի²²:

Այլ կերպ ընթացավ 20 հազարանոց Խարբերդ քաղաքի բնակչության անկումը: Այն որպես քաղաք բոլորովին ջնջվեց քարանդից: Հայկական Խարբերդը բնակավ պատմության գիրկը²³, Մնացին համարյա միայն ավերակներ և ընդամենը 10—20 տուն բնակիչ²⁴:

Քուրքանկան բուրժուական պատմագրությունը Խարբերդի այս ողբերգությունը ներկայացնում է խեղաթյուրված կերպով: Ըստ պատմության թուրք կեղծարարների, իբր լեռնային Խարբերդից երեք մղոն հեռավորության վրա՝ նրա դաշտային մասում, 1834 թվից հետո, վարչական կարգադրությամբ հիմնադրված նորակառույց ավանը, 1876 թ. ստանալով Մամուրեթ-ուլ-Աղիլ անունը և դառնալով վարչական կենտրոն, անընդհատ իրեն է ձգել Խարբերդի բնակչությանը, և այս արտահոսքն էլ ավելի ուժեղանալով առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, դատարկել է Խարբերդը²⁵:

¹⁸ Բիթլիս՝ 1836, Գառլան՝ 6523, Աշյաթ (Եյաթ)՝ 5080, Ադիլեբեդազ (Այլաբեդազ)՝ 4815, Կեզան՝ 1102, Մուսկի (Մուսկան)՝ 304 (ավանը կոչվում է Միթթազ կամ Մեյեթթազ):

¹⁹ „Türkiye İstatistik Yilligi“, 1968, s. 34.

²⁰ 1955 թ. 10886 մարդ „İstatistik Yilligi“, 1960—1962, s. 56—59.

²¹ Մուշ՝ 11865, Մալազկիրտ (Մանազկիրտ)՝ 5060, Բուլանջի՝ 4500, Վարդո՝ 2639:

²² „Türkiye İstatistik Yilligi“, 1968, s. 34.

²³ „Vatan“, EİSİZİĞ İLâCESİ, 4.11.1961, s. 5.

²⁴ «Vatan», եււյն տեղում, էջ 3—5, Խարբերդը և անբ սահման գաղաթը, ծալածառան պատմական, մշակութային և ազգագրական աշխատություն և կազմեց Վահէ Հայկ. նիւ-Յորթ, 1959, էջ 753:

²⁵ „Vatan“, եււյն տեղում, „Türk Ansiklopedisi“, cilt XVIII, Ankara, 1970, s. 511; „Türkiye Ansiklopedisi“, Ankara, 1966—1967, cilt II, s. 232—233.

Անկասկած, որն պատշառը՝ հայերի բնաշնչումը, թարցնելու համար Քուրք բուրժուական մտավորականությանը մեռում էր ոչ այլ ինչ, քան հայտնագործել քաղցրուղիական սնտոի պատմաուսմեր: Մակայն եույ- նիակ այդ դեպքում արամաբանությանը պահանջում է պահպանել շափի զգացումը: Պատմության մեջ, կարծում ենք, դեռևս չի արևանագրվել, որ ընդամենը 10—15 հազար բնակչություն ունեցող, այն էլ ասիական թույլ զարգացած մի քաղաք³⁰ ունենա այնպիսի հզոր ձգողություն, որ ընդամենը մի տասնամյակի ընթացքում (1915—1925) ամայացնի դարավոր ավանդույթներով հարուստ ավելի մի մեծ քաղաք, որի բնակիչները ինքնակամ թողնեն հայրենի վայրը իր բնակիչի հոյակապ շենքերով, դպրոցներով, հարյուրավոր խանութներով, բաղնիքներով, պարտեզներով, այգիներով, գերեզմանոցներով: Մանավանդ մյուս կողմից էլ՝ անզուրկ քաղաքը չապրելով ոչ մի առաջադիմություն, ավելի է անշքանում³¹:

Խարբերի օրինակը ցայտուն կերպով ցույց է տալիս, որ նախկինում հայաշատ մի շարք քաղաքներում՝ Վանում, Մուշում և Բիթլիսում, հայերի բնաշնչումից կամ արտոլվելուց հետո տեղի թուրք բնակչության զգալի մասը տնտեսական գործունեության ոլորտ լքանելով, հեռանում էր այդ վայրերից, գնում տնտեսապես համեմատաբար թեմալ տուժված քաղաքներ: Այդպիսի քաղաքներից էր հավանաբար Մամուրեթ-ու-Աղիզը (Էլազիզը), որը 1927 թ. ուներ 20 հազար բնակչություն:

Արևելյան վիլայեթներում 1927 թ. կար հինգ հազար և ավելի բնակիչ ունեցող 33 քաղաք՝ 498 հազար ընդհանուր բնակչությամբ: Այդ քաղաքներն էին (բնակչության նվազման հաշորդականությամբ). 1. Այնթապ՝ 39998, 2. Էրզրում՝ 31357, 3. Դիարբեքիր՝ 30700, 4. Ուրֆա՝

³⁰ Մամուրեթ-ու-Աղիզը ուներ 18 հազար բնակչություն, մտավորապես կենսական հալ և թուրք (Խարբերից և տեղի ունեցնի գաշաք, էջ 42): Այլ ավայթ համանման՝ 2768 բնակիչ («Annuaire Oriental», Constantinople, 1912, p. 1760):

³¹ Խարբերից և Մամուրեթ-ու-Աղիզը արհեստների, արդյունագործության, առևտրի գործեր կենտրոններ էին Առևտրական ալլաքան կուպե ունեն մի շարք վայրերի, այդ թվում Ն. Փուսի, Հալեթի և արտասահմանի հետ Արտագրությունից մասնավորապես հայտնի էին մետաղա գործվածքները, սնախան համաշխարհային դասերազը այդ շրջանում լայն տարածում գտած շիրմապահությանից ստացված մետաքսը գործում էին Խարբերում և Էրզրում (Մամուրեթ-ու-Աղիզ): Արտագրված մետաքսը կերպասները, վարպույթները, կապեները, կարպետները ամենուրեք մեծ ընդունելություն էին գտնում...նրկայումս արտաք (Էլազիզում—Է. Ն.) երկաթագործության, կայանկագործության նման ավարական և նախնական արհեստներից բացի ուրիշ ոչինչ չի կրնում (Hüseyin Sarıçoğlu, Dogu Anadolu, cilt I, Istanbul, 1956, s. 383):

29098, 5. Սվազ՝ 28498, 6. Մարաշ՝ 25982, 7. Մարդին՝ 23252, 8. Քիլիս՝ 22658, 9. Քոքաա՝ 22390, 10. Մալաթիա՝ 20737, 11. Հլազիզ՝ 20052, 12. Էրզրոմիան՝ 16092, 13. Զիլե՝ 15377, 14. Սղերզ՝ 15099, 15. Սիվերեկ (Սեբրեկ)՝ 14962, 16. Կարս՝ 13901, 17. Ամասիա՝ 12824, 18. Մարզվան՝ 11334, 19. Քիրեչիկ՝ 9100, 20. Քիթլիս՝ 9050, 21. Աղբյուր-Ման (Հյուսիս-ը-Մանսուր)՝ 8644, 22. Շարին-Կարահիսար՝ 7091, 23. Նիզիզ՝ 7041, 24. Քեսեր (Քեհեսեր)՝ 7014, 25. Վան՝ 6981, 26. Լիչե (Լեօ)՝ 6846, 27. Արաբկիր՝ 6782, 28. Էլբիստան (Ալբստան)՝ 6456, 29. Նիկսար՝ 6373, 30. Գյումուշ-Հաչի գյուղ՝ 6939, 31. Գարննզե՝ 6006, 32. Էրբաս՝ 5625, 33. Զիզըն՝ 5348²⁰,

Դժգար չէ նկատել, որ բացառությամբ մի քանի քաղաքների, քաղաքային բնակչությունը խիստ նվազել էր Այսպես՝ նախկինում մոտավորապես 40 հազար և ավելի բնակիչ ունեցող մի շարք քաղաքների՝ Այնթապի, Վանի, Քիթլիսի, Մարաշի, Ամասիայի, Գիարրեքի, Ուրֆայի, Սվազի, Էրզրումի փոխարեն 1927 թ. 40 հազար բնակչություն ունեցող միայն մեկ քաղաք կար՝ Այնթապը։ Քաղաքային բնակչության խիստ նվազման հետևանքով կրճատվել էր նաև քաղաքների թիվը։ Իսկ այն վայրերը, որոնք չեն հիշատակված քաղաքների վերոհիշյալ ցուցակում, նույնիսկ 1960 թ. չէին վերականգնել մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմն ունեցած իրենց բնակչության թվաքանակը։ Այսպես, որինակ, Կյուրթնում, որը մինչև պատերազմն ուներ 12 հազար բնակիչ²¹, 1960 թ. բնակվում էր ընդամենը 5691 մարդ։ Գիվրիկը նախպատերազմյան 10—12 հազարի²² փոխարեն 1960 թ. ուներ ընդամենը 8529 բնակիչ, Ակեր (Քեմալիյե) 10 հազարի²³ փոխարեն՝ 2652, Քալուն 8—9 հազարի²⁴ փոխարեն՝ 3995, Կնուաը (Հընըս) 5—6 հազարի²⁵ փոխարեն՝ 4117, Գեմեթեկը (Գամրակ) 7 հազարի²⁶ փոխարեն՝ 4212, Զնգուշը 5 հազարի²⁷ փոխարեն՝ 1546։ Կարելի է հիշատակել նաև բա-

²⁰ „Genel nüfus sayımı“, 20 ilkteğin 1940, cilt II, s. XL—XLVI.

²¹ «Հայ ազգաբնակչության և բնակչության, կուրթեր և ուսումնասիրությունների, Հաս. 1, Երևան, 1970, էջ 37; „Annuaire oriental“, 1912, p. 1622.

²² «Հայ ազգաբնակչության և բնակչության, Հաս. 1, էջ 38; „Annuaire Oriental“, 1912, p. 1570.

²³ Ս. Էփրիկյան, Պատմաբանական բնակչության քարտեզ, Հաս. 1, Վենետիկ, 1903—1905, էջ 28:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 37:

²⁵ Ա-70, Վանի, Քիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, Երևան, 1912, էջ 104, 228:

²⁶ Ս. Էփրիկյան, Ելզ. աշխ., Հաս. 2, էջ 387:

²⁷ «Շարրեքը և անսր սակզնի գաղաթ», էջ 44:

ցառապես հայաբնակ նախկին 18 հազարանոց Ջելթունը, որը վերածվել էր անշուք մի գյուղի: Այդ պատճառով էլ այժմ նրա անունը չի հիշվում քաղաքների և գյուղաքաղաքների վերաբերյալ վիճակագրությունների ցուցակներում: Ջելթունը (Սյուլեյմանը) 1950 թ. ուներ ընդամենը 992 բնակիչ²⁶:

Քաղաքների տնտեսական անկումը և քաղաքային բնակչության կրճատումը տեղի ունեցավ ոչ հավասարաչափ: Ամենից շատ տուժեցին այն քաղաքները, որտեղ մեծամասնությունը հայեր ու հայերի հետ տարազրված այլ ժողովուրդներ էին, որոնց ձեռքին էր արդյունաբերությունն ու առևտուրը: Ջերմ շմացին նաև Վանը, Բիթլիսը, Մուշը, Կարսը, Սվազը, որոնց տնտեսական կյանքին իրենց գյուղատնտեսական ու արհեստագործական արտադրանքով տան էին տալիս շրջապատի առավելապես հայաբնակ գյուղերը: Տնտեսական անկումն ավելի մեղմ էղավ այն վայրերում (Ուրֆա, Մարզին, Սզերդ, Այնթապ), որոնք շրջապատված էին ավելի շատ մահմեդական տարրերով: Գրա հետևանքով նախկինում համեմատաբար հայտնի քաղաքներ կորցրին իրենց նշանակությունը՝ զիջելով համեմատաբար քիչ տուժած քաղաքներին:

Արզարե, վերահիշյալ ցուցակում կարելի է տեսնել, որ առավել փոքր վարչական կենտրոնների Քիլիսը, Մարզվանը, Միվերեկը, Ջիլեն ավելի շատ բնակչություն ունեն, քան նախկինում հայտնի ավելի խոշոր վարչական կենտրոնները՝ Վանը, Բիթլիսը, Մուշը: Միվերեկը և Ջիլեն բնակչության անով անցել են նաև Կարսից ու Ամասիայից, իսկ Քիլիսը՝ անցյալում շատ հայտնի Մալաթիա, էյազիզ, Երզնկա քաղաքներից: Մակայն հայտնի է, որ քաղաքներն իրենց շրջապատող տնտեսական միջավայրից անկախ միավորներ չեն: Հետևաբար, գրանք խմբավորելով ըստ վարչատնտեսական շրջանների՝ վիլայեթների, նկատում ենք, որ քաղաքների վերահիշյալ շարքում առաջանում են փոփոխություններ, որոնք պատահական չեն: Այսպիսի նոր խմբավորումից հստակորեն երևում է նախկինում համեմատաբար նվազ հայաբնակ շրջանների գերակշիռ դիրքը: Երինակ, առաջին տեղերն են զբաղեցնում Այնթապի վիլայեթն իր չորս քաղաքներով (Այնթապ, Քիլիս, Նիզիք, Բեսնի)՝ 78 հազար ընդհանուր քաղաքային բնակչությամբ, Ուրֆայի վիլայեթն իր երեք քաղաքներով (Ուրֆա, Միվերեկ, Բիրեշիկ)՝ 53 հազար բնակչությամբ, Քոնստանդուլի վիլայեթն իր չորս քաղաքներով (Քոնստանդուլ, Ջիլեն, Նիկոսար, էրբաս)՝ 50 հազար բնակչությամբ: Իսկ ավելի ստորին տեղերից

²⁶ „Türkiye Ansiklopedisi“, cilt V, s. 184.

մեկը կգրավի էրզրումի վիլայեթը, որն ըստ առանձին քաղաքների, գրազեցնում էր երկրորդ տեղը:

Վիլայեթների (նախկին սանջակների) ըստ հայաբնակչության աստիճանի խմբավորումը ցույց է տալիս, որ 1927 թ. տարածություն և բնակչության համեմատությամբ խիստ քիչ քաղաքային բնակչություն ունեին, մասնավորապես նախկինում առավել հայաբնակ շրջանները:

Աղյուսակ 3

Արևելյան վիլայեթների խմբեր*	Տարածու-թյունը (տե-կաներով) Ա	Բնակչու-թյունը (տե-կաներով) Բ	Քաղաքային բնակչու-թյունը (տե-կաներով) Գ	Քաղաքային բնակչու-թյան տոկոսային հարա-բերությունները	
				տարածու-թյան հարա-բերությամբ $(\frac{\Gamma}{\text{A}} \times 100)$	բնակչու-թյան հարա-բերությամբ $(\frac{\Gamma}{\text{B}} \times 100)$
Առաջին խումբ	5,07	1,22	0,58	12	47
Երկրորդ խումբ	11,21	7,46	3,59	32	48
Երրորդ խումբ	7,65	6,01	4,39	58	73
Չորրորդ խումբ	8,06	7,98	8,83	109	111
Ընդամենը	31,92	22,67	17,39	55	77
Թուրքիայի մասշտաբ	68,08	77,33	82,61	121	107
Ամբողջ Թուրքիայում	100,0	100,0	100,0	100	100

Ինչպես երևում է Ձ 3 աղյուսակից, իր տարածության համեմատությամբ խիստ սակավ քաղաքային բնակչություն ունի առաջին աստիճանի հայաբնակ վիլայեթների խումբը, և խմբերի հայաբնակչության աստիճանը նվազելու հետ անում է զրանց քաղաքային բնակչությամբ հազեցվածությունը: Դա առավել հստակ է երևում քաղաքային բնակչության և տարածության տոկոսային հարաբերություններից՝ առավել հայաբնակ տաղչին խմբում (Վան, Բիթլիս ու Մուշ)¹², երկրորդ աստիճանի հայաբնակ վիլայեթների խմբում (Կարս, Սվազ, էրզրում, էլա-

* Հաշվումները կատարված են մեր կողմից (ՀՄՄ. „Türkiye Cumhuriyeti devlet yilligi“, 1929—1930, İstanbul, 1939, s. 265—693; „Genel nüfus sayımı“, 20 İkteşin 1940, cilt II, 1944 Ankara, s. XL—XLVI):

դիզ)՝ 32, երրորդ խմբում (Մարաշ, Էրզինջան, Դիարբեքիր, Մալաթիա)՝ 58, չորրորդում (Ալեքսապ, Ամասիա, Ուրֆա, Շարին-Կարահասար, Քոքա, Մարդին)՝ 109, Քուրքիայի մնացյալ մասում՝ 121:

Հակառակ խմբերի միջև գոյություն ունեցող մեծ տարբերություններին, նկատելի է, որ առաջին երեք խմբերի քաղաքային բնակչությունը հազիցվածությունը խիստ ցածր է Քուրքիայի միջինից: Միայն հայաբնակ վիլայիթների չորրորդ խմբին բաժին է ընկնում մի քիչ ազելի քաղաքային բնակչություն, քան միջին հաշվով Քուրքիայում: Նկատվում է նաև, որ արևելյան վիլայիթները, ամբողջությամբ վերցրած, ունեն նոսր քաղաքային բնակչություն ոչ միայն իրենց տարածությունն, այլև բնակչության քանակի համեմատությամբ: Դա երևում է քաղաքային և ընդհանուր բնակչության տոկոսների հարաբերությունից: Ըստ բնույթի և մեծության դրանք տարբեր ցուցանիշներ են, որոնք նույնպես հաստատում են քաղաքային բնակչության տեղաբաշխման և հայաբնակչության աստիճանի միջև գոյություն ունեցող հակադարձ կապը:

Իհարկե, քաղաքային բնակչությանը վերաբերող ավյալները ինչուր շահով, թեկուզև անուղղակիորեն, արտահայտում են առանձին շրջանների տնտեսական զարգացման մակարդակը: Բայց դրանք այն ցույց են տալիս յուրովի, հաճախ ազելի բարձր, քան իրականում կա: Այդ երևույթը պայմանավորված է մի շարք գործոններով: Մենք կանց կանենք դրանցից երկու առավել կարևորների վրա:

Առաջին գործոնը վարչադատական ապարատի և բանակի կենտրոնացումն է մի շարք շրջաններում: Այս տեսակետից աչքի են ընկնում մի շարք արևելյան վիլայիթներ, որտեղ վարչադատական ապարատի ծառայողները և զինվորականությունը վիլայիթի բնակչության համեմատությամբ ազելի մեծ մասն են կազմում, քան այլ վիլայիթներում: Օրինակ, ըստ 1927 թ. բնակչության պրոֆեսիոնալ կազմի տվյալների, Բայազետի վիլայիթում կային ազելի շատ զինվորականներ (6602) և դատավորներ (820), քան արդյունագործությամբ (752) կամ առևտրով (619) զբաղվողներ: Զինվորականությունը գերակշռում էր նաև Վանի, Սվազի, Սղերգի, Հեքյարիի, Էրզրումի, Էրզինջանի, Էլազիզի, Դիարբեքիրի, Մարդինի, Կարսի, Բիթլիսի վիլայիթներում²¹: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ զինվորականության մեծամասնությունը ապրում էր քաղաքներում, ապա պարզ կդառնա, թե ինչու արևելյան վիլայիթների մի շարք քաղաքներում տղամարդկանց տեսակարար կշիռը բարձր էր, քան միջին

²¹ „İstatistik yilligi“, 1934—1935, s. 156—157:

հաշվով Քուրթիայի քաղաքներում: Եթե Քուրթիայի քաղաքներում ազամարդիկ միլիոն հաշվով կազմում էին քաղաքային բնակչության 51,8 %-ը, ալլ կերպ ասած, եթե յուրաքանչյուր հազար կնոջ ընկնում էր 1076 ազամարդ, ապա Ջիզրհում՝ 1108, էրզրումում՝ 1111, Քոքաում՝ 1175, Ամասիայում՝ 1204, Մարզինում՝ 1205, Հլադիզում՝ 1224, Ալբրատանում՝ 1293, Վանում՝ 1319, Գիարբեքիում՝ 1352, էրզինչանում՝ 1481, Ազերզում՝ 1516, Բիթլիսում՝ 1793, կիշում՝ 1839, Կարսում՝ 1915²⁷: Սակայն, մյուս կողմից, երկրի արևելյան շատ քաղաքներում ազամարդկանց տեսակարար կշիռը զգալիորեն ցածր էր, քան ողջ Քուրթիայում: Եթե Քուրթիայում յուրաքանչյուր հազար կնոջ ընկնում էր 927 ազամարդ, ապա Եարին-Կարահիսարում՝ 821, Ջիշում՝ 909, Բեսնիում՝ 907, Սիվերեկում՝ 903, Գյումուշ-Հաշի գյուղում՝ 849, Գարենդեում՝ 827, Արարկիում՝ 713²⁸: Այդ նշանակում է, որ հիշյալ քաղաքները, շուրջապես իրենց բնակչության քանակին համապատասխան անտեսություն, դառնում են արտազանաց բանվորներ մատակարարող կենտրոններ: Սակայն, քանի որ շատ քաղաքներում մի կողմից վարչական ապարատի և զինվորականների կենտրոնացումը, մյուս կողմից՝ աշխատուժի արտահոսքը միահյուսվում են և բոլորովին հակառակ ուղղությամբ են ազդում ազամարդկանց տեսակարար կշռի վրա, ապա այդ երկու միասունները երևում են շատ ավելի մեղմ, քան իրականում գրանորվում են:

Երկրորդ գործոնը, որին հարկ ենք համարում թեթևակի անդրադառնալ, վերաբերում է արևելյան վիլայեթների շատ քաղաքներում բնակչության մի մասի գյուղատնտեսությամբ զբաղվելուն: Գա բոլորովին էլ նոր երևույթ չէր: Արդյունաբերություն և աբհետանների համարյա ամբողջովին անհետացման հետևանքով բնակչության համար գյուղատնտեսությունը դառնում է առավել հիմնական զբաղմունք: Հնդհանրապես Քուրթիայի բոլոր փոքր քաղաքներում, որոնք ունեն տաս հազարից պակաս բնակչություն, ոչ միայն 1920-ական թվականներին, այլև մինչև օրս գյուղատնտեսությունը մնում է գոյության հիմնական աղբյուրը²⁹: Նույնիսկ մինչև 25 հազար բնակչություն ունեցող քաղաքներում, պետական ծառայողներից բացի, բնակչությունը, այդ թվում նաև արհեստավորներն ու խանութպանները, զբաղվում են գյուղատնտես-

²⁷ Հաշվումները կատարված են մեր կողմից (եմմ. „Cenel nüfus sayımı“, 20 ilkleşrin 1940. cilt II, s. XL—XLVI):

²⁸ Халик Джиллов, Экономика Турции, М., 1971, стр. 54.

տեսութիւնը⁴⁰, Անկասկած, երկրի արեւելյան վիլայիթների քաղաքներում, անկախ բնակչութիւն քանակից, գյուղատնտեսութիւնն ինչ-որ շափով բնակչութիւն զգալի մասի հիմնական գրազմունքն է: Այսպես, օրինակ, Մարաշի 44 հազար բնակչութիւն (1955 թ.) 25²/₃-ը գրազմում է երկրագործութիւնը և անասնապահութիւնը⁴¹: Նույնիսկ էրզրումի մասն մեծ քաղաքում գյուղատնտեսութիւնը եկամտաւոր օժանդակ աղքատ է: Ե՛վաթան թերթի աշխատակիցները էրզրում այցելելուց հետո, գանգատվելով քաղաքի կեղտոտութիւնից, գրում են. «Արեւելյան վիլայիթների մեծագոյն քաղաք էրզրումում 60 հազարի հասնող բնակչութիւն կողքին ապրում է 20 հազարի լափ անասուն: Մտաւորապես ամեն տուն պահում է 3—5 անասուն: Սրանք առավոտյան հոտերով անցնում են քաղաքի միջով, պողոտաներով ու փողոցներով, գնում մերձակա արտավայրերը և երեկոյան վերադառնում իրենց տեղերը»:

Քաղաքային բնակչութիւն կրճատումը խիստ նեղացրեց թուրքիայի արեւելյան վիլայիթների ներքին շուկան և արգելակեց արդյունաբերութիւնն ու գյուղատնտեսութիւնն հետագա զարգացումը: Տնտեսագետ Իսմայիլ Հուսրնի կարծիքով, արեւելյան վիլայիթների գյուղատնտեսութիւնը շահազուրկ շուկա գտնելու բանգամ փայտե արտրով արտագրված բերքի համար⁴²: Իսկ տնտեսագետ Գյուլթին Կազգանը, որն ուսումնասիրութիւնն առարկա է դարձրել մի շարք գործոնների (հազորակցութիւնն զժամարութիւնների, բնակիչմայական պայմանների, ագրարային հարաբերութիւնների և այլն) ազդեցութիւնը արեւելյան վիլայիթների տնտեսական զարգացման վրա, ընդգծում է, որ քաղաքային բնակչութիւնն սակավութիւնը, ներքին շուկայի սահմանափակութիւնը արեւելյան վիլայիթների արդյունաբերութիւնն և գյուղատնտեսութիւնն զարգացումը արգելակող գործոններից են⁴³: Այնուամենայնիվ, պետք է ընդգծել, որ այդ գործոնների ազդեցութիւնը բացարձակ չէ, որովհետեւ, վերջին հաշիւով, ավելի շատ քաղաքային բնակչութիւն քանակն է պայմանավոր-

⁴⁰ „Türkiye Ansiklopedisi“, cilt IV, s. 317.

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 28.

⁴² „Vatan“, Erzurum 11. İ. 1963, s. 5.

⁴³ İsmail Hüseyin, Türkiye köy iktisadiyatı, Ankara, s. 193.

⁴⁴ „İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası“, cilt 24, Ekim 1963—Mart 1964, s. 120—144.

ված արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության զարգացման մակար-
դակով:

Սակայն արևելյան վիսյայիթներում առաջին համաշխարհային պա-
տերազմից հետո քաղաքային բնակչության սակավությունը պարզապես
հայաջնջման արդյունք էր: Նույն քաղաքականության հետևանքով ան-
կում ապրեցին նաև արդյունաբերության ու գյուղատնտեսությանը:
Եվ արտադրողական ուժերի զարգացման մակարդակի ու քաղաքային
բնակչության քանակի միջև առաջացավ ինչ-որ նոր սահմանափակու-
թյանություն:

Հանրահայտ փաստ է, ինչպես ամբողջ Օսմանյան կայսրության
մեջ, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում չի եղել զարգացած արդյու-
նաբերություն: Սակայն թուրքական պատմագրությունը փորձում է բո-
լորովին նեմացնել անցյալում գոյություն ունեցածը՝ բացահայտորեն
զուսակազարգելով այն, ինչ ստեղծվել է հետագայում: Միտումնավորու-
թյամբ թերազնահավում է հայերի, հույների և այլ ժողովուրդների
գերբ թուրքիայի տնտեսական կյանքում:

Թուրք պատմագիրներն այդ նպատակով լայնորեն օգտագործում
են 1913 թ. արդյունաբերական անավարտ հաշվառման արդյունքները:
Հաշվառման է ենթարկվել մասամբ պետական և օտարերկրյա կապի-
տալին պատկանող ընդամենը 269 ձեռնարկություն՝ յուրաքանչյուրում
միջին հաշվով 63 բանվոր-ծառայող:

Հայտնի է, որ Արևմտյան Հայաստանում արդյունաբերական առա-
վել տարածված չլուրդ տեքստիլագործությունն էր: Սակայն ամբողջ
Օսմանյան կայսրությունից վիճակագրական ցուցակների մեջ հիշա-
տակվում է մետաքսյա գործվածքներ արտադրող միայն 6 ձեռնարկու-
թյուն՝ 134 աշխատողով, բրդյա գործվածքներ արտադրող 13 ձեռնար-
կություն՝ 185 աշխատողով, բամբակյա գործվածքներ արտադրող
միայն 3 ձեռնարկություն՝ 204 աշխատողով⁴⁵: Նման խոշոր ձեռնար-
կություններ կային հիմնականում Ստամբուլում և արևմտյան մի շարք
քաղաքներում (Իզմիր, Մանիսա, Բուրսա, Իզմիթ, Կարամուրսեյ, Բուն-
դըրմա, Ուշաք), ուստի արդյունաբերական հաշվառումը տարածվել է
միայն այդ շրջանների վրա: Իսկ Օսմանյան կայսրության մնացյալ մա-
սում, առևտրի և գյուղատնտեսության միևնույնության կարծիքով, կար
միայն մի քանի բրնձահան գործարան ու խաղախորդարան, իսկ Ազա-

⁴⁵ А. Д. Нонин, Очерки экономики Турции до мировой войны, М.—Л., 1937, стр. 273.

նայում՝ չորս քամբակամանարան⁴⁰։ Այստեղից արվել է համապատասխան հետևություն, որ Եախբան առաջին համաշխարհային պատերազմը Յամանյան կայսրությունում (ավելացնենք՝ առավել ևս Արևմտյան Հայաստանում) համարյա ոչինչ չի եղել, հետևաբար, հետագայում ոչինչ էլ չի կորել։ Ինչպես տեսնում ենք, հաշվառման հիմքում գրված է միջազգային ու ժամանակին չհամապատասխանող մի այնպիսի լավօրինիչ, որն ավելի շուտ ցույց է տալիս լեզածը։

Եթե հաշվի առնենք, որ 1913 թ. արդյունաբերական հաշվառումը այսպիսով ամբողջովին անտեսել է Արևմտյան Հայաստանի արդյունաբերությունը, մանուֆակտուրան և մանր ապրանքային արտադրությունը, ապա պետք է ասել, որ արևելյան վիլայիթները կորցրել են շատ ավելին, քան ցույց կտան մեր կողմից բերվող օրինակները։

Գիարբեքիբի վիլայիթի 1936 թ. տարեգրքում վիլայիթի գյուղատնտեսական գործերի տնօրեն Հալիլ բեյը Գիարբեքիբում շերամապահության անկման մասին խոսելիս քաղմաթիվն պատճառների թվում հիշատակում է Խան ալն, որ Եպակասում են մեծ կապիտալներ՝ բանեցնելու համար առկա մետաքսամշակման և մետաքսյա գործվածքների գործարանները⁴¹։ Անկասկած, այդ գործարանները հիմնադրելիս առկա է եղել Խան կապիտալը։ Սակայն ի՞նչ պատահեց այդ հարստությունը, ո՞ր զնացին եղած կապիտալները։ Իրոք պակասում էր միա՞յն կապիտալը։ Զե՞ր զգացվում արդյոք Խախաձեռնող հայ բուրժուազիայի և որոշակի հմտություն ունեցող հայ արհեստավորների ու բանվորների բացակայությունը⁴²։

Հանրապետական Քուրբիայի ղեկավարները տեսնելով, որ հակառակ իրենց բոլոր ջանքերին, չեն կարողանում լուծել բուրժուազիայի ձեռներեցություն և կապիտալի պակասի հարցը, 1930-ական թվականներից սկսած վարեցին պետական կապիտալիզմի քաղաքականություն։ Եվ թեև պետության նյութական միջոցները խիստ սահմանափակ էին, և շատ մեծ առաջընթաց չարձանագրվեց, այնուամենայնիվ ամեն տեղամ զգացվեց Եպատրաստիս պրոլետարիատի, արհեստավորության բացակայությունը։ Ինչպես գրում է սոցիոլոգ Նիյազի Բերբեքը, սերկ-

⁴⁰ Orhan Conker, Redressement économique de l'industrialisation de la Nouvelle Turquie, Paris, 1937, p. 55.

⁴¹ Basri Konyar, Dıyarbakrı yıllığı, cilt III, Ulus basimevi, 1936, s. 150.

⁴² Գիարբեքիբում մետաքս և մետաքսեղեն արտադրությանը զրոգվում էր նվազագույնը տասը հազարան ձեռնարկություն (.Annuaire Oriental*, 1912, p. 1564)։

բում այն ժամանակ (երկու աշխարհամարտերի միջև ընկած ժամանակամիջոցում—Շ. Գ.) բացակայում էր ոչ միայն մասնավոր նախահետախույսներ, այլև արդյունաբերական բանվորը⁴⁹։

Կյուրինում մինչ առաջին համաշխարհային պատերազմը խիստ զարգացած էր նախաշաղարհ շալագործությունը, որն իր հարակից չյուզերով կազմում էր բնակչության հիմնական զբաղմունքը։ Հնադարյան գործիքներին մեծ մասամբ փոխարինել էին Սվբոպայից ներմուծված գործող մեքենաները։ Քացի դրանից, Կյուրինի արհեստավորներն ու Սվազի երկաթագործները մեծ հմտությամբ փայտից և երկաթից պատրաստում էին գործող մեքենաների տեղական նմուշներ, որոնք զնի տեսակետից աճելի մատչելի էին տնայնագործ արհեստավորին։ Քեն շալագործությունը զենու շեր գտնվում գործարանային աստիճանում, բայց արտադրվում էր մեծ քանակությամբ բարձրորակ շալու Համաձայն Սվազի Ֆրանսիական փոխհյուպատոսի 1911 թ. տեղեկագրի, Կյուրինում հյուսվածքեղենի տարեկան արտադրությունը հասնում էր հրեք միլիոն սակի Ֆրանկի⁵⁰։ Ուշագրավ է, որ կյուրինցի հայ արհեստավորները նպաստում էին նաև այլ շրջանների տնտեսական զարգացմանը։ Օրինակ, մի քանի կյուրինցի հայեր Այնթապում տեղացի հայերի հետ փոխշահավետության սկզբունքով մեռնարկեցին Կյուրինի շալի արտադրությունը։ Ե՛րկուսն էլ նույնպես ու սպառումը շատ քաջալերական էր, մեծ ապագա կիսոստանարա⁵¹։

Սակայն ներկայումս շալագործությունը Կյուրինում համարյա անհետացել է։ Քաղաքի բնակչության մեծամասնությունն այժմ զբաղվում է հացահատիկի մշակմամբ, պտղաբուծությամբ և արհեստներով⁵²։ Իսկ եթե արտադրվում էլ է Կյուրինի շալը, ապա այն խիստ ետ է մնում նախկին որակից։ Եալագործությունը կորցրել է իր նշանակությունը⁵³։

Հաս 1927 թ. արդյունաբերական հաշվառման, ամբողջ վանի վիշայիթում կար 80 արդյունաբերական մեռնարկություն, աճելի միշտ կլինի տեսի՝ արհեստանոց, ընդամենը 179 աշխատողով⁵⁴։ Գա չափա-

⁴⁹ Niyazi Berkas, [kiyüzyıldır neden bocalıyorusuz?], Yön yayıncısı, I, s. 123.

⁵⁰ Կյուրինի շալագործության մասին մանրամաս տե՛ս Ե՛ւայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հատ. I, էջ 88—89։

⁵¹ «Պատմություն Անթապի հայրենի հատ. II, աշխատակիցն ու խմբագրից Յիւրդ Ա. Սուրճեան, Լու Անե՛ւլա, Փայիֆորճիա, 1953, էջ 202։

⁵² «Türkiye Ansiklopedisi», cilt II, s. 470.

⁵³ «Hayat Ansiklopedisi», cilt III, İstanbul, 1962.

⁵⁴ «İstatistik yıllığı», 1930—1931, Ankara, 1931, s. 201.

զանց տխուր պատկեր էր անցյալի համեմատությամբ: Հիշենք, որ Վանում ետիկիեում կար ավելի քան 200 սպիներիչ ու արծաթազործ, որոնք աշխատում էին 60 արհեստանոցներում²⁵, Վանը 4. Պոլսից հետո սպիներչուի և արծաթազործուի հայտնի կենտրոններից էր: Ինչպես նշում է ԵՎԱՅԱՆԻ ՔԻՐՔՐԸ, Վանը բուն իր սեփական համբավը Այնտեղ պատրաստվում էին արծաթյա սեանախոշ եզակի իրեր: Արաագրանքն ուղարկվում էր երկրի բոլոր կողմերը և արասասման: Նույնիսկ մեր օրերում Սպահանի մի շարք արծաթազործներ արծաթյա սեանախոշ արտադրանքի վրա զրոշմում են Վանի անունը²⁶: Մակայն ներկայումս այլ մի հետք չի մնացել Վանի արծաթազործությունից²⁷:

Վանը հայտնի էր նաև իր ալյազան գործվածքներով: Ավելի քան 1000 բանվոր էր աշխատում 152 կտավագործական և նոնարկությունում²⁸: Մակայն մեծ թիվ էին կազմում նաև տեալագործական սկզբբունքով աշխատողները: Օրինակ, Եատախ կամ Քաղ ավանում, որը Եատախի գավառի վարչական կենտրոնն էր և ուներ 200 տուն (1200 շունչ) զուտ հայ բնակչություն²⁹, ավելի քան 200 մարդ զբաղված էր շալագործության հետ կապված առանձին աշխատանքներով՝ թել հիենչով, գործելով, շալ ներկելով և այլն: Իսկ բուրգը զգում ու մանում էին կանայք: Քաղում լիար մի կին, որ այդ աշխատանքով չբաղվեր, ԵՎԱՆԻ շայերի ամենաբնախոր տեսակը պատրաստվում էր Քաղում³⁰: Մեծ պահանջարկ էին վայելում Վանի գործվածքների առանձին տեսակներ՝ ԵՎԱՆԻ շալը կամ ԵՇԱՄԻՈՒ շալը, ԵՄԱՆՈՒՍԱՆԷ, ԻՆՉԱԿՍ նաև ԵՎԱՊՂՅԱՆԻ, որն օգտագործում էին մուսուլմանները ազոթելու ժամա-

²⁵ С. М. Акопян, Западные Армения в планах империалистических держав в период первой мировой войны. Ереван, 1967, стр. 14.

²⁶ „Vatan“, Van 18-veci, 12 XI. 1952, s. 5.

²⁷ Եւրի տեղում Խարիկ, ԵՎԱՅԱՆԻ ՔԻՐՔՐԸ պատում է այն պատեաով, որ հրով ու որով գուրս էին ձգվել արծաթազործուիանը զարգացնողները, այլ այն պատեաով, որ Վանի Քուրքերը մինչ այդ երանցից չեն սովորել այդ արհեստը կործան ենք, այլ կերպ չի կարելի հասկանալ հետեալ տարերը. ԵՊՐԱ (Վանում արծաթազործության ակենտոնում—Լ. Ք.) պատեաւ այն է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ շայտ ամենուրեք Քուրքերի ու հայերի միջև բարեգրացեալուն և գործընկերության եման հարաբերություններ կային, Վանում Քուրքական և հայկական թաղամասերը բոլորովին միմյանցից անշատ էին, և արծաթազործուիանը կենտրոնացած էր հայկական թաղամասերում:

²⁸ С. М. Акопян, Իջվ. սշխ., էջ 22.

²⁹ Լ.Պ. ԵՂՎ. սշխ., էջ 78.

³⁰ Եւրի տեղում, էջ 66—67.

նակ⁶¹։ Սակայն ե՛վանում առաջին աշխարհամարտի թուրքերի մեղ,—
 ասվում է ե՛վաթանս թերթի Վանին հատկացված հաղելվածում,—անհե-
 տացան ոչ միայն արծաթագործությունը, այլ նաև կտավագործությանն
 տանվող մի քանի դարգացած արհեստներ⁶²։ 1972 թ. արդյունաբերա-
 կան միևնույն գործիան համաձայն, ամբողջ Վանի միլիայնիում կար 16
 կտավագործական ձեռնարկություն, ընդամենը 38 աշխատողով⁶³։ Պետք
 է ավելացնել, որ առաջին աշխարհամարտի այդ թթուրերից մեկ ան-
 հետացան նաև արդյունագործության մյուս նյութերը։ Թուրքական
 հանրադիտարան-ում կարգում ենք, որ Վանի կազայում Ժանհատա-
 ցավ Վանի փայլուն ժամանակներում գոյություն ունեցող մանր
 սպրանքային արտադրության կարևոր մի մասը, և ընկերության ապ-
 րուստը կապվեց հողի և անասունի հետ⁶⁴։ Բնակչությունը բացառա-
 պես անասնապահությամբ է զբաղվում նաև Շատախ ավանում⁶⁵։

Բիթլիսը (Քաղեղ) մտնիկ անցյալում արևելյան միլիայնիների առա-
 վել բարեկարգ քաղաքներից էր⁶⁶, և իբրև վաճառականական կենտրոն
 բարձր էր կանգնած ասիական թուրքիայի շատ քաղաքներից⁶⁷։ Բիթլի-
 սի համրավազոր շուկայում կար հազարից ավելի մեծ ու փոքր խանութ։
 Քաղաքի առևտրական փայլուն միևնույն իր վրա էր հրավիրում բոլորի
 ուշադրությունը։

Բիթլիսն ուներ նաև սեփական արդյունաբերություն։ Զարգացած
 էին կտավագործությունը, ներկարարությունը, ոսկերչությունը, պղնձա-
 գործությունը, օճառագործությունը, ատաղձագործությունը, բրուտագոր-
 ծությունը։ Հատկապես հայտնի էր Քաղեղի շիլառ կոշիկող ալ-կարմիր
 կտավը, որն իր դիմացկունությամբ վաճելում էր մեծ հռչակ⁶⁸։

Պատերազմից հետո քաղաքը տասնամյակներ շարունակ մնաց կի-
 ասվիկ միևնույնում⁶⁹, այդ թվում՝ Բիթլիսի հայկական շուկան⁷⁰։ Բիթլիսում

⁶¹ C. M. ԱՌՈՐԱԿ, Եզվ. աշխ., էջ 14.

⁶² „Vatan“, Van l'aveat. 12 XI.1952, s. 5.

⁶³ „İstatistik yilligi“, 1930—1931, s. 201.

⁶⁴ „Türkiye Ansiklopedisi“, cilt VI, s. 181.

⁶⁵ Եսյն տեղում, հատ. 2, էջ 28.

⁶⁶ Եսյն տեղում, հատ. 1, էջ 479.

⁶⁷ Ա-90, Եզվ. աշխ., էջ 32—33.

⁶⁸ Եսյն տեղում.

⁶⁹ „Türkiye Ansiklopedisi“, cilt I, s. 479.

⁷⁰ Lord Kinross, *Within the Taurus, A Journey in Asiatic Turkey*, London, 1964, p. 139.

միայն աննշան շագու՛ղ պահպանվեցին բրուտագործությունն ու կտավագործությունը: Բազաբում շմաց նախկին արհեստներից համարյա ոչ մեկը, անկում ապրեց նաև կտավագործությունը⁷¹: Քնականարար, որպես առևտրական կենտրոն, քաղաքը կորցրեց իր նախկին նշանակությունը: Եկում են,—գրում էր ԵՂումհուրիյեթ՝ Քերթի Քղթակիցը,— Բիթլիսը առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո չի կարողացել գանել իրեն, չի գտել իր նախկին բնակչությունն ու տնտեսական պայմանները և անշքացել է⁷²:

Մուշը արդյունաբերության և առևտրի տեսակետից շատ էր հոմանում արևելյան վիլայիթների մյուս հայտնի քաղաքներից: Մակալն տեղական կարիքները հոգալու համար կային զանազան մասնագիտության արհեստավորներ՝ սկսած ոսկերիչներից մինչև բրուտագործները: Քաղաքի 800 մանր ու մեծ տարրեր խանութներից 500-ը պատկանում էր հայերին: Հայ խանութպաններից 300-ը միաժամանակ զբաղվում էր արհեստով⁷³: Մեծ թիվ էին կազմում բրուտագործները, որոնք ապրում էին առանձին թաղամասում: Իհարկե, 1927 թ. Մուշում պատկերը ավելի ողորակ էր, քան Բիթլիսում: Այդ է վկայում Մուշի ավելի նոսր բնակեցվածությունը: ԵՄիայն 1955 թ. երկաթուղու՝ Մուշ հասնելուց հետո Մուշը սկսել է վերականգնվել⁷⁴: Ըստ 1927 թ. տվյալների, Բիթլիսի վիլայիթում (ներառյալ Մուշը) արդյունագործությամբ զբաղվող 535, առևտրով զբաղվող 893 մարդ կար⁷⁵:

Բերված օրինակները ցույց են տալիս, որ արևելյան վիլայիթների տնտեսական անկումը չի վերաբերում արհեստների և արդյունաբերության կոնկրետ այս կամ այն ճյուղին, կամ առանձին քաղաքների, այլ կրում է համընդհանուր բնույթ: Ուստի այժմ կփորձենք նաև ցույց տալ, թե վիճակագրական տվյալների համաձայն ինչ պատկեր էր ներկայացնում արդյունաբերության տեղաբաշխումն արևելյան վիլայիթներում:

Ըստ 1927 թ. արդյունաբերական հաշվառման, արևելյան վիլայիթներում կար 11355 արդյունաբերական և ձեռնարկություն, ընդամենը 33289 աշխատողով: Այդ ձեռնարկությունները հիմնականում փոքրիկ

⁷¹ „Türkiye Ansiklopedisi“, Եւլյի տեղում:

⁷² „Cumhuriyet“, 26. IX. 1951.

⁷³ ԱՊՈ, Եղվ. աշխ., էջ 119:

⁷⁴ „Hayat“, Tarh mecmuasi, 1958 Nisan İlavesi, s. 315.

⁷⁵ „İstatistik Yıllığı“, 1934—1935, s. 157.

արհեստանոցներ էին, քանի որ մեկ ձեռնարկությունը միջին թվով ընկ-
նում էր մոտ 3 աշխատող: Այդ ձեռնարկություններից միայն 7485-ն
էին գտնվում Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթի սահմաններում,
ընդամենը 20566 աշխատողով⁷⁶: Դա թվապես զգալիորեն շեղում էր
նույնիսկ նախկին Սվազի վիլայեթի արդյունազորմաների քանակությա-
նը⁷⁷, իսկ որակով ոչ մի կերպ չէր կարող համեմատվել անցյալի հետ:
Արդյունազորության մեջ աշխատողների այդ փոքրիկ քանակի զգալի
մասը գրառվում էր գյուղատնտեսական մթերքներ վերամշակող ձեռ-
նարկություններում, մեծ մասամբ ալյուրագյուղներում: Նույն պատկերն
էր տիրում նաև Քուրքիայի մեացյալ մասերում:

Իսկ երբ արդյունաբերության տեղաբաշխումը քննարկում ենք ըստ
վիլայեթների նախկին հայաբնակչության աստիճանի խմբավորման (զա-
երևում է ստորև բերվող N 4 ամփոփիչ աղյուսակից), ապա ստացվում է,
որ իր տարածության հարաբերությամբ ամենաքիչ արդյունազորողներ
ունի հայաբնակ վիլայեթների առաջին խումբը, և խմբերի հայաբնակչու-
թյան աստիճանը նվազելու հետ մեղմանում է նաև տարածության և
արդյունազորողների քանակի անհամապատասխանությունը:

Դա առավել հստակ երևում է արդյունաբերության մեջ աշխատող-
ների և վիլայեթների խմբի տարածության տեղասեռի հարաբերությու-
նից: Հայաբնակ վիլայեթների առաջին խմբում (Վան, Բիթլիս, Մուշ)⁷⁸ 4,
երկրորդ խմբում (Կարս, Սվազ, էրզրում, էլազիզ)⁷⁹ 24, երրորդում (Մա-
րաշ, էրզինջան, Դիարբեքիր, Մալաթիա)⁸⁰ 42, չորրորդում (Ալեքսադ-
րապոլ, Ամասիա, Ուրֆա, Շարխ-Կարահասար, Քոնյա, Մարզին)⁸¹ 87, Քուր-
քիայի մեացյալ մասում՝ 128: Ինչպես երևում է, հակառակ խմբերի մի-
ջև գոյություն ունեցող մեծ տարբերություններին, բոլորն էլ իրենց տա-
րածության համեմատությամբ ունեն զգալիորեն քիչ արդյունազորող-
ներ, քան միջին հաշվով ողջ Քուրքիայում: Նույն վիճակում է գտնվում
հայաբնակ վիլայեթների չորրորդ խումբը, որը, ինչպես տեսանք, քա-
ղաքային բնակչության քանակով փոքր-ինչ բարձր էր կանգնած Քուր-
քիայի միջինից: Աղյուսակը ցույց է տալիս, որ արևելյան վիլայեթ-
ները ոչ միայն իրենց տարածության, այլև բնակչության համեմատու-
թյամբ զգալիորեն քիչ արդյունազորողներ ունեն: Բնակչության ու

⁷⁶ Հաշվումները կատարված են մեր կողմից («ՏՃՄ», «İstatistik yilligi», 1930—
1931, s. 197—201):

⁷⁷ Սվազի վիլայեթում կար 17700 բնվոր, որոնց հիմնկանում կենտրոնացված էին
153 ֆաբրիկայում և ջրաղացում (С. М. АКОПЯН, «Երկ. աշխ., էջ 13»): Բացի դրանից մեծ
թիվ էին կազմում նաև բազմաթիվ մանր արհեստանոցներում աշխատողները:

Արհեստի վի- յաքների խմբեր*	Տարածու- թյունը (առհա- նորոգ)	Բնակչու- թյունը (առհա- նորոգ)	Արդյու- նագոր- ծողները (առհա- նորոգ)	Արդյունագործողների առհա- ռին չարտերու թյունները	
				տարածու թյուն չարտերու- թյունը ($\frac{\varphi}{\mu} \times 100$)	բնակչու թյուն չարտերու- թյունը ($\frac{\varphi}{\rho} \times 100$)
Առաջին խումբ	5.00	1.22	0.22	4	18
Երկրորդ խումբ	11.21	7.46	2.72	24	36
Յրրորդ խումբ	7.65	6.01	3.20	42	53
Չարտեր խումբ	8.06	7.98	7.01	87	85
Ըսպաններ	31.92	22.67	13.15	41	59
Թուրքիայի մնաց- յալ մասում	68.08	77.33	86.85	128	112
Աճրող Թուրքիա- յան	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

արդյունագործողների քանակների միջև գոյություն ունեցող այդ անհամապատասխանությունը սուր կերպով դրսևորվում է հայաբնակ վիլայեթների առաջին խմբում և խմբերի հայաբնակության աստիճանը նվազելու հետ մեկտեղ աստիճանաբար մեղմանում է:

Անկում ապրեց նաև գյուղատնտեսությունը, հատկապես երկրագործությունը: Դա երևում է առաջին հերթին մշակվող տարածություն խիստ կրճատումից: Այդ մասին մտաւոր դադափար է տալիս աղյուսակ Մ 5, ըստ որի, Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթի սահմաններում, առանց հաշվի առնելու ալգեզործությունը, 1927 թ. մշակվող տարածությունը կազմում էր հողային տարածության 2,55% -ը, նախապատերազմյան 6% -ի փոխարեն: Իսկ ըստ վիլայեթների, պատկերն այսպիսին էր. Վանում նախապատերազմյան 1,89% -ի փոխարեն՝ 0,25%, Բիթլիսում՝ համապատասխանաբար 9,19% — 0,84%, էրզրումում՝

* Հաշվաները կատարված են մեկ կողմից (ՀժՄ. «Türkiye Cumhuriyeti devlet yilligi», 1929—1930, İstanbul, 1930, s. 205—693; «İstatistik yilligi», 1930—1931, Ankara, 1931, s. 197—201):

6,79%—2,85%, Խարքերում՝ 4,73%—3,40%, Սվազում՝ 6,56%—4,18%, Դիարքերիում՝ 7,18%—3,03%:

Հասկանալի է, որ առանձին շրջանների երկրագործության վերականգնումն ինչ-որ չափով կապված էր բնակչության համալրման հետ: Մակայն մի շարք պատճառներով (այդ թվում նաև վիճակագրական անձշտությունների) դրանք ունեն անհամապատասխանություններ: Նախկինի համեմատությամբ, մշակվող տարածությունը և բնակչությունը խիստ կրճատված էին Վանի և Բիթլիսի վիլայիթներում: Դիարքերի վիլայիթում, որտեղ 1927 թ. մեկ քառակուսի կիլոմետրին ընկնում էր ոչ պակաս թվով մարդ, քան առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, մշակվող տարածությունն ավելի էր կրճատված Խարքերի վիլայիթի համեմատությամբ, որի բնակչությունը համալրման անսակեանք զգալիորեն զիջում էր Դիարքերիին: Հետաքրքիր է, որ բոլոր դեպքերում երկրագործության վերականգնումը հտ էր մնում բնակչության համալրումից: 1927 թ. առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակի համեմատությամբ Վանում բնակչությունը կազմում էր 28%, իսկ մշակվող տարածությունը՝ 18%, Բիթլիսում համապատասխանաբար՝ 47%—9%, էրզրումում՝ 73%—42%, Խարքերում՝ 89%—72%, Սվազում՝ 99%—64%, Դիարքերիում՝ 108%—42%: Ամբողջությամբ վերցրած Արևմտյան Հայաստանում, պատերազմի նախօրյակի համեմատությամբ, 1927 թ. բնակչությունը կազմում էր 77, իսկ մշակվող տարածությունը՝ 42%: Նկատելի է, որ բնակչության համալրման և երկրագործության վերականգնման միջև եղած տարբերությունները բավականին մեծ են: Սա խոսում է այն մասին, որ ինչպիսին էլ լինեն վիճակագրական անձշտությունները, կասկածի տակ չեն կարող անվիշկատարված հասկությունները:

Հայանի է, որ ավելի շատ տուժեցին արևելյան վիլայիթների այն շրջանները, որոնք մեծ մասամբ հայաբնակ էին: Գա ահնհայտ է Վանի, ինչպես նաև Բիթլիսի վիլայիթում: Վերջինս նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը իր մշակվող տարածության տոկոսներով, ներառյալ այգեգործությունը (9,52), գրավում էր առաջին տեղը ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայիթի մեջ, այլև գերազանցում էր Քուրդիայի մի քանի վիլայիթներին՝ Փոնիային (6,21), Կասսամունունին (6,69), Ստամբուլին (7,94), Անկարային (8,06) և ոչ մեծ տարբերություններով զիջում էր Իզմիրի (10,02), էգիրենի (10,30), Քուրդիայի (10,84), Տրապիզոնի (11,31) և վերջապես Ադանայի (11,71) վի-

Արևմտյան Հայաստանում ձյակվող արարածությունը նախքան առաջին
Համաշխարհային պատերազմը և 1927 թ.

Վիլայեթներ	Նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը			1927 թվական			1927 թ. ձյակվող արարածությունը նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը (սովետներով)
	Վիլայեթի արարածությունը (ըստափուստի ⁶⁷)	Մշակվող արարածությունը		Վիլայեթի արարածությունը (ըստափուստի ⁶⁷)	Մշակվող արարածությունը		
		հեկտարներով ⁶⁸	տոննային		հեկտարներով ⁶⁸	տոննային	
Վան	39300	74461	1.89	37110	9414	0.25	13
Բիթլիս	27100	249071	9.19	27827	23427	0.84	9
Երզրում	49700	337535	6.71	40603	115787	2.85	42
Խարբերդ	32900	155722	4.73	33003	112188	3.40	72
Մուղ	62100	407119	6.56	48307	202019	4.18	64
Գիւրջեքի	37500	269186	7.18	27920	84546	3.03	42
Հնգամենը	248600	1493094	6.01	214771	547371	2.55	42

լայեթներին⁷⁰, Սակայն 1927 թ. Բիթլիսի վիլայեթը զբաղեցնում էր նախազինչին տեղը Թուրքիայի վիլայեթներին մեջ:

Նախկին սահմանների (հետագայում վիլայեթներին) ըստ հալա-

⁶⁷ «Հեղափոխական պայքարի Մ. Փրկչյան հիանդանների հարցը, 1906, 4. Պոլիս, էջ 249—250»:

⁶⁸ 1909—1910 թթ. գյուղատնտեսական հույուրանների (հատիկարույանը, բանջարեղեններ, տեխնիկական ու յուղատու) զբաղեցրած արարածությունը Հաշվի չենք տեղ ալգեդործական արարածությունները (Վանում՝ 1121 հեկտար, Բիթլիսում՝ 8824, Երզրումում՝ 254, Խարբերդում՝ 26553, Մուղում՝ 17209, Գիւրջեքիում՝ 38427), կհատի ունենալով, որ 1927 թ. զինակազմության մեջ ալգեդործությունը չի մտել (Ա. Դ. Ուոլիչեւ, Очерки экономики Турция до мировой войны, М.—Л., 1937, с. 265—267):

⁶⁹ Երզրումի վիլայեթի Բալազնի տեղակը և Խարբերդի վիլայեթի Օզալչիկի կազան գուրս ևն մնացել 1927 թ. գյուղատնտեսական հաշվառումից, առաջ չեն մտնում ույր շրջանների արարածության մեջ «Türkiye Cumhuriyeti devlet yilligi, 1929—1930, İstanbul, 1930, s. 265—693):

⁷⁰ Մշակվող արարածությունները հաշվված են մեր կողմից՝ տնտեսությունների թիվը թաղամասերիցով միջին հաշվով յնկ տնտեսության մշակված արարածության վրա՝ գյուղումներով, ապա վերածված հեկտարի, գյուղումը շնորհելով 319,3 քառակուսի մետր (՝ İstatistik yilligi՝. 1934—1935, Ankara, 1935, s. 309—312):

⁷¹ Ա. Դ. Ուոլիչեւ, նշվ. աշխ., էջ 266—267:

ընկալության աստիճանի խմբավորումը ևս ցույց է տալիս, որ 1927 թ. մշակվող տարածությունը ընդհանրապես ավելի վատ վիճակում էին դառնում նախկին առավել հայտնակ շրջանները:

Ինչպես երևում է ստորև բերված № 6 աղյուսակից, հիմնականում հայտնակ վիլայեթներին խմբին (Վան, Բիթլիս ու Մուշ) բաժին է ընկնում Քուրքիայի տարածության 5, իսկ մշակվող տարածության 0,49%-ը: Այսինքն՝ մշակվում էր տարածության համեմատությամբ շատ քիչ հող, բան միջին հաշվով Քուրքիայում:

Կարելի է ասել, որ վիլայեթների հայտնակության աստիճանի նվազման հետ մեկտեղ մեղմանում է նաև մշակվող տարածության և ընդհանուր տարածության միջև գոյություն ունեցող անհամապատասխանությունը: Դա երևում է մշակվող տարածության և ընդհանուր տարածության տոկոսային հարաբերություններից. առաջին խմբի հայտնակ վիլայեթներում՝ 10, երկրորդ խմբում (Կարս, Սվազ, էրզրում, էլազիզ)՝ 64, երրորդում (Մարաշ, էրզիեշան, Դիարբեքիր, Մալաթիա)՝ 55, չորրորդում (Ալեքսանդրապոլ, Ամասիա, Ուրֆա, Շարին-Կարահիսար, Քոքա, Մարզին)՝ 81, Քուրքիայի մեացյալ մասում՝ 120: Այսուհանդերձ, հակառակ տիրող միտումին, հանդիպում ենք նաև բացառության: Երկրորդ խմբի հայտնակ վիլայեթները ներկայացնում են ակնկալվածից քիչ բարձր, իսկ երրորդ խմբի հայտնակ վիլայեթները՝ ակնկալվածից ցածր ցուցանիշ: Քնն տիրող օրինաչափությունը չի բացառում նման բացառության առկայությունը⁷⁵, այնուամենայնիվ կարծում ենք, որ դա հետևանք է վիճակագրական անհշտությունների և պայմանավորված է գյուղատնտեսական որոշ կուլտուրաների, մասնավորապես այգեգործությունը հատկացված տարածությունները հաշվի չառնելու հանգամանքով: Հայտնի է, որ այգեգործական համեմատաբար ընդարձակ տարածություններ են եղել հայտնակ վիլայեթների ոչ թե երկրորդ, այլ երրորդ և չորրորդ խմբերում:

Ուշագրավ է նաև այն, որ ինչպես երևում է մշակվող և ընդհանուր տարածության տոկոսային հարաբերություններից, արևելյան վիլայեթ-

⁷⁵ Տեսակետերն ընդունված է, որ միայն մեծ թվով միավորներ կամ ամբողջություններ պարունակող խմբերում տարբեր ուղղություն ունեցող պատահական շեղումները, ուշ թվում վիճակագրական անշտությունները, լիքօքացնում են միմյանց: Նույնը կլինի նաև խմբերը մեծացնելու դեպքում: Մակախ մենք պահպանեցինք վիլայեթների քառասունյան խմբավորումը, քանի որ դա պայանում է ուսումնասիրվող երկուցների մեծ մասին՝ շեղելով վիճակական զորոնիս և բարդունաբար հատկանիշն միջև գոյություն ունեցող սերտ կապի:

Արևելյան վիլայեթների խմբերը*	Տարածութունը (տոկոսներով)	Բնակչությունը (տոկոսներով)	Մշակվող տարածությունը (տոկոսներով)	Մշակվող տարածության անասին հարաբերությունները	
	Ա	Բ	Գ	տարածության հարաբերությունը $\left(\frac{\text{Գ}}{\text{Ա}}\right) \times 100$	բնակչության հարաբերությունը $\left(\frac{\text{Գ}}{\text{Բ}}\right) \times 100$
Առաջին խումբ	5.00	1.22	0.49	10	40
Երկրորդ խումբ	11.21	7.46	7.21	64	97
Երրորդ խումբ	7.65	6.01	4.18	55	70
Չորրորդ խումբ	8.06	7.98	6.54	81	82
Ընդամենը	31.92	22.67	18.42	58	81
Քուրդերի մասը ըստ մասում	68.08	77.33	81.58	120	105
Ամբողջ Քուրդերում	100.0	100.0	100.0	100	100

Ներքին շուկայի խմբերում էլ, ամբողջությամբ վերցրած, տարածության համեմատությամբ զգալի շահով քիչ հող էր մշակվում, քան միջին հաշվով Քուրդիայում։ Ավելի մեղմ արտահայտությամբ նույնը հաստատվում է նաև մշակվող տարածության և բնակչության տոկոսային հարաբերություններով։ Այսինքն՝ շնայած նրան, որ արևելյան վիլայեթներում առավել շահով, քան Քուրդիայի մեացյալ մասում, գյուղատնտեսությունը բնակչության հիմնական զբաղմունքն էր, բնակչության քանակի համեմատությամբ քիչ հող էր մշակվում։ Դա նշանակում է, որ բնակչության համալրումը միայն որոշ շահով էր օգնում երկրագործության վերականգնմանը, քանի որ արևելյան վիլայեթների գյուղատնտեսական բնակչության զգալի մասը զբաղվում էր անասնապահությամբ և հայերի ու այլ երկրագործ տարրերի հեռանալուց հետո չէր կարող անմիջապես լցնել այդ վիլայեթների գյուղատնտեսության մեջ առաջացած դատարկությունը։

Այդ երևում է նաև 1927 թ. գյուղատնտեսական հաշվառման տար-

* Լազյումները կառավարած են մեր կողմից (ՀՀԾՄ. „Türkiye Cumhuriyeti devlet yilligi“, 1920—1930, İstanbul, 1930, s. 205—693; „İstatistik yilligi“, 1934—1935, Ankara, s. 309—312)։

տնտեսութիւնները առանձին մի վիլայիթում, միջին հաշվով այնքան քիչ հողատարածութիւն և այնքան շատ անասուն է ընկնում մեկ ընտանիքին, քան ընկնում է իրականում երկրագործական մի տնտեսութիւնը: Եթե 1927 թ. սովյալների համաձայն, Քուրքիայում գյուղատնտեսական մեկ ընտանիքը միջին հաշվով մշակում էր 24,9 գոնում տարածութիւն և պահում էր 14,5 ընտանի անասուն, այլ խոսքով՝ մշակվող հողի հողի յուրաքանչյուր գոնումին (մոտավորապես 0,1 հեկտարին) ընկնում էր 0,58 ընտանի անասուն, ապա Հեքլարիում մշակվող հողի մեկ գոնումին ընկնում էր 2,86 ընտանի անասուն, Վանում՝ 2,26, Բիթլիսում՝ 1,46, Սզերգում՝ 1,39, Ուրֆայում՝ 0,95, Մարաշում՝ 0,84 և այլն: Այսինքն՝ բացառութեամբ էրզրումի և Կարսի, բոլոր արևելյան վիլայիթներում մշակվող հողի յուրաքանչյուր գոնումին ընկնում էր ավելի շատ անասուն, քան միջին հաշվով Քուրքիայում⁸¹:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ արևելյան վիլայիթներում տնտեսութիւնների քանակի համեմատութեամբ շատ քիչ թվով երկրագործական գործիքներ կային: Այսպես, օրինակ, Հեքլարիում 4765 տնտեսութիւններ ունեին 1227 գործիք, որից 1225-ը արոր էր. Սզերգում՝ համապատասխանաբար 9832—5040—4212, Վանում՝ 7847—4242—3831, Գիարքեքիում՝ 18671—11350—11185, Մարգինում՝ 18109—11726—10708, էլյազիզում (Խարբերդ և Գերսիմ)՝ 30900—19305—17987, Բիթլիսում՝ 12005—8103—7952, Մալաթիայում՝ 33783—21317—20603⁸²: Նույն անհամապատասխանութիւնը երևում է նաև տնտեսութիւնների թվի և բանող անասունների քանակի միջև: Իր հերթին դա վկայում է, որ տնտեսութիւնների զգալի մասը անասնապահան էր: Ուշագրավ է, որ հատկապես այն վիլայիթներում, որտեղ 1927 թ. գերիշխում էր անասնապահութիւնը, ավելի փոքր հողատարածութիւն էր մշակվում նույնիսկ գոյութիւն ունեցող երկրագործական գործիքների և բանող անասունների համեմատութեամբ: Օրինակ, ամբողջ Քուրքիայի համեմատութեամբ Հեքլարիին բաժին էր ընկնում երկրագործական գործիքների 0,09, բանող անասունների 0,13, մշակվող տարածութիւն 0,05% -ը, Վանում՝ համապատասխանաբար 0,30—0,35—0,18% -ը, Սզերգում՝ 0,36—0,43—0,28% -ը, Բիթլիսում՝ 0,57—0,64—0,31% -ը, էրզրումում՝ 0,98—0,87—0,60% -ը⁸³:

⁸¹ „İstatistik yilligi“, 1934—1935, s. 312 (հաշվումները կատարված են մեր կողմից):

⁸² Նույն տեղում, էջ 293—312:

⁸³ Նույն տեղում (հաշվումները կատարված են մեր կողմից):

Հետազոտում, իհարկե, տեղի ունեցան որոշ փոփոխություններ: Հե-
տադեմ ընդարձակվեցին մշակվող տարածությունները՝ բնակչության
աճի և քոլոնիզացիայի նստակայացության անցնելու հետևանքով: Այնուամե-
նայնիվ, արևելյան վիլայեթների մեծ մասում դեռևս երկար ժամանակ
անմշակ մնացին ընդարձակ տարածություններ կամ լավագույն դեպ-
քում ոգտադործվեցին որպես արտոտվայրեր: Անասնապահությունը շա-
բունակեց միայն տնտեսության գերիշխող շյուղը:

«Միլլիթիթա թերթի թղթակցից Գյունայ էրենալը, որ 1962 թ. վեր-
չերին այցելել է մի շարք արևելյան վիլայեթներ, գրում է. «Արևելքի
մեջ տեսա շհերկված հողեր: Այլազգեներ մինչև Վան, Վանեն՝ Հեքյարի,
շատ են անմշակ ձգված նման հողեր: Այդ անմշակ հողերուն վրա գոնե
անասուններ պահվեին, բայց ոչ հնձելիք խոտ կար, ոչ ալ աչքիս տե-
սած հեռավորության վրա անասուն»⁸⁴:

«Քուրբական հանրագիտարան»-ի համաձայն, 1950-ական թվա-
կաններին Վանի կազայում (Վանի, Արտամեոտի, Արչակի, Քիմարի գյու-
ղախմբեր՝ 98 գյուղերով), ընայած ընդարձակ տարածություններին,
բնակչության խտության անբավարարության պատճառով ավելի մեծ
կարևորություն է տրվել անասնապահությանը, քան երկրագործությա-
նը: Ընդհանրապես ամբողջ վիլայեթում բնակչության մեծամասնությու-
նը զբաղվել է անասնապահությամբ⁸⁵:

Հեքյարիում գյուղացիները «Միլլիթիթա թերթի թղթակցին պատմել
են, որ հայերը Չամի ձորի մեջ ծառախիտ այգիներ տնկել ու խաղող են
աճեցրել, մինչդեռ հայերի մեկնելուց հետո իրենք անտարբերության են
մատնել նրանց տնկած այգիները»⁸⁶: Հեքյարիի մի շարք շրջաններում,
օրինակ, Շամդինանում, անմշակ մնացել են նաև նստորակառուցի
մշակած ընդարձակ այգեստանները⁸⁷:

Երկար ժամանակ հողի միայն փոքր տոկոսն էր մշակվում նաև
Մուշի դաշտում⁸⁸: «Վաթանա թերթի թղթակիցները 1953 թ. Մուշ այցե-
լելուց հետո գրել են. «80 կմ երկարությամբ ձգվող Մուշի դաշտը բնա-
կանից ուռղվում է Մուրատի և Կարասուի նման կարևոր գետերով: Հո-
ղը խիստ բարեբեր է: Հակառակ գրան, լի կարելի ասել, որ այսօր

⁸⁴ «Նոր կենթ», 25. I. 1963.

⁸⁵ «Türkiye Ansiklopedisi», cilt VI, s. 181.

⁸⁶ «Նոր կենթ», 25. I. 1963.

⁸⁷ «Yön», 16. IX. 1966, s. 3.

⁸⁸ 1950 թ. 1119, 1951 թ. 1162, 1952 թ. 1417 հեկտար («Vatan», Muş ilis-
vesi, I.VII.1953, s. 6):

երկրագործութիւնը են զբաղւում: Դաշան օգտագործւում է պարզապէս որպէս արտաւայր: Այնինչ նախկինում այստեղ զբաղւում էին այգեգործութիւնը, գինեգործութիւնը, ձկնորսութիւնը: Մշակվում էին բրինձ, նակնդեղ, բարձրորակ ծխախոտ⁹⁰: Նախկինում մի շարք գյուղատնտեսական մթերքներ՝ մեղր, մեղրամուս, գետոր, խեժ, շրեշ արտաձող Մուշը այսօր արտաձում է միայն յուղ⁹¹:

1940-ական թվականների վերջերին Մուշում թերթի թղթակից Քերիմ Օմեր Զաղարը գրում է. «Վերջերս այցելելով էլազիզ, ցավով տեսանք, թե ինչպէս մարդկային կյանքի տեղումնայն մեկ շորթորդից թիշ ավելի ժամանակի ընթացքում Ուլու-Օվաշի⁹² մի ընդարձակ մասը խոպանացել էր⁹³, Իսկ 1960-ական թվականների տվյալներով, էլազիզում (Խարբերդ) մշակելի հողերը կազմում էին գյուղապատկան տարածութեան 84,1% -ը, որի 50,4% -ն օգտագործվում էր որպէս արտաւայր⁹⁴,

Կարտում նույնպէս, տեղի Եկարտ թերթի վկայութիւնով, թեև կային ընդարձակ արտաւայրեր, բայց արտաւայրի վերածվեցին նաև առաջնորդում մշակովի լայնարձակ տարածութիւնները⁹⁵:

Կարծում ենք, բնրված փաստերը բավարար են եզրակացնելու, որ երկրագործութիւնն անկում էր ապրում գրեթե բոլոր արևելյան վիլայեթներում: Նույնիսկ այն շրջաններում, որտեղ երկրագործութեան վիճակը թվում էր, թե արագ կերպով բարելավվել էր, գեռնա խիստ շոշափելի էին բառաչին համաշխարհային պատերազմի պատճառած ավերումների հետքերը: Թրինակ, Արարկիթից (Մալաթիայի վիլայեթ), ուր արհեստները կորցրել էին իրենց երբեմնի նշանակութիւնը, միրգ, արմաթ, գինի այլևս չէր արտահանվում⁹⁶: Ուլաշում (Սվազի վիլայեթ) 1914—1918 թթ. հայերի հեռանալուց հետո գատարկ մնացած քնակարաններն ու հողերը արվեցին նույն թվերին արևելյան վիլայեթներից

⁹⁰ Նայե տեղում:

⁹¹ „Türkiye Ansiklopedist“, cilt IV, s. 254.

⁹² Խարբերդի գաղա Վիճակում բազմացած է երկու գաղտից. Ուլու-Օվաշից և Քուլ-Օվաշից, որտեղից Ուլու-Օվաշ ավելի ընդարձակ է ու շրթրի երկու գաղտում էլ հիմնական քնակութեանը կազմում էին հայերը (Երարբերդը և սնոր սովեզին գաղտը, էջ 27 և 295):

⁹³ „Ulus“, 13. VII. 1949.

⁹⁴ „Cumhuriyet“, 30. IX. 1969.

⁹⁵ Д. С. Закрыев, К новейшей истории северо-восточных вилаетов Турция, Тбилиси, 1947, стр. 185.

⁹⁶ „Türkiye Ansiklopedist“, cilt I, s. 239.

եկած դադթական թուրքերին, որոնք սկսեցին դրազվել երկրագործությամբ: Երկրագործության համար անբարենպաստ կլիմայի պատճառով նրանք դրազվեցին միայն ցորենի և գարու ցանքով, սակայն չկարողացան նյութապես բարելավել իրենց վիճակը և բավարարվեցին մշակելով տարածության հաղիվ մեկ տասներորդը, և մտազորապես 4—5 հազար հեկտար տարածությունը տարիներով անմշակ մնաց⁹⁶:

Հետպատերազմյան թուրքիայի գյուղատնտեսությունը զարգացավ ավելի շատ էքստենսիվ ձևով՝ ցանքատարածությունները ավելացնելու միջոցով⁹⁷: Սակայն բերքատվության տեսակետից թուրքիայի գյուղատնտեսությունն ամբողջությամբ վերցրած միևնույն օրս էլ դեռ չի հասել ցանքատարածությունների հիմնական մասը զբաղեցնող մի շարք գյուղատնտեսական կուլտուրաների, ինչպես ցորենի, գարու, եգիպտացորենի, հաճարի բերքատվության նախկին մակարդակին⁹⁸: Անկասկած, բերքատվություն ավելի շատ նվազեց արևելյան վիլայեթներում⁹⁹: Դա մեծ անհանգստություն պատճառեց թուրք պետական-քաղաքական գործիչներին, տնտեսագետներին, գյուղատնտեսներին, սոցիոլոգներին և լրագրողներին: Հատ էֆիարբեքիի վիլայեթի տարեգրքի, Գիարբեքիում ընկած կան հացահատիկների մշակման համար ձեռնարկ, արժեքավոր հողեր, սակայն դարերից ի վեր նախնական միջոցներով մշակվող այդ հողերում չի կիրառվում երկրագործության առավել արդյունավետ համակարգերից մեկը ու ամեն տարի ֆոսֆորի և պոտաշի նման սնուցիչ նյութեր չեն վերադարձվում հողին: Օրեցօր նվազում է հողի սնուցիչ ուժը¹⁰⁰: Իսկ թուրք հայտնի վիպագիր և լրագրող Յաշար Քեմա-

⁹⁶ Նույն առում, հատ. Ց. էջ 115: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում առաջացած ցորենի կցածամինե վերջ տալու նպատակով ինչպես մի շարք վայրերում, ահպես էլ Ուլաշի անմշակ մնացած հողերում 1945 թ. ապրիլին հիմնվեց պետական խոշոր տնտեսություն:

⁹⁷ Халюк Джиллов, № 2, с. 108.

⁹⁸ „Milliyet“, 20. IX. 1970.

⁹⁹ Արևելյան վիլայեթների վերաբերյալ երկար տարիների միջին բերքատվությունը արտահայտող ցուցանիշներ չկան, իսկ —նպատակի դրսևորումով վերջված արդյունալու ցուցանիշները խորտակի են, քանի որ երկրագործությունը թուրքիայում համարյա ամբողջովին կախված է կլիմայական պայմաններից, առաջին հերթին տեղումներից, և բերքատվությունը մեծ առատամեծ է ունենում: Օրինակ, Գիարբեքիի վիլայեթում 1928 թ. (տեղումներ 294 մմ)՝ հեկտարից ստացվել էր 290 կգ ցորեն, իսկ 1936 թ. (տեղումներ 435 մմ)՝ ավելի քան եռապատիկը՝ 920 կգ (Халюк Джиллов, № 2, с. 107—108):

¹⁰⁰ Basri Konyar, № 2, с. 124.

լը, որը բազմիցս շրջապայել է արևելյան վիլայեթներում, գրում է. «Արևելքում հողը բերքատուլիսյան տեսակետից փշացել է թռչվորական շահագործման հետևանքով: Հողը գուրգուրանք է պահանջում, աղբ և ջուր»¹⁰¹: Անկասկած, այդ թուրք սերտորեն առնչություն ունեն շրջանում տիրող ագրարային հարաբերությունների հետ, մասամբ էլ հետևյալներ են այն բանի, որ երկրագործության մեջ մեծ փորձ ունեցող հայերին և այլ քրիստոնյաների փոխարինեցին ավելի անփորձ, զարգացման ավելի ցածր մակարդակում գտնվող տարրեր, որոնք անզոր էին մշակելու այդ շրջանների բնակչիմայական պայմաններով թելադրված գյուղատնտեսական կուլտուրաներ:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ այնտեղ, որտեղ տեղի է ունեցել այդ փոխարինումը, նորեկները ոչ միայն չեն պահպանել այն, ինչ գտել են պատրաստի վիճակում, այլ ժամանակի ընթացքում ավերափոխել են: Հարմարեցրել իրենց նաշակին, սովորություններին, զարգացման աստիճանին: Դա հաճախ ազնետալի հետևանքներ է ունեցել եկվորի համար: Թեև մեզ հայտնի փաստերը անմիջականորեն չեն վերաբերում արևելյան վիլայեթներին, այնուամենայնիվ ցցուն վիլայություններ են արմատական բնակչությանը բնօրրանից բռնի հեռացնելու և նորերով փոխարինելու տխուր հետևանքների մասին:

Այսպես, օրինակ, պրոֆ. Մումթազ Քուրճանը Կարսում Ջլավուզի գյուղական ինստիտուտն այցելելուց հետո քաղաք վերադառնալիս, երբ ավտոբուսը կանգնում է ճանապարհի վրա գտնվող գյուղերից մեկում՝ երկհարկանի խարխուլված շենքից քիչ այն կողմ, ինստիտուտի ուսուցիչներից՝ պրոֆեսորի նախկին ուսանողներից Ռըզա Կարգեշը, որը նստել է նրա կողքին, դիմելով նրան, ասում է. «Ուսուցիչ, պատմում են, որ այս գյուղի թուրք տները ձեր տեսած այս շենքի նման երկհարկանի էին, խեամքով կրածնիված: Կարսը մեզ անցնելուց հետո, այստեղ բնակեցրել են զանազան տեղիից եկած գաղթականների, որոնք սովոր են եղել բնակվել միհարկանի և պարզ շենքերում: Հիմա, ինչպես տեսում եք, երկհարկանի շենքերից մնացել է միայն մեկը, այն էլ օգտագործվում է որպես զավառապետի պաշտոնատուն և ժանդարմերիայի պահականոց: «Մեր հնազառ ուսումնասիրությունների ժամանակ,— շարունակում է Մումթազ Քուրճանը,— վիլայեթի սահմաններում հանդիպեցինք նաև մի քանի այլ դեպքերի»¹⁰²:

¹⁰¹ „Cumhuriyet“, 4.11.1962.

¹⁰² Mümtaz Turhan, Garptilasmanın neresindeyitz?, İstanbul, 1961, s. 75.

Որքանի մանկաբարեկարգ շրջաններից մեկը Հանդիսացող և ամենարևոտի խաղողն անեցնող Փափը-Գաղի թերակղզու և Բանդրամալի ծովամերձ գյուղերում¹⁰³ սեփեքան Քուրքիա գալը լեռնային սովորական հյուղակներում մի քանի այժմով բնակվելու սովոր գաղթականները երկհարկանի առանձնատների նրկրորդ հարկը հատկացրել են անասուններին: Քողել են, որ անասունները կրծեն խաղողի այգիները, և ապա մնացածը արմատից հանելով, օգտագործել են որպես վառելիանյութ: Հարկ չկա ավելացնելու, որ նույն վախճանն են ունեցել նաև ձիթատանները¹⁰⁴:

Եվրոպական Քուրքիայի լեռնային գոտում գտնվող Ենիչե գյուղի թուրք բնակիչները ԵԱՅՀԱՄԱ թերթի թղթակցին պատմել են, որ գյուղը նախկինում եղել է այգեգործության և դինեգործության կարևոր կենտրոն: Գինին արտահանվել է Եվրոպա և Պոլիս: Գյուղը ունեցել է անտառ, որից փայտ ստանալով՝ նախկին բնակիչները պատրաստել են գյուղատնտեսական գործիքներ և վաճառել: Մակայն իրենք կտրատել են ծառերը, իսկ այժմերը կրծել են նորարձակ ընկուղիները, ոչնչացել է անտառը, քայքայվել այգեգործությունը: Եվ հիմա, ուր մի ժամանակ քրիստոնյաները բարեկեցիկ կյանք են վարել, իրենք զգվարությունը են հայթայթում ապրուստի միջոցներ¹⁰⁵: Հաշնում հայերի օրոք խաղողն ու դինին առատ են եղել, սակայն նոր բնակիչները, դինի պատրաստելը մեղք համարելով, ոչնչացրել են այգիները: Անգործություն են մատնվել հայերից մնացած դինու կարասները: Փակղվել է նաև Լուսու դետի վրա գտնվող ամբարտակը, որը գոյություն ուներ հայերի օրոք, և երբի շնորհիվ ջուրի նեղություն չէր թաշվերս¹⁰⁶:

Սույն հոդվածի նպատակը չէ՝ տալ արևելյան վիլայիթների գյուղատնտեսության ամբողջական պատկերը: Մակայն անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ այդ վիլայիթների անասնապահության ծավալուն բնույթը կապված է տնտեսության անկման՝ արդյունաբերության ու մանուֆակտուրայի համարյա անհետացման, երկրագործության տեսակարար կշռի խիստ նվազման հետ: Լեռնաբար, սխալ է այն կարծիքը, թե իբր արևելյան վիլայիթները ունեն զարգացած ու սմասնագիտացված անասնապահություն:

¹⁰³ Փափը-Գաղի թերակղզին և Բանդրամալ գտնվում են Մարմարայի ծովի հարավում:

¹⁰⁴ Mümtaz Turhan, նշվ. աշխ., էջ 75—76:

¹⁰⁵ „Aksam“, 26 II. 1970.

¹⁰⁶ Ենոր կեսեր, 25. I. 1962.

Ամփոփելով վերլուծված փաստական նյութը, կարելի է եզրակացնել, որ Քուրքիայի արևելյան վիլայիթներում ազելի անժխիթար վիճակում էին գտնվում նախկինում առաջնայան հայաբնակ շրջանները: Չհերքելով արևելյան վիլայիթների ղեմնորաֆիական և տնտեսական վիճակի վրա նաև տարրեր զործոնների ազդեցությունը, մեր ուսումնասիրության արդյունքները հաստատում են, որ արևելյան վիլայիթներում հետազատերազմյան ժամանակամիջոցում առաջացած փոփոխություններն ու տնտեսական անկումը հիմնականում կապվում են առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում բնակչության ազգային կազմում կատարված փոփոխություններին: Հետո: Եվ սխալ է արևելյան վիլայիթների հետամնացությունը բացատրել ընդհանրապես պատերազմի պատճառած ազերներով, տեսակեա, որը որդեգրել է թուրք պատմագրությունը թարցնելու համար երիթթուրքերի կատարած դարիս առաջին մեծագույն ոճրագործությունն ու քնմալականների ձեռնարկած հալածանքը հայերի, ասորիների և քրդերի նկատմամբ: Անժխտելի է, որ հայերի և այլ ժողովուրդների զանգվածային բնաշնչման ու բնազգաթի հեանանքով էլ ազելի խորացան արևելյան վիլայիթների և Քուրքիայի մնացյալ մասի միջև գոյություն ունեցող ղեմնորաֆիական ու տնտեսական անհամալարությունները:

А. А. ГАЛСТЯН

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ДЕМОГРАФИИ И ЭКОНОМИКИ
ВОСТОЧНЫХ ВИЛАЙЕТОВ ТУРЦИИ (ПОСЛЕ ПЕРВОЙ
МИРОВОЙ ВОЙНЫ)

Резюме

В статье анализируются изменения в демографии и экономике восточных вилайетов Турции после первой мировой войны.

Исследование фактов показывает, что восточные вилайеты Турции в демографическом и экономическом отношении значительно отстали от довоенного уровня развития, что рассматривается турецкими историками лишь как результат последствий первой мировой войны. Между тем, приведенный в статье фактический материал свидетельствует, что послевоенное отставание восточных вилайетов связано с поголовным выселением и физическим уничтожением коренного армянского и вообще христианского населения.

Е. К. САРКИСЯН

ТУРЕЦКАЯ АГРЕССИЯ В АРМЕНИИ ОСЕНЬЮ 1920 ГОДА И ПОЗИЦИЯ СОВЕТСКОЙ РОССИИ

Вопрос турецкой агрессии в Армении и позиции Советской России в нашей исторической литературе специально не изучен, хотя об этом говорится в общих чертах в работах, освещающих национальную войну в Турции в 1918—1922 гг., советско-турецкие отношения, установление Советской власти в Армении др.

Мы ставим перед собой задачу, насколько это возможно в рамках данной статьи, раскрыть агрессивную политику турецких националистов в отношении Закавказья, антисоветскую направленность турецкой агрессии и роль дипломатической миссии РСФСР в Армении в 1920 г., стремление советской делегации на московских переговорах летом 1920 г. справедливо решить территориальные вопросы между Турцией и Закавказскими республиками.

* * *

В ходе национально-освободительной войны турецкого народа в 1918—1923 гг. его руководящая верхушка, большая часть которой состояла из бывших иттихатистов, продолжая агрессивную политику последних в отношении Закавказья, придала захватнический характер этой войне на Восточном фронте.

Экспансионистская политика турецких националистов в отношении Армении и всего Закавказья выявилась еще в начале национальной войны на Эрзерумском (с 23 июля по 6 августа) и на Сивасском (с 4 по 12 сентября) 1919 г. конгрессах. В документах этих конгрессов в качестве важного принципа выдвигалось требование лишить армян права на территорию Западной Армении и вести решительную борьбу против всякой попытки создания независимой Армении в Закавказье, т. е. в Восточной Армении. «Как следует из решений Сивасского и Эрзерумского конгрессов,—говорил Мустафа Кемаль,—нация не уступит ни пяди земли Армении»¹.

¹ М. Кемаль. Путь новой Турции, т. 2, стр. 120.

В начале 1920 г. на заседании представительного комитета было принято решение: «На Восточном фронте провести официальную или неофициальную мобилизацию и начать концентрацию войск для ликвидации с тыла Кавказской преграды»². Об этом решении М. Кемаль 6 февраля 1920 г. писал командующему Восточным фронтом Кязиму Карабекиру. Последний весной того же года закончил мобилизацию войск и их перевооружение для нападения на Армению. В середине апреля Кязим Карабекир-паша телеграфировал анкарским руководящим кругам: «В ближайшие дни я должен известить о том, что Армения стерта с карты мира»³.

По признанию Али Фуад Джебесоя, войска Карабекир-паши были готовы напасть на Армению еще в мае 1920 г.⁴

Но анкарское правительство все еще надеялось вступить в сговор с империалистами стран Антанты и поэтому на некоторое время отложило нападение на Армению. «До тех пор, пока принятые в отношении нас на мировой конференции решения окончательно не будут выяснены,—телеграфировал М. Кемаль 30 мая 1920 г. Кязиму Карабекиру,—нам не выгодно, исходя из внутренней и внешней обстановки, лишаться возможности соглашения с союзными державами... Нападение на Армению послужит поводом для объявления войны союзными державами и Америкой...»⁵.

Правительство Анкары не могло предпринять поход на Армению и без выяснения позиции Советской России. С этой целью и с целью установления дипломатических отношений с правительством РСФСР М. Кемаль послал в конце октября 1919 г. бывшего младотурецкого генерала, командующего турецкими войсками во время похода в Закавказье в 1918 г. Халил-пашу в Москву.

В период усиленной подготовки войск Карабекир-паши против Закавказья, Халил-паша, беседовавший с Чичериным и Карahanом 4 июня 1920 г., писал из Москвы Мустафе Кемалю: «Нас поставили в известность, что необходимо отказаться от операций против Армении»⁶.

Кемаль-паша в своем ответе от 20 июня 1920 г. на ноту Чичерина от 3 июня подчеркнул, что «его правительство принимает посредничество Российской Советской республики и откладывает военные операции в районах Карса, Ардагана и Батума»⁷. Об этой ноте М. Кемалья профессор Института международных отношений

² Там же, т. 3, стр. 313.

³ См. С. Kutay. Karabekir Ermenistanı nasıl yok etti? İstanbul, 1955, s. 36.

⁴ А. P. Cebesoy. Milli Mücadele Hatıraları, İstanbul, 1960, s. 481—482.

⁵ См. там же, с. 482.

⁶ См. К. Karabekir. İstiklal Harbimiz, İstanbul, 1960, s. 799—800.

⁷ См., Die Welt des Islam* Vol. XVI, Berlin, 1934, s. 23—28.

в Женеве, специалист по проблеме «Советский Союз и страны Востока» Гарриш Калур пишет: «Нота была написана в довольно резком тоне и намекала на вмешательство в этот вопрос Советского правительства. Кемаль-паша подтвердил, что его правительство по получении Советской ноты отложило военные операции в районах Карса, Ардагана и Батума»⁸.

О том, что Советское правительство противостояло агрессивным планам турецких националистов в отношении Закавказья, свидетельствует также доклад Чичерина на заседании ВЦИК 17 июня 1920 г. Говоря об установлении дружественных отношений с кемалистской Турцией, Чичерин подчеркивал: «Но мы только на тех условиях вступаем с Турцией в дружественные отношения, чтобы между Турцией и соседними народами, как армянским, было установлено взаимное разграничение, прекратилась взаимная резня»⁹.

После получения ответа Чичерина правители новой Турции вынуждены были отложить военные действия против Армении, уже назначенные ими на 25 июня. «Правительство Советской России, — говорил в своей речи Кемаль на заседании ВНСТ, — было против нашего наступления на Армению...»¹⁰.

В телеграмме Г. В. Чичерина от 19 июля 1920 г. министру иностранных дел дашнакского правительства прямо сказано, что «исключительно под влиянием миролюбивых стремлений Советского правительства турецкие националисты приостановили начатую ими мобилизацию, имевшую целью нанесение нового удара армянскому народу»¹¹.

Анкарское правительство надеялось осуществить свои захватнические планы в отношении Армении и Закавказья мирным путем. В своей ноте от 8 июля 1920 г. дашнакскому правительству оно подчеркивало, что в основе взаимоотношений между двумя правительствами лежат Брест-Литовский и Батумский договоры¹². Об этом же говорилось и в ответе Бекир Сами-бея на письмо Г. В. Чичерина от 3 июня 1920 г.¹³.

Это означало, что еще до начала московских переговоров анкарское правительство давало понять правительствам Советской России и дашнакской Армении, что по территориальным вопросам

⁸ Н. Карар, *Soviet Russia and Asia, 1917—1927*, Geneva, 1966, p. 96.

⁹ «Документы внешней политики СССР», т. II, стр. 658.

¹⁰ „Atatürk ün Söylev ve Demeçleri“ с. I. T. B. M. ve C. N. P. Kurultay-larında (1919—1938), İstanbul, 1945, к. 65.

¹¹ «Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти в Армении (сб. документов), Ереван, 1957, док. № 262.

¹² См. ЦГИА Арм. ССР, ф. 200, л. 402, л. 18.

¹³ См. «Документы внешней политики СССР», т. II, № 372.

оно будет руководствоваться установками Брестского и Батумского договоров. Между тем известно, что эти договоры не имели юридической силы, так как Брестский договор по части Турции был аннулирован правительством РСФСР еще 20 сентября 1918 г., а Батумский договор не был ратифицирован ни межжлисом Османской империи, ни парламентом Армянской республики. Однако анкарское правительство, преследуя свои захватнические цели в отношении Закавказья, цепляясь за мертвые пункты указанных договоров, хотело и во время московских переговоров (проходивших в июле-августе 1920 г. между делегациями кемалистской Турции и РСФСР) узаконить свои территориальные претензии.

С самого начала переговоров с анкарским правительством Советское правительство стремилось к справедливому решению вопроса о «Турецкой» Армении и вопроса о границах между Турцией и Закавказьем. В телеграмме Г. В. Чичерина министру иностранных дел дашнакского правительства по вопросу о переговорах с делегацией анкарского правительства, начатых 19 июля 1920 г., отмечалось: «Дружественные отношения, которые Советское правительство пытается установить с турецким национальным правительством Малой Азии, используются им для того, между прочим, чтобы обеспечить армянскому народу возможность приобретения достаточной для его развития территории в Малой Азии и выйти, наконец, из вечной роковой вражды с соседним мусульманским населением»¹⁴. С самого начала переговоров Г. В. Чичерин, напоминая об обещаниях Кемали (в его письме от 26 апреля)¹⁵ предоставить «Турецкой» Армении, Курдистану, Лазистану, Батумской области право самим определить свою судьбу,

¹⁴ Партархив Арм. филиала ИМЛ, ф. 64, оп. 1, д. 11, л. 13. См. «Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти в Армении» (сб. документов), Ереван, 1957, стр. 373—374.

¹⁵ Первым официальным обращением анкарского правительства к Советскому правительству было письмо Мустафы Кемали от 26 апреля 1920 г., в котором он просит Советскую Россию установить дипломатические отношения с Турцией и помочь ей деньгами и боеприпасами. Второй пункт письма Кемали гласил: «Если советские силы предполагают открыть военные операции против Грузии или дипломатическим путем, посредством своего влияния, заставить Грузию войти в союз и предпринять нагнание англичан с территории Кавказа, турецкое правительство берет на себя военные операции против империалистической Армении и обязывается заставить Азербайджанскую республику войти в круг советского государства» (АВП СССР, ф. 132, оп. 3, п. 2, д. 1, л. 11).

В работах, освещающих историю национальной войны Турции и установлении советско-турецких отношений, этот пункт письма Кемали опускается, чтобы скрыть захватнические устремления анкарских правителей в отношении Закавказья и чтобы представить турецкую национальную войну до конца национально-освободительной. Известно, что с самого же начала Советское прави-

отмечал: «Советское правительство, естественно, под этим подразумевают, что в этих местностях будет проведен свободный референдум при участии беженцев и эмигрантов, которые в свое время были вынуждены оставить свою родину по причинам, от них не зависящим, и которые должны быть возвращены на родину»¹⁶. Это было особенно важно при решении судьбы Западной (Турецкой) Армении и полностью совпадало с основными положениями декрета Совета Народных Комиссаров от 29 декабря 1917 г. о «Турецкой Армении». В своем заявлении на московских переговорах советская делегация определенно давала понять турецкой делегации, что судьбу указанных районов определит сам народ, мирным путем, без постороннего вмешательства. Исходя из этого, на московских переговорах советская делегация выдвигала принцип такого уточнения старой турецкой границы, при которой земли с преобладающим мусульманским населением перешли бы к Турции, а земли, где до 1914 г. было армянское большинство, к Армении. Но и в данном случае попытки компромиссного разрешения этнографической проблемы не имели успеха. Турецкие правящие круги отказались от справедливых предложений Советского правительства. Об этом свидетельствует Али Фуад Джебесой, отмечая, что одна из первых целей советской делегации состояла в том, чтобы убедить Турцию отказаться от своих претензий на Карс и Ардаган. Были приложены все усилия, были использованы все виды тактики для того, чтобы заставить турецкую делегацию принять советскую точку зрения по этому вопросу... Однако турецкая делегация была непреклонна и дала понять, что ее требования в отношении Турецкой Армении не подлежат обсуждению. Это повело к тому, что переговоры затянулись до августа¹⁷. Московские переговоры не увенчались успехом вследствие захватнических устремлений анкарского правительства.

После провала московских переговоров правящие круги Анкары, воспользовавшись тем, что Советская Россия была занята войной против польских интервентов, и в связи с этим была вынуждена перебросить некоторые части с Кавказа на польский фронт, приступили к осуществлению своих агрессивных планов в отношении Закавказья.

8 сентября под председательством Мустафы Кемала состоялось заседание, принявшее предложение Кемала, в своем ответе от 3 июня 1920 г. довольно определенно писало, что оно согласно установить дипломатические отношения с Турцией и готово оказать ей помощь в ее борьбе против интервентов при условии обеспечения со стороны анкарского правительства добрососедских отношений с Закавказскими республиками и справедливого решения спорных территориальных вопросов между Турцией и Закавказьем».

¹⁶ «Документы внешней политики СССР», т. II, № 372.

¹⁷ А. Ф. Себесой, *Moskova Hattıraları*, İstanbul, 1955, s. 35—36.

лось заседание Верховного Военного совета, на котором присутствовали генералы Кязим Карабекир-паша, Ахмед Фелзи Мухаздин, Али Фуад и начальник штаба Исмет-бей. На этом заседании был заслушан доклад Кязима Карабекера о степени готовности турецких войск на Восточном фронте для захвата Армении. Докладчик сообщил заседанию, что под его командованием имеются 4 дивизии, в каждой из которых от 8 до 9 тысяч человек, и несколько тысяч иррегулярных войск¹⁸.

Вскоре правящие круги Анкары сконцентрировали против слабых и немногочисленных дашнакских войск 50-тысячную армию, а то время как против 60-тысячной греческой армии, вторгшейся в июне-августе вглубь Фракии и Анатолии и захватившей Балыкесир, Бандырму, Эргели, Бурсу, Текирдаг, Адрианополь (Эдирне), Ушак и т. д., было выставлено всего 15 тысяч аскеров. Это показывает, что для анкарских правителей Восточный фронт был в тот период основным фронтом.

В свое время полковник генштаба Джейдет Керим, говоря о военно-стратегических планах, разработанных генштабом, подчеркивал: «Против греков и французов на первое время ставились оборонительные задачи. Главное же внимание было уделено Восточному фронту, ибо достижение успеха здесь должно было уничтожить армянскую армию и армянское государство, в виде нарыва оставшегося еще на теле нашей страны»¹⁹.

В планы турецких экспансионистов входил не только захват Армении, но и Советского Азербайджана. В письме к командующему Западным фронтом Али Фуаду от 14 сентября 1920 г. Мустафа Кемаль прямо указывал: «С армянами следует начать благоприятную войну с тем, чтобы присоединить к Турции и Азербайджану»²⁰.

Все это свидетельствует о том, что анкарские правящие круги, продолжая экспансионистскую политику младотурок, давно готовились к захвату Закавказья. Об этом открыто пишут такие турецкие авторы, как Энвер Зия Карал²¹, Юсуф Хикмет Бахр²², Джемал Кутай²³, генерал Али Фуад Джебесой и другие.

¹⁸ См. „Le Journal d'Orient“, № 704, 18. X. 1920 г. На этом совещании было принято решение напасть на Армению в сентябре. «В этот момент,—впоследствии признал Мустафа Кемаль,—мы приняли решение наступать на Армению. Мы заняты нашими приготовлениями. Необходимые распоряжения и инструкции были уже даны командующему Восточным фронтом» (М. Кемаль. Путь новой Турции, т. III, стр. 108).

¹⁹ См. М. Кемаль. Путь новой Турции, т. III, М., 1934, стр. 314.

²⁰ А. Ф. Себесой. Milli Mücadele Hatıraları. 1953, с. 134—140.

²¹ E. Z. Karal. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi /1918—1960/ İstanbul 1953, с. 97.

²² I. H. Bayer. Türkiye Devletinin Dış Siyaseti. İstanbul. 1936, с. 65

²³ Kutay. Karabekir Ermenistanı Nasıl Yok Etti? с. 36

Как признание турецких авторов, так и проводившаяся кемалистами в самом начале национально-освободительной войны политика подтверждают то, что кемалистское движение с первых дней своего возникновения имело двойственный, противоречивый характер. С одной стороны, это движение носило антиимпериалистический, национально-освободительный характер и было направлено против западного империализма, а с другой — оно приняло завоевательный империалистический характер в отношении Закавказья.

Свои агрессивные планы в отношении Закавказья анкарское правительство начало проводить в жизнь фактически с конца июня 1920 г., когда по его приказу байзетская дивизия в количестве до 9000 штыков под командованием Джавид-бея приступила к оккупации районов Нахичеван — Джульфа — Ордубад. Турецкое командование мотивировало продвижение в направлении к Нахичевану необходимостью соединения советских и турецких войск в районе Нахичевана для совместной борьбы против дашнакской Армении. Командование 11-й Красной Армии, разгадав захватнические замыслы турок, отклонило их предложение и в конце июля спешно перебросило в Нахичеван отдельные подразделения из Карабаха в Зангезур. Тем самым оно спасло указанные районы от захвата их турецкими войсками²⁴.

Тогда турецкое командование решило нанести основной удар со стороны Сарикамыша.

Части 15 корпуса, возглавляемого Кязим Карабекир-пашой, воспользовавшись действиями дашнакских войск против турецких банд в районе Бардиса, Пеняка и Олты, 28 сентября 1920 г. вторглись в пределы Армении.

Известно, что Бардис, Кетек, Олты до Брест-Литовского договора входили в Олтинский округ Карсской области, т. е. в Русскую Армению. Известно также, что после аннулирования Советским правительством Брестского договора 20 сентября 1918 г. турецкие войска должны были оставить эти районы Армянской республики. Но и после поражения Турции в мировой войне турки-кемалисты остались в указанных районах и, естественно, действия армянских отрядов против турецких захватчиков были вполне законными.

Свою агрессивную политику турецкое руководство прикрывало лозунгом борьбы с Антантой, а войну с Арменией — «союзницей Антанты» — изображало как борьбу с антантовским империализмом. Турецкое командование перед наступлением на Армению объявило, что войска анкарского правительства борются про-

²⁴ См. В. Тархов. Занятие г. Нахичевана и первая встреча Красной Армии с войсками Кемаль-паши, «Военный вестник», 1922, № 8, стр. 35.

тив агентов Антанты — дашнаков — «за освобождение армянского народа от дашнакского ига». В действительности же турецкие захватчики стремились облегчить свое продвижение вглубь Закавказья с целью не только колонизации Армении, Грузии и Советского Азербайджана, но и Северного Кавказа.

Эти далеко идущие агрессивные планы турецких экспансионистов носили замаскированный антисоветский характер. В. И. Ленин в своем докладе «О внутреннем и внешнем положении республики» на совещании актива Московской организации РКП(б) 9 октября 1920 г., говоря о захватнических устремлениях турецких националистов, подчеркивал: «Недавно турки стали наступать на Армению с целью захвата Батума, а потом, может быть, и Баку. Понятно, что мы в этом вопросе должны проявить максимальную осторожность»²⁵. На VIII съезде Советов в декабре 1920 г. В. И. Ленин, говоря о турецкой агрессии, снова отметил: «Турецкое наступление было рассчитано против нас». В этой же речи В. И. Ленин, характеризуя классовую сущность правителей новой Турции, отметил: «Наверху в Турции стоят кадеты, октябристы, националисты, которые готовы продать нас Антанте»²⁶. И естественно, агрессия в сторону Кавказа, по оценке Ленина, была направлена против Советской России.

Серго Орджоникидзе в конце ноября 1920 г. в своем докладе Ленину «О положении в Закавказье» писал: «Турки уже теперь стараются завести связь с недовольными элементами: азербайджанцами, принимают делегации от последних и стремятся иметь общую границу с Азербайджаном, что особенно опасно теперь...», «угроза со стороны турок Азербайджану, — заключает Орджоникидзе, — растет изо дня в день»²⁷. О характере кемалистского движения и его агрессивности по отношению к Кавказу писал в 1920 г. первый председатель ревкома Армении Саркис Касьян: «Кемалистское движение, названное кемалистами «национальным...», фактически является лишь стремлением паразитических слоев, турецких пашей, чиновников и прочих грабителей сохранить свое неделимое господство в Турции и продвинуться в сторону Закавказья»²⁸. Видный деятель Коммунистической партии Армении А. Мравин в своем письме в ЦК РКП(б) от 19 октября 1920 г. писал: «Наступление турецких национальных войск на Армению, предпринятое, как говорят кемалисты, с целью установления непосредственной связи с Советской Россией, на деле выльется в форму завоевания доброй половиной республики Армении — от Сарикамыша через

²⁵ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 41, стр. 339—340.

²⁶ Там же, т. 42, стр. 125.

²⁷ ЦПА ИМЭЛ, ф. 558, оп. 1, д. 1989, л. 1.

²⁸ С. Касьян. Где выход?, Ереван, 1920, стр. 49 (на арм. яз.).

Карс — Александрополь — Караклис — Дилижан до Казаха, как по той территории, которая в 1918 г. попала под иго младотурецких головорезов. Повторятся все ужасы 1918 г., когда лучшая часть Армении была разорена, ограблена до последней нитки, а десятки и сотни тысяч населения погибло от беспощадной резни, голода и эпидемии. К великому сожалению, верхи турецких национальных войск и до сих пор не освободились от кровавых методов борьбы младотурецких нашей»²⁹. Антисоветскую направленность турецкой экспансии в Закавказье в свое время отмечал и полномочный представитель РСФСР при меньшевистском правительстве Грузии С. М. Киров. За лживыми заверениями кемалистов о дружественном отношении к Советской России С. М. Киров видел их вероломные замыслы, их антисоветские намерения³⁰.

Большую работу развернула дипломатическая миссия РСФСР в Армении, возглавляемая Борисом Леграном в период турецкой агрессии в Армении.

Советская миссия, для приостановления дальнейшего продвижения турецких захватчиков в глубь Армении, ссылаясь на телеграмму Чичерина, предлагала посредничество РСФСР в переговорах между Арменией и Турцией. «После недавних успехов турецких националистов, — сказано в телеграмме Чичерина, — положение Армении очень критическое, и посредничество России как раз своевременно»³¹.

Советская Россия готова была оказать и вооруженную помощь Армении»³².

Вот что сообщил Бекзадян премьеру Оганджяняну: «Сегодня имел двухчасовой разговор с Леграном. Из разговора выяснилось, что посредничество будет... Предлагают, чтобы мы обратились к ним с просьбой о военном вмешательстве, с тем, однако, условием, чтобы мы отказались от Севрского договора и приняли бы их покровительство. В противовес этому обещают потребовать от турок отхода за бывшую государственную границу России... Только ответ должен быть дан немедленно»³³.

Но дашиакские заправилы, все еще надеясь на помощь антантовских союзников, замедлили с ответом Леграну. Из Эривани Бекзадяну было дано указание, чтобы он от имени правительства ответил Леграну, что затронутые им вопросы слишком сложны для немедленного ответа. «Правительство думает их разрешить путем переговоров с Леграном по его прибытии в Эривань». Тут

²⁹ ЦГИА Арм. ССР, ф. 40/113, д. 22, л. 1—2.

³⁰ ЦПА ИМЛ, ф. 80, оп. 23, д. 5, л. 1.

³¹ ЦГИА Арм. ССР, ф. 200, оп. 1, д. 597, л. 142.

³² Там же д. 602, л. 287—288.

³³ Там же.

же дашнакское правительство дало понять Бекзадяну, что все это носит формальный характер.

Воспользовавшись этим, турецкие захватчики развивали свое наступление в глубь Армении.

Разоренная, истекавшая кровью Армения стояла одна перед турецкими агрессорами. Дашнакские правители снова с мольбой о помощи обратились к империалистам Антанты.

На неоднократные обращения дашнакского правительства к союзникам о помощи (1, 8, 14, 17, 27 октября) последние каждый раз отвечали, что реальной помощи они в данное время не в состоянии оказать, армяне должны надеяться только на свои силы и действовать самостоятельно. А представитель американских империалистов в Грузии цинично заявил: «Соединенные Штаты не принимали участия в Севрском договоре, и, хотя правительство США признало Армянскую республику, но никогда не принимало на себя никаких обязательств в смысле защиты или оказания военной поддержки армянскому народу. И поэтому оно не может принять на себя ответственность в настоящем кризисе»²⁴.

Представитель Великобритании в Тифлисе, полковник Стокс, заявил Хатисову: «Англия ныне бессильна оказать реальную помощь Армении»²⁵. В беседе с Бекзадяном Стокс посоветовал действовать по своему усмотрению, подчеркивая, что Европа или не хочет или же не может помочь, и армяне должны положиться на самих себя»²⁶.

Периодическая печать Европы возмущалась проводимой странами Антанты политикой в отношении Армении. Так, орган английских либералов, газета «Манчестер гардиан» в номере от 15 июня 1920 г. в своей передовой, озаглавленной «Судьба Армении», подводит печальные итоги «покровительства», оказанного Армении союзниками. С непривычной для этой газеты резкостью автор статьи критикует политику, проводимую правительствами Франции и Англии по отношению к армянам. Покинутые на произвол судьбы своими «высокими покровителями», армяне в конце концов раскололись на две части: одна из них образовала собственную Эриванскую республику, остальное армянское население рассеяно по обширным равнинам Малой Азии»²⁷.

Другая газета («National») в номере от 27 ноября 1920 г. прямо писала: «Союзники ограничились тем, что обеспечили свои интересы. Они захватили Сирию и Месопотамию и оставили Армению на произвол судьбы. Когда запротестовала «неофициальная»

²⁴ ЦГИА Арм. ССР, ф. 200, л. 532, л. 4.

²⁵ ЦГИА Арм. ССР, ф. 200, л. 312, л. 390.

²⁶ См. ЦГИА Арм. ССР, ф. 200, оп. 1, л. 867, л. 10—13.

²⁷ См. «Бюллетень» НКВД РСФСР, № 24, от 20 июля 1920 г.

совести, они переложили свои обязательства на Лигу». «Армению, — продолжает газета, — склонили стать на сторону союзников, и она очутилась между Россией и Турцией. С обеими этими странами мы фактически воюем... Москва предложила свое благожелательное посредничество, и, по всей вероятности, не только искренне хотела, но и могла бы спасти ее. Но союзники наложили veto на этот путь спасения Армении».

«Итак, — заключает газета, — склонив нашего несчастного «протже» к лояльности, мы посборили его с турками и отдалили от России, а затем предоставили его собственной судьбе»³⁸.

Даже мялюковская газета «Новая Россия» писала, что «...большевистская Россия лучше для Армении против Турции, чем ее официальные покровители из Антанты». «Армения, — далее пишет газета, — несомненно воспользуется этим уроком, она, кажется, поняла его раньше, чем опыт осуществления на практике. Поймет ли его и Антанта?»³⁹.

Дашнакское правительство и после заключения с РСФСР 28 октября 1920 г. мирного договора всячески старалась вести мирные переговоры с турецкими захватчиками без ведома и посредничества Советской России. В разговоре по прямому проводу с Бекзадяном дашнакское правительство ставит его в известность, что посылает «представителей к Карабекир Кязиму в виде попытки достигнуть с кемалистами непосредственного соглашения без участия особого посредника». В этом же разговоре дашнакское правительство дает следующую директиву: «С вашей стороны продолжайте переговоры порознь, как с турками, так и с большевиками и англичанами»⁴⁰.

Легран во время свидания с премьер-министром Армении А. Оганджяном и военным министром Р. Тер-Минасяном 19 ноября 1920 г., поставив поведение дашнаков им в упрек, заявил: «По дороге в Эривань мы узнали, что вами заключено перемирие с турками. Нам интересно знать, как точные условия этого перемирия, так и причины, побудившие правительство Армении принять их». Дашнакский премьер, стараясь оправдаться, ответил, что правительство Армении вынуждено было принять предложенные турками условия перемирия от 8 ноября, ввиду крайне тяжелого положения, создавшегося на фронте с отходом армянских войск от Джаджурских высот. В оправдание нарушения ими условия договора от 28 октября Оганджян необоснованно отметил: «Мы узнали, что реальных последствий от вашего посредничества в деле приостановления дальнейшего наступления турок вы не ожидаете».

³⁸ См. «Бюллетень НКВД РСФСР, № 52, от 13 декабря 1920 г., стр. 4.

³⁹ ЦГИА Арм. ССР, ф. 200, оп. 1, л. 502, л. 295.

⁴⁰ См. «Бюллетень НКВД РСФСР, № 22, от 10 июля 1920 г., стр. 28.

В ответ на это Легран напомнил о своей беседе с Бекзадяном еще в начале турецкой агрессии: «Я,—заявил Легран,—указывал Бекзадяну еще 29 сентября на то, что если правительство Армении открыто откажется от намерения разрешить вопрос о Турецкой Армении на началах Севрского договора и обратится к посредничеству Советской России, то это могло бы сыграть громадную роль в деле благоприятного разрешения вопроса о Турецкой Армении. Ныне реальное значение Севрского договора в этом отношении свелось к нулю, и правительство Армении, по моему мнению, допустило ошибку в смысле пропуска срока. Отказ от Севрского договора в настоящий момент уже теряет свою былую цену». Единственный выход из создавшегося критического положения Легран находил в помощи со стороны Советской России. «Я,—заявил Легран,—указывал уже вашему дипломатическому представителю в Грузии Бекзадяну, что если правительство Армении обратится к Советской России за военной помощью, помощь эта, я уверен, будет оказана. Согласно на дипломатическую помощь, как вам известно, уже дано». Легран в ходе беседы старался выяснить, какие условия перемирия 8 ноября выдвинули турки, чтобы определить, насколько эффективным будет посредничество и запоздалая военная помощь. «Если правительство Армении,—заявил Легран,—согласилось сдать туркам Карс, то отпадает всякая необходимость дальнейшего усиления фронта или обращения к России за военной помощью, так как турки на этих условиях всегда подыщут мир с Арменией».

Оганджян, желая снять с себя ответственность за проведенную им пагубную для армянского народа политику, сваливает вину на РСФСР. Обанкротившийся, глава дашнакского правительства этим оправдывает поражение своих войск на армяно-турецком фронте. Даже в этот критический для Армении момент, когда турки захватили Карс, Александрополь и дашнакские войска, разбитые наголову, отступали на всех фронтах, Оганджян, желая отказаться от военной помощи Советской России, заявил Леграну: «...Наши боевые силы вполне достаточны для противостояния их чрезмерным требованиям Турции». Легран, опровергая это, отметил, что сам факт появления красных частей в Армении—достаточная гарантия для того, чтобы Турция не решилась на дальнейшие военные действия. «Шаг этот,—продолжал Легран,—мог бы быть предпринят Турцией лишь при твердом ее решении захватить Баку. Ради Армении с Россией она воевать не станет. С другой стороны, для Турции должно быть вполне очевидным, что Баку Россия будет защищать до последнего красноармейца». Легран, говоря о заинтересованности Советской России, подчеркнул, что «Россия не может оставаться безучастной к наступлению Кемалья на Армению, поскольку наступление это начинает приоб-

реть характер чисто империалистического удовлетворения этих стремлений турок, угрожает дальнейшим ростом империалистических тенденций в среде кемалистов... Карс в руках Армении не превратит Армению в империалистическую страну. В руках Турции, при изменившихся настроениях кемалистов, он может сыграть роль этой базы. Вполне очевидно, что создание такой базы представляет для России известную угрозу и не в интересах Советской России».

В заключение беседы Лигран еще раз отметил, что в связи с ликвидацией польского фронта и победой над Врангелем, Советская Россия располагает свободными силами и сможет перебросить части Красной Армии в Армению, чтобы противостоять турецким войскам⁴¹.

Дашнакское правительство, верное своей антисоветской политике, отказалось от ввода частей Красной Армии и приняло кабальные, унижительные условия перемирия, предложенного турецкими агрессорами.

Переговоры проходили в оккупированном турецкими войсками Александрополе. Турецкую делегацию возглавлял генерал Карабекир Кязым-паша, армянскую делегацию — Хатяси. Представитель РСФСР Мдивани не был допущен к переговорам. Турецкая делегация это мотивировала тем, что Мдивани «был прислан лишь для прекращения военных действий». Дашнаки также «находили лишним участие Мдивани»⁴².

Правительство Советской России, узнав о территориальных требованиях Анкары и озабоченное судьбой Армении, через Лиграна дало понять дашнакскому правительству, что «...как Брест-Литовский договор, так и Батумскую конвенцию, которые мы рассматриваем как юридическое продолжение Брестского договора, мы считаем аннулированными. Поэтому такого рода требования турок будут нами категорически отвергнуты»⁴³.

Лондонская газета «Таймс» в номере от 29 ноября 1920 г., касаясь вопроса турецко-армянских переговоров в Александрополе и позиции Советской России, подчеркивает, что согласно сведениям достоверных источников, московское правительство уведомило Мустафу Кемалю-пашу, что оно не позволит дальнейших нападений на Армению. Чичерин потребовал удаления турецких войск к западу от реки Арпы, текущей к западу от Александрополя. «В то же время, — продолжает газета, — московское правительство официально уведомило турецкое национальное правительство в Ангоре, что Брест-Литовский договор не может более считаться имеющим силу. Представитель Советской власти в Эрива-

⁴¹ ЦГИА Арм. ССР, ф. 200, оп. 1, д. 529, лл. 129—134.

⁴² Там же, д. 601, лл. 377 и 390.

⁴³ Там же, д. 529, лл. 129—134.

ня Лепран уверил армян, что большевики не имеют никакого намерения предпринимать против них враждебные действия, и что поэтому армяне могут спокойно сосредоточить все свои силы на западе против турок». «...Большевики,—заключает газета «Таймс»,—встревожены быстрым продвижением турок через Армению к Азербайджану»⁴⁴.

Дашнакское правительство, отказавшись от посредничества РСФСР, надеялось на милость турецких захватчиков. Это видно из переданного Хатисяном турецкой делегации «проекта Армении», включающего всю Русскую Армению, Ванский вилайет, Малазгерский район и береговую полосу до Ризе, с «территорией 100 тыс. кв. верст и 3 миллиона населения»⁴⁵.

«Милосердный» Карабекир Кязым-паша в ответ на проект дашнаков продиктовал турецкий проект мирного договора, по которому к Турции должна была отойти почти вся Армения, за исключением района Еревана и озера Севан. Районы Нахичевани, Шарура и Шахтахов объявлялись «временно» находящимися под защитой Турции; фактически протекторат Турции устанавливался и над территорией, формально оставшейся за Арменией. Этот проект лег в основу подписанного 2 декабря 1920 г. уже свергнутым дашнакским правительством позорного Александропольского «мирного» договора, навязанного турецкими захватчиками обанкротившейся дашнакской клике, и не был признан ни правительством Советской Армении, ни правительством РСФСР.

Кемалистские завоеватели долгое время цеплялись за букву Александропольского договора. Министр иностранных дел Турции Бекир Самв-бей в своей ноте от 5 февраля 1921 г. наркому иностранных дел Советской Армении А. Бекзадяну с циничной откровенностью писал: «Мы считаем, Александропольский договор воплощает собой не насилие, а справедливость, и что выполнение его необходимо для установления прочного мира на Кавказе» (1)⁴⁶.

Турецкие войска бесчинствовали в оккупированных районах Армении. Захваченные турецкими войсками города и села были начисто ограблены. По неполным данным, потери Армении в войне составили (только в оккупированных турками районах) до 198 тыс. человек. Вывезено и уничтожено турками имущества на сумму около 18 млн. рублей золотом⁴⁷.

Как Советское правительство Армении, так и правительство РСФСР в своих нотах неоднократно указывали на бесчинства турецких захватчиков в оккупированных ими районах Армении и

⁴⁴ См. «Визлетель» НКВД РСФСР, № 54, от 31 декабря 1920 г., стр. 3.

⁴⁵ ЦГИА Арм. ССР, ф. 200, оп. 1, д. 802, лл. 377 и 390.

⁴⁶ См. «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 487.

⁴⁷ См. «Советская историческая энциклопедия», М., 1961, стр. 753.

требовали от кемалистов очистить Александропольский район⁴⁸. Правительство Советской России продолжало настойчиво требовать от кемалистов освободить захваченные районы Армении. В телеграмме наркоминдела РСФСР от 3 февраля 1921 г. Г. К. Орджоникидзе говорилось, что нужно предупредить турецкое правительство о необходимости прекращения грабежей и эксцессов в оккупированной Армении. «Мы этому придаем,—отмечалось в телеграмме,—очень большое значение... Повторено ли требование об очищении Александрополя»⁴⁹.

Анкарское правительство не только не собиралось отвести войски из Александропольского района, но, пользуясь слабостью власти грузинских меньшевиков, войдя с ними в сделку, пыталось расширить свои завоевания и за счет Грузии. Правительство Кемала 17 января 1921 г. признало меньшевистскую Грузию. 5 февраля в Анкару выехала дипломатическая миссия Грузии во главе с С. Мдивани. Меньшевики по диктовке стран Антанты шли на переговоры с Турцией с целью создания под эгидой Антанты антисоветского блока из Турции, Грузии, всех свергнутых контрреволюционных правительств Закавказья и горцев Северного Кавказа.

Это означало, что кавказские контрреволюционные партии при помощи турецких штыков стремились уничтожить Советскую власть в Азербайджане, на Северном Кавказе и в Армении, дабы удержать власть в своих руках ценою уступок турецким захватчикам части территории Закавказья.

11 марта турецкие войска начали оккупировать Батум, Озургетский и Ахалцихский уезды.

Эти агрессивные действия турок в Закавказье сопровождались усиленной антисоветской агитацией в турецкой печати. Так, газета «Истикбаль» («Будущность»), орган Трапезундского вилаетского комитета «Защиты прав», являвшаяся рупором анкарского правительства, периодически помещала статьи, направленные против советской политики в Закавказье и в особенности в Грузии и Аджарии. В феврале и марте 1921 г. «Истикбаль» требовала присоединения Батума «к матери-родине Турции». Ряд передовиц газеты озаглавлен: «Батум наш», «Батум исключительно турецкий город», «Турки готовы единодушно бороться за Батум с кем угодно» и т. д.⁵⁰

В результате очередного наступления греческих войск вглубь Анатолии, анкарское правительство оказалось в тяжелом положении и было вынуждено снова обратиться к Советской России с предложением возобновить переговоры, прерванные в августе

⁴⁸ См. «Документы внешней политики СССР», № 217.

⁴⁹ См. Ю. С. Кузнецова. Крах турецкой интервенции в Закавказье в 1920—1921 гг., «Вопросы истории», № 9, 1951, стр. 151.

⁵⁰ Цит. по кн.: К. Юст. Анатолийская печать, Тифлис, 1922, стр. 39.

1920 г. На возобновившихся в феврале-марте 1921 г. переговорах в Москве, при обсуждении территориальных вопросов, делегация анкарского правительства категорически отвергла настоящие требования советской стороны о возврате захваченной турецкими войсками части территории Закавказья — Советской Армении и Советской Грузии.

Московская конференция завершилась подписанием 16 марта 1921 г. договора о дружбе и братстве между РСФСР и Турцией. Согласно Московскому договору, Александропольский уезд с городом Александрополь оставался за Советской Арменией, а Ахалцих, Ахалкалаки и Батум — за Советской Грузией. Но турецкие агрессоры, не удовлетворившись переходом к Турции захваченных ими Каресского, Кагызманского, Ардаганского, Олтинского, Артавинского округов и Сурмалинского уезда общей площадью в 24997 кв. км с населением 572 тыс., вопреки условиям Московского договора, упорно не хотели освободить Александропольский уезд и добивались захвата Ахалцихского, Ахалкалакского уездов и Батумской области.

В день подписания Московского договора, 16 марта 1921 г., командующий турецкими войсками на Кавказе Кязим Карабекир-паша обратился к командующему 11-й Красной Армии Геккеру с требованием очистить Ахалкалакский и Ахалцихский уезды и Батумскую область, поскольку грузинское меньшевистское правительство передало их с согласия Антанты Турции⁵¹. В ответ на натяжные требования Кязим Карабекир-паша Геккер, основываясь на условиях советско-турецкого договора от 16 марта, приказал частям 11-й Армии занять указанные уезды и Батум. Турецкие войска, чтобы предупредить занятие Батума Красной Армией, стали форсировать захват города. Об этом подробно говорится в записке бывшего батумского коменданта генерала Пурцеладзе, описывающего, как войска Кязим Карабекира, начиная с 11 марта, стали подтягиваться к Батуму и затем, 17 марта, оккупировали его. Дипломатический представитель Анкары в меньшевистской Грузии Кязим-бей, ретировавшийся из Тифлиса вместе с меньшевистским правительством в Батум, в тот же день объявлял Батумскую область присоединенной к Турции, а себя — генерал-губернатором. Меньшевистским властям предлагалось в 24 часа покинуть пределы Батумской области или сдать оружие⁵².

Это, однако, не мешало Кязим-бею в своем первом приказе оповестить о том, что «в последнее время с согласия грузинского правительства Батумская область, Ахалкалакский и Ахалцихский округа были оккупированы нашими войсками. По постановлению

⁵¹ См. ЦГАКА, ф. 196, оп. 4, л. 675, л. 363. Цит. по кн.: А. Б. Коджешев. Интервенция и гражданская война в Закавказье, стр. 414.

⁵² ЦГАОР Груз. ССР, ф. 13 с, л. 124, л. 26.

Правительства Великого Национального Собрания Турции, основанного на национальных правах наших, многократно подтвержденных разновременными договорами, эти области с сегодняшнего дня возвращаются в пределы матери-отчины и в политическом и в административном отношении подчиняются Турецкому Национальному Правительству»⁵³.

По поводу вероломного нарушения турецкими войсками условий Московского договора Г. К. Орджоникидзе в телеграмме от 20 марта 1921 г. предупредил командующего Восточным фронтом Кязим Карабекира, что «последние события ставят все достигнутые соглашения под величайшую опасность. Что же значит на самом деле соглашение, если оно нарушается на каждом шагу? Как понять заверения вашей делегации в Москве и заявление полномочного представителя ВНСТ Али Фуада о святости нашего союза, если союзный договор немедленно нарушается... Я считаю недопустимым между двумя естественными союзниками демонстративное нарушение торжественно закрепленного формального договора вводом ваших войск в Ахалкалаки, Ахалцих и Батум... Ссылка на Брестский договор со стороны ваших подчиненных не только не состоятельна, но она оскорбительна для нас»⁵⁴.

Ясно, что только силой оружия можно было отбросить турецких захватчиков с территории Грузии.

Меньшевистские войска в Батуме, насчитывающие до 4 000 человек, перешли на сторону Батумского ревкома и начали бои с турецкими оккупантами. К моменту подхода частей 11-й Армии турецкие войска были разбиты, а 21 марта Батум был освобожден от турок и здесь окончательно восторжествовала Советская власть.

Кемалистские войска, продолжая нарушать условия советско-турецкого договора, не очистили Александропольский уезд, который, согласно договору, оставался в пределах Армении.

Анкарское правительство, прибегая ко всяким дипломатическим ухищрениям, продолжало оставлять свои войска в Александропольском уезде. А командующий Восточным фронтом Кязим Карабекир-паша дал понять правительству Советской Армении, что турецкие войска останутся в Александрополе и готовы, если потребуется, воевать с Арменией. По этому поводу Чичерин 6 апреля телеграфировал члену Революционного Военного Совета Кавказского фронта Г. К. Орджоникидзе: «Сообщаю ему сейчас же (послу Турции в Москве Али Фуаду — Е. С.) о хулиганстве Карабекира с указанием, что война между Турцией и Советской Арменией будет означать войну между Турцией и Советской Россией»⁵⁵.

⁵³ Там же, л. 27.

⁵⁴ Газ. «Правда Грузии» от 20 марта 1921 г.

⁵⁵ Там же.

... Турецкая военщина, не отказываясь от своих захватнических планов в отношении Закавказья, продолжала выдумывать всякие доводы, чтобы оправдать пребывание турецких войск в оккупированных ими районах Армении. Чичерин, разоблачая увертки турецких агрессоров, в ноте от 8 апреля Али Фуаду отметил: «Не могу скрыть от Вас своего глубокого удивления, которое я испытал при ознакомлении с заявлениями военного министра Правительства Великого Национального Собрания Турции Кемала Фези-паша... Военный министр заявляет, в частности, что турецкая армия Восточного фронта, оставаясь на Кавказе, должна служить там элементом равновесия. Мне трудно понять, против какой другой военной силы турецкая армия Восточного фронта предназначена выступить для восстановления равновесия сил на Кавказе. Поскольку единственной другой военной силой в этом районе являются объединенные Красные Армии Советских республик, напрашивается вывод, что, по мнению военного министра, турецкая армия должна служить элементом, враждебным советским силам и имеющим целью быть противовесом по отношению к их военной мощи...». «В том же заявлении,—продолжает Чичерин,—военный министр говорит, что та часть Армении, которая все еще находится под оккупацией турецких войск, будет эвакуирована только после введения в действие Александропольского договора...» Правительство Советской России решительно заявляет в указанной ноте, что «желать выполнения Александропольского договора равносильно аннулированию Московского договора»⁸⁶.

Несмотря на все это, анкарское правительство продолжало держать свои войска в Александропольском уезде. 8 апреля Чичерин телеграфировал Орджоникидзе, чтобы он через представителя РСФСР в Анкаре Б. Мдивани потребовал от турецкого правительства немедленного проведения в жизнь принятой на Московской конференции новой границы и очищения Александрополя»⁸⁷.

Но дело не обошлось без предъявления ультиматума. 13 апреля Гехкер, по поручению правительства РСФСР, послал Кязим Карабекиру ноту следующего содержания: «Дабы избежать печальных недоразумений, могущих произойти в ближайшие дни и которые весьма тяжело могут отразиться на дружбе и союзе наших армий, прошу Вас немедленно сделать распоряжение об очищении Александропольского района и выводе турецких частей за линию, указанную Московским договором. В случае неполучения от Вас извещения о начале вывода частей, с великим прискорбием принужден буду дать приказ о вводе красных частей в вышеуказанный район, причем снимаю с себя всю ответственность за могущие

⁸⁶ «Документы внешней политики СССР», т. IV, М., 1960, № 39.

⁸⁷ Там же, № 40.

быть за сим события...»⁵⁸. Этим ультиматумом Геккер дал понять Анкаре, что Советское правительство ни перед чем не остановится, если турецкие войска останутся на территории Советской Армении. Турецкое командование 22 апреля вынуждено было отвести свои войска из Александрополя и уезда.

Таким образом, благодаря последовательной, активной политике правительства Советской России был положен конец дальнейшим захватническим устремлениям правящих кругов Турции в отношении Закавказья, в том числе и Армении.

Ե Ղ ՍՄԿՍՅԱԼ

ՔՈՒՐԲԱԿԱՆ ԱԿՐԵՍԻԱՆ ՀԱՏԱՍՏԱԿԻ ԴԵՄ 1920 Ք. ԱՇԽԱՆԸ ԵՎ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԲՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ԴԻՐՔԸ

Ա մ ֆ ա փ ու մ

Հողվածում սկզբնաղբյուրների հիման վրա վեր են հանվում քեմալական կառավարության նվաճողական քաղաքականությունը Անգլո-կովկասի նկատմամբ, Անկարայի կառավարության դիվանագիտական միտայի էքսպանսիոնիստական միտումը՝ մոսկովյան բանակցությունների ժամանակ 1920 թ. ամռանը: Հնդգծվում է բանակցություններում Սովետական պատվիրակության ձգտումը արդարացի որոշելու տերիտորիալ հարցերը Քուրբայի և անգլոկովկասյան հանրապետությունների միջև: Հարուստ փաստական նյութի հիման վրա ցույց է տրվում Քուրբական էքսպանսիայի հակասովետական բնույթը, ապացուցվում է, որ սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը պատրաստ էր միջամտելու և օգնելու Հայաստանի հանրապետությանը՝ Քուրբերի ագրեսիան կասեցնելու, սակայն դաշնակցական կառավարությունը հավատարիմ լինելով իր դաշնակիցներին՝ Անտանտայի պետություններին, հրաժարվեց ՌՍՖՍՀ-ի կառավարության առաջարկից: Գրանով դաշնակցական կլիկը փաստորեն հեշտացրեց Քուրբական զորքերի առաջխաղացումը, որը ավարտվեց Ալեքսանդրոպոլի խայտառակ պայմանագրի կնքումով: Հայաստանը վերջնական կործանումից փրկեց սովետական կարգերի հողքիանակը և Սովետական Ռուսաստանի օգնությունը:

⁵⁸ См. «Известия» АН Арм. ССР, общественные науки, № 2, 1957, стр. 97—98.

Дж. С. КИРАКОСЯН

ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ БОРЬБА ВОКРУГ АРМЯНСКОГО ВОПРОСА В 1878 ГОДУ

Балканский кризис и русско-турецкая война 1877-78 гг. сыграли огромную роль в подъеме национально-освободительной борьбы армянского народа. Героический пример славянских народов воодушевлял прогрессивные патриотические силы как на Кавказе, так и в Западной Армении. Их стремление с помощью русского оружия освободить Западную Армению, воссоединить ее с Восточной Арменией, объединиться в единую Родину под покровительством русского государства получило новый мощный импульс. Сложный процесс национально-политического пробуждения армянского народа и развития его самосознания вступил в новый этап. Во всей глубине вновь проявилась традиционная русская ориентация армянского народа. Впервые армянский вопрос стал предметом «заботы» международной дипломатии.

В момент русско-турецкой войны в Османской империи по неполным данным проживало около трех миллионов армян; из них 1 330 тысяч в Западной Армении, которая включала в себя Эрзерумский и Ванский вилайеты, северную часть Диарбекирского вилайета, Ардаганский санджак и северную часть Сегертского санджака¹. Враждебные антиармянские действия турецких властей и курдских феодалов усилились. «По отношению к христианским меньшинствам Абдул-Гамид проводил оголтелую шовинистическую политику», решив «покончить с армянским вопросом, покончив с армянами»².

«Новые османы» также придерживались шовинистической позиции по отношению к нетурецким народам. Их лидер Митхад-паша «солидаризировался с султанско-феодалной верхушкой, заинтере-

¹ См. М. Г. Ролен-Жекмен. Армения, армяне и трактаты, 1887, пер. с фр.; см. «Положение армян до вмешательства держав в 1895», СПб, 1896, стр. 9.

² Д. Е. Еремеев. Этногенез турок, М., 1971, стр. 198—199.

ресованной в сохранении турецкой власти в нетурецких провинциях страны»³.

Турецкие правители, убедившись, что теряют Балканы, сознавали, что их последним пристанищем станет Анатолия, на которой и сосредоточили свое внимание⁴. Уже тогда турецкие власти стремились парализовать стремление армян к национальному единству. Этой цели служило новое административное деление восточных вилайетов, направленное на рассредоточение армянского населения среди мусульман. Султан тщетно пытался доказать, что ни в одном вилайете армяне не составляют большинства.

Во время войны были уничтожены многие селения в районах Алашкерта, Агбака, Мокса, Муша и Баязета. Армянское население пострадало как от регулярной турецкой армии, так и от банд курдских феодалов⁵. Иррегулярным войскам «менялось в заслугу избивать мужчин и детей в ознаменование и доказательство одержанных побед»⁶. Такая практика всегда считалась в порядке вещей в турецкой действительности. Русский проф. Ф. Ф. Мартенс описывает массовые эксцессы и зверства, совершенные в отношении армян⁷. Армянское население покидало свои родные места и поисках спасения на севере, в пределах русского государства. Факты свидетельствуют, что русские военные власти старались всеми средствами защищать турецкоподданных армян от ужасов войны⁸.

В ходе войны еще больше укрепилось убеждение, что единственной надеждой армян является Россия, что только с ее помощью можно покончить с османским игом и обрести свободу.

«К югу от Кавказского хребта под турецким владычеством находились также мелкие христианские государства и исповедующие христианство армяне», — писал Ф. Энгельс⁹. И они с готовностью приветствовали продвижение России на юг. В Западной

³ См. И. Е. Фадеева. К характеристике общественно-политических взглядов Ахмеда Мадхит-паша. Сб. «Арабские страны, Турция, Иран, Афганистан», М., 1973, стр. 156.

⁴ См. С. О. Кишкжиев. Война в Турецкой Армении 1877—1878, СПб., 1884, стр. VI.

⁵ См. Norman, Armenia and the Campaign of 1877, London; Schem A. J., The Conflict Between Russia and Turkey, London, p. 441.

⁶ Герцог Аргайльский. Ответственность Англии в восточном вопросе, СПб., 1908, стр. 55.

⁷ См. Ф. Ф. Мартенс. Восточная война и Брюссельские конференции, 1874—1878, СПб., 1879, стр. 383.

⁸ См. Духовская. Из дневника русской женщины в Эрзеруме во время военного занятия его в 1878 г., СПб., 1879; Ф. Ф. Мартенс, указ. соч., стр. 330—331.

⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., I изд., т. XVI, ч. 2, стр. 9.

Армении русский солдат встречал теплый и радушный прием, получал существенную помощь армян. Армяне помогали русской армии провиантом, становились ее добровольными проводниками. Русский солдат чувствовал себя как дома, а не на враждебной территории¹⁰. Как в русско-турецкую войну 1829 г. и Крымскую войну 1853—1856 гг., так и теперь, «армяне на крыльях усердия и любви летели к полкам русским и оказывали всевозможные услуги не по расчетам каких-нибудь предположений, но по влечению того душевного порыва, которое выше всех расчетов человека»¹¹.

По историческому опыту, присоединению в 1828 году Восточной Армении к России, по несравненно лучшим условиям жизни в рамках русского государства армяне хорошо понимали суть и значение миссии России.

«Бодрыми надеждами и пожеланиями успеха русскому оружию началась для армянского мира война 1877—1878 гг. — отмечает Юрий Веселовский. — С каждым поражением турецких войск надежды на скорое избавление все тверже и определеннее укоренялись в умах армянских патриотов»¹². Он пишет о «повышенном интересе к участи турецких армян», вызванном в России и других странах. Весть о том, что Россия провозгласила целью войны освобождение христианских народов из-под власти турецкого султана, воодушевила широкие слои армянского народа, привела их в движение, «пробудила в сердцах армянских патриотов надежду на то, что и армянский народ, выносивший не менее тяжелый, губительный режим, чем, например, болгары, не будет забыт в момент подведения итогов войны...»¹³. Поэтому чувствовался сильный энтузиазм армянского населения малоазиатских вилайетов, снова уверовавшего в возможность избавления от турецкого ига и возлагавшего большие надежды на русское наступление¹⁴. В немалой степени радовало и то обстоятельство, что в составе русской армии действовали видные военачальники армянского происхождения — генералы Лорис-Меликов, Тер-Гукасов, Лазарев, Шелковников и другие¹⁵.

Добровольческие дружины закавказских народов сражались плечом к плечу с русскими соединениями. Воодушевленные перспективой скорого освобождения своих братьев, кавказские армя-

¹⁰ См. «Война 1877—1878 гг. на Азиатском театре», СПб, 1892, стр. 12.

¹¹ С. Глинка. Описание переселения армян, М., 1831, стр. 18, 21, 36.

¹² Ю. Веселовский. Трагедия Турецкой Армении, М., 1917, стр. 15—16.

¹³ Там же, стр. 10.

¹⁴ См. Ю. Веселовский, указ. соч., стр. 10.

¹⁵ См. Г. К. Градовский. Из военных событий в Малой Азии (1877), сборник (1862—1907), Киев, 1908; С. О. Кишмишев. Война 1877—1878 гг. в Азиатской Турции. СПб, 1882.

не благословляли тот день, когда история их связала с великой Россией¹⁶. После того, как русской армией были «завоеваны новые важные пункты в Армении»¹⁷, еще больше усилился бурный процесс национальной консолидации армянского народа¹⁸.

Русско-турецкая война объективно играла прогрессивную и освободительную роль и в судьбе угнетенных народов Балканского полуострова, и в общественно-политической жизни западных армян.

Специфика исторического момента состояла в том, что армянский народ был разделен на две части, рассеян от Вана до Константинополя и от Тифлиса до Баку. Идея проведения просветительской, пропагандистской работы среди трудового люда Запад-

¹⁶ Армянская пресса на Кавказе («Мшак», «Пордз» и другие газеты и журналы) ежедневно писала о перспективах освобождения западных армян, о путях и средствах разрешения армянского вопроса. Стихи Раффаэла Патканяна были призывом к оружию и восстанию против султанских властей. Гр. Арцруни (Восточный вопрос, Тифлис, 1876, стр. 3; Экономическое положение турецких армян, М., 1880), Раффи — на Кавказе, Н. Варжипетян, М. Хрджян, Гр. Отян, Серветян — в Константинополе, Сет Абгар и др. — в Англии и Франции (Arthur Beylerian, L'imperialisme et le mouvement national Armentien (1885—1890), «Relations Internationales», Genève, Paris, N—3, 1975, p. 25) развернули широкую публицистическую и организационную деятельность вокруг проблем освобождения западных армян, их национальной автономии, экономического и политического развития.

¹⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., изд. I, т. XVI, ч. II, стр. 33.

¹⁸ Турецкий автор Алтан Делвориян (в книге «Армянские комитетчики против турок»), признавая, что «интеллектуальный и политический прогресс в XIX веке, безусловно, должен был выдвинуть армянский вопрос (Altan Delvorian, Türklerle Karşı Ermeni Komitçileri, İstanbul, 1973, p. 20—21), тем не менее характеризует освободительную борьбу армянского народа как интригу европейских держав, в первую очередь, России, и пишет, что армянами руководили «русские агенты» (Там же, стр. 29, 32). В этих беспочвенных утверждениях нет ничего нового и оригинального. Сто лет назад английская пропаганда твердила то же самое, преводнось армянские волнения, протесты как результат русских возбуждений (Blue Book, N—1 (1877), p. 375, London).

Другой турецкий автор в книге «Сущность турецко-армянского вопроса», связывая выход «армянского вопроса» на международную арену с русско-турецкой войной 1877 года, также не считает с естественным процессом социально-политического, национального пробуждения и уровнем развития армянского народа и приписывает возникновение этого вопроса деятельности России, которая, по его словам, в XIX веке, в соответствии со своими интересами, подстрекала к выступлению против Османской империи как славян и греков, так и армян (Ayhan Yalcin, Belqelerin Işığında Türk-Ermeni Meselesinin İçyüzü, İstanbul, 1975, s. 18—22).

ной Армении едва принимала действительные формы. В Константинополе армянские руководящие круги — армянское национальное собрание, сам патриарх Нерсес Варжапетян, придерживались осторожной, сдержанной линии. Выражая настроения этой части армянской буржуазии, редактор константинопольской армянской газеты «Масис» Карапет Утуджян с удовлетворением подчеркивал, что армяне не последовали примеру восставших болгар, черногорцев и других. Реформы, отмечала газета, нужны в первую очередь не восставшим нациям, а тем, кто придерживался «законности», «порядка» и «мира». Политические и религиозные лидеры западных армян старались маневрировать, чтобы обезвредить турецких шовинистов, готовых мстить за их симпатии к русской политике. Они возражали против открытых антисултанских действий и публично выступали за осуществление реформ мирным путем, под эгидой правительства¹⁹. Их требования были направлены на улучшение административного управления населенных армянами провинций, уравнение христиан и мусульман перед законом, обеспечение безопасности личности, гарантии собственности, уважения к национальной школе, языку, церкви и т. д. В. И. Ленин в статье «Под чужим флагом» подчеркнул, что «в разных странах, представляемая различными слоями имущих товаропроизводителей», «буржуазия была в различной степени прогрессивна», «а и иногда даже революционна», «но общей чертой эпохи была именно прогрессивность буржуазии». «Основным объективным содержанием исторических явлений во время войны не только 1855, 1859, 1864, 1870, но и 1877 года (русско-турецкая) и 1896-97 годов (войны Турции с Грецией и армянские волнения) были буржуазно-национальные движения или «судороги» освобождающегося от разных видов феодализма буржуазного общества»²⁰.

На словах турецкое правительство, а также лидеры «новых османов» через своих армянских единомышленников (Григор Отин и др.) старались угодить армянской верхушке, давали щедрые обещания провести реформы, пытались подорвать возникшее у армян стремление к автономии и самостоятельности, вместе с английскими дипломатами противодействовали усилению русского влияния.

Однако к концу войны военно-политическая обстановка коренным образом изменилась не в пользу Османской империи. Чутко среагировала на перемены армянская верхушка Константинополя. Усугубилось неверие в завтрашний день турецкой государственности. Вступление русских войск в Адрианополь, Эрзерум побудило к новым действиям, к новой тактике. Патриарх Нерсес Варжапетян, отчитываясь перед Армянским национальным собранием,

¹⁹ См. «История» №№ 2077, 2082, 2088, 2116.

²⁰ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 26, стр. 144.

говорил, что до того, как османские уполномоченные отправились в Адрианополь, «я и мои святые братья приступили к делу»²¹. Тифлисские и константинопольские газеты отмечали изменения в позиции руководителей армянской общины турецкой столицы, которые, наконец, по-настоящему оценили симпатию и поддержку России к армянской нации²². Завтрашний день западноармянских провинций многие уже представляли под покровительством России²³. По примеру балканских народов, руководители армянской общины Константинополя выдвинули программу автономии Турецкой Армении под покровительством России. Явившись в ставку русской армии в Адрианополе, ее представители рассказали о бедствиях армян восточных вилайетов Турции, известили посла Н. П. Игнатъева о том, что на высочайшее имя отправлена просьба о даровании автономии областям Сиваса, Вана, Муша и Эрзерума. Они заявили, что армянам выгодно добиваться «возрождения Армении под покровительством России» и выступили с требованием автономного самоуправления, подобного тому, что предполагалось для европейской Турции²⁴.

Д. А. Скалон подтверждает, что в своем предварительном проекте Н. Игнатъев и А. Нелидов предусмотрели административное самоуправление для Армении²⁵. Однако во время мирных переговоров с турецкими представителями составленные генералом Стебницким кавказские проекты еще не были утверждены царем.

В начале 1878 года настали тяжелые времена для Османской империи. Русская армия стояла на подступах к турецкой столице. Султан Абдул-Гамид II просил мира, играя при этом на противоречиях великих держав и добиваясь поддержки западноевропейских держав. При этом он лелеял надежду прежде всего на столкновение Англии и России.

Наконец было заключено перемирие в Адрианополе²⁶, а 3 марта 1878 года в Сан-Стефано был подписан прелиминарный мирный договор.

16-я статья договора была посвящена Армении: «Ввиду того, что очищение русскими войсками занимаемых ими в Армении

²¹ См. «Առնձադրութիւնք Ազգայն ժողովոյ», Կ. Պոլիս, 21.07.1878, էջ 63.

²² См. «Գրական-գիտական ժողովածու», Քիզիլիս, 1908, էջ 76.

²³ См. А. О. Sarkissian. History of the Armenian question to 1885, the University of Illinois press Urbana, 1938, p. 11.

²⁴ См. Записки графа Н. П. Игнатъева. Сан-Стефано, Исторический вестник, 1915, т. 140, № 4, стр. 52—53.

²⁵ См. Д. А. Скалон. Мои воспоминания 1877—1878 гг., СПб, 1913, стр. 283—284.

²⁶ Текст перемирия см. М. Газенкамф. Мой дневник 1877-78 гг., СПб, 1908, приложение № 5.

местностей, которые должны быть возвращены Турции, могло бы подать там повод к столкновениям и осложнениям, могущим вредно отразиться на добрых отношениях обоих государств, Блистательная Порта обязуется осуществить, без замедления, улучшения и реформы, вызываемые местными потребностями в областях, населенных армянами, и оградить безопасность последних от курдов и черкесов»²⁷.

Эта статья существенно отличалась от формулировок, относящихся к европейской Турции. Если статья по балканским проблемам содержала четкие формулировки, конкретные задачи, то статья 16-я была составлена в общих чертах, без требования автономии для армянского населения восточных вилайетов. Расплывчатость и неконкретность статьи явилась следствием яростного сопротивления турецких уполномоченных, неподготовленности армянского вопроса. Турецкий уполномоченный Сафвет-паша заявил, что без указания султана не будет обсуждать армянские дела²⁸.

Игнатъев разъяснял армянским представителям, что большего он добиться не смог из-за сопротивления турецкой стороны и отсутствия ясной и четкой установки из Петербурга. Однако он считал статью 16-ю значительным успехом, исходя из тех соображений, что за все время существования Османской империи об армянах впервые упоминалось в международном договоре и что Порта официально признала существование армянской нации в Азиатской Турции.

По условиям мира Порта обязывалась уплатить России контрибуцию в размере 1 млрд. 410 млн. руб. Вместе с тем в статье 19-ой оговаривалось, что «принимая во внимание финансовые затруднения Турции и сообразуясь с желанием е. в. султана, император всероссийский соглашается заменить уплату большей части исчисленных в предыдущем параграфе сумм» территориальными уступками²⁹.

Инициатива такой формы решения вопроса принадлежала турецкой стороне. На основе этой статьи против 1 млрд. 100 млн. руб. к России переходили часть Бессарабии, Ардаган, Карс — «самая богатая и культурная часть Армении»³⁰, Батум, Баязет и территория до Согандуга. Остальная часть контрибуции должна была стать предметом дальнейших переговоров обеих сторон. Го-

²⁷ «Сборник договоров России с другими государствами, 1856—1917», М., 1952, стр. 168—169.

²⁸ См. А. О. Саркисян. Указ. соч., стр. 64.

²⁹ См. «Сборник договоров России с другими государствами», стр. 169.

³⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., изд. 1, т. IX, стр. 400.

род Эрзерум в течение 6 месяцев оставался по договору в руках русской армии как залог до уплаты турками контрибуции³¹.

16-ая статья договора принимала за основу два факта: местные нужды требовали улучшения и реформ; безопасности армянского населения угрожали курды и черкесы. В соответствии с этими двумя фактами Порты по отношению к России принимала на себя международное обязательство — осуществить необходимые реформы и обеспечить условия для безопасности жизни армян. Обязательство должно было быть осуществлено незамедлительно, хотя статья 16-ая не указывала на формы и средства контроля России над исполнением³².

По 16-ой статье Западная Армения превращалась в сферу влияния России, а армянское население оказывалось под ее протекторатом. Первоочередной задачей русской стороны являлось закрепление на занятых по праву войны территориях и обусловливание вывода войск проведением реформ. 16-ая статья, таким образом, стала юридическим подспорьем и дала возможность русской армии не уходить из армянских провинций. Россия помимо этого получила возможность вмешиваться в политику Порты относительно христианского населения Малой Азии и демонстрировать Европе свою заинтересованность в улучшении положения как славян, так и всех христиан Османской империи.

Известный французский дипломат Ганото отмечает, что в тот момент, когда русские праздновали свою победу в войне, европейские деятели культуры с интересом следили за состоянием несчастных восточных провинций Турции, за действиями царя. Они если и не симпатизировали последнему, пишет Ганото, то и не осуждали его действий³³.

Русские газеты «Обзор», «Голос», «Новое время», «Московские ведомости» и др. с большой симпатией писали об армянском народе, о перспективе облегчения его положения под покровительством России. Поистине, «та часть армянского народа, которую русские войска избавили от турецкого владычества, благодаря этому была спасена от массового физического истребления, постигшего в последующем армян, оставшихся в пределах Турции»³⁴. Преимущество 16-ой статьи для армянского народа заключалось в том, что турецкая сторона официально признавала существование страны «Армения» в границах Османской империи. Россия вы-

³¹ Подробно см. С. Л. Чернов, К вопросу о Сан-Стефанском договоре 1878, «История СССР», № 6, 1975.

³² См. М. Г. Ролен-Жекмен, указ. соч., стр. 37.

³³ См. G. Hanotaux. Contemporary France, Vol. IX, New-York, 1904—1909, p. 88.

³⁴ «История дипломатии», т. II, М., 1963, стр. 133.

ступала как официальная покровительница армянского народа. Осознавая трудности и осложнения, которые могли возникнуть для армян после вывода русских войск, русское правительство проявило заботу о западных армянах, придавало необходимости проведения незамедлительных улучшений и реформ силу международного права. 16-я статья была определенным благом для армянского народа. Присоединение части Западной Армении к России предоставляло возможность армянскому народу собраться с силами, жить и развиваться в рамках русской государственности. По поводу 16-ой статьи газета «Масис» 7 марта 1878 года писала, что она «заслуживает поддержки всех патриотов-армян», и хотя перспективы этой статьи неизвестны, все же благодаря России Армения получит передышку.

Из воспоминаний одного участника переговоров с русскими представителями в Адрианополе («Новый документ о возникновении армянского вопроса») ³⁵ и других источников явствует, что константинопольский патриарх Нерсес Варжапетян и его единомышленники первоначально добивались включения в мирный договор статьи об автономии Армении по примеру статуса Ливана. На заседании Армянского национального собрания Нерсес Варжапетян, говоря о содержании 16-ой статьи, отмечал: «Правда ли, что упоминание (об армянах) было сделано в форме, полностью соответствующей нашему желанию? Конечно, нет. В политике, когда не можешь сделать то, что желаешь, следует делать то, что можешь». Однако он считал достигнутое успехом, признавая, что «наш национальный вопрос вместе с общим восточным вопросом приобрел новую форму и значение» ³⁶.

Время с момента подписания договора в Сан-Стефано до созыва Берлинского конгресса было периодом оптимистических ожиданий и надежд для широких кругов армянских общественно-политических сил.

Успех русского оружия вызвал бурю недовольства в европейских странах ³⁷. Усиление русского влияния на Балканах, создание сильного славянского государства — Болгарии — противоречили интересам Австро-Венгрии, самой упорной, самой настойчивой противницы России на границах Балканского полуострова ³⁸. Австро-Венгрия поддерживала Германию в Европе, а Бисмарк Австро-Венгрию на Востоке. Англия была недовольна расширением и ук-

³⁵ См. «Մասիս», Հիշողություն, 1907, № 153, 154.

³⁶ «Մանկագրությունը Ազգային մտղեր, Կ. Փոլիս, 1880 թ, 21.07.1978, էջ 83.

³⁷ См. С. Е. Татищев. Дипломатические беседы о внешней политике России, год первый, 1889, СПб., 1890, стр. 351; Император Александр II. Жизнь и царствование, т. II, СПб., 1903; М. Беляев. Русско-турецкая война 1877—1878 гг., М., 1956.

³⁸ См. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., I изд., т. XVI, ч. 2, стр. 27.

реплением позиций России в Передней Азии. По существу анти-русской позиции придерживались и Франция, Германия, Италия. Особенно сильным был нажим английской дипломатии³⁹. В период войны Англия оказывала военную и финансовую помощь правительству султана, поставляла новейшую военную технику его армии, в составе которой служили английские офицеры-инструкторы⁴⁰. Англичане вели подрывную работу против русской власти на Кавказе⁴¹. Любые действия русской дипломатии в защиту поработанных Османской империей народов «немедленно блокировались единой волей Англии и Франции»⁴², к которым присоединились Австро-Венгрия, Германия и Италия. Как отмечает Энгельс, «после долгой борьбы русские войска подошли в январе 1878 года к самым воротам турецкой столицы, как вдруг в Босфоре появились четыре английских броненосца и принудили русских, уже видевших купола Софийского собора, остановиться и отдать свой проект Сан-Стефанского договора на рассмотрение европейского конгресса»⁴³.

Глава английского кабинета Дизраэли заявлял королеве Виктории, что английский флот в Средиземном море получил приказ защищать интересы не христиан или турок, а империю ее величества⁴⁴.

Английская дипломатия стремилась извлечь максимальную выгоду от развала Османской империи. В первую очередь она была занята расширением колониальной экспансии, установлением британского господства над Египтом, Кипром и другими странами. С другой стороны, она пустила в ход весь богатый арсенал коварства, обещаний и военных угроз с целью блокировать и ограничить дипломатические преимущества военной победы России над Турцией, совершенно игнорируя интересы угнетенных народов. Фарисейские выступления Дизраэли (лорд Биконсфилд), Солсбери и других капитанов английской внешней политики породили в то время остроумную шутку: Англия хочет спасти целостность Османской империи, а турки — нет⁴⁵. «Англия, — говорил маркиз Солсбери, — не может позволить России низвести Турцию

³⁹ См. Bruce James, *Transcaucasia and Astarat*, London, 1896, p. 519.

⁴⁰ См. «Война 1877—1878 гг. на Лазетском театре», стр. 8; Ф. Ф. Мартенс. *Восточная война...*, стр. 567.

⁴¹ С. Б. Бушуев. *Из истории внешнеполитических отношений в период присоединения Кавказа к России (20—70 гг. XIX в.)*, М., 1955, стр. 101—102.

⁴² О. Б. Шпоро. *Захват Кипра Англией*, М., 1974, стр. 20.

⁴³ К. Маркс и Ф. Энгельс, *Соч.*, 1 изд., т. XVI, ч. 2, стр. 32.

⁴⁴ См. R. W. Seton-Watson. *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A Study in Diplomacy and party politics*, London, 1962, p. 35.

⁴⁵ См. О. Б. Шпоро, *указ. соч.*, стр. 97.

на степень полного себе подчинения»⁴⁶. В циркуляре от 1 апреля 1878 года, обращенном к представителям Англии при европейских дворах, Солсбери писал: «Приобретение крепостей Армении поставит население этой области под влияние той державы, которая ими будет обладать, в то время как обширная европейская торговля, направляющаяся теперь через Трапезунд в Персию, будет вследствие уступки некоторых местностей в Курдистане подвержена стеснениям всякий раз, как это заблагорассудится России, благодаря запретительным преградам ее торговой системы»⁴⁷.

Английское правительство настаивало на том, чтобы обязательства Порты, вытекающие из статьи 16-ой Сан-Стефанского договора, гарантировались не только перед Россией, но и европейскими державами. «Что касается компенсации территориальных потерь в Армении, — заявляли Дизраэли Солсбери, — то мы находим, что необходимо предпринимать энергичные усилия для того, чтобы так далеко на Восток отодвинуть западные границы намечаемой аннексии, сколько позволяет оставление торговой дороги Трапезунд — Персия на территории Турции»⁴⁸. Английские колонизаторы шумели о перспективе потери караванной дороги Трапезунд — Баязет — Тавриз⁴⁹, настаивали на сохранении армянских земель в составе Турции. Они искали новые пути для нейтрализации все усиливавшегося влияния России в Армении.

Лондонские газеты выступали со статьями, где говорилось, что если Россия согласится на уменьшение намеченной по Сан-Стефанскому договору Великой Болгарии, то «от уступок в этом вопросе будет зависеть изменение или неизменение новой линии границ Армении». Английская печать заговорила о предоставлении автономии Армении⁵⁰, писала о недопустимости передачи России традиционного пути Трапезунд — Персия. На заседании правительства Виконсфилд настаивал на отправке войск из Индии для оккупации Кипра и Александретты с целью «нейтрализовать русские завоевания в Армении»⁵¹. Английский историк М. Андерсон

⁴⁶ А. С. Алучин, Берлинский конгресс 1878 г., СПб., 1921, стр. 48.

⁴⁷ С. Жигарев, Русская политика в восточном вопросе, т. II, М., 1896, стр. 183, полный текст см. Н. W. V. Temperley and L. M. Penson, Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902), or documents old and new, Cambridge, 1938, p. p. 372—380.

⁴⁸ W. N. Medlicott, The Congress of Berlin and after. A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement 1878—1880, London, 1938, p. 110.

⁴⁹ См. Williams Charles, The Armentan Campaign; A Diary of the Campaign of 1878 in Armenia and Koordistan, London, 1878.

⁵⁰ См. L'Angleterre et Les Armentiens (1839—1904), 1918, S-Gravenhaque, p. 16; Russes et Turcs, 2 volume, p. 1124.

⁵¹ См. W. F. Monypenny and G. E. Buckle, The Life of Disraeli, vol. 6, p. 266.

отмечает, что весной 1878 года англо-русская война была почти реальной⁵².

В армянских делах особо отрицательную роль сыграл посол Англии в Константинополе Генри Лайард, пользовавшийся огромным влиянием и прозванный «вице-султан»⁵³.

Очевидец событий русский журналист А. Молчанов подтверждает, что разговоры английских дипломатов об армянской автономии на русско-турецкой границе имели цель приостановить продвижение России на юг⁵⁴. Еще 22-го ноября 1877 года французская газета «Тан» высказывала мнение, что Лондон не допустит присоединения Армении к России. А так как армяне продолжали протестовать против угнетений, дискуссии об автономии Армении сделались излюбленным занятием английских официальных кругов⁵⁵. На самом деле для империалистических правителей Англии первоочередной задачей было добиться провала русских планов. В апреле 1878 года Лайард писал Солсбери, что интересы Англии требуют общего улучшения и укрепления турецкого государства. По его мнению, при лучшей организации системы управления Турция имела бы сильную армию и сумела бы противостоять русскому продвижению на юг по Армянскому плато⁵⁶.

Ролан-Жекмен указывает на недоброжелательность Лайарда

⁵² См. M. S. Anderson, *The Great Powers and the Near East, 1774—1923*, Documents of Modern History, London, 1970, p. 5.

⁵³ См. W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After*, p. 21. Широко известный археолог Ниневии Лайард мало известен хитроумными махинациями против русского влияния в Армении. Он путешествовал, изучал Армению с военно-стратегической точки зрения, «знакомился» с ее материальной культурой (*«Фарос», № 8, 1877*), присваивая ценные предметы культуры и продавая их Британскому музею (*«Фарос» № 2167, 1878*). Он хорошо понимал последствия ориентации армии и прилагал все усилия к тому, чтобы воспрепятствовать распространению и укреплению русского влияния в Армении. Эта главная цель красной нитью проходит во всех его депешах, отправленных в Лондон. Ради нее — приостановки продвижения России в глубь Армении — он не останавливался ни перед чем. Дипломат с берегов Текки панически требовал обеспечить «безопасность» британских владений, помешать «завоеванию» Армении Россией. В своих депешах в Лондон Лайард постоянно представлял кровожадного Абду-Гамид II «...как одного из самых приятных людей, которых он когда-либо знал, человека добрых нравов» (Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone*, p. 45).

⁵⁴ См. А. Молчанов. Между мхом и конгрессом. Письма в «Новое время» корреспондента из Константинополя, СПб., 1878, стр. 25—26.

⁵⁵ См. *Memorial Diplomatique*, Paris, 1877, p. 754.

⁵⁶ См. D. Lee, *Great Britain and Cyprus Convention policy*, Cambridge 1934, p. 201.

к армянскому народу. Социально-политическое пробуждение нации английский посол тенденциозно приписывал «успеху действий группы интриганов», представляя дело так, будто до 1878 года армянский народ не существовал. И турецкие правители, и английские дипломаты пришли к выводу, что создание по примеру Ливана автономной Армении и установление над ней контроля европейских держав помешает России продвинуться в глубь Анатолии без столкновения с европейским единым фронтом⁵⁷. Политическая программа английских дипломатов сводилась к сохранению Армении с помощью армян в рамках Османской империи. Лайард уговаривал Нерсеса Варжапетяна поддерживать идею создания буферной Армении для обеспечения безопасности подступов к Индии⁵⁸ и ликвидации русско-английского соперничества в этом регионе. Наблюдая и описывая ужасы турецкой действительности для армян («Красная феска и хорошо знакомый костюм турецкого солдата вызывают общую панику. Женщины укрываются в самых потаенных местах, чтобы спастись от позора; мужчины собираются в домах и напрасно защищают свою собственность от захвата»)⁵⁹. Лайард тем не менее прилагал все усилия, чтобы помешать осуществлению русских планов по облегчению участи армянского населения восточных вилайетов Турции. Лайард писал: «Автономия для армян абсурдна, в основном интрига русских». Он выражал опасение, что переход армян под покровительство России принудил бы англичан осуществлять связь с Индией через Северную Сирию, долину Тигра и Евфрата⁶⁰. Он утверждал, что земли Армении совершенно не готовы для автономии и, что автономия Армении не сможет и месяца просуществовать без помощи русских. «...Ради спасения христиан, по соображениям гуманизма моя рука не станет сдержанной для предотвращения дальнейшего продвижения русских», — цинично заявлял Солсбери⁶¹. На алтарь империалистических интересов Англии была брошена судьба целого народа. Корреспондент газеты «Мшак» сообщал, что «английское правительство руками своего посла Лайарда хочет армян завладеть игрой...».

Переход армянского населения восточных вилайетов Турции под флаг России был реальным делом, отчасти уже свершившимся-

⁵⁷ См. Յիսազ Մինոս, Հայկական ինքիքը, Վճճեմարի, 1917, էջ 15—16:

⁵⁸ См. Ան, Քուրդական Հեղափոխության գաղափարաբանությունը, 2. Ա., Փարիզ, 1924, էջ 85, Կ. Սեպուրյան, Հայկական հարցը և անոր փուլերը, Քիզլուք, 1937, էջ 55:

⁵⁹ См. «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г.», М., 1896, стр. 142.

⁶⁰ См. R. W. Seton-Watson, Disraeli, Gladstone and the Eastern Question, p. 424.

⁶¹ См. Темперли и Пенсон, указ. соч., стр. 385.

ся фактом. Трезвые умы среди армян понимали, что полагаться можно только на Россию, ибо она «соседняя держава», может «нас защитить», что не раз доказано в ходе истории. Они предостерегали от необдуманных действий, могущих повредить национальным интересам⁶². Редактор газеты «Мшак» Г. Арцруни писал: «Мы всегда надеялись и надеемся только на Россию»⁶³. В этом направлении действовал и посланник константинопольской армянской общины Хорен Нарпей, прибывший в Петербург со специальной миссией⁶⁴. Но некоторые армянские лидеры считали, что чувство благодарности к России не должно помешать заручиться также поддержкой европейских держав и добиться большего, чем гарантировал Сан-Стефанский договор — национальной автономии. Недалековидные оптимисты вопрошали: «Неужели европейский конгресс предаст забвению кровь, пролитую зейтунами за свободу армян. Нет, это не справедливо, Европа будет виновной перед грядущими поколениями»⁶⁵. Статья 16-ая считалась только началом, и надо было поработать над конкретизацией ее «абстрактных» гарантий, над их расширением и укреплением, писала газета «Масис»⁶⁶.

Факты убеждают, что и английские дипломаты, и турецкие правители способствовали формированию и отправке армянской национальной делегации во главе с Мкртичем Хримяном в Рим, Париж, Лондон, а затем в Берлин с целью достижения автономии для Армении по примеру балканских народов⁶⁷. Такую позицию турецкого правительства многие исследователи объясняют тем, что оно предпочитало иметь в составе государства автономную Армению по примеру Ливана, нежели полностью лишиться ее в пользу России.

Пребывание армянской делегации в европейских столицах ничего не дало. Невероятно, но факт: министр иностранных дел Италии Корти даже не знал, где, в европейской или азиатской Турции, армяне добиваются своей автономии⁶⁸. Лживость обещаний министра иностранных дел Франции Ваддингтона вскоре обнаружилась на заседаниях конгресса в Берлине, хотя незадолго до этого французские официальные лица и органы печати не скупились на

⁶² См. «Մշակ», № 15, 1878.

⁶³ «Մշակ», № 23, 1878 г.

⁶⁴ См. К. Бородин. Последние Лузиньяны, «Русский вестник», 1891, кн. 1, т. 9, 10.

⁶⁵ «Մշակ», № 28, 1878.

⁶⁶ См. «Մասիս», № 2145, 2116, 1878.

⁶⁷ См. Սարգիսեան, Հայկական ինքիբեր ու ազգային սահմանադրութեան Քուրսը 1880—1910, Քիզիկ, 1912, սահմանադրութեան Ազգային ժողովուրդ, Գ. Քաղի, Երևան Ա., 1878, էջ 8—9, «Մասիս», № 2096, 2147, 1878:

⁶⁸ См. Սարգիսեան, էջ 4. աշխ., էջ 267, Զեյթուզ, Հայաստան և Բալկան, էջ 27.

проповеди необходимости защиты прав несчастного народа⁶⁹. А выступления в английском парламенте, на страницах печати с призывом помочь Армении, слащавые слова об армянах Гладстона, Джеймса Брайса и других английских общественных, политических деятелей являлись лицемерными ужимками британской колониальной политики, прикрытием ее общей антирусской линии.

В вопросе пересмотра условий Сан-Стефанского мирного договора русская дипломатия оказалась в изоляции. В середине марта 1878 года Александр II не сомневался, что Англия искала повода для объявления войны России⁷⁰. Тревожные сообщения лондонского посла Петра Шувалова об угрозе развязывания войны английским кабинетом заставляли царское правительство идти на уступки. «Тем временем все получаемые мною из С.-Петербурга официальные сообщения указывали на то, что там жаждут конгресса, делят себя надеждой, что Европа не будет препятствовать и санкционирует Сан-Стефанский договор. Вследствие этого мне было поручено способствовать созыву конгресса», — так пишет в своих записках о Берлинском конгрессе П. А. Шувалов⁷¹. Царское правительство обратилось к Бисмарку с просьбой «созвать в Берлине конгресс с тем, чтобы спасти Россию от дилеммы — либо воювать с Англией и Австрией, либо безоговорочно отступить»⁷². Во время беседы с отправлявшимся на конгресс в качестве второго уполномоченного П. Шуваловым, Александр II сказал ему: «Граф Шувалов, помните, что вы мне отвечаете головой за мир»⁷³.

Военный министр Милютин ему говорил: «Вы знаете положение. Мы не можем больше сражаться... Отстаивайте пункты, какие вы считаете возможным отстоять, и уступайте все, чтобы только не сорвать конгресс»⁷⁴. 30-го мая 1878 года между Англией и Россией было подписано соглашение (соглашение Солсбери—Шувалов)⁷⁵, по которому правительству Дизраэли удалось добиться существенных уступок у царского правительства. Одним из главных пунктов соглашения, относящимся к Армении, было сохранение полного контроля Османской империи над городом Баязет с Алашкертской долиной, густонаселенной армянами. В 10-ой статье

⁶⁹ См. *La Question d'Orient et les Armentens*, Paris, 1878.

⁷⁰ См. С. С. Татищева. Император Александр II, жизнь и царствование, стр. 474, 475, 478.

⁷¹ «Красный архив», т. 4 (59), 1933, стр. 93.

⁷² А. Ротштейн. Международные отношения в конце XIX века, М., 1960, стр. 86.

⁷³ «Русская старина», 1906, январь, стр. 170—171.

⁷⁴ «Красный архив», № 4 (59), 1933, стр. 101.

⁷⁵ См. «Сборник договоров России с другими государствами, 1856—1917», М., 1952, стр. 176—180.

соглашения говорилось, что «эта долина является великим транзитным путем в Персию и имеет огромное значение в глазах турок»⁷⁵. Жизненно важные интересы армянского народа отодвигались на задний план. Эти территории составляли 9.600 кв. км. Статья 7-ая этого протокола гласила: «определенные Сан-Стефанским договором обязательства относительно Армении должны касаться не только России, но и Англии». С другой стороны, путем секретных переговоров с Портой английские дипломаты, применяя угрозы, а также обещания поддержать интересы Османской империи на предстоящем конгрессе в Берлине, добились заключения выгодной для британского колониализма конвенции от 4-го июня 1878 года. По этому документу над островом Кипр устанавливалось британское владичество. Русский автор К. Скальковский отмечает, что лорд Биконсфилд — «этот гениальный человек» — с легкостью обошел русского посла Шувалова, который даже не подозревал, что Англия добилась права на Кипр и установления своего протектората над Малой Азией⁷⁶.

Султан вынужден был согласиться на передачу Кипра Англии под жестким давлением. Солсбери дал указание Лайарду разъяснить Гамиду, что если будет утерян этот благоприятный момент, то он больше не повторится, переговоры будут прерваны и занятие Константинополя и раздел империи станут фактом⁷⁸. Возможность раздела Османской империи между великими державами на Берлинском конгрессе казалась султану осуществимой и он шел навстречу английским требованиям⁷⁹. Солсбери предостерегал султана относительно вероятных антиправительственных выступлений и бунтов армянского населения восточных вилайетов и перспектив перехода территорий с армянским населением в состав России.

По англо-турецкой конвенции 1878 года Англия обязывалась защитить армянскую границу от дальнейшего продвижения России, а также наблюдать за реформами в армянских областях, которые «должны были быть предметом соглашения между Англией и Портой». (В конвенции Армения не фигурировала как отдельная единица или страна, а вопрос реформ рассматривался вообще, для всей азиатской Турции). Английское правительство палец о палец не ударило для исполнения своего обязательства. В книге «Ответственность Англия перед Арменией» каноник Мэтью Колль расценивает политику английского правительства в выс-

⁷⁵ Там же, стр. 178. М. Г. Робен-Жекмен, указ. соч., стр. 8.

⁷⁶ См. К. Скальковский. Внешняя политика России и политика иностранных держав. СПб, 1897, стр. 226.

⁷⁸ См. А. О. Sarkissian, History of the Armentian question ... p. 75.

⁷⁹ См. О. Б. Шпаро, указ. соч., стр. 24.

шей степени позорной» и считает Англию больше всех ответственной за ухудшение положения турецких армий⁶⁰.

Берлинский конгресс открылся 13 июня 1878 года и завершился своим заседанием 13 июля. После Венского конгресса 1815 года Европа не видела такого важного, представительного дипломатического форума. Уполномоченные Англии, Германии, Австро-Венгрии, Франции и Италии выступили за пересмотр результатов военной победы России над Турцией. Такая позиция в первую очередь вредила интересам угнетенных народов Османской империи. Делегаты малых наций и государств не получили права участия на Конгрессе. Прибывшая в Берлин армянская национальная делегация также была лишена этой возможности. Как признавался глава делегации Мкртич Хримян, «европейцы не сочли нас людьми»⁶¹. А правители Англии, Германии, Франции были заняты торгом вокруг Египта, Туниса, Кипра, вокруг новых колониальных захватов. Хотя, как отмечает русский историк С. Жигарев, «из азиатских провинций Турции Берлинским конгрессом было обращено особое внимание лишь на Армению»⁶², однако правители Европы с равнодушием отнеслись к насущным интересам армянского народа. Представленный конгрессу документ армянской национальной делегации (*Project de reglemente Organique pour l'Armenie Turque*) не был обсужден. Министр иностранных дел Франции Ваддингтон, обещавший поддержку армянской делегации, теперь заявлял, что не может оказать содействие ее программе, так как она преследует «скрытую цель независимости» от Турции⁶³. Во время встреч русских и английских делегатов английская сторона во изменение даже англо-русского соглашения, настаивала на том, чтобы Россия вернула Турции не только Эрзерум, Алашкертскую долину и Баязет, но и Батуми, Карс и Ардаган. Задача русских дипломатов была чрезвычайно сложной. Немецкий дипломат Гогенлоз свидетельствует, что на заседаниях конгресса Дизраэли свою самую яростную, самую эмоциональную речь произнес в связи с территориальным вопросом Армении⁶⁴. Независимо от совершенных на заседаниях конгресса ошибок и упущений, несогласованности действий между А. Горчаковым и П. Шувалов-

⁶⁰ См. «Положение армии в Турции до вмешательства держав в 1895 г.», стр. 195.

⁶¹ «ԴՆ=ՅԵԱ», Փորձք, №3, 4, 5, 1907. «Я и Через два-три раза задумчиво и с волнением начали кружиться перед зданием конгресса, прося у бога милости за кровь многих женинных жертв и внимание к крику миллионов армян, и затем со слезами на глазах вернуться домой», — писал в своем дневнике член делегации С. Т. Палазян.

⁶² С. Жигарев, указ. соч., стр. 207.

⁶³ «Մեծամորի Բրյուկե Ազգային Ժողովուրդի ձեռագրեր, Տիպո գ., 1878, էջ 180».

⁶⁴ См. Темлеран и Пенсон, указ. соч., стр. 369-370.

вым⁸⁵, русской дипломатии при всем желании не удалось бы дать Армении то, что было в интересах армянского народа, так как Англия, Турция и другие державы открыто выступали против русской программы по армянскому вопросу. Узнав о неудаче своей программы и враждебной к армянам позиции английских правителей на Берлинском конгрессе, патриарх Нерсес Варжапетян заявил послу Лайарду: «Вы нам все же не запретите душой быть с русскими, потому что только России и договору Сан-Стефано мы обязаны за то улучшение нашего положения, которое мы ждем от конгресса. Вы, англичане, симпатизируете туркам, и состояние восточных христиан для вас не имеет никакого значения». Об этом сообщал в Петербург константинопольский корреспондент газеты «Голос»: Лайард уже открыто заявлял, что «Англия никогда не согласится на автономию Армении — это означало бы превратить армян в орудие России». Он пытался убедить патриарха, что протекторат Англии над Арменией якобы был бы выгоднее помощи России. «Нет, нет, — отвечал Нерсес Варжапетян, — англичане и турки сейчас для нас одно и то же, а армяне ничего хорошего не могут ждать от турок»⁸⁶.

Возражая на критику своей политики на национальном собрании Нерсес Варжапетян, надеявшийся на поддержку европейских правительств, отвечал: «Наша политика не преследовала цель бросаться в объятие других, сдаваться другим, служить орудием частных интересов других. Наша политика служила национальным интересам. Мы старались сохранить нейтралитет в сложном соперничестве России и Англии, желая получить выгоду для нашей национальной политики»⁸⁷.

Годы спустя, Аршак Чобанян, посвятивший ряд статей дипломатической истории армянского вопроса, доказывал несостоятельность ожиданий армянской делегации. «Следовало осознать, — писал он, — что английская дипломатия была врагом священных вожделений армян, между тем Россия была союзницей армян по своим интересам и была согласна создать благоприятные условия для обеспечения реального мира в Армении...»⁸⁸.

Отсутствие мощного национально-освободительного вооруженного движения, враждебная позиция западноевропейской, в пер-

⁸⁵ А. С. Алуция, Берлинский конгресс 1878., СПб., 1912, стр. 62; Ю. С. Карцев, За кулисами дипломатии, СПб., 1908, стр. 4; С. К. Бушуев, А. М. Горчаков, М., 1951, стр. 106; «Красный архив», т. 4 (59), 1933; П. А. Шувалов, О Берлинском конгрессе 1878 г.; Ф. А. Ротштейн, указ. соч., стр. 86; Г. Бобржков, Воспоминание о Берлинском конгрессе, «Русский вестник», 1889, т. XII, стр. 205.

⁸⁶ «Երևիմ», № 127, 1878 թ.

⁸⁷ «Արեւմտաբարձրաբար Ազգային Ժողովուրդ», Երևան Ժ, 6.10.1878, էջ 181—185.

⁸⁸ «Երևան», Փարիզ, № 10—12, 1907, էջ 166.

вую очередь английской дипломатии, — эти факторы торпедировали усилия армянской делегации. Она выступала в униженной роли просителя, а не борца. Бисмарк недвусмысленно заметил Хримику, что «для требования какого-нибудь политического права надо представиться конгрессу не смиренным просителем, а а ла представитель Черногории, опирающимся на победный меч»⁸⁹.

На заседаниях конгресса, посвященных рассмотрению проблем Азиатской Турции, Солсбери в куле с турецким уполномоченным Каратеодори-пашой добился пересмотра содержания 16-ой статьи Сан-Стефанского договора. Он доказывал «полезность» и «эффективность» для интересов армии коллективных гарантий европейских держав по сравнению с односторонними русскими гарантиями⁹⁰, что и было сформулировано в 61 статье Берлинского трактата. Русские уполномоченные требовали осуществления так называемых армянских реформ до вывода русских войск. Но Дизраэли категорически возражал. Он говорил об ослаблении власти Порты, о падении престижа султана и выступал за сохранение его власти над армянами. По признанию Ллойд-Джорджа, английская делегация использовала армянский вопрос на конгрессе для борьбы против России и укрепления позиций Англии в Турции⁹¹.

Блистательная Порта, по условиям договора, обязывалась осуществить без дальнейшего промедления улучшения и реформы, вызываемые местными потребностями, в областях, населенных армянами, и обеспечить их безопасность от черкесов и хурдов. Она должна была периодически сообщать о мерах, принятых ею для этой цели, державам, которые будут наблюдать за их применением⁹². Реформы и гарантии, обещанные армянам по 61-ой статье Берлинского договора, для Абдул-Гамид II ровным счетом ничего не значили. На самом деле его антиармянская деятельность усилилась, приняла систематический и последовательный характер. Таким образом, положение армян не только не улучшилось, но и ухудшилось после Берлинского конгресса. Покровительство, обещанное им Европой, обернулось несчастьем и фактически развязало руки султанскому правительству.

Западноевропейской дипломатии удалось лишить Россию права одной распоряжаться делами Армении. Армянский вопрос из

⁸⁹ «*Справка*, № 175, 1867, № 2, с. 65.

⁹⁰ См. Les Protocoles du Congrès de traité préliminaire de San-Stéfano du 19 février (1 mars) 1878 et le traité de Berlin du 11 juillet 1878 *Annuaire Diplomatique de L'Empire de Russie, pour Le Année 1878*, S.-Petersburg, p. 497—498.

⁹¹ См. Ллойд-Джордж. *Правда о мирных договорах*, т. II, М., 1957, стр. 390.

⁹² См. «Сборник договоров России с другими государствами», стр. 205.

внутреннего вопроса Османской империи, вместо возможности быть решенным с помощью и под эгидой России, благодаря победе русского оружия, превратился в международный вопрос, а предмет занятия европейской дипломатии. В Берлине армянская делегация надеялась получить нечто большее гарантированного 16-ой статьей. Однако потеряла и это. Ллойд-Джордж в минуту искренности признал, что если б не злополучное вмешательство Англии, то большинство армян по договору Сан-Стефано 1878 года перешло бы под защиту русского флага⁸⁸.

«Берлинский трактат оставил значительную часть армянского народа под игом турок. История показала, что это решение капиталистических держав было роковым для турецких армян. Оно обрекло их на физическое истребление»⁸⁹. Эта формулировка академика В. М. Хвостова точно определяет трагическую для судеб армянского народа роль решений конгресса. Берлинский конгресс столь же бесцеремонно подошел к решению проблем балканских народов: Болгария была искусственно разделена на две части, Босния и Герцеговина оказались под господством Габсбургов. «Англия мимоходом прихватила себе остров Кипр в качестве награды за свои услуги Турции»⁹⁰. В результате войны, кроме Австрии, получившей 1093 кв. мили, Англия получила остров Кипр в 174 кв. мили. Россия, разбив турок, получила в Европе и в Азии 636 кв. миль, а «защитники» Турции против России — Австрия и Англия — захватили у обесиленной русским оружием Турции вдвое больше — 1267,99 кв. мили⁹¹.

Сан-Стефанский и Берлинский договоры в соответствии со статьями 16-й и 61-й явились истоками дипломатической истории армянского вопроса. Эти статьи, вытекавшие из них теории и практика решения армянского вопроса, надежды и проекты в течение десятилетий постоянно волновали армянские национальные партии, общественность. Однако эти статьи, казавшиеся осуществимыми, так и остались не просто ничемными, но и вредными ориентирами, указывавшими во мраке истории ложные пути спасения многострадальному армянскому народу. В период первой империалистической войны было стерто с лица земли армянское на-

⁸⁸ См. Ллойд-Джордж, указ. соч., стр. 332.

⁸⁹ «История дипломатии», т. II, стр. 333. Современные буржуазные авторы ищут оправдание губительной для армян политики западных держав: «Если бы великие державы поняли, что эти обещания не будут выполнены, они, возможно, не были бы столь жестокими и не отдали обратно Турции эти две провинции (Эраерум, Баязет), столь густо населенные армянами», — читаем в книге лорда Эверсли и Чирола (Lord Eversley and sir Valentine Chirol. The Turkish Empire from 1288 to 1914, New York, 1969, p. 339).

⁹⁰ Ф. А. Ротштейн, указ. соч., стр. 30.

⁹¹ См. там же, стр. 170.

селение именно тех территорий, которым по статье 61-ой Берлинского договора гарантировались мир и реформы. В результате чужеземноненавистнической политики младотурецких шовинистов и попустительства империалистических кругов западных держав армянское население Турции стало жертвой геноцида. Право на жизнь, на социалистическое возрождение армянский народ получил благодаря Великой Октябрьской социалистической революции, Советской власти, благодаря ленинской национальной политике и помощи великого русского народа.

Զ. Ս. ԿՐԵԿՅԱՆԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԵՌՒՐԶԸ ՄԱՎԱՎԱՍԹ ԴՌՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԳԱՏՔԱՐԸ 1878 Ք.

Ա մ փ ո փ ու մ

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի շնորհիվ բալկանյան ժողովուրդները հաղթահարեցին թուրքական դարավոր լուծը: Պատերազմը զորեղ լիցք հաղորդեց նաև հայ ժողովրդի ազգային-քաղաքական զարթոնքին: Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրով հայկական հողերի մի մասն ազատագրվում էր օսմանյան տիրապետությունից, անցնում Ռուսաստանի իշխանության տակ: Արևմտանվտյակական դիվանագիտությունը թշնամարար դիմավորեց Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժման հաջողությունը: 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսում արևմտանվտյակական դիվանագիտությունը ամեն ինչ արեց վնասելու օսմանյան բռնակալության դեմ ճնշված ժողովուրդների պայքարի գործին: Հայոց հողերի մի մասը նորից վերագործվեց Օսմանյան կայսրությանը: Բուրժուական դիվանագիտությունը հայ ժողովրդին զրկեց Ռուսաստանի հովանավորության տակ միավորվելու հնարավորությունից:

АРМЯНСКАЯ ШКОЛА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА И ПОЛИТИКА ОСМАНСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА

В середине XIX в. подъем общественно-политической жизни армянского народа способствовал национальной консолидации и росту просветительского движения среди западных армян.

Развитие капиталистических отношений, возросшее экономическое и культурное влияние Европы способствовали расширению сети светской школы в конце 60-х годов XIX века.

В основу ее было положено идейное наследие армянских просветителей, а также передовая педагогическая мысль того времени.

Отныне старая схоластическая система армянского средневекового просвещения не могла удовлетворять потребности армянской интеллигенции. Несмотря на сильное влияние духовенства, армянская школа, благодаря усилиям передовых деятелей просвещения и содействию народных масс, все сильнее чувствовавших необходимость нововведений, приобретала светский характер.

Первые армянские школы светского типа стали появляться с 1789 г., когда султан Селим III дал официальное разрешение на их открытие. В 1790 г. Ширком Мкртычем Мириджаняном были основаны две такие школы в Стамбуле. В 1799 г. была открыта школа Месропяна в Измире¹. Эрзерумский священник Месроп в «Грамматике», составленной в 1808 г., писал, что в первое десятилетие XIX в. в Стамбуле почти во всех кварталах имелись армянские школы со следующей программой обучения: армянский язык (грамматика, Сахмос, Нарек), религия, арифметика (на турецком языке)². В 1820 г. Арутюн Пезджян в Гум-Гапу открыл мастерскую для обучения девочек. В следующем году для них в Малатии была основана школа. Однако эти заведения для девочек не смогли подняться до уровня начальной школы. В 1824 г. армян-

¹ Գ. Ա. Նազիկյան, Արևմտահայ մանկավարժական միտքի ու գործը, Երևան, 1964, էջ 89.

² Ք. Ազատյան, Պատմության Փեղծյան մայր վարժարանը, 1929, էջ 12—13.

ский патриарх издал указ, согласно которому все начальники епархий должны были открывать начальные школы. С этих пор в Турции было положено начало широкому развитию сети этих школ. Согласно статистическим данным армянского патриаршества, в 1834 г. в Анатолии насчитывалось 114 школ³. Итак, армянские светские начальные школы были созданы намного раньше, чем турецкие⁴. Кроме того, в них гораздо лучше было поставлено преподавание ряда дисциплин: вот почему эти учебные заведения оказали большое влияние на развитие просвещения в Турции.

В начале XIX в. стали создаваться и средние светские школы. В 1824 г. в квартале Стамбула Гум-Гапу главная начальная школа была преобразована в среднее учебное заведение. В 1828 г. по инициативе амира Пезджяна там же была открыта школа, состоявшая из двух отделений. Директором и главным преподавателем ее был назначен Г. Пештималджян. После смерти Пезджяна в 1834 г. она потеряла свое былое значение.

В 1836 г. в Хаскее была открыта школа Нерсисяна, где обучалось 600 детей. В ней, кроме общеобразовательных дисциплин, изучали армянский, турецкий, французский и итальянский языки⁵. Из стен ее вышли такие передовые мыслители, как А. Слациян, М. Чераз, Р. Берберян, Е. Темирджипашян. Неоценимой заслугой этой школы было то, что большая часть выпускников вступала на педагогическое поприще.

13 сентября 1838 г. в Ускюдаре, в Стамбуле, открывается «Чемариан» — семинария. Годовой бюджет семинарии состоял из 120 тыс. курушей, субсидируемых армянским монастырем в Иерусалиме, а также суммы, получаемой от платы за обучение (дети богатых родителей вносили 3 тыс. курушей в год). Число обучающихся в 1839 г. составляло 50 человек⁶. Программа обучения семинарии включала следующие предметы: армянский, турецкий, французский языки, каллиграфию, арифметику, алгебру, геометрию, географию, историю, логику, религию, торговое дело, рисование и черчение.

Хотя религия и не была изъята из программы обучения, но в сетке часов ей отводилось мало места. Тем самым был нанесен

³ ՀԱՅԷ Կաթողիկոսի Տրիбуնալի անգլերենի և արևելի լեզուների տրիբյու, ֆեյզ N 58, Բ. Ազատյանի Բարձրի Տալ Կամարի և իրական Տրիբյունալի (պատմական հետազոտություն), 1929, Թիֆլիզ, էջ 7:

⁴ В Турции лишь в 1839 г. было принято решение открыть в Стамбуле светскую школу — руштие, получившую развитие после реформы 1846 г. См. А. Д. Желтяков, Ю. А. Петросян, История просвещения в Турции, М., 1965, стр. 13.

⁵ ԳԱԲ, ֆեյզ N 58, Բ. Ազատյանի, էջ 9, ԵՊԿԿՄԿ, 1900, N 26, էջ 289:

⁶ ԳԱԲ, ֆեյզ N 58, Բ. Ազատյանի, էջ 11, см. Գ. Ա. Խաչիկյան, указ. работа, стр. 79; см. А. Д. Желтяков, Ю. А. Петросян, указ. работа, стр. 80.

большой удар схоластическому содержанию обучения. Лучшие учителя, которые придавали школе светское направление и стремились поднять ее до уровня средней школы, встречали противодействие амиранов и реакционного духовенства. Вокруг семинарии разгорелась борьба между амиранами и демократическими силами⁷, в результате чего в 1841 г. она была закрыта и только в 1846 г. стала вновь функционировать. Развитие армянской светской школы на протяжении всего нового времени происходило в обстановке борьбы с реакционным духовенством. Сбор с населения и пожертвования концентрировались в патриаршестве, но религиозно-консервативные круги не были заинтересованы в выделении средств для открытия светских школ, а тем более в обеспечении ее материальной базы, в подготовке педагогических кадров. Однако следует отметить, что в этот период духовенство, боясь лишиться поддержки народа, а также с целью противодействовать распространению католической и протестантской религии, вносивших разобщенность среди армянского народа, вынуждено было пойти на уступки передовой интеллигенции. Под давлением демократических сил в 1847 г. при патриаршестве, вместо совещательного совета, создаются два собрания: духовное для управления церковными делами, и верховное—светскими⁸. К последнему переходят все дела по школьному управлению. Это была первая серьезная победа демократических сил над реакционными.

В 1859 г. в семинарии обучалось 250 учащихся, из них только 50 вносили плату за обучение⁹. С мая 1855 по ноябрь 1860 гг., т. е. за пять с половиной лет, в ней училось 999 человек. В 1861 г. она вновь была закрыта из-за финансовых затруднений¹⁰.

Значительным событием этого времени было открытие женским попечительством двух школ для девочек—Нунеан в Саматии и Рипсимянц в Ортагюхе. Это фактически были первые начальные школы для девочек. Женские школы, учреждаемые до сих пор, оставались на уровне цахкоца—детского сада. Здесь дети от 3 до 6 лет проходили последовательно 3 ступени. На последней ступени детского сада дети учились читать и писать по-армянски и по-турецки, а также арифметике. Такие детсады фактически давали обучение, соответствующее первому классу начальной школы. В 1826 г. в квартале Гум-Галу Стамбула была открыта известная женская школа Лусаворчян, которая вскоре присоединилась к школе Пезджяна¹¹. Передовые деятели просвещения всячески способствовали развитию женского образования. Уже в 60-х го-

⁷ Подробно об этом см. Ч. П. Նաթիկյան, указ. работа, стр. 81—87.

⁸ «Տրիգանդրես», 1903, № 2151.

⁹ ԳԱԲ, Բ. Ազատյանի ֆոնդ № 58, էջ 20.

¹⁰ Там же, л. 21.

¹¹ Там же, л. 16; см. «Նոր դար», 1897, № 48.

дах XIX в. число начальных школ для девочек заметно увеличилось. Так, в 1860 г. в Гум-Гапу, в 1866 г. в Ени-Гапу, Пешикташе, Ортагюхе были открыты женские школы. Следует отметить, что в 70-х годах в Стамбуле имелись и смешанные школы¹².

Школы для девочек были открыты и в главных провинциальных центрах. Благодаря энергичной деятельности духовного предводителя М. Хримяна, придававшего большое значение вопросу просвещения женщины, в 1870-71 гг. в г. Ване была открыта школа для девочек. Позже при его содействии в Ване были основаны еще две школы для девочек—Шушаниян (1881) и Гаияян (1883)¹³.

В жизни армянской школы важным шагом было создание 22 декабря 1853 г. Учебного совета из 7 членов, в обязанности которого входило управление школьными делами, подготовка учительских кадров, составление программ обучения, издание учебников.

В 1860 г. национальное собрание выработало проект «Армянской национальной конституции», но только спустя три года турецкое правительство санкционировало «конституцию». Согласно «конституции», управление школами передавалось Учебному совету, назначение которого состояло в разработке общей программы для сети армянской школы, содействии женскому образованию, принятии мер для улучшения положения учителей, обеспечения их будущности, издании учебников. В 1864 г. Учебный совет подготовил программу обучения для начальной школы, включавшую следующие предметы: армянская грамматика, всеобщая история, география, каллиграфия, счетоводство, христианское учение, церковное пение, шитье (предметы первой ступени начальной школы). В программу второй ступени начальной школы входили: история, арифметика, алгебра, география, философия, ботаника, химия, языковедение, турецкий и французский языки¹⁴. В дальнейшем составлялись новые программы (в 1873, 1879, 1881, 1893 гг.), но они мало чем отличались друг от друга. Характерно, что все эти учебные программы армянских школ имели почти рекомендательный характер, так как директор и преподаватели как кварталных школ, так и частных, меняли сетку часов тех или иных предметов в зависимости от местных условий. Нельзя не отметить, что этому содействовало отсутствие учебников, нехватка педагогов. Кроме того, решения Учебного совета не всегда проводились в жизнь, поскольку еще было сильно влияние религиозных элементов. Так, с 1857 г. неоднократно ставился вопрос об обязательном введении в школах разговорного армянского языка — ашхарабара.

¹² «ՏԻՐԱԿԱՆՆԵՐ», 1902, № 2206.

¹³ Լ. Գաղանձեան, Վերածնունդ Վան-Վանադուրադանի (1850—1950), Գոսթոն, 1950, էջ 56.

¹⁴ ԳԱՔ, Բ. Արարարների ֆանդ, № 53, էջ 27, «Մշակ», 1872, № 28.

Однако, вопрос о преподавании ашхарабара удалось положительно решить только в 1891 г., когда 12 июня Учебный совет утвердил грамматику разговорного языка — ашхарабара, составленную Б. Похаджяном¹⁵.

Много усилий стоило Учебному совету добиться согласия патриаршества ежегодно выделять из национального бюджета сумму в 30 тыс. курушей для школ. Заметим, что эту сумму Совет получал нерегулярно¹⁶. Тем не менее в 60-х годах XIX в. Учебный совет проделал большую работу в деле развития сети школ, внедрения новых методов обучения.

По данным армянского патриаршества в 1871 г. в Стамбуле насчитывалось 48 начальных школ (из них 18 школ для мальчиков, 13 — для девочек), где обучалось 5822 детей обоего пола (3936 мальчиков и 1886 девочек). Число учителей — 224, из них 24 учительницы¹⁷. Годовой расход школ составлял 1415590 курушей¹⁸. Школы содержались за счет скудных церковных сумм, платы учащихся за обучение и, наконец, пожертвований частных лиц. Естественно, не все школы были обеспечены одинаково. Так, к примеру, женская средняя школа Агапян (кв. Саматия) ежегодно расходовала 132 тыс. курушей. Годовой расход школы Нубара-Шахназаряна (кв. Хасгюх), открытой в 1865-66 гг. усилиями Н. Варжапетяна (патриарха армии в Константинополе), составлял 450 тыс. курушей, из них большая часть приходилась на пожертвования.

Материальная необеспеченность, острая нехватка учителей были характерны для большинства школ, особенно в провинциях. Однако следует отметить, что число армянских начальных школ в 1874 г. только в 28 главных епархиях (армянскому патриарху подчинялось в Турции 60 епархий) достигло 469¹⁹. Сюда не входит число частных армянских школ, которые существовали на средства отдельных благотворителей.

Светские частные школы стали появляться в начале 60-х годов XIX в. В Стамбуле (кв. Пешикташ) А. Крджикиян 15 сентября 1861 г. открыл школу-интернат для мальчиков. Это первая частная школа типа среднего учебного заведения. 15 февраля 1862 г. в предместье Стамбула Ени-Гапу открывается школа Т. Назаряна для девочек. Спустя три года в Гум-Гапу (Хисар Типи) была основана смешанная школа Мезпурияна, которая в 1872 г. была переведена в квартал Ускудар и превращена в школу-интернат для девочек. В 1866 г. в районе Пера была учреждена школа-интер-

¹⁵ «Քրիզանգրեզ», 1903, № 2187.

¹⁶ Там же, 1903, № 2188.

¹⁷ «Քրիզանգրեզ», 1904, № 2225.

¹⁸ «Փարս», 1877, № 4.

¹⁹ ՉԲՔ, Բ. Ազատյանի ֆելեզ, № 58, էջ 35:

нат Айказяна. Существовали и частные специальные школы. Так, в 1862 г. в Стамбуле, в квартале Мец Нор Хани, была учреждена коммерческая школа²⁰. С 70-х годов XIX в. стали появляться частные школы и в крупных вилайетских центрах: в Ване²¹, Еризе²², Эрзеруме²³, Адане и др. Одновременно открывались частные школы, находившиеся под попечительством просветительских обществ. В Ване «Обществом Араратян» в 1876, в Адане обществами «Абгарян» и «Киликян» в 1878 г. были открыты школы под теми же названиями; в 1872 г. «Обществом содействия школе» учреждено учебное заведение Партевян²⁴.

Представляет интерес развернувшаяся среди западных армян с 60-х годов XIX в. работа по организации воскресных школ. В Стамбуле К. Хазаросян и А. Маркарян стали давать бесплатные уроки в квартале Галата. Воскресные школы организовывались обычно при начальных учебных заведениях, к примеру, в школах Нарекяна (Пера), Таркманчац (Ортагюх), Погосяна (Гум-Гапу), Месропяна (Гази-паша), а также в школах Ени-Гапу.

Открытие воскресных школ возлагалось на квартальные советы. Школы делились на два курса. На первом курсе давали знания в объеме первой ступени начальной школы; на втором курсе особое внимание уделяли изучению торгового дела, счетоводства и бухгалтерии. Кроме этих курсов, организовывали лекции по истории, литературе²⁵.

Многие армянские дети обучались в иностранных учебных заведениях²⁶, а также в школах, которые содержались на средства армяно-католической²⁷ и армяно-протестантской общин²⁸.

²⁰ «Բյուզանդիկ», 1903, № 2205.

²¹ L. Չափունյան, Հերանուրի Հան-Վազարաբանի (1850—1950), Պոսթ, 1950, էջ 136.

²² «Երկրագործ», 1884, յանվար, էջ 35.

²³ «Մարտ», 1889, № 11, էջ 1717.

²⁴ Բ. Եղիշյան, Առանալի հայոց պատմություն, Անիիցա-Էրանան, 1970, էջ 621—624, «Երկրագործ», 1884, յանվար, էջ 39.

²⁵ «Պարս», 1877, № 4, էջ 159.

²⁶ Об иностранных учебных заведениях см. А. Д. Желтяков, Ю. А. Петросян, История просвещения в Турции, М., 1965, стр. 131—147.

²⁷ Армяно-католикам по указанию султанского правительства 27 февраля 1830 г. было разрешено выделяться в самостоятельную религиозную общину (см. Յ. Յ. Զափունյան, Հերանուրի պատմություն հայոց սփյուռնի մեր օրերը պատմագրագր, Պոսթ, 1917, էջ 645). Духовному главе общины предоставлялись «ривные права с религиозно-политическими начальниками прежде устроенных общин» (см. Д. Г. Ровен, История Турции от победы реформы в 1826 г. до Парижского трактата в 1856 г., ч. 1, СПб., 1872, стр. 225). В 1835 г. архиепископ армяно-католической общины получил титул патриарха.

²⁸ Начиная с 1820 г. в Османской империи развернули активную деятель-

Дети христиан в конце 1839 г. в период подготовки таинственных реформ получили доступ в государственные учебные заведения Турции. Начиная с 1841 г. немусульмане получили право поступать в военно-медицинскую школу.

В § 9 хатт-и-хумаюна 1856 г. говорилось, что «все подданные империи, без всякого различия, будут приниматься в гражданские и военные школы правительства»²⁹. Практически турецкое правительство стремилось ограничить приток христиан в специальные учебные заведения. Достаточно отметить, что в 1858 г. в морской, военной и инженерной школах христианам было предоставлено всего 41 место, из них — 16 армянам-григорианам и 3 армянам-католикам³⁰.

В 1869 г. был опубликован закон о народном просвещении, в основу которого было положено законодательство о просвещении стран Западной Европы. Согласно этому закону, светские школы Османской империи разделялись на две категории: государственные, подчинявшиеся Министерству просвещения³¹, и частные, которые основывались отдельными лицами или общинами и находились формально в ведении министерства. По закону предусматривалось раздельное обучение мусульман и христиан в начальных школах, и, только начиная с идадие (неполных средних школ) разрешалось их совместное обучение.

Турецкий закон гласил: «...в каждом квартале и в каждой деревне со смешанным населением должны учреждаться отдельные мусульманские и немусульманские школы... В городах со смешанным населением организуется по одной средней школе для мусульман и христиан, в том случае, если их община насчитывает более ста домов. То же самое относится и к другим немусульманским общинам. Обучение каждой национальности должно вестись на их родном языке»³². Выше отмечалось, что армянские школы только формально находились в ведении Министерства просвещения. В силу исторически сложившегося права общины на самостоятельное управление школами, армяне всеми средствами стремились развивать свои как начальные, так и средние школы.

Американские миссионеры. Располагая значительными средствами, они в 1835 г. обратили в протестанство 45 тыс. человек. Это привело к созданию в 1850 г. отдельной протестантской общины. Первым главой армяно-протестантской общины был избран Степан Серопян (см. К. А. Sarafian. History of Education in Armenia, California, 1930, p. 165; Р. Նզիշեյան, ւրիշ աշխատ., стр. 658).

²⁹ А. Убичини, П. Куртсилье. Современное состояние Османской империи, пер. с франц., СПб., 1877, стр. 210.

³⁰ ԳԱՔ, Բ. Ազատամարտի հոփը, № 58, էջ 21.

³¹ Министерство просвещения создано в 1857 г.

³² G. L. Lewis, Turkey. London, 1957, p. 159.

Несмотря на ассимиляторскую, шовинистическую политику турецких правящих кругов, христианские народы, в том числе и армяне, благодаря своему стремлению сохранить национальную культуру, язык смогли достигнуть больших успехов в школьном деле, чем турки. К тому же, они предпочитали отдавать своих детей в иностранные учебные заведения Турции, отправлять их на учебу за границу, чем посылать в государственные турецкие школы. После закрытия семинарии в Ускюдаре (Стамбул) в 1861 г., число армянских юношей, продолжавших обучение за границей, заметно увеличилось. Большинство армянских детей обучалось в Париже, в школе Мурад-Рафаэляна²³, в Восточной школе²⁴, а также в Феодосии — в школе Халибян, открытой Г. А. Айвазовским.

Как отмечалось выше, среднее образование дети армян получали и в Стамбуле, в школе Нерсесяна, в школе Нубара-Шахназаряна. Кроме того, в 60—70-х годах XIX в., в Стамбуле и крупных вилайетских центрах был основан ряд средних частных школ. Примечательно, что некоторые начальные школы, имеющие пятишестилетний срок обучения, достигали уровня неполной средней школы. Такие школы назывались высшими начальными школами, хотя по программе 1864 г. они и состояли из двух ступеней обучения.

Будучи активным сторонником развития просвещения, патриарх Нерсес неоднократно выступал за создание высшего учебного заведения. Открытие национальной центральной школы в Галате (Стамбул) состоялось в 1886 г., уже после его смерти.

Школьное дело армян шагнуло далеко вперед. Сами турки утверждали, что они отстают в развитии просвещения, ибо «армянин 10-летнего возраста может свободно читать и писать на родном языке», в то время как их дети в возрасте 15 лет вряд ли могут написать даже короткое письмо²⁵.

Османское правительство ревностно относилось к этому факту и, следуя своей политике держать немусульман в определенных рамках, стремилось установить контроль над школами, в которых обучались армяне. Вот почему в 1858 г. министр национального просвещения Хайбулла, с целью ознакомления с постановкой преподавания в школах меньшинств, посетил несколько армянских школ в Стамбуле. После этого была создана смешанная комиссия для подготовки статистических данных о школах империи.

²³ Школа Мурадьяна была открыта мектаристами в 1834 г. в Падусе, здесь же спустя два года была основана школа Рафаэляна; вскоре эти школы были объединены, а в 1846 г. переведены в Париж. См. «Բիզնես-դեմո», 1802, № 2181, 2205.

²⁴ Восточная школа, или школа Айвакина, была открыта в 1855 г. в Париже (Подробно об этом см. Կ. Ա. Այվազյանի, указ. работа, стр. 116—117).

²⁵ О. Ergin. Türkiye maarif tarihi, с. IV, з. 1059—1060.

Статистику армянских школ должен был составить Барунак-бей. В 1859 г. он представил следующие сведения об армянских школах: в Стамбуле числилось 42 школы, где обучалось 5531 учащийся, из них 4 376 мальчиков и 1155 девочек, в школах преподавало 197 учителей³⁶.

Попытки установить контроль над христианскими школами предпринимались не раз. Уже закон 1869 г. предусматривал создание государственных начальных школ второй ступени (руштие) для всех подданных Османской империи. Практически осуществление совместного обучения христиан и мусульман было невозможно, «так как религиозное воспитание оставалось основой начального обучения, и духовенство, как мусульманское, так и христианское, одинаково стремились сохранить раздельность обучения в целях укрепления своего влияния»³⁷. Правящие круги Турции не скрывали своего стремления объединить школы турецкие и национальных меньшинств под единым правительственным контролем, что привело бы к лишению нацменьшинств школьной автономии. Вопрос об установлении контроля над школами нацменьшинств не раз обсуждался на страницах турецких газет. Так, в 1870 г. консервативная газета «*Vasiret*» писала о необходимости установления контроля над школами армян и греков³⁸. Однако школы армян продолжали пользоваться известной самостоятельностью, работали по своим программам.

Развитие просвещения среди армии было намного затруднено с установлением в стране жестокой реакции в период правления султана Абдул-Гамид II (1876—1908 гг.). Преследуя всякую прогрессивную мысль, Абдул-Гамид вмешивался в школьные дела, оказывал давление на органы просвещения, изменял программу обучения. Так, был предельно сокращен курс всеобщей истории, курс литературы, история Османской империи сводилась к краткому изложению деятельности султанов. По-прежнему главное внимание уделялось преподаванию схоластических дисциплин. Все школы были поставлены под строгий контроль Министерства просвещения.

Турецкое правительство, стремясь задушить свободу мысли, всякое стремление к прогрессу, установило жестокую цензуру, запрещало все издания, в которых встречались слова: преследование, свобода, сила, равенство, оружие, звезда и т. п.³⁹. Цензурой запрещалось издание книг, пробуждавших национальный дух покоренных народов, в частности, армян; были изъяты такие слова

³⁶ «*Armenian Review*», 1904, № 2229.

³⁷ А. Д. Желтяков, Ю. А. Петросян, указ. работа, стр. 40.

³⁸ «*The Middle East Journal*», 1961, v. 15, № 3, p. 299.

³⁹ М. Мак-Коуль. Султан и державы, СПб., 1879, пер. с англ., стр. 297.

и выражения, как «Айастан», «армянские области» и пр. «Министерство народного просвещения, — писал Нерсес Варжапетян, — для разрешения издания требовало..., чтобы такие слова, как «армянская церковь», «армянский царь», «армянское царство» и «власть» были сняты из текста... Книги, в которых встречались эти слова, уничтожались»⁴⁰.

Министерство просвещения установило строгий контроль над школами национальных меньшинств. Инспектора министерства вмешивались в составление программ, следили за преподаванием учителей. Боясь распространения свободомыслия, пробуждения национального духа, Абдул-Гамид поставил вопрос о нецелесообразности преподавания истории Армении, содержащей якобы вредные мысли, и замене ее историей османского народа⁴¹. В сентябре 1880 г. вали Харберда посетил школу Смбадяна и приказал вместо истории Армении проходить только историю Османской империи с тем, чтобы «не засорять умы учеников прошлым Арменией»⁴². В 1883 г. удалось снять запрет с издания учебника истории Армении и географии с условием, чтобы все те места, которые написаны якобы с целью возбудить народ, были сняты⁴³. Вскоре турецкое Министерство просвещения разрешило всем армянским газетам предписания, согласно которому запрещалось преподавание по следующим армянским учебникам: «Краткая всеобщая история и истории средних веков» М. Мамуряна (Смирна); «Краткая история средних веков» А. Галфаяна (Венеция), «Краткая новая история» (Венеция); «История Армении» Папазяна; «Краткое христианское учение армянской григорианской церкви» П. С. Шашяна (Иерусалим); «История армянской григорианской церкви» М. Мурадянца (Иерусалим)⁴⁴.

В официальном сообщении подчеркивалось, что при нарушении предписания директора, учителя, преподававшие по этим учебникам, а также книгопродавцы будут привлечены к ответственности⁴⁵. Несмотря на запрет, во многих армянских школах проходили историю Армении, хотя ученикам и не разрешалось делать записи. Так, в начальных квартальных школах Харберда, в том числе и в центральной национальной школе, несмотря на предписание, продолжали преподавать историю Армении. Но уже в 1886 г. издание книг по истории Армении было запрещено. Вместо истории Армении впредь должны были проходить историю Османско-

⁴⁰ «Արեւելագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1881—1884», էջ 526.

⁴¹ O. Ergin, Türkiye maarif tarihi, c. IV. İstanbul, 1942, s. 851—852.

⁴² Վանէ շալի, հարթերք եւ սկսք ոսկեղէն գաղտը, Նիւ Երքք, 1959, էջ 301.

⁴³ «Երեւոզանք», 1883, № 2, стр. 20.

⁴⁴ Там же, 1886, № 43, стр. 560.

⁴⁵ Там же, 1886, № 43, стр. 559.

го государства. Учебник по этой дисциплине было поручено составить М. Ассяну, переводчику при Министерстве просвещения⁴⁶.

Интересно отметить, что в иностранных школах проходили полный курс всеобщей истории, в то время как турецкое Министерство просвещения изъело из этого курса весь период после французской революции 1789—1794 гг., как несоответствующий интересам османской феодально-теократической монархии. Но дело было не только в этом. Желая завоевать симпатии армянского народа, вопреки деспотическому гнету Абдул-Гамиды, когда запрещалось даже произносить слово «армянин», во многих иностранных колледжах изучали не только армянский язык, но и историю Армении. Хотя султанская цензура подвергала тщательной проверке прессу, запрещала исторические исследования, произведения европейских классиков, в иностранных колледжах создавались библиотеки; в них собирались рукописи, периодические издания на армянском, французском, английском языках⁴⁷.

Несмотря на запрет, венецианские мхитаристы высылали в Турцию не только деньги на содержание школ, но и произведения Чамчяна, Инджиджяна, Алишана и других деятелей армянской культуры.

Проводя шовинистическую политику, турецкие власти лишь по подозрению подвергали аресту учителей, конфисковывали школьные принадлежности, проверяли библиотеки, не останавливались перед закрытием школ. Центральная школа Вана, а также земледельческая школа, основанная Хримяном в 1880 г. при монастыре Вараг, находились под строжайшим надзором турецких властей. Хримян решил школу перевести в село Салаханз. С целью помешать Хримяну, турецкие власти стали заселять пустые земли селения черкесами⁴⁸. В марте 1885 г. Хримян был «приглашен» в Константинополь и в 1890 г. выслан в Иерусалим. 3 июня 1885 г. была закрыта центральная школа Вана. При этом турецкий инспектор заявил: «Мы все — турки и равны, нужно ликвидировать различие и все должны обучаться вместе...»⁴⁹.

В 1886 г. вали г. Вана приказал арестовать учителей воскресной школы в квартале Анхуйс (район Айгестан). Учителя обвинялись в подстрекании учащихся к восстанию против турецкого правительства только потому, что на уроках физкультуры дети обучались военному делу. В результате были арестованы Г. Отян, Гр. Пеовикян, Р. Шатворян, М. Натания, А. Ахикян⁵⁰. В Муше в 1884 г.

⁴⁶ «Երկրագրագ», 1886, № 10, стр. 452.

⁴⁷ Լ. Գաբրիելյան, Համալսարանի արհմտանցայ ձեռնարկը գրառ. գրառութեան, Կ. Ա., 1880—1878 թթ., Պեյրոս, 1972, էջ 596.

⁴⁸ «Երկրագրագ», 1884, № 28, էջ 359.

⁴⁹ «Երկրագրագ», 1885, № 1, էջ 7.

⁵⁰ «Երկրագրագ», 1886, № 48, էջ 625.

был арестован Мкртыч Сарян — директор школы, основанной армянским Объединенным обществом в квартале Зору.

Объявив армянские учебные заведения мятежными очагами, власти чинили всяческие препятствия, запрещали уроки физкультуры, учителем турецкого языка назначали турка, с помощью которого контролировали любой шаг армянских педагогов. Увольнение и аресты учителей стали обычным явлением. В Каризе (Эрзерум) под строжайшим контролем находилась школа Санасарян⁶¹.

Турецкое правительство стремилось поставить под контроль деятельность иностранных учебных заведений, через которые якобы велась подстрекательская работа среди национальных меньшинств. Так, американский колледж «Армения», открытый в 1878 г. в Харберде, посетил турецкий офицер, который обратил внимание на то, что учащиеся на уроке физкультуры упражняются с палкой. Спустя два дня вали Харберда обследовал эти палки, надеясь увидеть подобие винтовок. И хотя это были всего-навсего обыкновенные палки, вали запретил их применение.

Кроме того, вали запретил употребление слов «Айастан», «оружие», «солдат», «армия» и т. п. Одновременно последовал приказ снять вывеску колледжа «Армения»⁶². С 1888 г. последний стал называться «Евфрат». Преследуя американский колледж, турецкое правительство считало, что миссионеры способствуют пробуждению национального самосознания христианского населения и, следовательно, косвенно помогают им встать на путь национально-освободительной борьбы против османского правительства. Турецкий историк Невзат Устюн считал, что «основной задачей миссионеров было провоцировать волнения среди греков и армян, поданных Османской империи»⁶³.

Абдулгамидовское правительство не ограничилось установлением контроля над всеми школами, вмешательством в дела школ, в их программы обучения. С целью препятствовать развитию просвещения среди армян, султанское правительство изъявило «желание» взять на себя содержание всех начальных школ, что формально было предусмотрено законом 1869 г. Под этим предлогом в 1883 г. был введен специальный налог. Налог вносили в основном христиане, а государство на эти средства открывало турецкие школы. Так разрешался в общегосударственном масштабе вопрос равномерного распределения школ по стране, в соответствии с реальными потребностями на местах. Армянский и греческий патриархи обратились с протестом в Министерство просвещения и добились обещания, что впредь определенная часть налога будет выде-

⁶¹ «Արևածագ», 1888, № 1, էջ 9.

⁶² Վանի Հայկ. указ. работа, стр. 331.

⁶³ Невзат Устюн. Америка и американцы в Турции, М., 1971, стр. 9.

лена в пользу патриаршества. Предполагалось, что армянская община получит около 100 тыс. рублей⁵⁴. Насколько это обещание претворялось в жизнь, можно судить по тому, как реакционное правительство смотрело на армянские школы, открытые на средства самих армян.

Проводя шовиннистическую политику, абдулгамидовское правительство всячески стремилось преградить путь к образованию детям нацменьшинств. Так, в годы танзимата немусульманам разрешалось обучаться в государственных специальных учебных заведениях, хотя и следует отметить, что турецкое правительство ограничивало их прием. В годы правления Абдул-Гамида это право было фактически отменено. Медицинские школы были преобразованы в военные, так что дети христиан, которые не призывались в этот период в армию, не допускались теперь в медицинскую школу. При Абдул-Гамиде были закрыты строительная и правовая школы, лишь потому, что в них обучались в основном дети христиан⁵⁵.

В 80-е годы XIX в. все привилегии, данные христианам в период танзимата, были сведены на нет. Особенно реакция стала свирепствовать после отмены конституции Мидхата. М. Португалии был выслан в Англию, Седрак Тер-Саркисянц — во Францию. В 1886 г. была арестована и сослана группа учителей, деятелей армянского Объединенного общества: Григор Отян, Микаэл Натанян, Григор Пеозникян, Рубен Шатворян, Аристакеос Ахикян и Ов. Канкяян⁵⁶.

Говоря об этом периоде, турецкий историк Неджип Фазыл отмечал, что «1889 г. стал годом, когда армяне в Турции не могли жить»⁵⁷.

Нетрудно догадаться, что турецкие правящие круги стремились к ассимиляции нацменьшинств. Абдулгамидовское правительство не ограничилось только урезыванием их прав: в 90-х годах оно не раз прибегало к массовому истреблению национальных меньшинств.

Несмотря на ассимиляторскую политику османского правительства, армянские школы продолжали функционировать. В 1880 г. в Стамбуле, по данным епископа Ормания, имелась 51 армянская школа, с 4077 учениками (3594 мальчиков и 1983 девочек). Ежегодный расход этих школ равнялся 1.035.300 курушей⁵⁸. В 1883 г. число школ достигло 52 с 5525 учащимися (3406 мальчиков и 2119 девочек) с 316 учителями. Ежегодный расход — 1.202.200 куру-

⁵⁴ «Արժանագրք», 1884, № 34, էջ 505—506.

⁵⁵ E. Z. Karal, Osmanlı tarihi, c. VIII, Ankara, 1962. s. 398.

⁵⁶ «Արժանագրք», 1887, № 1, էջ 6.

⁵⁷ N. İzzet, Ulu Hakan Abdülhamid Han, İstanbul, 1965. s. 225

⁵⁸ «ԱԲ», № Ազատագրի ֆեյզ, № 58, էջ 39.

шей⁵⁸. Тогда как в 1872 г. функционировала 61 школа с 6704 учащимися (4842 мальчика и 1862 девочек) с 295 учителями, годовой расход — 1.391.490 курушей⁵⁹. Сравнивая эти данные, мы видим, что число школ уменьшилось на 9, число мальчиков на 436, число девочек увеличилось на 257. Если считать, что в столице в 1872 г. проживало 250 тыс. армян, то один учащийся приходился на 37 чел., а в 1883 г. — на 45. Следовательно, охват учащихся школой был крайне недостаточен. В 1893 г. число армянских школ в Стамбуле составляло 39 с 5133 учениками (3227 мальчиков, 1906 девочек); в 1901 г. — 40 школ с 5643 учениками (3316 мальчиков, 2327 девочек), с 300 учителями, годовой расход — 9212 турецких дир⁶⁰. По сравнению с 1883 годом число школ уменьшилось на 12, число мальчиков — на 80, а девочек увеличилось на 208 человек. Однако в общей массе учащихся девочки составляли меньший процент. Следует учесть, что в вышеприведенные данные не входит число учащихся государственных школ (300 учеников), частных армянских школ (600 мальчиков и 340 девочек), армянских католических и протестантских школ, которые посещали 200 мальчиков и 85 девочек, а также иностранных школ, где обучалось 380 мальчиков и 460 девочек⁶¹ — всего 2365 учащихся. Учитывая, что к 1901 г. в 813 армянских начальных школах провинций обучалось 81226 учащихся (60513 мальчика и 21713 девочек), а также 15596 детей, обучавшихся в частных школах, приютах и иностранных школах, то общее число учащихся-армян к началу XX в. составляло 104830.

Что касается годового бюджета школ, то в 1883 г., по сравнению с 1873 г., он увеличился на 210 тыс. курушей⁶². В среднем годовой бюджет школ колебался между 85 тыс. курушей и 100 тыс. Только в 1897—1898 учебном году бюджет их значительно уменьшился, составив 63953 куруша⁶³, а к 1901 г., по сравнению с 1883 г., сократился более чем на 5 тыс. курушей. Многие армянские школы испытывали большие финансовые затруднения. Острый недостаток ощущался и в педагогах. Согласно статистическим данным 1901 г., в армянских школах Стамбула в 1897 г. работало 199 учителей из них 58 учительниц, в 1898 г. — 349 учителей (74 учительниц), в 1899 г. — 274 (93 учительницы), в 1900 г. — 282 учителя (103 учительницы), в 1901 г. — 300 (111 учительниц)⁶⁴. А в армян-

⁵⁸ «Երևանի թիւրքեր», 1884, № 9, էջ 132.

⁵⁹ «Մշակ», 1872, № 28.

⁶⁰ Գր. Չալոսեան, Մարտի կամ Գործանքի և Հերոս Հիշում, էջ 427, «Երևան-ի թիւրքեր», 1904, № 2229.

⁶¹ «Երևանի թիւրքեր», 1900, 12(24) յունվարի, էջ 5.

⁶² «Երևանի թիւրքեր», 1884, № 9, էջ 132—133.

⁶³ «Մարտի», 1901, № 12, էջ 208, «Երևանի թիւրքեր», 1904, № 2229.

⁶⁴ Там же.

ских школах провинций имелось 1543 учителя и 539 учительниц⁶⁶. Малочисленность педагогов усугублялась отсутствием у них специального образования, что в свою очередь создавало большие трудности в деле обеспечения школ квалифицированными педагогическими кадрами. Особенно эта нехватка ощущалась в сельских местностях. Трудность заключалась в том, что армяне до 80-х годов XIX в. не имели специальной педагогической школы для подготовки учителей.

Отметим, что, хотя по хатт-и-хумаюну 1856 г. разрешалось подданным всех вероисповеданий обучаться во всех учебных заведениях, на деле в турецких педагогических школах обучались только мусульмане. Это и естественно, поскольку в турецких педагогических школах не все предметы, включенные в группу основных дисциплин, соответствовали программе армянских школ. Поэтому армяне готовили учителей для своих школ в иностранных колледжах и частных учебных заведениях. В Стамбуле функционировали две школы: одна — женская школа — готовила воспитательниц и учительниц для начальных школ, другая — частная школа Берберяна — готовила учителей для мужских начальных школ. Говоря об этих школах, нужно иметь в виду, что в них главным образом давали общеобразовательную подготовку. Что же касается вопросов педагогики, методики преподавания, то, как правило, они почти не включались в программу обучения⁶⁷. Школа Берберяна была основана в Стамбуле в 1876 г. со сроком обучения 8 лет. 6-летний курс обучения посвящался общеобразовательной подготовке, соответствующей программе начальной и неполной средней школы. В течение последующих 2-х лет учащиеся могли по выбору специализироваться по гуманитарным, коммерческим предметам или же пойти по научной линии. В школе большое внимание уделялось изучению языков. Лучшие педагоги того времени кончали школу Берберяна⁶⁸.

Среди армянских школ провинций, готовивших учителей, следует отметить школу М. Португальяна, основанную в Ване в 1879 г. Здесь преподавали известные педагоги Мкртыч Сарян, Таджат Гюнин (Пейлерян), Карапет Палипосян, Тигран Амирджанян, Маркос Натанян, Мелкон Партевиан, Хорен Хримян⁶⁹. Благодаря хорошему педагогическому составу, М. Португальян внедрил в школе новые педагогические методы, содействовал регулярному изучению ма-

⁶⁶ ԳՍԲ, Բ. Շարժումների Գանձ, № 58, էջ 36:

⁶⁷ «Մանկիկ», 1894, № 2, էջ 58:

⁶⁸ К. А. Sarafian, указ. работы, стр. 230—232; с 1924 г. колледж был переведен в Кайр, где продолжает функционировать по настоящее время.

⁶⁹ Լ. Չապուհեան, Վերստեղծված Վան-Պորտուգալյանի (1850—1850), Չեֆեֆ, 1950, էջ 175:

тематических дисциплин, в программу обучения ввел физкультуру⁷⁰.

Другая школа, где готовили учителей для армянских начальных школ, была открыта в Еризе силами «Общества молодых по содействию школе»⁷¹. Большую роль в деле развития народного образования, подготовки педагогических кадров сыграла средняя школа Санасаряна, открытая в 1881 г. в Эрзеруме на пожертвования Мкртыча Санасаряна.

Значительную помощь школе оказал архимандрит Магакия Орманян. Будучи духовным главой Эрзерумской епархии, он сыграл огромную роль в деле развития армянских школ вилайета. Неценима и заслуга Хримяна Айрижа, который в своих патристических выступлениях неоднократно призывал создавать сеть национальных школ для воспитания армянских детей. Благодаря ему на педагогическую арену в Эрзеруме выступили замечательные учителя: Гарегин Срваидзтян, Ов. Вагапетян, а также Магакия Орманян. Усилиями последнего в 1882 г. был создан учебный совет, куда, кроме него, вошли Г. Абулян, Ов. Мадатян, С. Сохикян. В 1884 г. создается экономический совет, который занимался финансовыми вопросами школы. Директором школы до 1890 г. был М. Санасарян⁷². Стремление дать общеобразовательную подготовку, с одной стороны, и потребность в удовлетворительной специальной подготовке — с другой, привели к решению о необходимости посвятить 5 лет общеобразовательной подготовке, а 2 года — специальной. Итак, срок обучения в школе — семилетний. Однако до 1891 г. практически установился 9-летний срок обучения⁷³, так как в школу поступали дети, не имеющие начального образования. Следовательно, школа имела три ступени обучения — начальную, неполную среднюю и среднюю. Администрация школы ставила своей целью подготовить учителей, а также, для развития местных ремесел, стремилась дать профессиональную подготовку учащимся. С этой целью при школе функционировал ряд мастерских, где учащихся обучали переплетному делу, плотничеству, земледелию и т. п. Педагогический персонал как первого отделения, где давалась общеобразовательная подготовка, так и второго — ремесленного — состоял из квалифицированных педагогов, которые в основном получали образование за границей. Отметим, что М. Санасарян, выпускник тифлисской школы Нерсисяна, еще до открытия школы в Эрзеруме послал на учебу в Германию С. Мандиняна, Ф. Варданяна, С. Сохикяна, Ов. Мадатяна, Г. Абуляна,

⁷⁰ *Ե՛րևան-Տառազ, 1912, № 40, էջ 456.*

⁷¹ *Ե՛րզրումուհանգ, յու՛նվար, 1884, էջ 40.*

⁷² ЦГИА Арм. ССР, фонд 9, дело 41, лл. 6—7. *Ե՛րևան, 1890, № 5, էջ 776.*

⁷³ Там же, д. 5.

Э. Аняняна и др., которые после окончания стали преподавать в школе Санасаряна⁷⁶.

Первый цикл обучения, имевший 3-летний срок, включал следующие предметы: религию, армянский язык (ашхарабар), турецкий язык, естествознание, географию, историю Армении, всеобщую историю, арифметику, каллиграфию, музыку, пение, черчение, физкультуру; второй цикл с 4-летним сроком обучения — христианское учение, историю Армении, историю Османского государства, всеобщую историю, ботанику, зоологию, минералогию, геологию, физику, химию, географию, армянский язык (ашхарабар и грабар), турецкий, французский, немецкий языки, алгебру, геометрию, тригонометрию, бухгалтерию, каллиграфию, черчение, пение, физкультуру⁷⁸. Содержание обучения охватывало предметы общеобразовательной школы и носило влияние программы немецкой средней школы. Обучение в школе было платное. Учащиеся-интерны для поступления в школу вносили 3 тур. лиры, и ежегодно 18 тур. лир для первого цикла, и 20 — для второго цикла, неинтерны — 0,5 тур. лиры при поступлении, а в год — 10 тур. лир. Кроме того, желающие учиться игре на скрипке дополнительно платили 2 тур. лиры⁷⁸. С 1881 по 1901 г. было принято 544 учащихся (336 учились бесплатно), из них 414 проходили общеобразовательный курс, 82 посещали некоторые уроки и 42 ученика обучались только ремеслам. Выпускники школы могли поступать без экзаменов в высшие учебные заведения.

Что касается бюджета школы, то с 1881 по 1901 г., т. е. за 20 лет, было израсходовано 7.131.701 куруш (1 тур. лира = 103 курушам), из этой суммы 3.733.537 курушей составляли пожертвования Санасаряна, 3. 398.163 куруша — плата за обучение, остальная сумма — от продажи изделий мастерских⁷⁷.

Выше уже говорилось, что выпускники школы посвящали себя главным образом общественно-педагогической деятельности. Так, в школах Эрзерумского вилайета 60—65% преподавателей составляли питомцы школы Санасаряна⁷⁸. Известный английский путешественник Х. Ф. Б. Линч, говоря о содержании обучения, об оборудовании высоко оценил постановку преподавания школы Санасаряна⁷⁹.

Русский консул в Эрзеруме писал, что «армяно-григоринское училище удовлетворяет почти всем требованиям современного школьного дела и представляет разительный кон-

⁷⁶ Там же, л. 3.

⁷⁷ *«Восточный вестник», 1884, № 26, с. 295—296.*

⁷⁸ Там же, 1883, № 35, стр. 503.

⁷⁹ ЦГИА Арм. ССР, ф. 9, л. 41, л. 17.

⁷⁸ К. А. Sarafian, *History of Education in Arments*, p. 232.

⁷⁹ Там же, стр. 233.

траст в смысле своей благоустроенности с обыкновенными турецкими — безразлично, мусульманскими или христианскими училищами»⁸⁰. Педагогов для начальных сельских школ могла готовить и Армянская национальная школа в Трапезунде, «считавшаяся одной из лучших школ в Западной Армении»⁸¹. Кроме того, были открыты курсы по повышению квалификации преподавателей начальных школ. Эти курсы, или летние школы, со сроком обучения 4 года, были открыты Объединенным обществом в Эрзеруме, Кей-касабе и др. Около 60 учителей посещали эти курсы⁸². Основными предметами обучения являлись психология, методика преподавания, элементарные науки, а также музыка. После прохождения курса слушатели сдавали экзамены и получали диплом педагога.

В Стамбуле функционировали курсы по подготовке воспитательниц детских садов. Программа обучения включала психологию, методику преподавания, уроки пения, физкультуру, обучение изготовлению игрушек, началам арифметики⁸³. Как видно, настоятельная потребность подготовить квалифицированных педагогов привела к тому, что в 90-х годах XIX в. в программу обучения педагогических школ стали вводить специальные дисциплины: психологию, педагогику, методику преподавания. Открытие таких курсов имело важное значение, так как ощущалась острая потребность в кадрах, имеющих специальное образование.

Преподавательская деятельность была популярной, несмотря на то, что педагогам приходилось работать в очень тяжелых условиях, за весьма низкую заработную плату. Директор получал 500 курушей в месяц, а учителя в среднем от 50 до 150 курушей⁸⁴. Такой зарплаты в условиях дороговизны не хватало даже на еду. Нередкими бывали случаи, когда многие учителя не получали зарплаты по 7 месяцев и вынуждены были менять профессию. Еще хуже было положение в сельских местностях. Здесь учителя не получали вообще зарплату: сельчане, дети, которых обучались в школе, приносили учителю дрова, продукты питания⁸⁵. Помимо низкой заработной платы, трудности были связаны с материально-технической базой школы. Многие городские школы не имели школьного оборудования, необходимых условий для физического воспитания детей. В еще более тяжелом положении находились школы в деревнях. Они часто размещались в старых полуразрушенных зданиях; во многих школах не было парт, дети сидели на полу. Не было необходимой литературы, учебников.

⁸⁰ АВПР, ф. Политархия, 1888, оп. 482, л. 1629, лл. 23—24.

⁸¹ «Улурба», 1889, № 11, т. 17:8, 1890, № 1, т. 246.

⁸² К. А. Sarafian, указ. раб., стр. 222.

⁸³ «Дирман», 1899, № 6, т. 86.

⁸⁴ «Улурба», 1888, № 11, т. 17:15.

⁸⁵ Там же, № 5, стр. 730.

Нужно к этому добавить, что дети посещали школу нерегулярно, частью из-за отсутствия одежды, частью из-за того, что вынуждены были работать.

Выше отмечалось, что учителя получали мизерную заработную плату, которая не обеспечивала их прожиточного минимума. Учителя находились в зависимости от частных лиц, финансирующих школу. Поэтому заработная плата учителя была непостоянна, зависела от бюджета школы. Трудность заключалась еще и в том, что оплата учителей в армянских школах производилась, согласно категориям, принадлежность к которым определялась подготовкой, получаемой учителями в различных типах учебных заведений. Всего 10% учителей армянских школ имели высшее образование⁸⁶. В армянских школах, особенно в сельских местностях, встречались учителя, имевшие только начальное образование. Принадлежность к категории определялась особой комиссией при Учебном совете. Учителя сдавали письменные и устные экзамены и, согласно их знаниям, получали свидетельства, делившие их на три категории: учитель, учитель-специалист, воспитатель⁸⁷. В 1855 г. Учебный совет в Стамбуле выдал свидетельства 107 учителям, из них 54 получили диплом первой категории, 30 — второй и 23 — третьей⁸⁸. В зависимости от категорий производилась оплата учителей. Армянский учитель испытывал большие лишения. Проработав 20—30 лет, в один прекрасный день он мог оказаться на улице⁸⁹. Если учесть, что армянский учитель не имел права на пенсию и другие виды обеспечения государственных служащих⁹⁰, то можно представить себе их бесправное положение. Все это создавало трудности в работе учителей. В результате, особенно это касается сельских местностей, школы оставались без преподавателей или их место занимали случайные лица. Многие села вообще не имели школ. Так, в долине Муша на 150 деревень приходилось всего 6 школ⁹¹.

Работа учителя затруднялась еще и потому, что отсутствовала единая программа обучения. Каждый вновь избранный Учебный совет считал своим долгом составить новую программу. Уже говорилось об учебном плане 1864 г. Затем последовали новые программы 1881, 1886, 1887 гг. под названием «Инструкции по благоустройству национальной школы». В этих программах отсутствовало указание на объем, содержание материала, что повыша-

⁸⁶ «Մամուլ», 1883, № 4002, էջ 470.

⁸⁷ «Բրնագրիկ», 1900, № 2211.

⁸⁸ Там же, 1904, № 2228.

⁸⁹ «Իրնագրիկ», 1890, № 27, էջ 3.

⁹⁰ «Իրնագրիկ», 1890, № 11, էջ 319.

⁹¹ «Իրնագրիկ», 1881, № 43, էջ 481.

до требование к мастерству педагога. А ведь большинство учителей не были знакомы с методом преподавания, не имели общеобразовательной или соответствующей специальной подготовки. В 1893 г. была принята новая программа обучения, которая, как указывал Т. Азатян, действовала до установления республиканского строя в Турции⁹². Программа 1893 г. говорила о правах Учебного совета и квартальных советов, давала указания о прохождении отдельных предметов, их объеме. Также отмечалось, что от 7 до 9 лет изучение османской истории должно проводиться в виде бесед; с 9 до 11 лет изучалась история Османской империи от Османа до султана Селима III; с 11 до 13 лет преподавалась общая история Османской империи (с историей торговлеведения, правовых законов, составления завещания, долгового обязательства), общие сведения о географии и т. д. Большое место в учебном плане отводилось изучению турецкого языка с 9 по 13 лет; с 9 до 11 лет давались сведения об организации Османского государства, о его административном делении и т. п.⁹³

Претворение в жизнь учебного плана во многом зависело от специальной подготовки учителя. Поэтому неудивительно, что даже в Стамбуле и Измире встречались школы с различными программами обучения. Одни школы носили влияние программ английской школы, другие — французской, и, наконец, третьи — немецкой⁹⁴. Однако это не означало, что программа армянских школ не носила самобытного характера. В начале XVIII в. в просвещении армяны большую роль сыграли питомцы школы-университета при монастыре Амрдолу (Битлис), Татевской школы. Выпускники этих школ — Ованес Колот (патриарх армяны в Константинополе), Григор Ширванский Шхтайкир (патриарх армян в Иерусалиме) и другие открывали «манкац варжаран», которые стали основой для развития светских школ. А. Албюджян, говоря об Ованесе Колоте и специалисте по латыни Гукасе, отмечал, что их педагогические взгляды оформились в соответствии с принципами, имевшими устойчивое направление⁹⁵.

Развитие общественно-политических отношений в первой половине XIX в. способствовало созданию новой армянской культуры, неотъемлемой частью которой является школа и педагогическая мысль. Армянская молодежь, обучавшаяся в Западной Европе, ознакомившись с идеями французских просветителей XVIII в. и буржуазных революций 1789 и 1848 гг., встала на путь борьбы против султанского деспотизма и клерикально-феодалной реак-

⁹² ԳԱՔ, Բ. Ազատյանի ֆոնդ, № 58, էջ 30ա.

⁹³ Там же, էջ 31—32.

⁹⁴ «Արևազան», 1892, № 104.

⁹⁵ Ա. Ալբյուդյան, Պատմություն հայ Կնաքերի, Նախընթ, 1927, էջ 1082, «Հայաստանի կուլտուր», 1921, հ. 20, մարտ 18, № 11, էջ 258.

ции. Одной из основных сторон ее борьбы было стремление защитить родной язык, приблизить школу к широким народным массам. Армянские буржуазные просветители Н. Зорян, Н. Русинян, Гр. Отян вели непримиримую борьбу против феодально-схоластического воспитания, придавали школе светский характер. Большой вклад в развитие народного образования внесли соратники великого революционного демократа М. Налбандяна, известные западноармянские демократы А. Свачян, Ст. Воскан, М. Мамурян, С. Тагворян и многие другие.

Выступая на страницах армянской печати, они отводили большое место вопросам воспитания и обучения молодежи, подготовке учительских кадров, ознакомлению с новыми методами преподавания, с идеями выдающихся педагогов Жан Жака Руссо, Песталоцци, Я. А. Коменского, Ушинского. Они критиковали формализм в педагогике, утверждали, что школьную систему нужно приспособлять к местным условиям.

Ст. Воскан, говоря о заимствовании у иностранцев, отмечал, что «нужно брать не все, что ново, а то, что пригодно в наших условиях». Он выступал за создание профессиональных школ, которые давали бы молодежи сельскохозяйственное, промышленное, торговое образование⁹⁶.

Борясь против клерикально-феодалного течения, западноармянские демократы стремились освободить школу от власти церкви, прилагали много усилий для внедрения в школьную программу изучения ашхарабара—нового литературного языка⁹⁷. Одним из видных деятелей армянского просветительского движения этого периода был Р. Берберян, школа которого стала одним из лучших учебных заведений того времени. Он много трудился на педагогическом поприще, был председателем Учебного совета в Константинополе, редактором педагогического журнала «Масис». Его перу принадлежат многочисленные статьи, впоследствии изданные отдельной книгой под названием «Школа и словесность»⁹⁸.

Большой вклад в армянскую педагогику внес Минас Чераз (1852—1929). Окончив школу Нубара-Шахназаряна, он был директором Центральной школы в Галате (1886—1889), редактором журнала «Еркрагунд», одним из основателей Объединенного просветительского общества.

Заслуживают внимания также его работы, как «Литературные опыты», «Национальное воспитание», «Перо и меч», «Педагогические наставления» и другие⁹⁹.

⁹⁶ Հ. Սափյան, Գրքական վիճակ մեր հայ վարժիչը եւ վարժարանը, Կ. Պոլիս, 1887, էջ 20—21:

⁹⁷ «Մարտ», 1890, № 3844, էջ 327—330:

⁹⁸ Թ. Յ. Յրեղեզյան, Գրքաց եւ գաղութիւն, Վիեննա, 1907:

⁹⁹ Բ. Ազմանյան, Անի եւ ակննքիք, Իսթանբուլ, 1943, էջ 80:

Последовательными борцами за народное образование выступали армянские писатели М. Пешикташлян, Церенц, А. Паронян, Гр. Зограб, Србуи Тюсаб и другие. В своих статьях Г. Зограб ратовал за обучение на родном языке и практическое применение знаний, придавая важное значение личности учителя, его профессиональной подготовке. Он с горечью писал, что образование в армянских школах носит поверхностный характер из-за нехватки квалифицированных педагогов по математике, естественным наукам, истории, географии, языку¹⁰⁰. Он остро ставил вопрос о подготовке учителей для армянских школ в университетах Европы¹⁰¹. Одновременно Гр. Зограб резко критиковал слепое копирование европейских школьных программ и абстрактное обучение. Считая, что образование нужно давать, исходя из местных нужд, он предлагал обучение в сельских школах приспособить к образу жизни и мышления крестьянина, к его нуждам. Главной задачей Гр. Зограб считал распространение полезных знаний и вооружение учащихся села профессиональным образованием¹⁰².

Прогрессивное учительство, передовые деятели много места в своих работах уделяли проблеме женского обучения и воспитания. Они придавали большое значение роли женщины в национальном возрождении и прогрессе.

Квалифицированные педагоги-женщины Матакян, Калантарянц, Тер-Миракянц (из России) оказывали большую помощь западным армянам в деле воспитания их детей¹⁰³.

Специалисты-педагоги требовали совершенствования методов воспитания молодежи, при этом придавали большое значение идее доступности обучения, развитию интеллекта. Особенно большая заслуга учителя должна была заключаться в том, чтобы разрабатывать вопросы воспитания детей в связи с внешней средой, на примерах прошлого и настоящего своего народа. В связи с этим ставился вопрос создания учебников на армянском языке. Журнал «Масис» выступал против армянских учителей, преподававших в школах по английским, французским учебникам, предназначенным для университетов¹⁰⁴.

Итак, хотя армянские педагоги, передовые деятели просвещения находились под воздействием прогрессивных идей своего времени, тем не менее они сохранили самобытное начало, подняв армянскую педагогическую мысль на новую ступень.

¹⁰⁰ «Մասիս», 1892, № 2963, էջ 125.

¹⁰¹ Ա. Ալպարսլեան, Անճառացու գեմբը. Յրբար Ջեհրուզ (իբ կեանքը և իբ գործը), Կ. Պոլիս, 1919, էջ 145, «Մասիս», 1892, № 2994, էջ 235.

¹⁰² «Մասիս», 1892, № 2967, էջ 190.

¹⁰³ «Նոր գործ», 1899, № 11.

¹⁰⁴ «Մասիս», 1893, № 4002, էջ 478—479.

Их борьба во второй половине XIX в. за развитие национальной школы привела к расширению сети армянских школ.

В 1871 г. в Стамбуле открываются частные школы К. Паносяна, А. Рубеняна. В том же году в квартале Пера М. Восканян основывает школу-интернат для девочек; спустя два года была учреждена смешанная школа Амирханяна (Хасгюх), через год — школа-интернат Чопурыана. В 1876 г. стала функционировать школа Гургена эфенди (Ортагюх). С 1883 по 1885 гг. в Стамбуле были основаны школы Т. Саакина (Ортагюх), Мештуджяна (Ени-Гапу), Агаджаняна (Ускюдар) и многие другие учебные заведения¹⁰⁶.

Был открыт ряд школ в провинциях: в Ване — школы Еремян (1878), Португалина (1879), в Эрзеруме — Санасаряна (1881).

Большую роль в развитии культурной жизни армян во второй половине XIX в. сыграли благотворительные общества, первоочередной задачей которых было просвещение народа. Члены общества собирали средства для открытия школ, библиотек, типографий, издания учебников, книг.

Создание различных обществ и союзов среди западных армян началось в 40-х годах XIX в., когда нарождавшаяся армянская буржуазия и передовая общественность все острее стали сознавать необходимость развития национальной школы.

Деятельность культурно-просветительных обществ получила особенно широкое распространение в 60-70-х годах XIX в.

В 1869-70 гг. киликийцы, выпускники школы Нубара-Шахназаряна в Константинополе открыли «Общество Варданяна». Впоследствии, в 1878 г., расширив рамки своей деятельности, они и дали ему название «Киликия». Возглавляли его Н. Варжапетян и Минас Чераз¹⁰⁸. В то же время были основаны два просветительных общества — «Содействия школе» и «Восточное», объединившиеся затем под названием «Восточное общество содействия школе», которое развило большую деятельность в Муше и других городах. Видными деятелями его были Ов. Торосян, Ов. Шахназарян, К. Свачян, Ов. Юсуфян, Ст. Таматян и др.¹⁰⁷

15 апреля 1876 г. в Константинополе было открыто «Общество Араратян», куда вошли члены «Общества Сануц», основанного в 1864 г. в Ортагюхе. Основателями его были Арпиар Арпиарян, Зарэ Шиншманян, Петрос Васильян, М. Португалиян и др.¹⁰⁸ Говоря о деятельности общества, Минас Чераз писал, что оно ставит своей целью «бесплатно обучать грамоте и ремеслу юношей,

¹⁰⁶ «Քրիստոնեան», 1904, № 2229.

¹⁰⁷ Միացյալ ընկերությունը Հայոց (1860—1868), Կ. Փոփո, 1911, էջ 7.

¹⁰⁸ Там же, стр. 7. См. Р. Եղիաշեան, указ. работа, стр. 675.

¹⁰⁹ См. Ф. Կ. Եղիաշեան, указ. работа, стр. 323; Р. Եղիաշեան указ. работа, стр. 675; «Մաթու», 1890, № 3940, стр. 267.

прибывших из провинций в столицу»¹⁰⁹. В дальнейшем общество расширило свою деятельность, стало обучать всех армянских юношей.

Значительным событием этого периода было основание в 1878 г. в Константинополе «Общества армянок-патриотов», открывшего 3 школы для девочек в провинциях, а в 1879 г. — «Женского общества по содействию школе»¹¹⁰.

Необходимость расширения сети светских школ в 1880 г. привела к объединению просветительных обществ, а именно: «Общества Киликян», «Восточного общества по содействию школе» и «Общества Араратян» в «Объединенное армянское общество», которое имело центральное правление, состоящее из 4 членов и дирекцию — из 9 человек. С 1880 по 1896 гг. председателем его был Мкртыч Сарин. Для контролирования работ филиалов общества в провинциях Васпуракан и Киликия выбирали двух помощников. К моменту объединения общество имело 27 армянских школ (в их числе — 4 для девочек) с 1921 учащимися, из них в Туруберане (санджак Муш) — 10, с 526 учащимися; в Васпуракане — 5, с 200 учащимися; в Тавросе — 5, с 668 учащимися; в Киликии — 5, с 372 учащимися; в Алашкерте — 1, с 110 учащимися; в Керкере — 1, с 45 учащимися. Часть этих школ смешанные¹¹¹, 17 школ были открыты обществами «Араратян» и «Киликия» с 1876 по 1878 гг. Объединенное общество открыло школы в Муше, Схерде, Берри, Зейтуве, Сисе, Аджне и в других городах. Годовой бюджет Объединенного общества составлял в 1880—81 уч. году около 2450 лир; в 1881—82 уч. году — 1670 лир; в 1882—83 уч. году — 1780 лир. Если учесть еще 4 тыс. лир, которые общество имело к 1880 г., то бюджет в общем равнялся 9900 лир. Из этой суммы за 3 года было израсходовано на нужды школ 8 тыс. лир¹¹².

Благодаря деятельности Общества, за несколько лет число школ, находящихся под его попечительством, достигло 46, где обучалось 2822 учащихся обоих полов. Число же преподавателей составляло 115¹¹³. В частности, в Киликии было 12 школ с 708 учащимися (в их числе 265 девочек). Одновременно Общество взяло попечительство над двумя школами в Адане, а также в Тарсоне и Мерсине¹¹⁴.

Члены общества своей деятельностью содействовали расширению сети светских школ, внедрению новых педагогических методов, введению в школах летних каникул, ученических вечеров,

¹⁰⁹ *U. Zharag, Գրքի և սուր, Ե. 1, 4. Փոխ 1881, էջ 17.*

¹¹⁰ *«Արևազանք», 1883, № 47, էջ 671.*

¹¹¹ *«Արևազանք», 1883, № 47, էջ 671.*

¹¹² *«Արևազանք», 1884, № 2, էջ 134.*

¹¹³ *«Միացյալ ընկերության հայտ...», էջ 11.*

¹¹⁴ *Բ. Եղիաշյան, указ. работа, стр. 675—677.*

педагогических собраний, порядка приема учащихся в начале учебного года, определяли продолжительность урока и перемен и т. д. Неоценимой заслугой общества являлась подготовка и издание учебников, книг.

Делу просвещения армянской молодежи во многом способствовали общества, созданные за границей. Так, в Париже в 1879 г. для содействия школе было создано С. Рафаэляном общество «Ай-казян». Члены его в 1880 г. открыли Матенадаран, где хранилось 200 книг на армянском и иностранных языках, а также газеты «Арарат», «Аревелян мамул», «Аветабер», «Манзумен эфкяр», «Мегу», «Мшак»¹¹⁵.

В период господства абдулгамидовского режима, когда преследовалась всякая прогрессивная мысль, турецкое правительство, считая общества очагами национально-освободительного движения, стало преследовать членов этих организаций, подвергая некоторых из них арестам. В 90-х годах XIX в., в период разгула шовинистической политики турецкого правительства, общества были обречены на бездействие.

Таким образом, становление и развитие новой армянской школы в конце XIX в. происходило в условиях наступления турецкой реакции во всех областях общественно-политической и культурной жизни страны.

Թ. Ս. ԿԱՆՈՒՅԱՆ

XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԿ ԿԵՍԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՊՐՈՑԸ ԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա մ փ ռ փ ու մ

Հոգիածը նվիրված է օսմանյան կալստության հետադիմական կարգերի պայմաններում հայկական դպրոցների վիճակին ու կառավարմանը:

Հատուկ տեղ է հատկացվում հայկական առաջադեմ հասարակաշունտյանը, դպրոցական գործիչներին և լուսարանվում են ազգային մշակույթի, լիզվի պահպանման համար մղվող պայքարի հարցերը: Դպրոցներին առնչվող բոլոր հարցերն ուսումնասիրվում են հասարակական-պահպանման աեսակետներից: Ընդգրկված է բարեգործական ընկերությունների մեծ դերը հայկական դպրոցական ցանցի ընդարձակման և զարգացման գործում, ցույց է տրված լուսավորության հարցում թուրքական ղեկավար շրջանների վարած շոփինխտական քաղաքականությունը:

¹¹⁵ «Արևաբան», 1883, № 2, էջ 43:

Ю. Г. ИНДЖИКЯН

К ВОПРОСУ ОБ ЭКОНОМИЧЕСКОМ ОТСТАВАНИИ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ

Проблема экономического отставания и особенностей социально-экономического развития Османской империи стала предметом серьезного изучения со стороны социологов, историков и экономистов многих стран, в частности Турции. За последние десятилетия турецкими авторами написан целый ряд работ, посвященных указанным вопросам. Правильное раскрытие этой большой и важной проблемы дало бы возможность осветить многие страницы исторического прошлого, а также внутренней и внешней политики современной Турции. Видимо, подобное стремление и привело к изданию таких оригинальных работ, какими являются книга турецкого марксиста Халиса Окана о развитии капитализма в Турции, вышедшей в Софии на болгарском языке¹, а также труды передовых турецких авторов²: одного из лидеров рабочей партии Турции — Бехидже Борана «Турция и проблемы социализма», ученого и журналиста Й. Сертеля о прогрессивных общественных течениях и проблемах развития Турции; публициста и социолога Догана Авджиоглу об общественном строе Турции; М. Сенджера об общественном строе Османской империи; И. Джемма о причинах экономической отсталости Турции; К. Фишека о развитии капитализма и рабочего класса; Х. Озгена об экономических проблемах Турции; О. Сенджера об исторической эволюции обществен-

¹ Х. Окан. Развитие на капитализма в Турция, София, 1961.

² В. Боран, *Türkiye ve Sosyalizm sorunları*, İstanbul, 1968; Y. Sertel, *Türkiye' de Herfel aktımlar ve kalkınma davamız*, İstanbul, 1968; D. Avcioglu, *Türkiye' nin Düzeni /Dün, Bugün, Yarın/*, cilt 1—2, Ankara, 1969; M. Sencer, *Osmanlı toplum yapısı*, İstanbul, 1969; I. Cem, *Türkiye' de geri kalmışlığın tarihi*, İstanbul, 1971; K. Fişek, *Türkiye' de kapitalizmin gelişmesi ve işçi sınıfı*, Ankara, 1969; H. Ozgen, *Ekonomik sorunlarımız*, Ankara, 1969; Oya Sencer, *Türktoplumunun tarihsel evrimi*, İstanbul, 1969.

ного строя и других авторов. Не меньший интерес представляют работы, освещающие отдельные стороны проблемы: такие, как книга Х. Азиз «История превращения в полуколонию»³, К. Булутоглу «Турецкая налоговая система»⁴, И. Хюкрева «Экономика турецкого села»⁵, С. Аксой «Земельный вопрос в Турции»⁶ и т. д. М. Н. Тодорова выделяет две вехи в турецкой историографии по данной проблеме. В период первой мировой войны все вопросы составлялись в духе старой традиционной трактовки. Но уже в 60-е годы нашего столетия новое поколение исследователей, по ее мнению, отличается «более глубоким историческим подходом»⁷. В указанных и аналогичных работах, в самом деле, предпринимается попытка обобщить закономерности развития «османского общества». Однако исходные позиции авторов порою не четки, а выводы часто не соответствуют реальной действительности и страдают односторонностью. Изучение сложнейших вопросов общественно-экономического развития Османской империи сводится к тому тезису, что «азиатский способ производства» и государственная собственность на землю создавали особые условия, мешавшие, по утверждению турецких авторов, разложению «нефеодального» строя и возникновению капитализма. «Наши историки, изучающие структуру османского общества, — пишет М. Сенджер, — не только не стремились приобщить ее к определенному общему типу, а наоборот, были вынуждены показать особенности, отделяющие ее от общих типов»⁸. Признавая факт зарождения и развития капиталистических отношений, многие турецкие авторы темпы и уровень развития считают зависящими не от факторов внутреннего порядка, а результатом привнесения элементов капитализма в Турцию извне. Вместе с тем, различные авторы по-разному оценивают роль и значение внешнего фактора в истории Османской империи и республиканской Турции. Чаще всего они отождествляют процесс капитализации с понятием «европеизация» или «вестернизация». Типичны в этом отношении названия работ Т. З. Туная «Движение вестернизации в политической жизни Турции»⁹ или Э. З. Карал — «Движение вестернизации перед танзиматом»¹⁰ и т. д.

³ H. Azizi. Bir yarım müstemleke oluş tarihi, İstanbul, 1932.

⁴ K. Bulutoglu. Türk vergi sistemi, İstanbul, 1967.

⁵ I. Hüseyin. Türkiye köy iktisadiyatı, Ankara, 1934.

⁶ S. Aksoy. Türkiye' de toprak meselesi, İstanbul, 1963.

⁷ М. Н. Тодорова. Европеизация Османской империи, «Народы Азии и Африки», № 2, 1977, стр. 209.

⁸ M. Sencer. Osmanlı toplumu yapısı, s. 44.

⁹ T. Z. Tanaya. Türkiye' nin siyasi hayatında batılılaşma hareketleri, İstanbul, 1960.

¹⁰ E. Z. Karal. Tanzimattan evvel giripilişme hareketleri. „Tanzimat“, İstanbul, 1940.

Оценивая указанные процессы, автор книги «На какой стадии европеизации мы находимся?» Т. Мюмтаз отмечает, что главной целью реформаторского движения было внедрение «в основном западной цивилизации» и поэтому «были скопированы признанные образцом желаемой цивилизации законы, институты, обычаи, особенно, одежда, образ жизни некоторых народов»¹¹, конечно, народов буржуазной Европы.

С несколько особых позиций оценивает подражание и подчинение Западу И. Джем. В отмеченном труде он подчеркивает, что заимствованные европейские институты, пригодные для одних условий, оказались непригодными для других, турецких условий и вели к дискредитации самой идеи реформ, а Турцию довели до края гибели. Этому способствовало, в частности, предоставление иностранцам свободы торговли, введение законом гарантированного права частной собственности на землю. А беспрепятственная деятельность частного капитала и ряд подобных явлений привели к открытому грабежу и эксплуатации страны. Танзимат облегчил и усугубил этот процесс. «Европеизация, — пишет Джем, — усиливая существовавшее общественное и экономическое разложение, явилась одной из главных причин развала империи»¹².

Видимо, отсутствие материала, особенно статистики, является помехой для более глубокого социального анализа. Даже отдельные передовые мыслители объясняют провал экономических мероприятий и реформ младотурок воздействием внешних факторов.

Вполне понимая стремления турецких авторов как-то ответить на поставленный вопрос, мы не можем, однако, обойти субъективизм акцентирования многими из них роли внешнего фактора и игнорирование фактора вызревания элементов капитализма изнутри «османского общества».

Подобное отношение можно объяснить, как отмечено, тем, что некоторые турецкие социологи, историки, экономисты капитализм считают неестественным для Османской империи, не продуктом исторического развития, а лишь привнесенным извне европейским капитализмом, явлением. Последнее, по их мнению, не только не способствовало прогрессу, но было даже злом для империи и явилось причиной ее развала. Более того, ставится в вину западному капитализму то, что Турция не стала развитой индустриальной страной. Многие из перечисленных авторов — Д. Аджноглу, И. Джем, М. Сеиджер, К. Фишек и другие — считают, что для их родины был предназначен особый, не капиталистический путь развития. Это — попытка сделать заявку на наличие столь

¹¹ Dr. Turhan Mümtaz. *Garpillazmanın neresindeyiz?* İstanbul. 1961, s. 13.

¹² *İ. Cem*, указ. соч., стр. 218.

модного в наши дни своего «национального», или «демократического» социализма. Но подобная альтернатива для современной Турции не очень-то подготовлена социально-экономическими и политическими условиями развития и является лишь отражением настроений части прогрессивной интеллигенции, которая в Турции так же, как и во многих странах «третьего мира», отдает дань времени.

Как правило, большинство буржуазных авторов, идя на поводу политики правящих кругов Турции, умалчивает наиболее острые вопросы, обходит важнейшие проблемы социально-экономического развития империи, довольствуясь общими рассуждениями, особенно, если речь идет об участии нетурецких народов в этом процессе. Однако, сами же турецкие авторы отмечали, что младотурки, например, «будучи весьма консервативными в своих взглядах, практически не стремились к социальным реформам»¹³. А их предшественники и вовсе избегали ставить социальные вопросы. С другой стороны, еще К. Василевский, один из первых советских исследователей экономики Турции, заметил, что характерной чертой многих работ турецких авторов является «отрицание и замазывание национального вопроса в Турции» и стремление все выдать за «национальное», «турецкое» и т. д. и что эта тенденциозность «неблагоприятно отражается как на научности, так и на психологии читателя, знающего турецкую действительность...»¹⁴. В советской историографии последних десятилетий уделено серьезное внимание освещению обсуждаемой проблемы. Наряду с общими работами об особенностях социально-экономического развития Турции, имеются произведения, конкретно относящиеся к данному вопросу. Следует отметить, в частности, насыщенную фактическим материалом статью И. В. Алибекова «О причинах промышленной отсталости полуколоннальной Турции»¹⁵. В своей книге¹⁶ и в данной статье мы ставим проблему в более широком аспекте, с целью обстоятельнее и конкретнее исследовать исторические условия, объективные и субъективные факторы, тормозившие социально-экономическое развитие Османской империи.

В своем выступлении на V международном конгрессе экономической истории представительница Турции О. Коймен справедливо отметила: «С чисто экономической точки зрения перспективы развития хозяйства Османской империи были не хуже и не луч-

¹³ Feroz Ahmad, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish politics 1908—1914*. Oxford, 1969, p. 15.

¹⁴ Каземир В-ий. Турецкая экономика в описании самих турок, «Новый Восток», 1930, № 8, стр. 241.

¹⁵ См. *Etudes Balkaniques*, 1975, № 3, p. 77—97.

¹⁶ См. О. Г. Инджиян. *Буржуазия Османской империи*, Ереван, 1977.

ше, чем у тех государств, которые до 1830 и после 1870 гг. сумели их успешно реализовать»¹⁷. Однако благоприятные природно-географические условия, значительные естественные богатства не были в должной мере использованы для развития производительных сил страны как до ее превращения в полуколонию, так и, тем более, в условиях полуколониального существования.

Среди факторов, обусловивших экономическое отставание Османской империи, имеются объективно-исторические и субъективные.

Но прежде чем анализировать упомянутые факторы, необходимо отметить, что Турция в своем развитии прошла и проходит те же этапы, что и другие страны. Однако общая закономерность общественно-экономического прогресса проявлялась здесь несколько своеобразно и имела свои отличительные черты и особенности. Эти последние были результатом турецких феодальных порядков, проявлялись именно как особенности общественного и государственного строя Османской военно-феодальной империи. Основой организации последней служила государственная собственность на землю и существовавшая несколько веков военно-ленная система, при которой половина завоеванных земель отдавалась ленникам в качестве тимаров и зеаметов за военную службу, по одной пятой составляли хассы и вакуфы и одна десятая часть отводилась крепостным гарнизонам¹⁸. Подобное распределение удовлетворяло верхушку империи, пока ее основным занятием была война, пока этот источник доходов кормил и обогащал ее. Но уже в конце XVI столетия выгода от земли привела к концентрации ленов в руках не только военачальников, но и административных лиц, торговцев, ростовщиков и других богатеев. Гёмурджинский отмечает, что «до 992 (1584 г.) села и пахотные поля были в руках мужей сабли и сынов очага, а чужие и всякая сволочь не имели к ним доступа»¹⁹. С указанного времени началось разложение этой системы. Лео приводит связанные с этим явлением следующие данные, что если Анатолия ранее составляла до 70 тысяч конного войска, то после разбазаривания земельного фонда число это снизилось до 3—4 тысяч²⁰. Концентрация земли и богатств привели к усилению сепаратизма, с одной стороны, эксплуатации крестьян и их восстаниям — с другой.

¹⁷ О. Коймен. Империализм свободной торговли. Османская империя. V международный конгресс экономической истории, Л., 10—14 августа 1970 г., «Наука», М., 1970, стр. 10.

¹⁸ См. А. Ф. Миллер. Мустафа-паша Байрактар. М.-Л., 1947, стр. 29.

¹⁹ В. Д. Смирнов. Кочубей Гёмурджинский и другие османские писатели XVII в. о причинах упадка Турции, СПб., 1873, стр. 121.

²⁰ *Şif'a İbn, Dîvânî dîvânîdî, C. III, Dîvânî, 1669, İz 35.*

Ослабление централизованного государства, а также отпадение завоеванных территорий было естественным результатом этих процессов.

Следует отметить, что государственная собственность на землю и характер землепользования не благоприятствовали развитию земледелия — главного источника доходов. Постоянные войны и походы, отсутствие рабочих рук делали земледелие малопродуктивным, мешали его прогрессу. Целые округа иногда отдавались в распоряжение мусульманского войска взамен жалования за службу. Сами ленники пользовались порою временными и ограниченными правами. В создавшихся условиях наиболее выгодной формой эксплуатации земельных наделов оказалась передача прежним возделывателям или просто в аренду крестьянам-райя. А воин-крестьянин из мусульман получал жалование, зерно для посева, лошадь, оружие и по закону освобождался от налогов, чтобы быть под ружьем и поддержать военную мощь империи. В результате приходилось оставлять свое хозяйство на попечение стариков, женщин и детей.

Особую роль в отставании основной отрасли экономики имели формы землепользования, в частности издольная система и парцелярный характер сельского хозяйства. Отмечая, что крупные капиталистические хозяйства в конце XIX — начале XX вв. «группировались вокруг больших городов», Д. Арсланян писал, что они были островками в море мелких хозяйств, «неблагоприятных для экономического развития»; что редко «крупное хозяйство» было целостной экономической единицей. Оно, как прежде, раздавалось мелкими участками различным арендаторам, поэтому сельское хозяйство представляло собой «конгломерат крестьянских дворов, которые стали преобладающей силой» и «огромным злом» для экономического развития Османской империи²¹. Английский путешественник Линч, побывавший в районах Малой Азии в 1890-х гг., писал, что землевладельцы обосновывали свое нежелание полностью обрабатывать имевшиеся земельные участки тем, что трудно вывозить сельскохозяйственные продукты, нет дорог, нет рынков²².

На его вопрос, почему крестьяне при наличии орошаемых участков земли живут так бедно, последние ответили, что «бесполезно работать, покуда крестьянину не позволено пользоваться плодами своих трудов»²³.

Настоящим бичом и социальным бедствием для народных масс была существовавшая веками налоговая система, точнее,

²¹ См. Арсланян Дикран. Система сельского хозяйства в Османской империи, Л., 1932, стр. 33.

²² См. Х. Ф. Б. Линч. Армения, т. II, Тифлис, 1910, стр. 27.

²³ См. там же, стр. 184.

способы взимания налогов. С самого начала своего господства турки предоставили взимание налогов местным властям, требуя лишь внесения соответствующей дани в государственную казну. В дальнейшем, занимая все военные и административные командные посты, турки принимали участие в экономической жизни тем, что устанавливали «всевозможные произвольные и насильственные поборы»²⁴. По закону «мухаррема месяца 1254 (1838) года взимание налогов передается сборщикам налогов», назначенных государством²⁵. Но установленные сотни лет назад, государственные налоги формально сохранились и росли их абсолютные суммы, взыскиваемые с населения, так как они «никогда не удовлетворяли нужды правительства»²⁶. Правда, менялись названия (вместо подушной подати — хараджа — в 1850 г. с христиан стали взимать военный налог — бедел-и-аскерне со всех лиц мужского пола), но от этого положение народа не изменялось. «Из всех стран Европы, — писал П. А. Чихачев, — именно Оттоманская империя подвергает свое население (особенно немусульманское) наибольшим материальным жертвам, ибо указанный налог — только ничтожная часть произвольных поборов, которыми местные власти систематически облагают жителей»²⁷. Зло, как уже сказано, укоренилось в самой системе фиска. Ежегодно в административном центре происходил торг, где «продавались» должности сборщиков налогов — мюльтезимов. Формальное право участия в торгах имели все, независимо от социального положения, религии, нации и т. д. Но представителям местной власти «заранее известно, кому какой участок попадет, тем более, что власти всегда находятся в тайном соглашении с покупателями»²⁸. Грабеж населения усиливался дальнейшей продажей самими сборщиками права собирать налоги «по мелким участкам другим — вторичным мюльтезимам»²⁹. Мюльтезимы после взыскания налога не оставляли квитанций,

²⁴ См. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 9, стр. 25.

²⁵ *Şahı Ömer Şerifî'nin Devletî ve Şahîî İdarî, Cilt. 7, Şerifî'nin Şerifî, s. 9. İstanbul, 1972, № 54.* В сборнике имеется следующее примечание: в Турции налоги делились на две категории: шариятские и государственные. Шариятские налоги — векят, ашар, харадж и джезие. Исходя из этих основных налогов, устанавливались налоги на земледелие, скотоводство, торговлю, имущество и помещения, бытовые обычаи и т. д., общим количеством всего в 360 названий. Государственные налоги числом в 97 назначались султаном для покрытия государственных расходов, стр. 230.

²⁶ Dr. Bulutoglu. Türk vergi sistemi, s. 2.

²⁷ П. А. Чихачев. Великие державы и восточный вопрос, М., 1970, стр. 194.

²⁸ Г. Х. Нисаров. Турция и Македония, журн. «Вестник Европы», кн. 4-я, апрель 1903 г., СПб., стр. 678.

²⁹ Dr. Bulutoglu, указ. соч. стр. 141.

что давало возможность брать тот же налог второй и третий раз, или же, пользуясь неграмотностью налогоплательщика, сумму сбора указывали намного меньше, чем брали, а затем требовали платить еще раз. Размер налога определялся сборщиком совершенно произвольно. Но помимо этого, по утверждению ряда авторов, кроме ашара, остальные налоги взимались деньгами. У крестьян, как правило, не бывало денег, и они отдавали сельскохозяйственные продукты, цены на которые устанавливали сами сборщики. При отсутствии денег сборщики государственных налогов (тахсилдары) конфисковывали имущество, дом, землю, скот — одним словом все, что можно было превратить в деньги. Захваченное добро продавалось по ценам ниже его стоимости, и таким путем возмещались «недонмки» по налогам.

Одной из важнейших особенностей турецкого феодального строя была организация общества по-военному и для войны. Для ранних турок-османов война была тем, что Ф. Энгельс называл «функцией народной жизни»²⁰. Сложившиеся условия привели к созданию феодально-паразитического сословия, кормившегося главным образом за счет «процентов» от военной добычи, разбой и ограбления оказавшегося в феодальной зависимости населения покоренных стран. Монополия турецкой верхушки в области административной деятельности гарантировала длительное существование сложившихся взаимоотношений, превращая их в традиции, которые сохранились даже при определенных социально-политических сдвигах.

По определению Ф. Энгельса, «правительства на Востоке всегда имели три ведомства: финансов (ограбление своей страны), войны (ограбление своей и чужих стран) и общественных работ (забота о воспроизводстве)»²¹. До определенного времени военное ведомство, осуществляя грабеж своей и чужих стран, служило укреплением империи, но начавшийся ее упадок и поражения турецкой армии привели к тому, что армия стала серьезной обузой для страны. Военное ведомство из источника поступления превратилось в фактор, поглощающий более трети государственного бюджета, грабивший и разорявший империю. По данным генерал-майора Аверьянова, в начале XX века в Турции был 491 батальонный округ, из которых 322 округа, т. е. 66%, находилось в азиатской части Османской империи²². Таким образом, на каждые 6 тыс. кв. км территории приходился один батальонный округ регулярных войск. Помимо этого, на территории всех восьми армейских корпусов размещались редяфные, нерегулярные войска,

²⁰ См. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 21, стр. 164.

²¹ Там же, т. 28, стр. 221.

²² См. «Этнографический и политический сборник азиатских владений Османской империи», СПб., 1912, стр. 5.

а в восточных районах еще и иррегулярная конница — гамидие. Чинимые военными произвол и разбой усугублялись тем, что денежное довольство армии оседало в штабах и в карманах командного состава, а кормить войска приходилось населению.

Другим общественным злом, непосредственно влияющим на экономическую жизнь страны, были отсутствие законов и порядка, самоуправство и продажность государственного аппарата и т. д.

В первую очередь следует указать на царивший в органах власти произвол. Чиновники, по выражению одного журналиста, представляющие «деспотов, вылитых из страха» (страх перед начальством и деспотизм по отношению к подчиненному и народу), также материально не обеспеченные государством, делали все для удовлетворения своих минимальных нужд, а в дальнейшем и для обогащения. Ими присваивалась значительная часть собранных налогов, которые обычно посылались в столицу лишь после неоднократных напоминаний и требований центра.

Злоупотребления происходили с ведома властей и официальных лиц различных рангов. Часто они сами участвовали в подобных делах, как правило, используя свое служебное положение для вымогательства. Беззаконие и произвол превратились в жизненное правило, особенно в период господства кровавого султана Абдул-Гамида II. Неимоверно вырос государственный аппарат и число сановников двора. Описавший этот тяжелый период истории Османской империи известный турецкий историк Осман Нури представляет общую картину в следующих словах: «Нация изнемогала в когтях деспотизма, от жестокости, несправедливости, зулума. В основе деятельности всех правительственных учреждений лежало казнокрадство, насилие и жестокость. И в армии среди офицеров и на других должностях право и справедливость достигались или взятками, или высоким покровительством»³³.

Так, например, чамерения правительства развивать промышленность обуславливались не заботой о воспроизводстве, а целями наживы: «Стоило турку или турецкоподданному, — сообщает Голобородько, — открыть какое-нибудь предприятие, как все... принимались тянуть с него одну подачку за другой». Но еще сложнее было добиться разрешения открыть такое предприятие. Одна турецкая компания «в течение 10 лет не могла добиться разрешения на эксплуатацию нефтеносных земель в Ванском санджаке...»³⁴. Османские власти, однако, охотно за определенную мзду отдавали концессии иностранцам, а иногда «одаривали» ими феодалов. Так, из архивных документов известно, что рудоносные

³³ Osman Nuri. Abdül Hamid saltanatı, birinci baskı, İstanbul, 1911, s. 1126.

³⁴ И. И. Голобородько. Турция, М., 1912, стр. 146.

земли Кебан-Мадена и Аграна-Мадена были отданы феодалам, в результате чего к концу XIX в. турецкая металлургия теряла 32% на серебре, 12% на меди и 40% на свинце, и поскольку в Малой Азии добывалось около двух млн. кг разных металлов, то общая потеря равнялась ежегодно около 400 тыс. кг металлов⁸⁵. Подобные примеры наблюдались во всех отраслях хозяйства страны. Всюду тормозилось развитие производительных сил и именно сверху. «Нынешний упадок в национальной турецкой промышленности,—писал А. П. Чихачев,—объясняется отнюдь не неспособностью населения, а, скорее, преступным нерадением правительства, которое не сумело стимулировать труд и промышленности или хотя бы устранить препятствия, затруднявшие ее развитие»⁸⁶.

Отметим еще одну особенность развития экономики Османской империи. Наталкиваясь на «заботу» властей и конкуренцию промышленным товарам европейского производства и не имея нормальных условий для развития в торговле, капитал обращался в сельское хозяйство, несмотря на то, что в результате низкой производительности труда капитал в земледелии давал, по свидетельству источников, всего до 4% дохода, в то время как прибыль в других отраслях достигала 10%⁸⁷. Помещение капитала в сельское хозяйство было правилом особенно для разбогатевших мусульманских чиновников и дельцов, стремящихся сохранить феодальные порядки. По свидетельству И. Флеровского, в Турции существовали «прямые запрещения султана организовывать турками финансовые предприятия, особенно в коллективно-акционерной форме»⁸⁸.

Таким образом, рассматривая «слой» народ как орудие захватнических планов и эксплуатации покоренных народов, османские власти пытались удержать его от производительной деятельности, чему способствовали объективные условия. Как отмечал К. Ататюрк, ремесло и торговля в османское время рассматривались как занятия, нежелательные для турок и мусульман вообще⁸⁹. Однако в орбиту капиталистических отношений постепенно были вовлечены также мусульманские народы. «Турция столь же мало, как и остальной мир, остается неподвижной», указывал К. Маркс⁴⁰. В стране шел процесс медленного, болезненного вызревания элементов капитализма в сельском хозяйстве, торговле, ремесленном

⁸⁵ См. ЦГАВМФ, ф. 898, оп. 1, д. 5, лл. 47—48.

⁸⁶ А. П. Чихачев. Великие державы и восточный вопрос, стр. 104.

⁸⁷ *Şeyh İ. Şinâî'nin, İslâmî İktisadî Durumları, İktisadî ve İktisadî Durumları*
ve İktisadî Durumları, İ. Şinâî, 1909, № 12.

⁸⁸ См. «Современник», кн. 3, 1915, стр. 191.

⁸⁹ См. К. Ататюрк. Избранные произведения и речи, М., 1966, стр. 269.

⁴⁰ См. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 9, стр. 4.

и промышленном производстве. Долгим был период первоначального накопления капитала в Османской империи. Эта особенность развития экономики империи, помимо указанных, объясняется целым рядом других обстоятельств. В многоукладной и различной по уровню развития своих районов стране неравномерность развития была и осталась одной из самых характерных черт ее экономической жизни. Еще в позднем средневековье в европейской части империи, ее приморских районах, а в прошлом столетии и других крупных административных и политических центрах значительно возросли капиталистические отношения, которые стали постепенно влиять на хозяйство также внутренних районов Турции. В то же самое время, вплоть до первой мировой войны, в некоторых арабских провинциях, в Курдистане и в других местах продолжали господствовать патриархально-общинные и феодальные порядки. Но неизбежный процесс появления и укрепления ростков капиталистического общества, даже среди верхушки государства, находил своих сторонников и покровителей. Их деятельность стала заметной уже в реформаторском движении XVIII и начала XIX веков.

В своем фундаментальном исследовании А. Ф. Миллер отметил следующее своеобразие: в начальный период реформы в Турции не являлись следствием прогресса страны и народа, как это имело место в других странах. «В Турции же главной, если не единственной, причиной реформ было стремление небольшой просвещенной группы правящего класса спасти этими реформами империю от надвигающейся гибели»⁴¹.

Подобную же цель преследовали реформы периода танзимата. Но в Гюльханейском Хатт-и-шерифе и в Хатт-и-Хумаюне учитывались и конкретные внутренние и внешние условия империи, и это отражалось в них. В целом ничего не меняя в социально-политических отношениях, они определенно отражали стремление к упорядочению деятельности местной администрации и всего государственного аппарата. Одновременно реформы, сколь бы незначительными они ни были, безусловно, должны быть оценены как уступки государственной власти турецких феодалов буржуазному прогрессу страны, и, в частности, более развитым христианским народам империи. И. В. Алибеков несколько переоценивает танзимат, отмечая другие оттенки в реформах, которые, якобы, представляли «собой попытку расчистить реформистский путь для капиталистической эволюции Турции», и которые вместе с тем «не нашли надлежащую социальную опору в лице оформившейся национальной буржуазии, заинтересованной в решительном устранении тех основных преград, которые стесняли свободное эконо-

⁴¹ А. Ф. Миллер. Мустафа-паша Байрактар, стр. 73.

мическое развитие страны»⁴². Но, во-первых, не существовало тогда в природе этой национальной (турецкой) буржуазии. Во-вторых, после своего появления, в обозреваемый период истории Османской империи, она никогда решительно не выступала против феодализма и его пережитков в экономике страны.

Общезвестно, что в течение веков христианская буржуазия и мелкобуржуазные элементы городов Османской империи играли в ее экономике ведущую роль. Развитие основных отраслей производства, ремесел и торговли в значительной мере было связано с их деятельностью. Мнение подавляющего большинства авторов сходится на том, что «ремеслами и торговлей — именно теми отраслями экономики, где скорее всего мог вырваться капиталистический уклад, занимались преимущественно не турки и даже не мусульмане»⁴³.

Инонациональная буржуазия, как известно, была сконцентрирована главным образом в крупных центрах, приморских городах, особенно в столице. Посредническая торговля с зарубежными странами находилась в ее руках. В ее рядах сформировалась основная часть так называемой компрадурской буржуазии. Но, как правило, большая часть инонациональной буржуазии посредством торгового капитала связывалась с производством, занималась промышленной деятельностью или же расширяла свои дела на основе капиталистического предпринимательства. Это было обусловлено как сравнительно высоким уровнем социально-экономического развития народа, который она представляла, так и наличием определенных контактов с городами, местными рынками. Характер такой деятельности инонациональной буржуазии и мелкобуржуазных элементов поставил их в оппозицию против османских феодальных порядков, сделал их сторонником реформ и преобразований. Одновременно, преодолевая возникшие трудности, буржуазия христианских народов, как наиболее активный элемент формирующегося капиталистического общества, продолжала расширять свое влияние в определенных сферах экономической жизни империи. Самая значительная ее группа — греческая буржуазия — концентрировала в своих руках торговлю столицы, приморских городов и даже крупных коммерческих центров Анатолии. Она производила более 40% финансовых операций и вела основную часть торговли с западными странами. Преимущественно греческие купцы вели продажу пищевых продуктов, муки, сухофруктов и т. д. Им принадлежало почти 50% промышленных предприятий, производство ковров, шелка и мануфактуры. Почти все мельницы Западной Анатолии, половина лесопильных заводов, большинство литейных и железоделательных предприятий принадлежали греческим предпринима-

⁴² Etudes Balkaniques, 1975, N3, p. 81.

⁴³ Д. Е. Еремеев. Этногенез турок, М., 1971, стр. 178.

телям. По данным «Миллет» (11. IX. 1970), греки занимали ведущее положение в руководстве ряда хозяйственных ведомств: треть членов Османской торговой палаты составляли греки, до балканских войн греческое большинство руководило делами торгово-промышленной палаты.

До последней четверти прошлого столетия, т. е. до освобождения Болгарии, значительную роль в экономике империи играла славянская буржуазия, а европейская часть империи была самым активным районом применения новых капиталистических форм организации производства.

Начиная с 60-х годов XIX в. на попррише коммерции с греками стали конкурировать армянские купцы. Армянская буржуазия долгое время монополично вела торговлю мануфактурой, скобяными товарами, металлическими изделиями, топливом, отдельными бакалейными товарами; она расширяла поле деятельности в области финансов, ювелирного дела и торговли драгоценностями. Ремесленное производство, особенно внутренних районов Анатолии, было сконцентрировано в руках армян.

Немалую роль играла еврейская буржуазия, державшая в своих руках значительную часть торговли, финансовых операций, кустарного промысла; она была серьезным конкурентом других групп буржуазии империи. На этом общем фоне роль в экономической жизни империи самой турецкой буржуазии была весьма скромной. Накануне первой мировой войны турецкие предприниматели и купцы, по данным официального ежегодника торговой палаты за 1912 г., контролировали около 15% торговых операций и 12% промышленного и ремесленного производства⁴⁴. Ссылаясь на другие официальные данные кануна первой мировой войны, Тевфик Чавдар представил следующую картину национальной принадлежности капитала и рабочей силы в 284 промышленных предприятиях страны, имевших пять и более рабочих⁴⁵:

Национальность	Капитал в %	Раб. сила в %
Турки	15	15
Греки	50	60
Армяне	20	15
Евреи	5	10
Иностранцы	10	—
Итого:	100.0	100.0

⁴⁴ *Annuaire Oriental, Commerce, Industrie Magistratur de L'Empire Ottoman, 1912, Constantinople.*

⁴⁵ *Tevfik Cavdar, Milli mücedele başlarken, sayılarla variyet ve manzara-i umumiye, Milliyet, 21. IX. 1970.*

Становление буржуазии в самостоятельный класс, в силу, направлявшую экономику и политику страны, обычно совпадает с процессами формирования той или иной нации. В Османской империи греки, армяне, почти все народы Балканского полуострова во второй половине прошлого столетия переживали процесс формирования наций во главе со своей буржуазией. Турки и другие мусульманские народы переживали канун становления буржуазных отношений. Конечно, взаимовлияние было неизбежно, и оно имело место. Оно ускорило разложение турецкого феодализма и развитие капитализма.

Против этого и вели борьбу правительственные верхи империи.

Тормоза хозяйственное и общественно-экономическое развитие «своего» народа, османские власти препятствовали развитию и других, покоренных народов. Объясняется это не какими-либо субъективными моментами, а самой природой османской монархии. «Турецкое, как и всякое другое восточное господство, — указывал Ф. Энгельс, — несовместимо с капиталистическим обществом; нажитая прибавочная стоимость ничем не гарантирована от хищных рук сатрапов и пашей; отсутствует первое основное условие буржуазной предпринимательской деятельности — безопасность личности купца и его собственности»⁴⁶. Такое положение наблюдалось в течение ряда веков во всех сферах хозяйственно-экономической жизни империи.

Серьезным тормозящим прогресс фактором оказались в османском государстве ислам и национальная политика его правящих верхов. Мусульманская религия и шарият разделяли «османское» общество на верующих и неверующих. Первым давались все права, вторые были юридически неравноправными, а чаще всего бесправными. «Турок, — писал К. Маркс, — какое бы социальное положение он ни занимал, ...принадлежит к привилегированной религии и национальности, он один имеет право носить оружие, и самый высокопоставленный христианин обязан при встрече уступать дорогу мусульманину, принадлежащему к низшему слою общества»⁴⁷. Гражданская политика военно-феодалного теократического государства, — писал М. Макколь, — «зидается на религиозных догматах», запрещавших ставить немусульманские народы «в одинаковое положение с мусульманами», потому что нарушение этого принципа означало бы «нарушение основного правила символа веры ислама»⁴⁸. Это обстоятельство ограничивало даже права монарха. Французский историк-востоковед Поль Жантэзон совершенно справедливо определяет данное явление как «крупный

⁴⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 22, стр. 33.

⁴⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 9, стр. 6.

⁴⁸ М. Макколь, Султан и дервиши, СПб., 1897, стр. 156.

недостаток мусульманского права», которое вместо того, чтобы «объединить все социальные слои населения в государстве, проводило линию разграничения между верующими и неверующими». Последние «никогда не могут стать гражданами в полном смысле этого слова. Они останутся рабами (ilotes)»⁴⁹.

К. Маркс указывал на несбыточность, в тех исторических условиях, идеи равенства мусульманских и немусульманских народов империи. «Турецкое государство, — писал он, — как все восточные государства, имеет своей основой теснейшее переплетение и чуть ли не отождествление государства и церкви, политики и религии. Коран является для турецкой империи и ее правителей одновременно источником веры и закона». В этих условиях требование равенства всех перед законом «означало бы на деле — заменить коран новым гражданским кодексом, другими словами означало бы разрушить структуру турецкого общества и создать на его развалинах новый порядок вещей»⁵⁰.

Даже наиболее передовые представители турецкого общества не были в состоянии выйти из рамок этого порядка, преодолеть национальный и религиозный барьер. Один из радикально мыслящих руководителей «младоосманов» — Али Суави и его газета «Мухбир», выступая за модернизацию просвещения и культуры, в то же время призывали «строго придерживаться догматов ислама и старых традиций в общественной жизни и в быту»⁵¹. Все предполагаемые реформы для Турции он обосновывал «исходя из истории ислама, со ссылками на догматы Корана и шариата»⁵².

Существенное значение в судьбах империи имела также национальная политика правящих кругов Османского государства.

Как известно, она выражалась в постоянном притеснении нетурецких народов, притом национальный гнет усиливался вместе с развитием производительных сил и экономики страны. Эта особенность, своеобразие турецкого режима объясняется тем, что, по выражению Энгельса, носителем «процесса цивилизации» были «не турки, а представители других национальностей»⁵³. В усилении последних господствовавшие верхи видели угрозу существованию турецкого государства и поэтому, используя свою «монополию на гражданские и военные должности»⁵⁴, пытались в рамках

⁴⁹ Paul Gentizon, *Mustapha Kemal ou L'Orient en marche*, Paris, 1929, p. 203.

⁵⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс, *Соч.*, т. 10, стр. 130.

⁵¹ А. Д. Желтяков, *Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции*, М., 1972, стр. 109.

⁵² А. Д. Желтяков, *Из истории турецкой журналистики (газета Али Суави «Мухбир»), «Народы Азии и Африки», № 3, 1972, стр. 136.*

⁵³ К. Маркс и Ф. Энгельс, *Соч.*, т. 9, стр. 25.

⁵⁴ Там же.

своих возможностей давить и душить всякое проявление самостоятельности в политике и экономике нетурецких народов.

Турецкие реформаторы видели путь прогресса и развития, с одной стороны, в перенятии европейских форм управления, в «европеизации» страны, а с другой — в укреплении феодального многонационального государства посредством насильственной ассимиляции нетурецких народов, в их «османизации».

Подобные стремления были преобладающими в политике феодально-бюрократических кругов Турции в течение многих десятилетий. Но и в наши дни издаются книги, подобные журналистским упражнениям сенатора Сади Кочаша. Восхваляя гуманность и терпимость — эти «великие качества» турок и их государственных деятелей — по отношению к другим народам, автор не скупился на обобщения: «Если бы это было не так, — пишет он, — то разве в Средней и Восточной Европе, на Балканах, во всей Анатолии, на Кавказе, в Иране, в арабских странах и, наконец, в Северной Африке осталась бы на сегодняшний день хоть одна нация, кроме турок, хоть одна вера, кроме ислама»⁶⁶.

Вряд ли стоит комментировать этот характерный для турецкого националиста образец мышления.

Не вдаваясь в дальнейший анализ национальной политики, следует отметить, что ее задачи почти одинаково, с незначительными вариациями, трактовались как реакционными, так и многими прогрессивными деятелями Турции. Это обстоятельство в определенной мере объясняет тормозящее влияние политики господствующих кругов на экономическое развитие страны.

В. И. Ленин отметил, что «подавление национальностей» есть один из «могучих остатков средневековья, страшно задерживающий общественное развитие и рост пролетариата»⁶⁷.

Анализируя события младотурецкого движения, один из соратников В. И. Ленина Б. М. Книжник писал, что «самые серьезные противоречия в общественной жизни Турции вызывались до сих пор национальными трениями»⁶⁸. Их причины кроются не просто в конкуренции различных групп буржуазии на одном рынке, а именно в разности уровня развития турецкой и национально-буржуазии Османской империи. Конечно, славянская, греческая, армянская и еврейская национальная буржуазия была таким же эксплуататорским классом, как и турецкая. Но первая была менее связана с феодальными сложками общества и больше страдала от феодальных порядков; в силу этого она была более оппозиционной и менее консервативной, чем буржуазия мусульманская, в

⁶⁶ Sadi Koçuş, Tarih boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkileri, ikinci baskı, Ankara 1937, s. 64.

⁶⁷ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 22, стр. 156.

⁶⁸ Б. М. Книжнику о событиях в Турции, газ. «Бюкинский вестник», № 1, 4.V.1909 г.

том числе — турецкая. Уже одно это обстоятельство не могло не породить недоверия между инациональной и турецкой буржуазией. Поэтому, несмотря на факты совместных действий национально различных отрядов буржуазии империи и попытки союза в борьбе против деспотического режима, каждый из этих отрядов имел свои собственные цели. Интересы же отдельных групп инациональной буржуазии имели то общее, что были одинаково направлены против османской бюрократии и шовинизма турецкой буржуазии.

В турецкой историографии, по установившейся традиции национальный вопрос не рассматривается. Молчанием обходится участие инациональной буржуазии в экономическом развитии Османской империи. Более того, в литературе бытует мнение, что инациональная буржуазия якобы не была заинтересована в развитии экономики и культуры страны, выступала лишь как представительница интересов иностранного капитала и даже империалистических держав. Общеизвестно, однако, что подобную роль выполняла в основном компрадорская буржуазия, ряды которой на рубеже XIX и XX вв., наряду с греками, славянами, армянами, евреями стали пополнять также представители турецкой буржуазии и чиновниче-бюрократической верхушки. Что же касается национальной славянской, греческой, армянской, а в дальнейшем также арабской буржуазии, то она, а вместе с нею и мелкобуржуазные слои этих народов, крайне страдали как от феодальных порядков и царившего произвола, так и от усиления разорительного влияния иностранного капитала на экономическую жизнь страны. Ведь будучи коренными народами, они рассматривали многонациональную Османскую империю как свою Родину и были прямо заинтересованы в установлении в ней демократических порядков и буржуазных свобод, ликвидации насилия и варварских форм эксплуатации, в свободном развитии капиталистических отношений. И если наблюдались утечка из страны капитала отдельных представителей инациональной буржуазии или принятия ими иностранного подданства, а также отъезд отдельных групп ремесленников и рабочих, торговцев и интеллигенции в другие страны, то это следует оценить, в первую очередь, как защитную реакцию на царящие порядки, на государственную политику Османской державы.

Анализируя обстановку изучаемого периода в Турции, Р. Люксембург подчеркивала возникновение «естественного стремления различных национальностей вырваться из целого и инстинктивно искать путь к более высокому уровню социального развития в независимом существовании»⁵⁸. Идея национального движения, борьба за возможность самостоятельного развития без турецкой тира-

⁵⁸ Sächsische Arbeiter Zeitung, 9. X. 1896, No 235.

нии и произвола в условиях развития капиталистических отношений становятся велемением времени и потребностью экономического, политического и культурного роста угнетенных народов Османской империи. Отмечая объективный характер указанного явления, В. И. Ленин рассматривал греко-турецкие войны и «армянские волнения» как «буржуазно-национальные движения или «судороги» освобождающегося от разных видов феодализма буржуазного общества...»⁶⁰

В литературе подвластных империи народов широко освещается отрицательная роль существующего режима. Товарищ Тодор Живков назвал период османского господства «веками страшного национального рабства», избавление от которого стало знаменем борьбы болгарского народа»⁶¹. Один из участников этой борьбы русский революционер С. М. Степняк-Кравчинский в письме П. Л. Лаврову отмечал: «Никакой социализм немислим в славянских землях до освобождения от турок». Власть турок такова, что невозможно «ни о чем думать, кроме ее уничтожения»⁶¹.

Оценку значения побед балканских народов против турецкого ига, накануне первой мировой войны, В. И. Ленин обобщил в следующих словах: «Таким образом, победы сербов и болгар означают подрыв господства феодализма в Македонии, означают создание более или менее свободного класса крестьян-земледельцев, означают обеспечение всего общественного развития балканских стран, задержанного абсолютизмом и крепостническими отношениями»⁶². А эти отношения, как указано выше, своим острием были направлены против христианских народов. К примеру, турецкое правительство стремилось уменьшать землевладение болгар, сербов, греков, армян, евреев и представителей других вероисповеданий. А. М. Колюбакин отмечает, что в районах Западной Армении и Курдистана, христиане, особенно после Восточной войны 1877—1878 гг., постепенно лишались своих земельных наделов и собственности. Расчеты показывают, что здесь земли у мусульман в среднем было в 6 с половиной раз больше, чем у христиан. Мусульмане, жители деревень, «имеют пахотных земель в 10 раз больше, чем армяне; а с присоединением к каждой из этих групп крупных собственников соответствующих народностей, отношения эти еще в большей степени изменяются в пользу мусульманских элементов»⁶³.

⁶⁰ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 26, стр. 144.

⁶¹ См. «Правда», 20.10.1973 г.

⁶² См. сб. документов «Освобождение Болгарии от турецкого ига», т. 1, М., 1961, стр. 94.

⁶³ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 22, стр. 187.

⁶⁴ А. М. Колюбакин. Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, т. 1, ч. 1, Тифлис, 1888, стр. 380.

Условия для земледельца-немусульманина ухудшились еще и тем, что местные власти в распределении земель практиковали своеобразную чересполосицу, включая их участки между землями мусульман⁶⁴. Не лучше было положение христианского населения городов. Как отмечает проф. Эм. Диллон, «в Эрзеруме, где существует 8000 магометанских домохозяйств, мусульмане платят 395 тысяч пиастров налогов, между тем как христиане, которых по числу домохозяйств насчитывается только 2000, вносят 430 тысяч пиастров»⁶⁵.

По шариату, высокопоставленное лицо или путешественник-мусульманин имели право по пути следования требовать от христиан на трое суток бесплатной ночлег, еду для себя и сопровождающих и корм для скота. Это право стало сплошным адом для населения. Приезжали «в гости» не только должностные лица, но и феодалы, «свои» беки и шейхи, духовные лица, военные и политические чины. Вместо трех дней они обычно оставались неделю и более. Приезжали большими группами. Ели, пили, насильничали, затем угоняли скот, крали добро, уводили женщин и девушек. Чтобы избавиться от этого зла, крестьяне старались немедленно удовлетворить требования и выпроводить незваных гостей восвояси. Иначе было неминуемо буквальное разорение.

Учитывая все эти обстоятельства, К. Маркс отмечал, что в изучаемый период Турция была «серьезной препядой для европейского прогресса»⁶⁶, а В. И. Ленин писал, что она переживала «долгое и мучительное падение и разложение, мучительное, в особенности, для всех трудящихся и эксплуатируемых масс народа»⁶⁷.

Отрицательным влиянием османского государства и общественного строя на формировавшуюся турецкую национальную буржуазию обусловлены ее слабость и аморфность, ее неспособность и непоследовательность в борьбе за утверждение капиталистических отношений. Это, как отмечено, объясняется тем, что основным источником, который длительное время и постоянно пополнял ряды турецкой буржуазии, был феодальный класс — землевладельцы и скотоводы, военнотружущие и чиновники феодального государства — и менее всего слои, связанные с промышленным производством. В результате очень долго турецкий буржуа не терял связи с феодальной собственностью. Основная масса ка-

⁶⁴ *Le Liban Libanais*, *Journal de Beyrouth*, Париж, 1927, стр. 18. См. также ЦИГАЛ, ф. 1405, оп. 77, д. 5876, лл. 311—312.

⁶⁵ Проф. Эм. Диллон. Положение дел в Турецкой Армении, сб. «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г.», второе издание, М., 1896, стр. 339.

⁶⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 9, стр. 239.

⁶⁷ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 10, стр. 313.

питалов, принадлежащая растущей турецкой буржуазии, концентрировалась в сельском хозяйстве. Согласно наблюдениям Д. Авджи-оглу многие малые и большие чиновники, представители мелкой феодальной знати стали крупными землевладельцами или капиталистами и приобрели состояние главным образом путем насилиия, часто используя свое общественное и служебное положение⁶⁸. Еженедельник «Еркири дзайн» свидетельствует, что особо широкий размах приобрело присвоение чужого имущества в дни организуемых властями погромов христианского населения⁶⁹. Так, в одном из номеров приводятся имена четырех эрзерумских турок, которые в дни погромов 1895—1896 гг. стали обладателями огромных богатств, «накопленных» на скупке за бесценок разграбленного имущества и на открытом мародерстве⁷⁰.

Экономическая политика турецкой буржуазии характеризовалась консервативностью по отношению к феодальным институтам, была весьма расплывчатой и неопределенной по всем вопросам хозяйственного развития, а в своем внешнеполитическом аспекте — прозападнической. Естественно, с ростом экономики несколько усилились темпы развития национально различных групп «османской» буржуазии и капиталистических отношений. После младотурецкой революции впервые в истории турецкой буржуазии была предоставлена реальная возможность влиять на экономическую политику правительства и вообще хозяйственную жизнь страны. Но при этом инациональная буржуазия продолжала играть ведущую роль, что привело к дальнейшему обострению противоречий и усилению конкурентной борьбы. Поэтому дальнейшее ее развитие было насильственно прервано, значительная ее часть была физически уничтожена или ограблена и прекратила свое существование как историческая категория, фактор развития.

Конечно, младотурецкие правители Османской империи пытались содействовать развитию экономики. Начиная с 1909 г. они приняли несколько законов о поощрении промышленности, таких, как: предоставление бесплатных участков под фабрики и заводы, освобождение предпринимателей от обложения налогами на 15 лет, разрешение на ввоз иностранного оборудования на тот же срок без пошлин и т. д. Все это, однако, осталось на бумаге, а вскоре война помешала их осуществлению. Что же касается сути самих законов, то в них речь шла о развитии промышленности не вообще, а именно предприятий, принадлежащих турецким предпринимателям, порою за счет интересов инациональной буржу-

⁶⁸ См. D. Avcıoğlu, *Türkiyenin düzeni...*, s. 121—123.

⁶⁹ «Erdemli Gazetesi», 1905, № 8, ст. 14.

⁷⁰ Там же, № 6, стр. 12.

азии, ее ограничения, а в дальнейшем и «экспроприации». При этом особые льготы предполагалось предоставлять предпринимателям с основным капиталом не менее 2000 ливр и 25 рабочими, с условием, что «владельцы заводов, равно как и рабочие, за исключением одного или двух инструкторов, должны быть турецкой национальности»⁷¹. Вследствие подобной политики турецкого правительства стране был нанесен весьма чувствительный экономический ущерб, который отразился на дальнейшем социально-экономической и политическом развитии самой Турции.

Итак, на протяжении веков главными причинами экономической отсталости Османской империи, до ее превращения в полуконию империализма, были и остались внутренние факторы. Влияние иностранного капитала, военно-политическое и финансово-экономическое вмешательство держав усиливались постепенно, и лишь во второй половине XIX столетия они приобрели значение серьезного тормозящего фактора. Одновременно следует отметить некоторые особенности и своеобразие его форм и методов воздействия на экономику Османской империи.

Европейский капитал проник в страны Латинской Америки, Азии и Африки насильственным путем, прибегая к оружию и грубой силе. Даже полукониональный Китай был открыт для Европы опиумными войнами. Несколько другим способом он оказался в числе основных экономических факторов Османской империи. Господствующие круги империи всей своей политикой содействовали «мирному завоеванию» турецкого рынка иностранным капиталом. Еще в зените своего могущества османские султаны благоволили к европейским купцам, и уже в 1535 году был подписан первый капитуляционный договор. За ним последовали новые уступки, и временные льготы превратились в постоянные привилегии для иностранных держав и их подданных. Дело в том, что феодальная верхушка, во главе с султаном, почувствовала и вскоре убедилась, что внешняя торговля для них является дополнительным, солидным источником обогащения, поэтому никогда и нигде не оказывали серьезного сопротивления иностранной торговле, и по настоящему не думали о политике протекционизма в пользу местной промышленности и торговли. Подобная практика была обусловлена, во-первых, уровнем развития страны и тем, что влияние буржуазных кругов было ничтожным, поэтому государство не чувствовало необходимости в ее введении. Во-вторых, в социально-экономическом отношении наиболее развитые элементы «османского» общества были иeturки и немусульмане, и правительство не собиралось ограждать их интересы, а рассматривало их как податное сословие. В-третьих, прогрессивные государственные дея-

⁷¹ «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1910, № 1, стр. 33.

тели XIX века в сближении с Западом видели единственный путь к прогрессу стран, а протекционизм не способствовал подобному сближению. Указанные обстоятельства, а также турецко-египетский конфликт, в котором Порта искала помощи извне, привели к заключению 16 августа 1838 г. англо-турецкого торгового договора, предоставлявшего Англии большие экономические привилегии в Османской империи. Вслед за тем были заключены аналогичные договоры с Францией и другими европейскими странами. Открытие турецкого рынка для европейских товаров и усиление альянса капиталистически развитых держав имели двойной характер.

По условиям англо-турецкого торгового договора была отменена государственная монополия на продукты сельского хозяйства. Она была страшным бедствием для крестьян, которые вынуждены были продавать государству продукты своего труда за цену, в несколько раз уступающую рыночным ценам. По определению Мольтке, принудительные закупки «не только подрывают основы благосостояния, но уничтожают источники, которыми оно питается»⁷². Отмена этой монополии, пишет А. Д. Новичев, «пошла на пользу развитию сельского хозяйства, способствовала росту товарно-денежных отношений и расширению торговли продуктами сельского хозяйства»⁷³.

Торговые привилегии, данные европейским купцам, постепенно открыли им доступ, наряду с европейской Турцией и приморской полосой, также в глубинные районы страны. Это губительно отразилось на местное производство и торговлю, которые стали хиреть в 40—50 гг. прошлого столетия.

Однако в громадной империи с районами в разной степени развития происходили весьма сложные процессы и однобокие определения лишь завуалировали бы их. Так, например, нам кажется не совсем правомерной формулировка: турецкая промышленность «с начала прошлого столетия стала постепенно падать, а в дальнейшем пришла в полный упадок и переживала сплошной кризис»⁷⁴. Здесь не учтены такие явления, как сохранение и развитие обслуживающих конкретные местные нужды производств, занимающих многих десятков тысяч кузнецов, жестянщиков, стolareв, плотников, подковщиков, шорников, гончаров, кожевников, пекарей, ткачей, ковровщиков, заготовителей и работников по обработке фруктов, плодов и овощей для внутреннего и внешнего рынков.

Армянские источники приводят факты, когда отдельные производители и ремесленники пытались создавать образцы товаров,

⁷² См. А. Д. Новичев. «История Турции», т. II, часть I, Л., 1968, стр. 367.

⁷³ Там же, стр. 265.

⁷⁴ Etudes Balkaniques, N3, 1975, P. 78.

сходные европейским образцам, входили в соревнование с западными предпринимателями и купцами. Конечно, часто это приводило к их разорению, но одновременно поднимало уровень производства. Поэтому не совсем точно отражает реальность бытующее мнение, что местное производство и торговля в этот период стали придатком иностранного капитала. Не имея поддержки государства, они держались кое-как. Другим результатом этого явления было то, что многие местные производства на самом деле становились «подсобными» для иностранных предпринимателей. Этот процесс в целом стал очень заметным начиная с 1850-60 гг. Усиление влияния европейского торгового капитала шло тем же путем. Вначале закупку производили местные торговцы, агенты или представители иностранных фирм. Но с конца прошлого столетия уже сами иностранцы стали закупать товары, полуфабрикаты или сырье, которые иной раз представляли собой часть или весь урожай, проданный на корню. Если в данной отрасли торговли было создано товарищество или общество, то система закупок и отправления обрабатывались до мелочей и обеспечивались его монопольным правом приобретать по своему усмотрению, либо весь урожай, либо его часть. «О ценах отныне не имели права сказать свое слово ни турак-производитель и ни турак-купец»⁷⁵.

Вскоре, однако, основным рычагом подчинения империи иностранному влиянию становятся финансы. В частности, после Крымской войны для Турции начинается полоса, когда дефицит становится постоянным спутником государственных финансов, а иностранные займы — одним из основных источников пополнения казны.

Еще 20 лет назад, писал П. А. Чихачев в 1858 году, Турция была «быть может, единственной страной, которая могла похвастаться полным отсутствием задолженности и наличием в обращении только звонкой монеты. Теперь же ее государственный долг достигает 600 млн. ф., т. е. колоссальной суммы, если сравнить ее не с абсолютными цифрами (как это делают обычно платные и неплатные адвокаты Турции) государственного долга других стран Европы, а с соотношением в них поступлений и долгов»⁷⁶. «Ничто так легко не приходит к человеку, как сознание делать долг», — гласит восточная пословица. За первым иностранным займом в 1854 г. последовали другие. «С появлением благоприятных условий для совершения иностранных займов, — писал подп. Чихачов, — увеличилось и легкомыслие к издержкам»⁷⁷. Продавая оптом и в розницу доходы империи занемодавцам, все садраэмы и

⁷⁵ Nurdogan Taçalan, „Milliyet“, 12. IX. 1970.

⁷⁶ А. П. Чихачев, указ. произв., стр. 112.

⁷⁷ ЦГВИА, ф. 401, 1886, л. 10, л. 18.

особенно министры финансов имели первую и главную заботу — удовлетворить непомерные денежные нужды Иллыз-Кюска, затем думать о войске, государственном аппарате и других текущих расходах. Растущие финансовые операции, в особенности с зарубежными странами, привели к учреждению Управления Османского долга. Отныне был введен официальный иностранный контроль не только над финансами, но и над разными сборами и налогами, и вообще, над всей экономикой страны. Наряду с разветвленной сетью иностранных банков, разных других организаций, управление стало главной опорой империалистических держав по коллективной эксплуатации Османской империи. «Утратив контроль над собственными финансами, — пишет И. В. Алибеков, — Турция надолго затормозила развитие производительных сил страны»⁷⁸.

За первые 7—8 лет своего существования Управление создало огромный аппарат «почти исключительно из турецких подданных — мусульман. На 4527 служащих приходилось 4172 мусульман, 316 христиан турецко-поданных, и лишь 39 — европейцев»⁷⁹. Несколько позже число работников превысило пять тысяч, затем восемь тысяч, и при всех случаях девять десятых штата заполняли местные служащие, в подавляющем большинстве — мусульмане. Необходимость такого подбора чиновников будет понятна, если мы вспомним, что почти в каждом вилайете управление имело свои агентства, в подчинении которых находились 728 отделений и агентств в санджаках, казах и т. д.⁸⁰ Администрация государственного долга руками своих местных чиновников проникала во все поры общества, обирала народы империи в течение многих десятилетий, и накануне первой мировой войны в ее распоряжение поступало «не менее одной трети всех доходов Турции»⁸¹.

Таким образом, превращение Турции в полуколонию усугубляло тяжелое положение страны. Создался союз двух реакционных сил — военно-феодального государства с империалистическими державами, препятствовавший экономическому развитию империи. Сложившимися условиями успешно воспользовались господствующие классы страны. Как правильно отметил Х. Ф. Тёкин, «появились классы, которые имели постоянные выгоды от финансового голода, от полуколониального положения Османской империи. Они видели свои выгоды в сохранении абдулгамидовского ре-

⁷⁸ *Études Balkaniques*, № 3, 1975, P. 88.

⁷⁹ АВПР, ф. Канцелярия, д. 25, л. 112.

⁸⁰ См. И. Գալֆայան, *Արևմտահայաստանի վիճակը 18-րդ դարի վերջերին, Երևան, 1965*, էջ 29.

⁸¹ Раздел Азиатской Турции. По секретным документам бивоз. МИД под ред. Е. А. Адамова, М., 1924, стр. 9.

жима»⁶². Младотурки усугубляли полуколониальное положение страны, проявив еще большую неумеренность в иностранной помощи, особенно в заключении новых займов, чем их предшественники. Они значительно облегчили процедуру получения займов. Раньше полагалось международные финансовые операции производить при наличии трех подписей: садразама, министра финансов и представителя управления государственного долга. Теперь они добились предоставления права единоличного их заключения министром финансов. Султанскому правительству отныне давали займы и государства, и иностранные концессионные организации⁶³. И если Абдул-Гамид за 30 лет своего царствования увеличил долг на 13,8 млн. лир, то младотурецкое правительство только за два года получило и израсходовало 13 млн. лир⁶⁴.

Младотурецкие деятели свою внешнеполитическую линию оправдывали тем, что они якобы руководствовались лишь высокими интересами Родины. Так, Талаат-паша писал в своих мемуарах: «Мы все были уверены, что ради сохранения целостности страны, союз Турции с подобной европейской державой (т. е. Германией—О. И.) был необходимостью, и Турция могла бы обеспечить развитие науки, ремесел, промышленности и торговли, а также сохранить территориальную целостность только с помощью державы, имевшей такой высокий уровень развития»⁶⁵. Правильную оценку этой политики дал проф. А. Ф. Миллер: «Младотурки видели свою задачу не в том, — писал он, — чтобы бороться за национальную независимость страны, а в том, чтобы выбрать одну из империалистических группировок, под «покровительство» которой было бы наиболее выгодно, с их точки зрения, отдать всю Турцию целиком»⁶⁶.

Обобщив сказанное, можно прийти к следующим выводам: основные причины, определившие ход и темпы развития страны, классов буржуазного общества, крылись в общественно-экономическом и государственном строе Османской империи. «...Внутренние факторы были сами по себе довольно многочисленны и существенны, чтобы достаточно сильно препятствовать развитию турецкой промышленности, если бы даже отсутствовали факторы, воздействовавшие извне»⁶⁷. Государственная собственность на землю, являвшаяся источником могущества и военной силы феодаль-

⁶² F. N. Tokin, *Türkiye'de siyasi partiler ve siyasi düşüncenin gelişmesi*, İstanbul, 1965, s. 30.

⁶³ «*Воспоминания*», 8/10.2.1909.

⁶⁴ ЦГАВМФ, ф. 898, оп. 1, д. 34, л. 17.

⁶⁵ *Talât paşanın hatıraları*, İstanbul, 1946, s. 23.

⁶⁶ «Всемирная история», т. VII, стр. 360.

⁶⁷ *Études Balkaniques*, № 3, 1975, p. 85.

ного государства, в позднее средневековье стала тормозящим фактором. Война и военные трофеи, будучи в свое время восточником богатства, породили военно-бюрократическую касту, целый паразитический слой воинов-феодалов, которые после прекращения походов войны оказались неприспособленными к новым условиям и занимались главным образом сбором налогов и административной деятельностью. Турецкая молодежь, обучаясь военному делу, как правило, не принимала участия в хозяйственной жизни страны. Заниматься торговлей, ремёслами считалось уделом покоренных народов. Эта картина характерна для всего периода существования империи, после крушения которой первый президент Турецкой Республики вынужден был объявить подготовку национальных кадров ремесленников первойшей государственной задачей. Турецкое феодальное государство последовательно выполняло отмеченные Ф. Энгельсом функции войны и финансов, уделяя треть своего бюджета армии и военным мероприятиям, обирая крестьян и все население страны разорительной фискальной системой. Гораздо меньше проявлялась его забота о воспроизводстве и развитии экономики. «Экономическое движение, — указывал Ф. Энгельс, — в общем и целом проложит себе путь, но оно будет испытывать на себе также и обратное действие политического движения, которое оно само создало и которое обладает относительной самостоятельностью». На экономическое движение оказывает влияние, с одной стороны, движение государственной власти, а с другой — одновременно с нею порожденной оппозиции»⁸⁸. Энгельс считал, что «обратное действие политического движения» и, в частности, государственной власти может быть как положительным, так и отрицательным, препятствующим экономическому движению. Именно таким было влияние Османского государства на экономическое развитие империи и населявших ее народов.

Հ. Գ. ԱՄԻՅԱՆ

ՕՍՄԱՆԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏՆՍԱԿԱՆ ՀԵՏԱՄԵԱՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ԵՌԻՐՋԸ

Ա մ ֆ ո փ ու մ

Արժարժեզ խնդիրը վերջին տասնամյակում ուսումնասիրության առարկա է դարձել բազմաշղու մասնագետների, մասնավորապես թուրք տնտեսագետների, սոցիոլոգների ու պատմաբանների կողմից: Վերջիններիս ելակետը այն է, որ ֆեոդալիզմի բալքայումը և կապիտալիստա-

⁸⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 37, стр. 417.

կան Հարաբերութիւնները զարգացումը Օսմանյան կայսրութեան մեջ ներքին պրոցեսների արդունքը չէ, այլ արտաքին գործոնների և, հատկապէս, Եվրոպայի ազդեցութեան: Բուրժուական թուրք հեղինակների մեծ մասը այդ ազդեցութիւնը համարում է Թուրքիայի համար բարենպաստ և երկրի տնտեսական հետամնացութիւնը բացատրում եվրոպական օրինակի ոչ հետեզդական կիրառմամբ: Մուսուլմանները, ընդհակառակը, գտնում են, որ արտաքին միջամտութիւնը խաթարեց կայսրութեան զարգացման նորմալ ընթացքը, դուրս բերեց նրան, այսպէս կոչված, Եասիական արտադրանքանակով ընթանալու ուղիներից և դրեց, ի վերջո, կիսագաղութային վիճակի մեջ: Հիշյալ հեղինակների մեջ կան նաև այնպիսիները (Բ. Ջեմ), որոնց կտրօթիքով օսմանյան հասարակարգը և ինքն իր կողմից իր հասարակարգը, որի գոյութեան ճանապարհին շարժական բացասական դեր է կատարել Եվրոպայի միջամտութիւնը և ռեֆորմներ կատարելու փորձերը, որոնք հանդիսացել են օսմանյան կայսրութեան քայքայման և անկման պատճառ:

Ուսումնասիրութեան նպատակն է ցույց տալ, որ շնայած պատմական զարգացման բոլոր յուրահատկութիւններին, Թուրքիան ընթացել և ընթանում է նույն ուղիով, ինչ ուղիով անցել են Եվրոպայի և Ասիայի մյուս երկրները: Օսմանյան պետական և հասարակական կարգի, տիրող ֆեոդալական սիստեմի, հողային հարաբերութիւնների, ազգային քաղաքականութեան և կրօնական անհանդուրժողականութեան ու միջաբն պատմական, տնտեսական, կուլտուրական և այլ՝ ներքին տիրող հասարակարգին հատուկ գործոններն են, որ ռենեսանսն են վճռական դեր երկրի տնտեսական ու սոցիալ-քաղաքական զարգացման մեջ: Եվրոպայի երկրների և արտաքին կապիտալի ազդեցութիւնը մինչև Թուրքիայի կիսագաղութ դառնալը եղել է երկրորդական:

А. А. АДЖЯН, М. К. ЗУЛАЛЯН

РЕМЕСЛЕННОЕ ПРОИЗВОДСТВО В СТАМБУЛЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVII ВЕКА

Среди источников по изучению экономической жизни Стамбула указанного периода, важное место занимают сообщения европейских авторов. Купцы, миссионеры, путешественники, дипломатические агенты оставили обширные описания своих путешествий, в которых почти не уделялось внимание внутренней экономической жизни Османской империи вообще и Стамбула — в частности. Их главным образом интересовала система управления государством и его военная организация. Все сочинения в основном носят поверхностный характер и затрагивают лишь одни внешние явления, доступные непосредственному наблюдению, и не содержат в себе углубленного анализа их внутреннего содержания. Европейские авторы, побывавшие в Стамбуле, чаще всего отмечали внешний облик города, его монументальные памятники — церкви, мечети, дворцы, бедестены, бани, фонтаны и т. п.

Вопросов ремесла и тесно связанной с ним торговли европейцы, как правило, касались мимоходом (в связи с описанием караван-сарая, ханов и бедестенов или же в связи с каким-нибудь удивлявшим европейцев событием, происшествием: празднеством, торжественным шествием или военным парадом, в которых принимали участие ремесленники и торговцы). Вместе с тем сообщаемые ими сведения носят формально-описательный характер и не всегда совпадают друг с другом. Среди таких авторов нужно отметить Пьетро делла Валле¹, Ж. Б. Тавернье, Питтона де Турнефора, де Ла Круа, Теневе, Крело² и многих других. Особо на-

¹ Piétro della Vallé, *Voyages de Piétro della Vallé dans la Turquie, L'Egypte, la Palestine etc.* t. I—II, Rouen, 1745.

² J. B. Tavernier, *Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier en Perse et aux Indes*, Paris, 1679; Tournefort, Pitton de, *Relation d'un voyage du Levant*, vol. I—II, Amsterdam 1717; *Mémoires du sieur de la Croix, secrétaire de L'ambassade de Constantinople, contenant des divers relations très curieuses de*

до выделить труд знаменитого французского путешественника Ж. Шардена, отличающийся богатством сведений о внутренней экономической жизни Турции.

Как бы ни были краткими и поверхностными описания европейских авторов, для данной темы они представляют несомненный интерес, т. к., с одной стороны, дополняют, поправляют и укрепляют сведения, сообщаемые турецкими авторами, официальными документами, а с другой — выявляют отношение европейцев к уровню ремесленного производства Стамбула.

Однако самые ценные сведения об уровне, размере и характере ремесленного производства Стамбула первой половины XVII века мы находим в «Сейахет-наме» Эвлия Челеби³, который побывал в Армении, Курдистане, Грузии, на Северном Кавказе, в Крыму, арабских странах, в европейских владениях турок, а также в странах Западной и Центральной Европы.

Большинство исследователей-востоковедов отметили огромную ценность труда Эвлия Челеби, содержащего, однако, множество вымыслов.

По мнению И. Хаммера, «описание путешествий Эвлия Челеби является чрезвычайно ценной работой, как в отношении топографии азиатских и европейских провинций Османской империи, так и событий, свидетелем которых он был». «Однако, — предупреждает он, — следует обращаться к нему с большой осторожностью и остерегаться его склонности все приукрашивать и все преувеличивать». Высоко оценил труд Эвлия Челеби также академик В. В. Бартольд. Характеризуя востоковедческую мысль XVII века, он писал, что в Турции «появился и оригинальный географический труд на турецком языке — описание путешествий Эвлия Челеби, по обилию материала (географического, этнографического и лингвистического) далеко оставляющий за собой труды классических арабских географов, хотя, с другой стороны, заключающий в себе значительный элемент явного вымысла»⁴.

L'Empire Ottoman, Paris, 1684; Thenevoet, Relation d'un voyage fait au Levant dans laquelle il est curieusement traité l'état des sujets du Grand Seigneur etc., Paris, 1674—1684; Crelot, Relation nouvelle à un voyage à Constantinople, Paris, 1672; J. Chardin, Voyages en Perse et autres lieux de l'Orient, t. 1—IX, Paris, 1811—1820.

³ اوليه چلبه، ظالی ابن درويش، اوليه چلبه سياحتنامه سی جلد، ۱۰۱۰—۱۰۱۸
Narrative of travels in Europe, Asia and Africa in the XVII century by Evliya Effendy. Translated from the Turkish by the Ritter Joseph von Hammer, vol. 1—11, London, 1834—1850.

⁴ В. В. Бартольд, История изучения Востока в Европе и России, II издание, Л., 1925, стр. 114.

В последние годы об Эвлия Челеби и его труде вышел ряд работ как у нас, так и за рубежом, в частности в Турции⁶.

Первый том описаний путешествий Эвлия Челеби целиком посвящен Стамбулу, за исключением тех сравнительно небольших частей, в которых автор сообщает сведения об административном делении Османской империи и о доходах, поступающих с отдельных областей, а также о количестве тимаров и зеаметов, существовавших в различных областях империи. В отличие от европейских путешественников Эвлия Челеби не ограничивается описанием лишь внешнего облика города и дополняет свое изложение подробными (правда, не всегда точными) историческими фактами.

Описание Стамбула Эвлия Челеби снабжено цифровыми данными, которые свидетельствуют о том, что он имел доступ к источникам этих цифр, т. е. к официальным документам. По словам самого автора, он цитировал в данной части своего труда материал официальной переписи города, произведенной по специальному распоряжению султана Мурада IV в 1638 году.

В отношении ремесленной и торговой жизни Стамбула труд Эвлия Челеби «Сейахет-наме» является наиболее полным не только для XVII века, но и для последующих веков, от которых не сохранилось ничего подобного ни на европейских языках, ни на турецком. Хотя Эвлия Челеби в своем труде, помимо количественных данных сообщает также некоторые сведения об общественной организации ремесленного производства, однако эти данные, в силу своей лаконичности, не дают нам ясного представления о нем. В этом отношении более ценными являются официальные документы — законодательные акты⁷ и отдельные указы⁸ турецких султанов, касающиеся различных сторон ремесленного производства. Большинство этих документов носит фискальный характер, имеющий целью регулирование цен ремесленных изделий и необходимого для них сырья, контроль над качеством производимых и продаваемых предметов, регламентацию прав и ограничений цеховых организаций.

Кроме этих официальных документов, важными источниками о ремеслах Стамбула являются также так называемые футузвет-

⁶ Об этом см. Эвлия Челеби. Книга путешественника, I, М., 1961, библиография, стр. 323—330.

⁷ G. Young. *Corps de droit ottoman*, Oxford, v. V, 1906, Grégoire. *Législation ottomane, Recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels*, Paris, 1873—1877, v. VII.

⁸ *İmir Ahmed Rıfîqî, اوننجى معيو نده استانبول حياىى, استانبول 1100—1200*, Ero же, *Hicri onikinci asrda İstanbul hayati* (1100—1200), İstanbul, 1930, Ero же *Hicri onbirinci asrda İstanbul hayati* (1000—1100), İstanbul, 1931.

наме — цеховые грамоты. Эти цеховые уставные грамоты, целиком проникнутые религиозным духом, преследовали, в конечном итоге, задачу регулирования отношений между членами цеха (в особенности между ними, с одной стороны, и подмастерьями и учениками — с другой).

Помимо футуввет-наме, приведенное Эвлия Челеби, использованы также изданное футуввет-наме акад. Г. В. Гордлевского, а также ремесленные грамоты Закавказья. Приложение к работе Егназарова «Городские цехи Закавказья». В Зап. Кавк. отд. русск. географического общества, т. XIV, вып. 2.

Специальных исследований, непосредственно касающихся ремесленного производства Стамбула и существовавших там цеховых организаций не имеется ни для XVII, ни для позднего времени. Затронуты лишь частные вопросы. Из отечественных исследователей цехами Турции занимались акад. В. А. Гордлевский⁸ и А. Н. Самойлович.

• • •

В XVII веке Стамбул был административно-культурным центром Османской империи. О составе стамбульского населения в XVII в. Эвлия Челеби дает нам общие, но не совсем точные данные. Как уже было отмечено, в 1638 году султанским указом (Хатт-и-шериф) Мурада IV было подвергнуто переписи все находящиеся в Стамбуле и в подчиненных ему районах войска и все «малые и большие эснафы» (ремесленные цехи), иначе говоря, переписью должно было быть охвачено все мужское население города⁹. Итоги переписи показали, что в Стамбуле имелось 1100 различных профессиональных групп¹⁰, в большинстве своем являвшихся самостоятельными цехами. Эвлия Челеби из этих 1100 эснафов перечисляет лишь 861. По произведенным подсчетам, а также из-за отсутствия количественных данных в отношении ряда цехов, общее количество лиц, занятых той или иной профессией, о которых Эвлия Челеби сообщает цифровые данные, достигает огромной цифры в 607683 человека. Это, разумеется, преувеличение.

В конце XVIII века самые большие города Европы — Париж и Лондон — имели лишь около полумиллиона населения; Вена, Рим, Амстердам — менее 200 тысяч. Несомненно одно: данные Эвлия Челеби говорят о том, что Стамбул в XVII веке был самым

⁸ См. Ц. П. Гордлевский. Из жизни цехов в Турции. Избр. соч., т. 1, Москва, 1980.

⁹ Эвлия Челеби, т. 1, 507.

¹⁰ Там же, 512.

крупным европейским городом и население его в XVII веке достигало большей численности, чем в последующих веках¹¹.

Как в XVII веке, так и впоследствии, город в административном отношении делился на четыре судебных округа (мевлевиета) во главе с судьяй (кади), а именно: Стамбул, Галата, Эюб в европейской части и Скутари — в азиатской. Каждый из них делился в свою очередь на ряд районов и каждому из них были подчинены ближайшие к ним населенные пункты, которые по своему внешнему виду походили на деревни, а по своему экономическому характеру органически были связаны с городским хозяйством и составляли в совокупности с ними единое целое.

Постоянный рост населения Стамбула с момента завоевания города турками (1453 г.) и до конца XVII в. объясняется и тем, что город в значительной степени заселялся в принудительном порядке, главным образом за счет ремесленного населения завоеванных областей. Уже султан Баязет I при постройке крепости Гюзелхисар пригнал к азиатскому берегу Босфора ремесленников из различных областей Турции¹². Мехмед II сразу же после завоевания города велел переселить из Трапезунда и Синопа 5000 семейств, десятки тысяч людей им же были переселены после своего похода в Сербию в 1454 г.¹³. Сюда же была переселена половина жителей Амасии¹⁴, 40 тыс. жителей Феодосии в 1475 г. Политику переселения ремесленников в столицу продолжали преемники Мехмеда II Селим Явуз (1512—1520 гг.) и Сулейман Капуни (1520—1566 гг.).

Конечно, было бы неправильным думать, что столица империи росла исключительно в силу ее принудительного заселения.

¹¹ Так, по данным Андреоски, относящимся к 1828 г., население Стамбула состояло из 630 тыс. душ (см. Andreossy, Constantinople et le Bosphore de Thrace, Paris, 1828, p. 426), по переписи 1885 г. — 913565, а по переписи 1927 г. — 690, 857, см. İstatistik Yılıgi t. V, Ankara, İst., 1931, p. 31. По Убичини там было 891 тыс. (Ubicini, Lettres sur la Turquie, Paris, 1853, p. 27).

¹² М. Чемерзин, История Турции, т. I, СПб., 1878, стр. 207. См. об этом: J. V. Çark, Türk devleti hizmetinde Ermeniler, İst. 1953.

¹³ М. Чемерзин, указ. соч., стр. 190. Среди насильственно угнанных в Стамбул ремесленников было много армян (см. J. V. Çark, s. 10). Аршак Албонджян в своем труде «История армян Кесарии» приводит ряд памятных записей из армянских рукописей о насильственном переселении армянских ремесленников в Стамбул при султане Фатихе (см. А. Албонджян, История армян Кесарии, Каир, 1937, стр. 545—547). Впоследствии, в 1479, 1514, 1534 гг. имели место насильственные выселения армян-ремесленников и переселение их в Стамбул (см. J. V. Çark, s. 10). Эзлия Челеби даже отмечает наименования тех кварталов Стамбула, в которых селились армяно-ремесленники, переселенные из Западной Армении и Малой Азии (см. J. V. Çark, s. 10).

¹⁴ М. Чемерзин, указ. соч., стр. 209.

Не менее важными факторами в этом направлении являлись увеличение количества знати, духовенства и тому подобных паразитических слоев. Один лишь султанский двор насчитывал десятки тысяч обслуживающего персонала. А чтобы прокормить, обустроить, одеть их, естественно, город должен был расти главным образом за счет ремесленников. Ряды последних в значительной степени пополнялись со стороны беглых крестьян, которые искали в городе убежища от гнета турецких феодалов-землевладельцев. Об этом свидетельствуют турецкие законодательные акты и нарративные источники¹⁵.

Ремесленное производство города в XVII веке должно было удовлетворять главным образом потребности местного населения и, таким образом, носило ярко выраженный потребительный характер. Это положение лучше всего можно обосновать соотношением отдельных отраслей ремесленного производства и торговли и удельным весом каждой из них в системе городского хозяйства. По данным Эвлия Челеби, городское хозяйство обслуживали следующие корпорации ремесленников:

Таблица 1

№№	Название корпорации	Количество заводов	Количество людей	Количество предприятий
1	2	3	4	5
1	Саперы и чистильщики улиц	9	18300	—
2	Полицейские и, находящиеся в ведении полиции, эсафы	13	18069	—
3	Группа хади аскера (духовенство и лица умственного труда)	36	57288	465-1993 школ
4	Врачи и аптекари	12	3964	1989
5	Земледельцы	4	101950	—
6	Хлебопеки-булочники	29	56620	3109
7	Судостроители, моряки и кушцы Черного моря	18	24968	3312
8	Судостроители, моряки Средиземного моря и лодочники	7	46400	—
9	Кушцы Египта и архипелага	9	11209	6341
10	Мясники и скотоводы	31	47435	11223
11	Приготовляющие различные кушанья из мяса и различные предметы из отходов боя	14	6953	1500
12	Приготовляющие различные кушанья из мяса, молока и фруктов	27	9553	2107

¹⁵ O. L. Barkan. XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraat ekono.misinin hukukî ve maliî esasları, 1 cilt, Kamunlar, İstanbul, 1945.

1	2	3	4	5
13	Продавцы халвы	5	1600	300
14	Рыбаки и работоторговцы	14	8200	730
15	Работники различных государственных торгово-ремесленных учреждений	45	14315	681
16	Бакалейщики	10	5636	1490
17	Фруктошники	5	10100	1687+1000 садов
18	Делающие холодное оружие	7	328	
19	Делающие огнестрельное оружие	10	309	
20	Кузнецы	12	2805	1217
21	Слесари и торговцы железом	15	6120	2975
22	Котельщики	6	5275	1395
23	Золотых дел мастера и ювелиры	29	9650	1479
24	Литейщики	3	1500	1100
25	Делающие лук и стрелы, птищеломы, атлеты	19	6420	1050
26	Портные, швейники, ткачи	19	11960	5117
27	Установкаливающие палатки и делающие к ним принадлежностей	3	205	95
28	Скорники	6	2155	580
29	Кожевники-дубильщики, войлочники и торговцы кожей	11	4970	1419
30	Седелщики и делающие различную кожаную утварь	13	7437	2072
31	Сапожники (делающие туфли «набуч»)»	1	8000	3400
32	Башмачники	10	2705	689
33	Продавцы аптекарских товаров и парфюмеры	20	6966	3809
34	Парикмахеры	6	2580	369
35	Банщики	6	3520	480
36	Живописцы, скульпторы, ситце-набойщики	18	2871	763
37	Торговцы старого Бадестана	30	8677	3161
38	Торговцы Нового Бадестана и Галатского Бадестана	10	3475	
39	Столяры и перламутровщики	9	3478	1022
40	Делающие музыкальные инструменты	77	1789	37
41	Балгачанщики	42	83	—
42	Плотники, каменщики, землекопы, маляры и т. д.	44	29986	1916
43	Пекари	1	300	
44	Играющие на бубнах, гуслях, люте и др. инструментах	14	1660	
45	Играющие на различных инструментах	11	1977	
46	Играющие на зурне	9	975	
47	Играющие на дудуках	12	1057	
48	Играющие на зурне в шестнях	11	—	
49	Играющие на трубе	10	1021	

1	2	3	4	5
50	Танцоры	12	3005	
51	Комедианты	1	500	
52	Продавцы алкогольных напитков	58	13339	3087
Всего:		861	607-653	74-437

Из табл. 1 видно, что мирное население города делилось на три большие группы. Первую группу составляли блюстители порядка, духовенство, лица умственного труда и сановники государственных и городских управлений. Вторую группу составляли торговцы, основным занятием которых являлась исключительно торговля, как крупная, так и мелкая. Остальную часть населения, примерно 75%, составляло производительное население города, объединявшееся в 663 профессиональных групп. К этой группе надо отнести также население, которое проживало вокруг столицы и занималось земледелием и скотоводством, ибо пригородное крестьянство находилось в полной экономической зависимости от города и целиком обслуживало его потребности.

Среди продуктов питания стамбульцев фрукты занимали особое место и были объектом спекуляции. Городские власти имели особый надзор за продажей фруктов, цена которых строго таксировалась.

После корпорации землевладельцев, наиболее мощным в количественном отношении и наиболее важным с точки зрения потребительных нужд города, являлись корпорации булочников и корпорация мясников. В эти корпорации входили все те ремесла и отрасли торговли, которые имели дело с мучными изделиями, молочными и мясными продуктами.

Согласно султанскому указу от 1703 г.¹⁸, производство каждого вида мучного изделия являлось особым ремеслом, организованным в самостоятельный цех, члены которого строго следили, чтобы никто из посторонних не производил бы изделий их специальности.

С точки зрения потребления города, в непосредственной связи с хлебопеками находились корпорации, имевшие дело с производством мяса. Таких корпораций было две. В одну из них входили скотоводы и ремесленные цеха, работавшие в бойнях и перерабатывавшие молочные продукты, а во вторую — скототорговцы и продавцы различных мясных продуктов.

¹⁸ A. Refik. Hierci onkinci asirda Istanbul hayati, s. 37.

В Стамбуле потреблялось огромное количество мяса. По данным Эвлия Челеби, ежедневный убой одних лишь овец достигал огромной цифры, в 27000 штук, не считая тех, которые резались для раздачи военного пайка и для султанской кухни. Кроме того, для изготовления бастурмы ежегодно резали около 300 тысяч крупного рогатого скота. Среди торговцев овцами имелись кушчы, доставлявшие крупными партиями скот из Молдавии и Валахии, из Румелии, Морен, Анатолии, Туркестана, где они имели своих представителей.

Третьей важной корпорацией, обеспечивавшей продуктами питания, была корпорация рыбаков, состоявшая из рыбаков и рыболовов.

Рыболовство составляло государственную монополию, сдаваемую на откуп. Со стороны государства назначался специальный управляющий рыболовством и рыборотгоблей, которому в качестве подати доставлялась десятая часть вылавливаемой рыбы.

В корпорацию рыбаков входили также и ремесленники, дававшие рыболовные сети, и ремесленники, приготовлявшие рыбные блюда. В этой корпорации наиболее многочисленным цехом являлся цех рыборотгоблей, которые и занимались сбытом рыбы потребителю.

К группе ремесленников, приготовлявших продукты питания, относились также и те, кто делал различные сладкие блюда. Они были выделены в самостоятельную корпорацию. Эта корпорация, однако, была сборная, т. е. включала в себя всех ремесленников, приготовлявших помимо сладких блюд также различные лакомые блюда из мяса, молока и овощей.

Одной из многочисленных корпораций, имеющих отношение к пищевому производству, являлась корпорация виноторговцев, состоящая из 5 ремесел, разделявшихся по виду выделяемого или продаваемого вина. Среди ремесленников и торговцев Стамбула виноторговцы не пользовались достаточным почетом и уважением. Их называли «проклятыми», «несчастливыми», «распутными» и т. д. Как известно, ислам строго запрещал употребление вина. Но этот запрет носил формальный характер и был одним из наиболее часто нарушаемых. Несмотря на многочисленные султанские указы, запрещавшие употребление вина, виноторговля в Стамбуле процветала в основном благодаря христианскому населению города.

Снабжение Стамбула средствами питания, в особенности хлебом и мясом, находилось под слабым наблюдением государственного аппарата. Государство само распределяло муку среди булочников. Об этом свидетельствует султанский указ от 1012 г. (1603 г.), которым предписывается Кадн Стамбула выделить пай муки для одной из пекарен Кадикса. В нем говорится: «По полу-

чении сего, посмотри-ка, если имеется ферман о выделении для вышеупомянутой, находящейся в вышеуказанной деревне, подобно другим пекарням, и во времена моих покойных деда и отца был выдан высочайший указ об этом, а впоследствии, не было вновь издано противоречащего этому высочайшего указа, то выделив для упомянутой пекарни пай достаточных размеров, прикажи выдавать его с мест, откуда обчно, согласно существующим правилам, выдается пай пекарням Скутари... не позволяя никому носить хлеб в упомянутой Кадики из Скутари или других мест. Но и выпекающие хлеб в вышеупомянутой деревне должны выпекать достаточное количество хлеба для вышеупомянутой деревни и для того, чтобы продавать не меньше, выставляя предлогом ненахождения муки и отсутствии пая. Они должны обязательно выпекать (и продавать) населению упомянутой деревни достаточное количество хлеба, согласно постоянно действующей таксе¹⁷.

Этот указ свидетельствует о том, что государственное распределение муки было не временной мерой, а постоянной системой. Благодаря этому государство имело возможность делать большие запасы зерна, которые пускались в употребление в наиболее критические моменты, в особенности во время войн.

Среди производственных ремесленных корпораций наибольшее хозяйственное значение для Стамбула имела корпорация строительных ремесел, разделявшаяся на более чем 44 самостоятельных цеха. Одновременно эта корпорация представляла собою наиболее мощную и многочисленную отрасль ремесленного производства.

Табл. 2 показывает, что в данную корпорацию входили все виды ремесел, необходимых при возведении частных и общественных построек, благоустройстве города и так далее. Производственная связь между этими ремеслами была крайней необходимостью. Одно ремесло без другого не имело бы поля деятельности. В строительной корпорации, согласно Эвлия Челеби, имелось 29986 человек. Несмотря на существование столь большого количества строителей, город, по единодушному утверждению путешественников, производил неблагоприятное впечатление. Его улицы, за исключением двух или трех, были узкими, плохо построенными и грязными. Дома частных лиц в основном были деревянными, одноэтажными. Из-за этого город часто подвергался зловещим пожарам, которые за несколько часов превращали густонаселенные тесные кварталы в кучи пепла и угля, оставляя без крова десятки тысяч людей. Пожары в Стамбуле вызывались не только случайными причинами, неосторожным обращением с огнем. Нередко

¹⁷ A. Refik. Hierî onbirinci asırda İstanbul hayatı, s. 27, hâkâm 53.

Строительные ремесла (по данным Эалия Челеби)

№№	№№ зс-нафов	Название зснафов	Количество людей	Количество предприятий
1	2	3	4	5
1	669	Плотники	4000	
2	670	Строители	4000 ^I	
3	671	Заготовители (или продавцы) досок	1005	999
4	672	Пильщики	1000	30
5	673	Штукатуры	1000	
6	674	Стекольщики	400	71
7	675	Гипсовщики	505 ^{II}	25
8	676	Делающие цементярующее вещество		
			400	85 ^{III}
9	677	Делающие известь	500	55 ^{IV} (печей)
10	678	Продавцы гашеной извести	600	90 ^V
11	679	Заготовители мрамора	40	40 ^{VI}
12	680	Продавцы извести в камне	50	7 ^{VII}
13	681	Продавцы мрамора или обрабатывающие мрамор		
			161	121 ^{VIII}
14	682	Делающие замазку	100 ^{IX}	10
15	683	Водопроводчики	300	1
16	684	Черепичники	500	35
17	685	Кирпичники	1000	—
18	686	Делающие свинцовые доски	50	1 ^X
19	687	Покрывающие здания свинцом	300	—
20	688	Мостильщики	800	
21	689	Заготовители или продавцы каменных плит		
			151	
22	690	Каменотесы или резчики по камню	1000	
23	691	Перевозчики камней	1000	100 ^{XI} ослов
24	692	Малкры	400 ^{XII}	
25	693	Игрушечники зюба	105	100
26	694	Делающие рабы	40	15 ^{XIII}

I В перев. Хаммера 3000 чел.

II В перев. Хам. 500 лав.

III В перев. Хам. 85 лав.

IV В перев. Хам. нет количества печей.

V В перев. Хам. нет количества лавок.

VI В перев. Хам. нет количества лавок, а в тексте — 40 чел.

VII В перев. Хам. нет количества лавок.

VIII В перев. Хам. нет количества лавок, а в тексте — количества людей.

IX В перев. Хам. 1000 человек.

X В перев. Хам. нет количества мастерских.

XI В перев. Хам. об ослах ничего не сказано, а в тексте на стр. 600 говорится, что у них 600 ослов.

XII В перев. Хам. нет цифр.

XIII В перев. Хам. нет лавок.

1	2	3	4	5
27	695	Делающие ползкову	80	55
28	696	Делающие скамейки	100 ^{XIV}	40
29	697	Делающие лопаты	12	10
30	698	Гробовщики	55 ^{XV}	20
31	699	Делающие пляши	20	6 ^{XVI}
32	700	Делающие ткацкие станки	20	6 ^{XVII}
33	701	Делающие паланкины	10	1
34	702	Делающие корзины для селения на верблюде	20 ^{XVIII}	
35	703	Делающий вент для пыток	1	1
36	704	Делающие прессы для выжимания масла	3 ^{XIX}	
37	705	Делающие колеса для коннопроводных мельниц	7	
38	706	Делающий водяное колесо	1 ^{XX}	
39	707	Печники	10	
40	708	Копаящие колоды	100 ^{XXI}	
41	709	Копаящие рамы (подвалы)	40 ^{XXII}	
42	710	Копаящие рамы для воды		
43	711	Чернорабочие-землекопы	10000	
44	712	Чистильщики водосточных труб	100	
Всего:			29966	1917

они возникали в результате поджогов. Из документов, изданных А. Рефиком, явствует, что государство контролировало строительное дело и стремилось предотвратить пожары. Однако предпринятые мероприятия не обеспечили безопасности города, так как планировка его в течение веков оставалась неизменной.

XIV В перев. Хам. нет количества лавок.

XV В перев. Хам. 50 человек.

XVI В перев. Хам. 2 лавки.

XVII В перев. Хам. 30.

XVIII № 704 и № 705 в перечне ремесел нет, но они упоминаются без указания количества в описании шестия плотничьей группы именно в этом месте. В переводе Хаммера списываются в самом перечне с указанием количества.

XIX № 704 и 705 в перечне ремесел нет, но они упоминаются без указания количества в описании шестия плотничьей группы именно в этом месте. В переводе Хаммера списываются в самом перечне с указанием количества.

XX В перев. Хам. 3 чел.

XXI Цитата из перевода.

XX № 703 и 710 в тексте в перечне ремесел нет, но в описании шестия этой группы они упоминаются именно в этом месте без указания.

Хотя некоторые европейские путешественники дают низкую оценку строительной технике, существовавшей в XVII в. в Стамбуле, прочие постройки, возведенные в конце XVI и в начале XVII вв. и сохранившиеся до наших дней (например, мечети Ниманджи-паши, Ахмедие, Иени-Джами, Джерраха-паши и т. д.), свидетельствуют о том, что архитектура в Стамбуле достигла определенного уровня.

Корпорации строительных ремесел были не только самыми многочисленными среди других производственных эснафов и не только самыми необходимыми в описанных выше коммунальных условиях Стамбула, но одновременно являлись наиболее важными в военно-фортификационном строительстве. Как и все остальные ремесла, строители, помимо целого ряда других повинностей, обязаны были выставлять определенное количество ремесленников, обслуживавших лагерь действующей армии. Кроме того, в чрезвычайных случаях, из их среды направлялось на войну и на различные общественные работы необходимое количество ремесленников. Об этом имеется ряд султанских указов¹⁸.

Большое количество ремесленников-строителей работало также на казенных и султанских постройках, для которых, как показывают соответствующие указы¹⁹, выбирались самые лучшие мастера. Формально свободные ремесленники по существу были вакабалены. В одном из султанских указов от 1609 г., адресованном адрианопольскому Кадю и Кадю Инода, говорится, что последние принудительно возвратили на место работы тех плотников, которые из-за низкой платы бежали в другие районы. «...По получении сего приказа, — отмечается в указе, — чтобы привели бы вышеупомянутых (плотников), где бы они ни находились, в вышеупомянутом ли городе, или рассеянными в его окрестностях, или в Каза Инода, и чтобы они, прибыв, работали бы по-прежнему на постройке. Тех же, кто окажет сопротивление и откажется прийти, накажи, чтобы они не сбежали еще раз, что будет наказанием и для других работников»²⁰.

С точки зрения благоустройства города должны быть рассмотрены также и профессии, связанные с банями. Бани, как известно, играли и играют до сих пор большую роль в жизни мусульманских народов. По данным Эвлия Челеби, помимо огромного количества бань (14536), находящихся во дворцах и домах знатных лиц города, во всех его районах было 91 народных и частных бань внутри крепостных стен и 65 вне их²¹. Наряду с мечетями,

¹⁸ A. Refik, *Hicri onbirinci asrda İstanbul hayatı*, s. 21, hüküm 43. s. 24, hüküm 50 vs.

¹⁹ Там же, стр. 2, ук. 8.

²⁰ Там же, стр. 36, ук. 69.

²¹ Эвлия Челеби, т. 1, стр. 510.

фонтанами и дворцами, бани, также являясь достопримечательностью города, привлекали внимание европейцев, которые с восхищением отзывались о них.

Общезвестно, что в личном быту господствовавших слоев восточных стран большое распространение имело употребление всякого рода благовоний и наркотических средств. В Стамбуле существовал целый ряд торговых цехов, занятием которых являлся сбыт подобных продуктов. Эти цеха вместе с ремесленными цехами, изготовлявшими и продававшими стеклянную и фаянсовую посуду, составляли один единый эснаф.

С эснафом дрогистов были связаны лекари и ремесленники, изготовлявшие различные лекарственные средства, ибо основную массу своего сырья они должны были приобретать у дрогистов, а хранилища своих лекарств у стекольщиков и керамистов. Лекари имели настолько важное и самостоятельное значение в условиях антисанитарного состояния города, что все врачи и аптекари были объединены в самостоятельный эснаф и занимали при этом наиболее почетное место в системе местничества.

Должность главного врача, как и должность начальников других важных корпораций, числилась в придворных штабах и по данным Эвлия Челеби оплачивалась 500 акче²². По данным Алии Али (1609 г.), при дворе числился 21 врач, каждый из которых получал в месяц 1275 акче. В этой смете, кроме этих врачей, числятся также врачи-евреи, получавшие ежемесячно по 445 акче²³.

Металлическое производство включало в себе пять крупных эснафов, в которых были представлены все виды ремесел, имевших дело с металлами. Наиболее многочисленной и по количеству людей, и по количеству цехов был эснаф ювелиров, объединивший всех ремесленников, работавших по драгоценным и цветным металлам, а также торговцев драгоценными камнями. Большая часть входивших в этот эснаф ремесленников изготовляла предметы роскоши и обслуживала главным образом высшие слои стамбульского общества.

Наиболее универсальными ремесленниками среди металлистов являлись кузнецы, выполнявшие целый ряд работ. Почти большинство основных орудий, употреблявшиеся в различных производствах города, являлись местным производством. Металлисты целиком обслуживали нужды османской армии. В этом смысле особо нужно отметить эснаф оружейников. Они составляли три корпорации: 1) делавших холодное оружие; 2) делавших огнестрельное оружие и 3) делавших лук и стрелы. В Стамбуле про-

²² Там же, т. I, стр. 530.

²³ M. Bellin, *Essais sur l'histoire économique de la Turquie*, Journal Asiatique, VIème série, tome IV, p. 252.

изготавливались также и пушки, для отливки которых существовала большая мастерская, в которой работали ремесленники разных профессий. В корпорацию оружейников входили помимо ремесленников, занятых выделкой того или иного вида оружия, также и те, кто обучал воинов стрельбе из лука, фехтованию, обращению с булавами и т. д.

Кожевники делились на четыре корпорации. Первую корпорацию составляли ремесленники, выделывавшие сыромятные кожи и войлок и торговцы ими; вторую — ремесленники, делавшие различные кожаные изделия во главе с седельниками; третью — делавшие особый род обуви, называвшийся йемен — туфли без каблука, и четвертую — башмачники, объединившие ремесленников, производивших различного рода кожаную обувь.

Торгово-ремесленные цеха, имевшие дело с одеждой и другими швейными изделиями, делились на три корпорации: в первую корпорацию входили портные, шалочники, ткачи, пуговичники и т. д., во вторую — палаточники и в третью — меховщики.

Портные и связанные с ними ремесленники находились под постоянным контролем государственных властей. С их стороны точно была регламентирована не только цена на швейные изделия, но и форма и размер последних. Об этом свидетельствует документ, изданный И. Хаммером²⁴.

Наиболее богатой корпорацией среди этой группы являлись меховщики, которые вели обширную торговлю мехами, вывозившимися главным образом из России²⁵.

Торговля в основном проходила в так называемых бедестенах (крытых рынках). Бедестены, представлявшие собой прочные каменные здания, сильно укрепленные, с множеством сводчатых улочек. Каждая из них была занята однородными товарами, издавна являлась, наряду с мечетями и фонтанами, одной из достопримечательностей Стамбула. В бедестенах были сосредоточены наиболее богатые купцы города²⁶.

Рост городского хозяйства в условиях цеховой системы, основной задачей которой являлись охрана и защита узкопрофессиональных и хозяйственных интересов отдельных цехов, приводил к тому, что каждая отрасль торговли и ремесла занимала определенный район, базар, крытый рынок, улицу или часть улицы. Как совершенно правильно отметил Де Хейс (Hays), особенностью всех городов Турции было то, что ремесленники одной и той же

²⁴ J. Hammer, Das Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, I, Wien, 1825, стр. 157 сл.

²⁵ Об этом см. Н. А. Смирнов, Россия и Турция в XVI и XVII вв., М., 1946, М. В. Фехнер, Торговля русского государства со странами Востока, М., 1952.

²⁶ Эвлия Челеби, т. I, стр. 614.

профессии располагались в одном и том же районе²⁷. Такое же положение существовало и в Иране, как об этом свидетельствует Ж. Шарден²⁸.

Основная причина распределения торгово-ремесленных предприятий по специальности заключалась, с одной стороны, в цеховой системе, требовавшей совместного расположения всех или большинства мастерских данного цеха, а с другой — в системе государственной регламентации со слабым контролем над торгово-ремесленной жизнью и более быстрым взиманием податей.

* * *

Население Стамбула отличалось пестрым национальным составом, что, естественно, не могло не найти своего отражения в торгово-ремесленной жизни города. Здесь проживали греки, армяне, евреи, цыгане, албанцы, арабы, персы, индусы, курды, лазы и др. Род занятия большинства из них определялся, с одной стороны, их историческими судьбами, а с другой — земляческими связями, в результате которых выходцы из одного и того же района или области обычно занимались одной и той же отраслью ремесла или торговли.

Сведения о роли и удельном весе представителей отдельных национальностей в хозяйственной жизни Стамбула очень скудны. Однако косвенные данные свидетельствуют о том, что христианские народы сыграли значительную роль в развитии ремесленного производства и торговли столицы.

Система расселения отдельных национальностей по различным районам города и их профессиональные занятия представляют большой интерес, т. к. они, с одной стороны, освещают историческое прошлое, а с другой — политику государства по отношению к этим народам. Турецкие господствующие классы стремились окружить себя турецкими массами, которые находились под огромным влиянием духовенства и тем самым являлись главной опорой господствующих.

И не случайно, что города, расположенные на азиатском берегу Босфора, были населены исключительно турками, за исключением Скутари, где наряду с 70-ю турецкими кварталами были кварталы армян и греков, а также квартал евреев²⁹. Это объясняется тем, что этот берег Босфора был захвачен турками почти на полтора столетия раньше, чем европейский, где еще в XVII в. преобладало греческое население, которому после завоевания Стамбула уже некуда было переселиться.

²⁷ De Nays, Voyages en Levant... en l'année 1621. Paris 1645, стр. 87.

²⁸ Jean Chardin, Voyages en Perse et autres lieux de l'Orient, V, II, p. 147.

²⁹ Эалик Челеби, т. I, стр. 468, 472.

В хозяйственной жизни города, кроме турок, значительную роль играли греки, армяне, евреи и отчасти албанцы. В сфере торговли греческие купцы захватили наиболее выгодные отрасли. Прежде всего, в их руках находилась почти вся торговля пшеницей, ячменем, мукой, мясом, т. е. вся торговля основными средствами питания. Они же торговали разнообразными товарами в галатском бедестене, главным образом сукном, мехами. Кроме того, почти все кабаки²⁰ и харчевни²¹ содержались ими же.

В сфере ремесленного производства греки больше всего были связаны с мореходством и судостроением. Большинство судовладельцев и моряков, а также судостроителей, водолазов, конопатчиков, работников спасательных судов также состояло из греков. В других отраслях ремесленного производства греки работали в качестве золотых дел мастеров, граверов по золоту и серебру²². Из греков же набирались основные кадры переводчиков, обслуживавших Высокую Порту при ее сношениях с европейскими государствами.

Более однородную группу представляли из себя евреи, которые преимущественно были заняты в сфере торговли, при этом в тех ее отраслях, которые были связаны с драгоценными изделиями. Они господствовали в области финансов и занимались банковными делами.

В XVI—XVII вв. в общественно-экономической жизни стамбульских армян и Западной Армении все большую роль начала играть армянская торговая буржуазия в лице ходжей и челеби. Последние, располагая большими денежными средствами, финансировали султанский двор, а порою — даже султана.

Среди армянских челеби XVII века пользовался большим влиянием Абраам челеби, который больше был известен под именем «Апро челеби». Известен был также сын ходжи Еремия Магакия челеби, который через великого везира Мелика Ахмеда-пашу добился отмены налога «Кюрекчи акчеси», взимавшегося с армянской церкви Стамбула. Армянский историк XVII века Аракел Даврижеци упоминает имя и другого видного армянского торговца — Шахина челеби, который был известным мужем при дворе²³. Среди армянских ходжей также имелись богачи, которые, подобно челеби, пользовались большим влиянием при дворе. Одним из таких был, например, армянский халифа Аствацатур при султани Османе²⁴.

²⁰ Там же, стр. 434, 519, 542, 559, 618, 663.

²¹ J. Hammer, A narrative of travels..., vol. 1, p. 149.

²² Эвлии Челеби, т. 1, стр. 546, 548, 551, 571, 576.

²³ А. Даврижеци. История. Вагаршапат, 1896, стр. 281 (на арм. яз.).

²⁴ Г. Даранягечи. Хронология. Иерусалим, 1916, стр. 202 (на арм. яз.).

Из стамбульских ходжа в первоисточниках упоминаются также ходжа Рухиджан из Вана, ходжа Овсеп из Эрзинджана и его сын Оганес ходжа Давид и многие другие, которые сыграли большую роль в общественной жизни стамбульских армян³⁵.

В армянских «Мелких хрониках» XVII века упоминаются названия многочисленных ремесел, которыми занимались армянские ремесленники в Стамбуле и в Западной Армении³⁶. Эалия Челеби также упоминает некоторые отрасли ремесленного производства Стамбула, где в основном были заняты армяне³⁷. Общеизвестна роль армян в развитии ремесел Малой Азии. Известно, что еще в эпоху сельджукидов, по словам акад. В. А. Гордлевского, «в руках армян находилась обработка металлов, поскольку в Армении пестари добывались металлы», и что «вообще большую роль в местной промышленности играли армяне»³⁸.

Особенно отличались армяне в области ювелирного производства. Знаменитыми ювелирами XVI в. в Стамбуле еще при султана Сулеймане Кануни являлись Баба Зенон Казалян и Касбар. Отличались армянские ремесленники и в строительстве.

* * *

Рост производительных сил в сфере городского хозяйства Стамбула выражался прежде всего в более или менее высоком техническом уровне сосредоточенных в нем ремесел. Лучшим показателем этого уровня может служить глубокое разделение труда, которое существовало как в ремесленном производстве в целом, так и в его отдельных отраслях, ибо, как говорил Ленин «на базе ручного производства много прогресса технически, кроме как в форме разделения труда, и быть не могло»³⁹.

В Стамбуле производство базировалось исключительно на ручном производстве, причем набор употреблявшихся инструментов был самый простой. Несмотря на такую примитивность орудий производства стамбульские мастера достигали больших результатов в своем производстве, о чем свидетельствуют и авторы XVII века и дошедшие до нас изделия. Достигнуть этого они могли, в конечном итоге, только благодаря разделению труда. Какую бы отрасль производства мы не взяли, везде мы видим десятки обособившихся профессий и специальностей. Кожевенное

³⁵ См. А. Сируни. Стамбул и его роль, Бейрут, 1965, стр. 478 (на арм. яз.)

³⁶ «Мелкие хроники», сост. В. А. Ахопян, т. I, Ереван, 1951, стр. 449 и др. (на арм. яз.).

³⁷ Эалия Челеби, т. I, стр. 45.

³⁸ В. А. Гордлевский. Государство сельджуков Малой Азии, М.-Л., 1941, стр. 103.

³⁹ В. И. Ленин. Развитие капитализма в России, М.-Л., 1931, стр. 332.

производство делилось на 35 специальностей, швейное — на 19, оружейное — на 36, металлическое — на 36, ювелирное — на 29, строительное — на 44, булочнично-кондитерское — на 29 и т. д.

В подобном разделении труда самое важное заключалось в том, что эти специальности были совершенно самостоятельными; занятые ими лица имели свои лавки, свои особые ремесленные ряды, свои цеховые организации, каждая из которых сохраняла узкие профессиональные интересы.

Разделение труда оказывало влияние на дальнейший рост техники, т. к. оно, специализируя труд, упрощая производственный процесс, уменьшая количество употребляемых отдельным мастером орудий труда, приводило к тому, что ремесленник в совершенстве осваивал технику своего производства и доходил в нем до совершенства. С другой стороны, ремесленник, делая весь предмет целиком, относился к нему с особой любовью и тщательностью и старался сделать его возможно совершеннее. Государственное вмешательство заставляло ремесленников следить за качеством выпускаемых изделий. Разделение труда, заинтересованность ремесленника в качестве своих изделий, государственный и цеховой контроль над качеством производства были той двигательной силой, которая поднимала стамбульское ремесло на сравнительно высокий технический уровень. В последующие века ремесленное производство города переживает период упадка, а в конце XIX века целый ряд ремесленных производств вовсе исчезает, а остальные впадают в жалкое существование, утратив даже свои прежние достижения.

Глубокое разделение труда внутри ремесленного производства Стамбула, казалось бы, должно было привести к мануфактурному производству, однако подобный переход не совершился, ибо «мануфактурное разделение труда предполагает концентрацию средств производства в руках одного капиталиста, общественное разделение труда — раздробление средств производства между многими независимыми товаропроизводителями»⁴⁰. Ремесленники Стамбула в своей основной массе выступали в качестве товаропроизводителей, т. е. они сами производили изделия своего ремесла и сами же сбывали их на рынке. С экономической точки зрения разница существовала между теми отраслями ремесла, в которых функции производства и сбыта изделий осуществлялись одним и тем же ремесленником, и теми, где эти функции отделены друг от друга и стали специальностью ремесленника, выступавшего преимущественно в роли производителя, оторванного от по-

⁴⁰ К. Маркс. Капитал, стр. 346.

требителя и торговца, ставшего посредником между производителем и потребителем, а также и между самими производителями.

Таким образом, в городе имелось две группы торговцев. Одна из них, не имевшая непосредственного отношения к местному производству, хотя и влиявшая на него, была занята сбытом ввозимых товаров, другая — наоборот, целиком была связана с местным производством, изделия которого она перепродавала потребителю. О размерах богатства некоторых купцов можно судить хотя бы по тем отрывочным данным, которые сообщает Эвлия Челеби. По его преувеличенным данным, среди купцов имелись такие, которые владели 1000—2000 кораблями⁴¹, а мехоторговцы обладали мехами стоимостью в сотни тысяч курушей⁴².

Среди ввозимых товаров были такие, которые не производились на месте (например, европейское сукно). В еще большей мере это относится к бумажному производству, которое здесь когда-то существовало, но впоследствии, в связи с ввозом бумаги из Ирана и Венеции, прекратилось. Ввозилось также мыло.

Торговый капитал глубоко вкоренился в сферу обращения и в некоторых отраслях ремесленного производства захватил в свои руки рынок сбыта, оторвав его от непосредственного производителя — ремесленника. Однако не всегда торговому капиталу удавалось взять в свои руки изделия ремесленного производства, ибо ремесленники, несмотря на наличие особых торговцев, сбывавших их продукцию, сами не прекращали ее продажу непосредственно потребителю. С другой стороны, основной причиной, препятствовавшей вмешательству торгового капитала в производственную деятельность ремесленников, следует считать ограниченность и узость стамбульского рынка, что являлось следствием узости внутреннего рынка Турции вообще. Все это объясняется, во-первых, господством в турецкой деревне феодальных отношений, прикреплявших крестьянство к земле и тем самым мешавших возникновению лишенной средств производства рабочей силы; во-вторых, наличием развитого домашнего производства внутри крестьянского хозяйства, препятствовавшего последнему вступить в товарный обмен с городом и тем самым расширить границу его рынка; в-третьих, господством в городах цеховых отношений, которые, вследствие подтвержденных государством привилегий и монополий, чрезвычайно стеснили не только торговый капитал в его стремлении проникнуть в сферу производства, но и возможный в данных обстоятельствах рост ремесленного производства.

Торговый капитал особенно проник в область продажи кож,

⁴¹ См. Эвлия Челеби, т. I, стр. 614.

⁴² См. там же, стр. 593.

о чем свидетельствует один из султанских указов XVII века⁴³. Торговый капитал в этой области приобрел монопольное право. Торговцы кожами, пользуясь этим правом, опираясь на цеховые привилегии, всячески сопротивлялись вмешательству в область их торговли других купцов⁴⁴. Из султанского указа явствует, что в кожевном производстве Стамбула существовали крупные мастерские, приближавшиеся по своим основным признакам к предприятиям мануфактурного типа. Работавшие в кожевнных мастерских работники были лишены средств производства. По словам Эвлия Челеби, они набирались из преступников, бежавших во избежание судебной кары на работу к кожевникам, которые их не выдавали судебным властям, но зато закрепляли на всю жизнь к работе в данной мастерской.

Источники говорят о наличии в Стамбуле других крупных мастерских. Наиболее крупными из них были портняжная мастерская, в которой было занято 500 человек, монетный двор с более чем сотней работников, султанская мастерская и мастерская по изготовлению простокваши, в которых работало по 100 человек, пушечная мастерская, пороховая мастерская и ряд других.

Цеховой строй, существовавший в Стамбуле, наложил свой отпечаток на всю общественную жизнь города. В цеховые организации были объединены не только ремесленники и торговцы, но и целый ряд других профессиональных групп, которые хотя и не имели непосредственного отношения к городскому хозяйству, но тем не менее являлись важными и необходимыми элементами, обслуживающими или культурные, или даже религиозные потребности городского населения. Иначе говоря, почти все мужское население города и его окрестностей, занятое той или иной деятельностью, было объединено по профессиональному признаку в самостоятельные организации, структура которых, несмотря на всю разницу сферы их деятельности, была одинаково-цеховой. Эвлия Челеби каждую отдельную профессиональную группу обозначает термином «эснаф» (множественное число арабского слова *صنف*, которое обозначает «класс—род—сорт»). Слово «эснаф» в турецком языке давно приобрело свое основное значение в качестве термина, выражающего понятие цеха.

Каждый эснаф имел свою уставную грамоту, так называемую футтувет-наме. (*قوتولنامه*)

В футтувет-наме, обычно в форме ответов и вопросов, излагался целый ряд практических советов, нравственных наставлений и правил поведения. И все это было облечено в религиозную

⁴³ См. Nurl, стр. 671.

⁴⁴ См. там же, стр. 570.

форму и обосновано религиозными преданиями. Именно подобным введением начинается излагаемая Эвлия Челеби цеховая грамота. В начале рассказывается, в последовательном порядке, каким образом Муххамед получил посвящение от бога через Гавриила, и как он, в свою очередь, посвятил своих последователей в мусульманскую веру. Затем он переходит к рассказу о том, как и почему происходит обряд посвящения в цеховых и религиозных общинах: «У людей, стремящихся к правому пути, и у людей закона имеются свои законы, правила и вопросы. Тот, кто не способен ответить на эти вопросы, оскверняет свой путь и свои вопросы и принципы. Если же он будет иметь заработок, то его заработок будет недозволенный. Человек общины является любящим старцев, а себялюбец является глупцом. Короче говоря, путь, принципы и знания всех цехов, людей закона, людей, стремящихся к познанию, людей, стремящихся к истине — восходят к пророку, а от него через Гавриила достигают бога. Принципы посланника божьего состоит в том, что когда кто-либо вступает в общину, то все старейшины, собравшись в одно место и заготовив то или иное количество пирога согласия, в присутствии всех собравшихся на площади дружбы (во время беседы) задают кандидату (ученику, подлежащему посвящению, испытующие вопросы, т. е. вопросы о его пути и принципах. Если он ответит на эти вопросы, представит какую-либо сделанную им вещь собственного изобретения или произнесет ряд молитв (в тексте перечисляются названия молитв) наизусть, одним словом, если представит подтверждение об обладании глубокими познаниями в области избранного пути, то все старейшины признают его достойным быть владельцем шкуры. Если же окажется недостойным, то все старцы, говоря правду, оставляют его в прежнем положении на тысячу и один день у его мудрого и добродетельного руководителя, чтобы (кандидат) у него закончил свою службу... пока не станет настоящим мастером.

Рассказ о том, каким образом приводят кандидата на площадь дружбы. Сначала накиб той общины (в которую посвящается кандидат) взяв левой рукой правую руку ученика и проведя его мимо присутствующих «любленных» подводит к восседающим на ковриках старцам и говорит: «Мир вам, люди закона». Старцы же отвечают «мир вам, люди, стремящиеся к правому пути, познанию и истине», совершают четырехкратные поклоны на четыре стороны. Затем ученик говоря «Во имя бога милосердного, милосердного» и кладя правую руку на узел пояса у пупка, который (узел) находится под концом шеда, говорит: «Мир тебе, познавший бога» и отступает назад; доходя до входа (до ворот), отвешивает четырехкратные поклоны — на четыре стороны и снова останавливается. Все присутствующие собрания старцев гово-

рят: «Мир тебе, ищущий знания и мир тебе, познавший бога». Ученик вместе с находящимися с его правой стороны накибами, а с левой — чаушами или призраниками, выступает на середину и там представляется результат его знаний. Если нравятся присутствующим, то они все в один голос кричат: «Эту личность признаем заслуживающим шкуры. С благословения бога он достоин, достоин (ее)». Затем читают фатиха (فاتحه) Старцы, возвеличивая бога, говорят: «Велик бог, велик бог», упоминают ради четырех влюбленных (халифов) (چاره ناز عشيقه) слова: «Да будет молитва и мир тебе, о посланник божий. Молитва и мир на тебе, о господин посланников и мир на посланниках».

Затем накиб упоминает четырех باصفای (халифов), мучеников Кербелы и двенадцать имамов и по одному перечисляя руководителей 170 орденов, радуется их души. После этого ученика передают мастеру. Мастер же этого ученика, являющегося его духовным сыном, снова выводит на площадь, обвязывает его своим шеддом и отдает ему свой посох. Затем, прикладывая свою правую руку к его правой руке таким образом, чтобы большие пальцы оставались снаружи, они произносят клятву и обет. После этого один из присутствующих читает священное изречение: «Подлинно, те, которые присягают тебе — присягают богу» и заканчивает фатихом. (Первая сура корана). Затем старец в присутствии собравшихся дает ученику следующее наставление: «О, сын. Прежде всего, не заирай на запретное. Не лги, не ешь запретного, не одевай запретного, не пей запретного, не изменяй хлебосольтву; не относись оскорбительно к старцам, давшим тебе права заработка, считайся со старшими, не ходи перед старшими. Будь терпелив, будь вынослив (воздержанным). Не простирай руки (за недостижимым) к месту, куда ты ничего не клал; не обманывай доверия; довольствуйся малым». Затем говоря еще целый ряд подобных наставлений, берет кандидата за ухо и дает ему подзатыльник, чтобы он усвоил эти слова, и говорит: «Эй, сын! Не будь беспечным, будь бдительным. День имеет вечер, может настать черный день». Заканчивая этим речь, затем произносит фатиху.

«Кроме того, шедда, которым мастер опоясал ученика, существует еще и другой шедд, вида передника из шелка, полотна или шерсти, который мастер завязывает под правую подмышку ученика в форме меча, амулета или лука. Среди народа каждая из этих форм имеет свое значение. Это делается для того, чтобы всякий видящий ученика знал, что он стал любящим старца (старцелюбцем). После того как ученик опоясывается этими поясами, все присутствующие говорят в один голос: «Иди, господь тебе в помощь, да будет счастливой твоя шкура, а дела твои будут тебе дозволенными» и произносят благословляющую молитву. Тот-

час же тот послушный ученик во имя бога, почтительно поцеловав руки гостей и старцев других орденов, шейха, накиба и модельшиков, остальных кетхуда и старцев, отступает с покорностью к воротам доспитания. Затем произносится прощальная фатиха, ученик отправляется на кухню и приносит старцам приготовленный там пирог. Такова была форма посвящения, которую я получил от своих учителей. Таково же футуввет-наме пророка. Таким образом, посвященный находит благополучие в жизни и прощение грехов (?)»⁴².

Вышеприведенный текст не является грамотой какого-либо определенного ордена или цеха, а представляет собою нечто типическое, именно образец, передающий суть всякой грамоты, независимо от того, служила ли она для посвящения в цех или в дервишеский орден. В качестве доказательства достаточно сослаться на то место, где говорится об испытании новичков. Каждый из них должен был представить «подтверждение об обладании глубокими познаниями в области избранного им пути», в этом путем мог быть и религиозный орден и цех определенной профессии. Если при вступлении на первый путь надо было иметь глубокие познания в области дервишеских учений, то при избрании второго следовало быть совершенным мастером.

Каждый «правоверный мусульманин» должен был избрать свой путь жизни, а сделав это, обязательно состоять в какой-либо общине, ибо «человек общины является любящим старцев», иначе говоря, пользуется их защитой и покровительством, а «себялюбец является глупцом», ибо он лишается всех преимуществ коллективной организации; а работа его будет «харамом», т. е. недопустимой и нечистой. В условиях феодальной жизни, где над всеми проявлениями человеческого бытия тяготели религиозные догмы, составлявшие господствующее мировоззрение, эти требования приобретали силу нравственного закона, подчинявшего своим принципам всю частную и общественную жизнь человека. Сама государственная власть, черпавшая идеологические средства, воздействия в отношении подчиненных именно из религии, руководствовавшаяся в своей политике и судопроизводстве именно религиозными догмами шариата, превращала эти нравственные законы в государственные, которые опирались уже не на страх ответственности перед богом в будущей жизни, а на силу государственного аппарата.

Иначе говоря, всякий мужчина должен был посвятить себя или служению богу или какому-либо другому общественно-полезному занятию.

Христианские цеховые организации Турции также находились под религиозным влиянием. Для христианских цехов Турции, в

⁴² Эвлия Челеби, т. I, стр. 495, сл.

частности армянских цехов Эрзурума XVIII века, как утверждает Егизаров, «слова Спасителя, апостолов, изречения пророков, постановления отцов церкви являлись источником, откуда цеховое право... черпало морально-правовые начала, лежавшие в основе всего Корпоративного устройства»⁴⁵.

Несмотря на эту религиозную оболочку, цеховые организации были по преимуществу экономическими организациями, предназначенными прежде всего для охраны профессиональных интересов объединяемых ими членов.

Из некоторых правил и наставлений, содержащихся в уставных грамотах, с очевидностью вытекает, что последние были орудием в руках мастеров и должностных лиц цехов для сохранения покорности и послушания учеников и подмастерьев. В грамоте Эвлия Челеби, наряду с общими правилами, говорится: «считайся со старшими», «не относись оскорбительно к старшам»⁴⁷ и т. д.

Представление образцовой работы и покорность мастерам по существу были основными требованиями для вступления в цех.

* * *

Эвлия Челеби в своем труде дает перечень цеховых должностных лиц таких, как накйбы (تقیب), пиры (پیر), шейхи (شیخ), кетхуды (کتخوده), ага (آغا), нигитбашы (نیگیتباشی), чауши (چاوش). Среди этих должностных лиц наиболее влиятельным был шейх. Например, в Эрзуруме, где почти все эснафы имели своих шейхов или шейхустасы, они являлись высшим должностным лицом ремесленных цехов, к которому обычно обращались, как к решающей инстанции в самых крайних случаях, когда сами цехи не могли урегулировать собственными силами того или иного дела. Решение шейха в таких случаях бывало окончательным. Шейхи в городах Турции по существу выполняли функции старшины. Такую же роль старшины в Стамбуле сыграли кетхуды, или кахья. В XVIII—XIX вв. роль старшины перешла исключительно в руки кетхуды, и роль шейха сводилась к выполнению главным образом обрядо-религиозных обязанностей, т. е. цех одновременно являлся и религиозным братством, и экономической организацией.

В качестве религиозной главы цеха шейх пользовался большими правами, чем старшина — кетхуда. Это особенно ясно можно видеть на примере Эрзурума. Там армянские и турецкие цеха имели отдельных старейшин (устабаши). В большинстве случаев старшина турок одновременно бывал шейхом всего данного ремесла.

⁴⁵ Егизаров. Городские цехи Закавказья (ЗКОРП), т. XIV, вып. 2, стр. XXXV.

⁴⁷ Эвлия Челеби, т. I, стр. 513.

Таким образом, шефх в Турции был высшей судебной инстанцией и духовной главой цеха, в то время как кетхуда—кадия—устабаши был старшиной, обязанностью которого была деятельность в сфере хозяйственных отношений цехов. Цеховые органы в лице цехового старшины в XVII веке играли важную роль в сфере производства и торговли. Можно без преувеличения утверждать, что основным регулятором рыночных отношений выступал кетхуда—цеховой старшина. Он контролировал качество изделий и регулировал как покупку сырья, так и продажу ввозимых в Стамбул готовых изделий. Поэтому в большинстве султанских указов, где речь идет об этих операциях, предписывается производить их при посредстве кетхуда.

Из султанского указа от 1005 г. хиджры (1696 г.) известно, что продукты из говядины должны были продаваться в определенном для этого месте—около Адрианопольских ворот—и обязательно при посредничестве кетхуда. В противном случае указ предписывал отобрать продукты и наказать тех, кто не подчиняется этим правилам⁴⁸.

О том, что привозившееся в Стамбул сырье распределялось между цехами посредством кетхуда, мы узнаем из указа о топливе для черепичников и других заинтересованных цехов. Указ предписывает, чтобы древесина, привозимая на базары, «продавалась при посредстве кетхуда и не продавалась никому другому, пока не примут ее в нужном количестве черепичники»⁴⁹. В этом указе не говорится, старшина какого цеха имеется в виду. Но исходя из того, что преимущественное право покупки данного топлива имели черепичники, можно предположить, что речь идет именно о старшине последних.

При распределении прибывших в Стамбул товаров учитывались интересы не только самих торговцев и ремесленников, но и потребности султанского двора, для которого также выделялась необходимая доля нужных товаров. Это выделение также производил старшина того цеха, к сфере деятельности которого относился данный вид товара. Об этом свидетельствует указ от 1018 г. (1609 г.), адресованный эфенди Стамбула, где говорится: «Из мускуса, амбры, привозимых купцами в Стамбул, старшина продавцов мускуса (miskici başı) всегда закупал для меня необходимое количество по их стоимости. Несмотря на то, что у него на это имелся мой высочайший указ, в настоящее время, по имеющимся сведениям, купцы расходуют и распространяют (эти благовония) в противоречии с моим высочайшим указом. Поэтому приказываю: по получении сего, позаботься сам лично и затоварь необходимое. Сделай предупреждение и вторичное напоминание

⁴⁸ См. А. Refik, *Onbirinci asrda İstanbul hayatı*, s. 22, hüküm 45.

⁴⁹ См. там же, ук. 13, стр. 7.

о том, чтобы старшина продавцов мускуса присутствовал и не позволял бы распределения привозимого в Стамбул мускуса»⁵⁰.

Такого же характера указ от 1001 г. (1592), предписывавший Кади Изника обязать кетхуда ремесленников, изготавливавших изделия, не позволять их продажу до тех пор, пока ими не будут снабжены в необходимом количестве казенные постройки Стамбула⁵¹.

В султанских указах, где определяются функции кетхуда, упоминается, что каждый из кетхуда имеет своего помощника — игитбаши. О нем же упоминает не раз Эвлия Челеби, но так же, как и в отношении других должностных лиц, не рассказывает об их обязанностях. Термин «игитбаши» встречается в ряде документов, из которых известно, что если он в XVII в. официально и не считался помощником кетхуда, то, во всяком случае, по своим функциям заслуживал этого названия. В Эрзруме и в городах Закавказья игитбаши выполнял все судебные и административные постановления цеха, а также непосредственные распоряжения старшины. Он, таким образом, являлся как бы исполнительным лицом. А в Стамбуле, по всей вероятности, игитбаши обладали большими правами, чем в указанных выше городах. Так, например, в указе от 1001 г. (1592) на игитбаши возлагается обязанность возглавлять назначенных на постройку султанского замка⁵². В другом указе, от 1008 г. (1599) предписывается кади Стамбула принять меры к тому, чтобы привозимые в Стамбул льняные и хлопчатобумажные ткани распределялись между торговцами посредством кетхуда и игитбаши⁵³. Что касается накибов то, по всей вероятности, они являлись заместителями шейхов, подобно тому, как игитбаши по существу были заместителями кетхуда.

Из футувет-наме Эвлия Челеби ясно, что в Стамбуле роль накиба сводилась к руководству церемониями. Можно предполагать, что накиб, являвшийся помощником шейха, выполнял, подобно последнему, религиозно-обрядовые функции, имея большой вес в цеховой жизни именно в этой области.

В торгово-ремесленных цехах Стамбула последнюю ступень на иерархической лестнице должностных лиц занимали так называемые чауши, выполнявшие должность рассыльных.

Кроме перечисленных должностей, у Эвлия Челеби упоминаются также пиры и ага. Последние являлись почетными членами цехов, старшинами в определенной части внутри цеха. В отношении своего ряда они выполняли те же самые функции (т. е. разрешали споры среди ремесленников, получали от старшины при-

⁵⁰ А. Refik, On birtinci asrda Istanbul hayatı, ук. 71, стр. 37.

⁵¹ Там же, ук. 9, стр. 5.

⁵² Там же, ук. 10, стр. 5—6.

⁵³ См. там же, ук. 77, стр. 40.

ходящие на долю их ряда товары и распределяли их среди мастеров), что и старшинам в отношении всего цеха. Таким образом, ага являлись как бы уполномоченными старшинами для определенного торгово-ремесленного ряда.

Что же касается пироз, то они хотя и имели большой вес в цеховой жизни, но лишь условно могут быть зачислены в число должностных лиц цехов. По своему прямому значению персидское слово «пир» (پير), означающее «старец», соответствует арабскому слову «ихтияр» (اختيار), которое в своей турецкой модификации имеет то же значение старца, старика, что и пир. Иначе говоря, пиры, или ихтиары, были старейшинами цеха, составлявшимися из наиболее старых и почетных мастеров. Из футуветнаме Эвлия Челеби ясно вырисовывается та роль, которую они играли в цеховых собраниях. При приеме нового члена решающее слово принадлежало им. Эвлия Челеби говорит, что они свое решение высказывали в один голос⁵⁴. Из этого замечания вытекает, что решение совета старейшин должно было быть единогласным, как это было в европейских цехах. Так как на цеховых собраниях решались не только вопросы о приеме новых членов, но и целый ряд других, то естественно допустить, что и в их обсуждениях решающее слово оставалось за старейшинами.

Должностные лица цехов или выбирались, или назначались властями. Но избранные также должны были быть утверждены властями — факт, который лишней раз утверждает зависимость цеха от султанского двора. Судя по указам XVII в., выборы кетхуды и игитбаши цехов, как общее правило, производились самими цехами, но должны были утверждаться со стороны властей. Так, например, указом 1074 г. (1664) утверждается в своей должности старшина лудильщиков, избранный и представленный на утверждение цехом.

Другим указом того же года, некий Омар утверждается в должности игитбаши цеха свечников, который был избран самим цехом⁵⁵.

Назначение старшины со стороны властей практиковалось чаще всего в тех отраслях ремесленного производства, которые представлялись в данный момент особенно важными с государственной точки зрения. В указе 981 г. (1573) предписывается Кадю Стамбула назначить над ремесленниками, изготавливающими золоченые листья и нарушающими установленные размеры листьев. Кетхуду и игитбаши из числа дворцовых живописцев⁵⁶. Во втором указе от 999 г. (1591) снова дается такое же предписание.

⁵⁴ См. Nurl, стр. 554.

⁵⁵ См. там же, стр. 574.

⁵⁶ احمد رفيق، اوثقى اصيرنره استانبول حياتى ук. 16, стр. 155—156.

причем на этот раз контроль усиливается тем, что, кроме кетху-ды, назначается также специальный контролер, в качестве которого был избран глава дворцовых живописцев⁵⁷.

С точки зрения внутренней организации цехов большое значение имеет вопрос национального состава должностных лиц в тех цехах, где ремесленники состояли из мусульман и христиан. По мнению Османа Нури, в таких случаях старшина выбирался из мусульман. Со времени же, когда немусульмане выделались в самостоятельные цеха, то они сперва приобрели право выбора собственного игитбаши, а затем и старшины⁵⁸. Но документ от 1067 г. (1657) опровергает мнение О. Нури.

Султанский указ гласит:

«Приказ кади Стамбула.

Находящиеся около Безаристана, в Стамбуле, шапочники-мусульмане заявили моему счастливому Двору (следующее): Так как издревле в шапочном ремесле мусульман было мало, а неверных больше и они были многочисленнее, то старшина (кетхуда) ремесла был обычно из числа неверных. Но в виду того, что в настоящее время (количество мусульман в нашем ремесле увеличилось и стало больше, и в виду того, что нахождение в подчинении старшины происходящего из среды неверных нетерпимо (с точки зрения) священного ислама, то была издана священная фетва шейх-уль-ислама и высочайший ферман о том, чтобы старшиной нашего ремесла был бы назначен кто-либо из занятых в нем мусульман, а должность старшины из неверных была бы отменена. На основании этого старшиной был назначен из их (мусульман) среды некий по имени Юсуф, а должность старшины из неверных была отменена, о чем со стороны шерри был выдан хюджет-и-шерри (священное свидетельство). Несмотря на это, возникли... распри и споры, и неверные, не удовлетворившись и заявив, что в противовес тем хюджет-и-шерри и священной фетве у них имеется высочайший указ и на основании его хюджет-и-шерри назначили также из неверных одного старшину. Известив о том, что существование двух старшин в одном ремесле противоречит древним обычаям, они (мусульмане) просили моего высочайшего указа относительно того, чтобы старшина неверных был бы снят и в согласии со священной фетвой и с хюджет-и-шерри был бы один старшина и именно из мусульман»⁵⁹.

⁵⁷ Там же, ук. 59, стр. 190—191.

⁵⁸ О. Нури, ук. соч., стр. 570.

⁵⁹ A. Refik, Hier on birinci asırda İstanbul hayatı, ук. 102, стр. 55.

Как было отмечено, все мужское население Стамбула должно было состоять в той или иной организации, потому что каждая из них в области своей деятельности давала свои исключительные права и привилегии. Быть членом организации означало, по существу, приобретение гражданских прав. По этой же причине наиболее страшным наказанием для всякого ремесленника было его исключение из состава цеха, означавшее одновременно и изгнание из данного города, т. к. будучи выгнанным из одного цеха, он терял возможность, даже при изменении ремесла, вступить в другой.

Каждый цех, по существу, был монополистом в области своей деятельности, и эта монополия поддерживалась со стороны государственной власти и, таким образом, приобретала значение привилегии.

Система цеховых монополий нашла свое яркое отражение в законодательстве и в отдельных постановлениях XVII в., касающихся ремесленного производства и связанной с ним торговли. В основном цеховая монополия имела двоякий характер. С одной стороны, она выражалась в исключительном праве данного цеха производить и сбывать определенный вид изделий, а с другой — в преимущественном праве пользоваться необходимым для данного производства сырьем. Примером первого рода может служить указ 1018 г. (1609), изданный по жалобе цеха уксусников и адресованный кади Стамбула. Указ этот гласит: «Моему счастливому двору прислали заявление о том, что цех уксусников Стамбула обратился в меджлис-и-шерифе (с жалобой на то, что) издавна производство уксуса было исключительной специальностью вышеупомянутого цеха и никто другой не мог заниматься уксусничеством. Вышеупомянутый (цех) торгуя, выполнял существующие военные и другие повинности (orducu hımayun ve sair tekâlifı). Несмотря на это, некоторые лица из цехов карамельщиков, бакалейщиков, изготавливающих халву..., в противоречие с существующими правилами, также производят и продают уксус. Они уклонялись от выполнения установленного моего военного и других повинностей под тем предлогом, что мы-де не уксусники, не оказываем помощи и наносим ущерб (группе) уксусников. Ввиду того, что они (уксусники) заявили просьбу о выдаче им моего высочайшего указа (hüküm — i şerif) относительно того, чтобы военные и другие повинности взимались и с тех, кто производит уксус, таким образом (т. е. без права на то) или же, чтобы производство и торговлю уксусом, являющимися, по существующим истарихи правилам, исключительной специальностью уксусников, закрепить за уксусниками и запретить другим производителям, то приказываю: по получении сего, ты должен незамедлительно позаботиться об этом. Рассмотря, если (действительно) в упомянутом городе производ-

ство и торговля уксусом истари является исключительной специальностью цеха уксусников, а карамельщики, бакалейщики и изготавливающие халву в противоречии с существующими правилами производят и торгуют уксусом, то прикажи всем указанным цехам принять участие в выполнении военных и других повинностей и не позволяй уклоняться от них под разными предлогами. Так что, если они, упорствуя, не окажут помощи и содействия в выполнении военных и других повинностей, то отныне ты не позволяй никому из других (подразумевается — цехов) производить уксус вопреки обычаю, запрети и изгони. Запиши и представь имена и приметы противодействующих моему приказу, чтобы (в отношении их) действовать согласно моему приказу, который будет издан после 1018 г. (1609)»⁶⁰.

Таким образом, этот указ показывает, что как производство, так и продажа отдельных товаров, составляли исключительное право соответствующих цехов: цех уксусников, разумеется, не является исключением. В другом указе от 1115 г. (1703) говорится: «Находящиеся в городе Стамбуле пекари чистого и простого хлеба явились к моему высокому двору (и заявили), что находящиеся в вышеуказанном городе пироженщики, которые истари делали пироги, халка, а иногда сухари, и вовсе не пекли хлеба (теперь) в противоречии с прошлым, выпекая двойные и четверные хлеба, стали причиной закрытия хлебопекарни и недостатка прибылей в них. Согласно имеющемуся у них хиджет-и-шерийе пироженщикам запрещалось печение хлеба и разрешалось, в согласии с прошлым, выпекать только пироги и иногда сухари. На основании этого был издан мой высочайший указ..., который устанавливал запрет и законный порядок. (Однако) они все еще не удовлетворяясь (этим), просят моего султанского указа о запрещении их (пироженщиков) насильно, в соответствии с изложенным хиджет-и-шерийе и моим (прежним) высочайшим указом). Предписывается, чтобы ты, вышеупомянутый везирь и вышеупомянутый мезлана, установили законный порядок...»⁶¹.

Экономическая борьба между цехами, как уже указывалось, не ограничивалась сферой производства и сбыта готовых изделий. Она происходила также и в области приобретения сырья, причем и здесь господствовала (в некоторых отраслях производства, во всяком случае), та же самая система монополий. Ярким примером для характеристики последней может служить султанский указ 1013 г. хиджры (1605 г.), адресованный кади Стамбула. Он гласит: «Представитель цеха свечников-неверных, явившись, заявил, что с древних времен свечье и коровье сало, добывавшееся в бойнях Едикюле, сдавалось им, а они, делая свечи, про-

⁶⁰ A. Refik, Nic. on birinci asırda İstanbul hayatı, ук. 86, стр. 45

⁶¹ A. Refik, Nic. on ikinci asırda İstanbul hayatı, ук. 58, стр. 37

давали их по установленной таксе янычарам моей Высокой Порты и другим (лицам). Так как никто извне не покупал сала и не делал свеч, то в Стамбуле никогда не бывало недостатка в свечах. Затем известил о возникшей большой нужде в свечах, сдаваемых различными путями бойням и городу. Они просят утверждения в настоящее время выданного им в царствование моего покойного отца султана Мехмед Хакана, высочайшего указа о том, чтобы сало для свеч, добываемое, как в бойнях, так и вне их, в соответствии с вышеизложенным способом, сдавалось бы свечникам-христианам и не давалось бы никому извне, а сало, находящее не у свечников, отбиралось бы от них и они были бы подвергнуты наказанию. Ввиду этого приказываю: по получении сего рассмотри, если при моем вышеупомянутом покойном отце действительно был выдан относительно изложенного способа высочайший указ, то согласно этому и действуй. 1013»⁸².

Надо отметить, что как бы зорко не охранялись цеховые привилегии и монополии, как бы жестоко не преследовались их нарушители, все же они постоянно нарушались. Особенно сильных противников против себя система монополий нашла в лице янычар и войск других видов армии, которые, не удовлетворившись государственным содержанием, с конца XVI века массовым образом начали заниматься ремеслами и торговлей. В свою очередь, ремесленники и торговцы, чтобы не быть подведомственными городским властям, начали записываться в янычары. По словам Кочибей Гемюрджинского, «ко всякой корпорации примешались неизвестного закона и религии горожане, турки, цыгане, персиане, лазы, бродяги, погонщики мулов, верблюжьи вожаки, дятлы, разбойники, мошенники и другие разного рода люди»⁸³.

Выше было отмечено, что государственные органы всячески поддерживали цеховые организации в их привилегиях и монополиях. Во всех тех случаях, когда один цех вторгался в сферу производства или торговли другого цеха, и когда они не могли силой и авторитетом цеховых учреждений урегулировать широко и мирно происходящую на этой почве борьбу, то они всегда обращались к государственным органам для восстановления нарушенных прав. Было бы, конечно, наивным думать, что государственная власть в случае конфликтов между цехами выступала в роли беспристрастного судьи, восстанавливавшего поправные права и устанавливавшего истину и справедливость. На самом деле, если цеха имели возможность оказания давления на государственную власть, а последняя была вынуждена подчиниться им в своих мероприятиях, то

⁸² А. Refik, Нис. on birinci asirda Istanbul hayati, ук. 58, стр. 28—29.

⁸³ В. Д. Смирнов. Кочибей Гемюрджинский и другие. Османские писатели XVII в. о причинах упадка Турции, СПб., 1878, стр. 135—136.

здесь основное значение имели вовсе не древние традиции, на которые так часто в султанских указах ссылались и которые восставали в качестве законных норм справедливости и истины, а более реальные и экономически обоснованные причины, среди которых наиболее важное значение имела зависимость государственной власти от ремесленного производства, изделия которых она получала в форме той или иной повинности.

Все торгово-ремесленные цеха Стамбула обязаны были выполнять по отношению к государству целый ряд повинностей и выплачивать разнообразные подати как в натуральной, так и в денежной форме. Без преувеличения можно утверждать, что каждый вид товара, а следовательно, и каждый вид ремесла и торговли подвергались обложению особым налогом⁶⁴.

Одной из наиболее тяжелых форм повинностей было выделение ремесленников на нужды действующей армии. Турецкие правящие круги этим стремились, с одной стороны, обеспечить снабжение армии необходимыми товарами, а с другой — не предоставлять войскам повода заниматься торговлей или ремеслом.

В случае необходимости ремесленники цеха выставляли огромное количество лиц для обслуживания лагеря. По преувеличенными данным Эвлия Челеби, кожевники Едяжуле выставляли 5000 человек⁶⁵. Помимо этого, торгово-ремесленные цеха выполняли еще целый ряд других повинностей. О некоторых из них можно составить представление по указу 1018 г. (1619), в котором изложена жалоба ремесленников Скутари о незаконном взимании с них ряда повинностей⁶⁶.

Не менее обременительной повинностью для ремесленников были те подарки, которые они обязаны были делать султану во время различных торжеств, о которых так часто свидетельствуют источники.

Таким образом, защита со стороны государства, монопольные права и привилегии слишком дорого обходились цеховым организациям. Ведь цех не был неким отвлеченным понятием, а являлся организацией живых производителей, для которых каждая форма подати, каждая повинность означала степень эксплуатации со стороны класса феодалов Турции. Всякая монополия или привилегия какого-либо цеха, поддерживаемая и охраняемая государственными органами, имела своей обратной стороной обязанность или повинность данного цеха по отношению к государственной власти.

⁶⁴ О налогах, взимаемых от торговли и городского населения. См. Эвлия Челеби, т. I, стр. 391. O. L. Barkan, XV ve XVI inçir asırlarda osmanlı İmparatorluğunda zırai ekonominin hukuki ve mali esasları, kanunlar.

⁶⁵ См. Эвлия Челеби, там же.

⁶⁶ A. Refik, Hierî on birinci asırda İstanbul hayatı, ук. 68, стр. 35—36.

Вмешательство государственных органов в сферу производства и торговли преследовало не только фискальные цели, но и стремление подчинить все производство военной бюрократии. Была разработана целая система регламентаций, включавших в себе принудительную таксацию цен; контроль над качеством производимых изделий ремесла, строгий надзор за правильностью мер и весов; регулирование торговой прибыли; запрещение заниматься в определенных частях города ремеслами, распространяющими грязь, зловоние и т. д. О системе государственной регламентации торгово-ремесленной жизни в Стамбуле дает яркое представление один законодательный документ, по одним данным, относящийся к эпохе Сулеймана Кануни, а по другим — кодифицированный при Ахмеди I. Текст документа переведен на немецкий язык И. Хаммером⁸⁷.

Это государственное постановление до мелочей регламентировало условия торговли и производства целого ряда отраслей ремесленного производства, хотя и не охватывало все стороны производства и торговли. В этом постановлении отсутствует такая важная сторона государственной регламентации, как, например, установление определенных форм и размеров ремесленных изделий, именно той стороны, которая была особенно стеснительной для развития ремесленного производства.

Другой формой регламентации, также не нашедшей своего отражения в указанном постановлении, было принудительное распространение товаров среди торговцев и ремесленников. Для каждого района Стамбула была установлена определенная часть из поступивших в город товаров. Независимо от того, нуждались или нет в нем в этой части города, торговцы и ремесленники обязаны были его брать. Об этом свидетельствует следующий султанский указ от 1018 г. (1609 г.), который гласит: Находящиеся в городе Стамбуле бакалейщики заявили моему счастливому двору следующее: привозимое в упомянутый город продовольствие издревле делилось на пять частей, из которых посредством базарбаши 3 части распределялись среди бакалейщиков Стамбула, а 2 части — среди бакалейщиков Галаты, Скутари и Эюба. Когда бывало необходимо среди бакалеев распределить предметы из казенных продуктов, не имевшие сбыта, то бакален Стамбула, по старому обычаю, без колебания, брали приходящую на их долю 3 части и не оказывали никакого сопротивления. Но большинство бакалеев Галаты, Скутари и Эюба не брали относящиеся к ним две части. Когда стало известно об их отказе и противодействии, то был выдан мой высочайший указ о том, чтобы они также, согласно

⁸⁷ J. Hammer, Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, Wien 1812, стр. 154—155.

обычаю, распределяли среди своих относящиеся к ним части и чтобы им не было позволено уклоняться, отказываться. Приказываю, по получении сего, согласно моему священному ферману, позаботиться о том, чтобы все казенные продукты были разложены на всех бакалеев для распределения среди них, чтобы незамедлительно, согласно старому обычаю (правилу), из пяти частей, после того, как 3 части возьмут стамбульские бакалеи, 2 части также были распределены среди бакалеев Галаты, Скутари и Эюба. Не позволяй никому брать меньше и отказываться»⁹⁸.

Этот указ показывает, что государство в распределении невыгодных для торговцев товаров, как и в большей части своих мероприятий, применяло открытое принуждение, для осуществления которого имелся действенный аппарат — базарные эмины, которые нередко строго наказывали нарушителей государственного порядка. Существовали разные формы наказания, преследовавшие, в конечном итоге, одну-единственную цель — внеэкономическим принуждением заставить ремесленников Стамбула подчиниться системе цеховых монополий и государственной регламентации, потому что все расширяющийся рынок, рост производительных сил вынуждали ремесленников, торговцев выходить за ее пределы, постепенно ее нарушать.

Государственная регламентация имела пагубные последствия для развития ремесленного производства. В своей экономической политике османское государство руководствовалось прежде всего потребностями и запросами феодального класса и в целях удовлетворения его нужд не думало о перспективе и не только не устраняло препятствий, стоящих на пути развития производства, как это случилось в это время в Европе, но самым варварским способом задерживало развитие производительных сил.

Государственная регламентация, с одной стороны, и система капитуляции, в результате которой турецкий рынок стал доступен торговому капиталу европейских государств — с другой, привели турецкое ремесленное производство к резкому упадку.

⁹⁸ A. Refik, *Hicri on birinci asırda İstanbul hayatı*, т. 74, стр. 38—39.

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԳՈՒՍԻ ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՐՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
XVII ԳՈՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

Ա մ փ ո փ ու մ

Հոգովածում առաջին անգամ արեւելագիտական գրականութիւն մեզ հասուի ուսումնասիրութիւնն են ենթարկված Կ. Պոլսի արհեստագործական արտադրութիւնը XVII դ. առաջին կեսում և այնտեղ գոյութիւն ունեցող համաքրական կազմակերպութիւնները: Աշխատութիւնն հիմքում ընկած են եվրոպացի միսիոներներին, առևտրականներին, զիվանագիտական գործակալներին նոթագրութիւնները, զիտոգութիւնները Օսմանյան կայսրութիւնն ենրքին կյանքի մասին ընդհանրապէս, ու Կ. Պոլսի մասին մասնավորապէս: Հասուի ուշագրութիւնն է գործված XVII դ. թուրք նանապարհորդ և հասարակական գործիչ էվլիա Զելբուս ԵՍԽԱՆՔԻՆԱՄԻՆԱ (քաննապարհորդութիւնն զիրքս) աշխատութիւնն արվյալներին: Աշխատութիւնը գիտական արժեք է ստանում առանձնապէս Ահմեդ Ռեֆեկի կողմից հրատարակված XVII դ. պետական պաշտօնական վավերագրերի (սուլթանական հրամանագրերի) լայն ընդգրկումով:

Աշխատութիւնն մեզ շոշափված են հետևալ առանցքային հարցերը՝ արհեստավորական արտադրութիւնն ընդհանուր վիճակը, Կ. Պոլսի արհեստագործներին ազգային կազմը, արհեստագործական արտադրութիւնն հասարակական-տնտեսական կառուցվածքը, արհեստավորների տեխնիկական զարգացման մակարդակը և արհեստագործական արտադրութիւնն մեզ աշխատանքի բաժանման խնդիրը և այլն: Այնուհետև մանրամասն արված են արհեստներին ու առևտրի համաքրային (համաարհեստավորական) կազմակերպութիւններին պաշտօնական ղեկավար անձանց բնութագրման, համարհեստագործական կազմակերպութիւններին արտոնութիւններին ու մենաշնորհներին, պետական ռեզիմենտի հետ կապված բազմաթիվ խնդիրներ ու հարակից այլ հարցեր:

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ
СООБЩЕНИЯ

ժ. Մ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ՔՅԱԹԻՐ ՉԵԼԵԲԻԻ «ՃԵՂԼԵՔԵ»-Ն, ԵՐԵՄԻԱ ՔՅՈՄՈՒՐՃՏԱՆԻ
«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՄԱՌՕՏ ԴՃ (400) ՏԱՐԻՈՑ ՕՍՄԱՆՑՈՑ
ՔԱԳԱՒՈՐԱՑ»-Ի ԱՂՔՑՈՒՐ

Երևմտա Քյուսուրճյանը (1637—1695) XVII դ. հայ մշակույթի երախտավորներից է՝ Մեզ հասած նրա ստեղծագործական ժառանգությունը ժանրային առումով քաղձազան մի հավաքածու է՝ ողբեր, ներբողներ, գանձեր, հիշատակագրություններ, թղթեր, երկչեղձյան բանաստեղծություններ, աշխարհագրական ու պատմական բնույթի գործեր, թարգմանություններ:

Գրական այս հարուստ ժառանգությունը մեզ է ներկայացնում մի քանի լեզուների ծանոթ, իր հարազատ ժողովրդի հին ու ժամանակակից մասենագրությունը, նրա, ինչպես և թուրքերի պատմությունը քաջատեղյակ Ե. Քյուսուրճյան պատմիչին, բանաստեղծին, մտավորականին ու հասարակական գործիչին, որը, ինչպես նկատել է Վեռն, սկսել է իր մեջ նոր ժամանակների, եվրոպական հասկացողությամբ, գրական նաշակ և պահանջները և որի աստեղծագործությունների մեջ կարելի է փնտրել ազագա հայ առօրյա հրապարակախոսություն բողբոջները¹:

Այս քաղձավաստակ մշակի պատմական ստեղծագործություններից առանձնապես արժեքավոր է «Պատմություն համառօտ ԴՃ (400) տար-

¹ Ե. Քյուսուրճյանի կենսագրության ժառն ժանրամտեսությունները ա՛ն հեռույալ աշխատություններում՝ Լ. Սամակյան, Երևմտա Քյուսուրճյան, Երևան, 1964: Վ. Փարզման, Երևմտա Չելչեի Քեռիւրճեան, «Մտավորւոյ պատմութիւն», Ա, Վիեննա, 1913: Կ. Ալիևան, Երևմտա Չելչեի Քյուսուրճեան, Գեանք ու գործունեութիւնը, Վիեննա, 1933: Ս. Խոսնան, Օրագրութիւն Երևմտա Չելչեի Քեռիւրճեանի, Երուսաղէմ, 1938 և այլն:

² Առ. Հալոց պատմություն, Հատ. 3, Ա գիրք, Երևան, 1969, էջ 358—359:

ւոյ սամանցոց թագաւորաց՝ երկը², որը դեռևս ձեռագիր վիճակում է և Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում ունի № 1675 գրանցումը³: Հիշյալ ձեռագիրը Փյունուրճյանի «Պատմութիւն Համառոտ...»-ի միակ ընդօրինականութիւնն է⁴, կատարված 1731—1732 թթ. Գալիպոլիցի հաշկոյի կողմից: Գրիչ հաշկոն այդ առթիվ ձեռագրի 13ա և 17ա էջերում թողել է երկու հիշատակարան:

Փյունուրճյանը «Պատմութիւն Համառոտ...»-ը սկսել է գրել 1675 թ.⁵ և ավարտել է 1678 թ. Զատիկի տոներին⁶: Այն շարադրված է շափածո և բաղկացած է 1810 քառյակից: Յուրաքանչյուր քառյակ կազմված է երկու խառը՝ 7—8 (15) և 8—8 (16) վանկանի երկառոզերից: Քառյակում որպես կանոն հանգալորվում են երկառոզերը, այսինքն քառյակի զույգ տողերը՝ 2-րդը և 4-րդը: Հազվադեպ են 1-ին, 2-րդ,

² ձեռագիրը երբևէ գրավել է ուսումնասիրողների ուշադրությունը: Լ. Անասյանը «Հայկական ազդուները Քյուզակցիայի մասին գրքի հավելվածում հրատարակել է «Պատմութիւն Համառոտ...»-ի Կ. Պոլսի անվամբ կնարագրող հավածը (37ա—41ա), որպես մի առանձին ուր (Լ. Անասյան, Հայկական ազդուները Քյուզակցիայի մասին, Երևան, 1937, էջ 82—84): Մ. Դուլալյանը շալալիների շարժանը նվիրված իր աշխատանքում «Պատմութիւն Համառոտ...»-ի որոշ էջերի վրա է գիտական շքանշանով մեծ (Մ. Դուլալյան, Քառյակների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Յամանյան կայսրության մեջ, Երևան, 1958, էջ 183, 185): Լ. Մանակյանը զետեղել է Ծ. Փյունուրճյանի պատմության գրական ու դեղաբժշկական արձանները (Լ. Մանակյան, Երեմիա Փյունուրճյան, էջ 45—51):

³ ձեռագիրը իր 227 թերթերում («Պատմութիւն Համառոտ...»-ը 2ա—174ա էջերում է) բովանդակում է նաև Փյունուրճյանի «Պատմութիւն Սասնազույս», սկսյ իմ բան հրէկ կերպ Փշալիճն գործերը, Փյունուրճյանի կերոր՝ Կոմիտասի, հիշատակարանը՝ գրված 1697 թ., ու հայտատու թուրքերին մի վիճակագրուր:

⁴ «Պատմութիւն Համառոտ...»-ի Հեղինակային ինքնագիրը կորել է: Լ. Մանակյանը Քյուզակցաբար որպես նրա երկրորդ արևակ է հիշատակել Ս. Սյուրմեյանի ձեռագրացուցակից № 14 ձեռագրի «Պատմութիւն ամաննեան թագաւորաց՝ յարիտում Հաճի հուլիս կուլում Քնաթիւ Զէլ(պիճե)ս գործը (տես Լ. Մանակյան, նշվ. աշխ., էջ 46, 187): Սակայն հիշյալ երկը, ինչպես խորագրին է լուրում և Սյուրմեյանի ձեռագրացուցակում բերված գրչի հիշատակարանն է հաստատում, 1711 զ. թուրք պատմագիր Քյաթիբ Զէլերիի «Թուֆիթիլի» իւ թիւար ֆի լիսար իւ պուհար (Ընծայ մեծմեծաց յորում են ծանուցմուկը ծովոց) աշխատութիւնն է, որը 1765 թ. Երուսաղեմի Հակոբյանի վանքի միայն Նովաննեան վրդ. Կեսարացիի հայտատուի է փոխարկել այն մեղանց դերին լիցի ընթերցումն (տե՛ս ն. նշվ. Պալարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց որոց Յակոբեանց, Երուսաղեմ, հ. 1, № 14, էջ 82—85, Ընծա. Ս. Սյուրմեյան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղեմի Ս. Յակոբեանց վանքի, հատ. 1, № 14, էջ 101—103):

⁵ Են., էջ 171ա:

⁶ Են., էջ 174ա:

4-րդ⁶ և 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ⁷ տողերով հանգավորված քառյակները: Հանգ է կազմում սեպւ զերբայական վերջավորութիւնը:

Պատմութիւն ժամանակագրութիւնը արվում է հայկական և հիշ-րեթի թվարկութիւնը Այսպես. 1. Օսման I-ից մինչև սուլթան Սելիմ I-ի զահակաւութիւնը (1512) գրված է հիշրի թվարկութիւնը (4ա—56ա), 2. Սելիմ I-ից մինչև սուլթան Մուհամմեդ III-ի զահակաւութիւնը տարին (1595)՝ հայկական թվարկութիւնը (56ա—83ա), 3. սուլթան Մուհամմեդ III-ից մինչև սուլթան Մուհամմեդ IV-ի զահակաւութիւնը (1648) հիշրի թվարկութիւնը (83ա—139բ), 4. 1648—1678 թթ. երեսուն տարվա պատմութիւնը՝ հայկական թվարկութիւնը:

Քրոնոլոգիանի Վատմութիւն համառոտ...-ը իր 19 գլուխներում ընդգրկում է օսմանյան 19 սուլթանների՝ Օսման I-ից (XIII դ.) մինչև սուլթան Մուհամմեդ IV-ի (1648—1687 թթ.) զահակաւութիւնը երեսուն-երորդ տարին (1678) հասնող, սմերձ շորս հարիւր ամաց օսմանյան Քուրբիայի պատմութիւնը: Օսման I-ից մինչև 1648 թ. ժամանակաշրջանի պատմութիւնը Քրոնոլոգիանը գրել է հայկական և առավելապես թուրքական սկզբնաղբյուրների օգնութիւնը, իսկ 1648 թ.—1678 թ. երեսուն տարվա պատմութիւնը նա շարագրել է որպես ակնհասեա, նկարագրել է իր տեսածն ու լսածը: Հետևաբար, խնդրո տարակա պատմութիւնը բաժանվում է տարաբժեք երկու ընդհանուր մասերի:

Մենք նպատակ չունենք այստեղ համակողմանիորեն նկարագրել կամ արժեքավորել Վատմութիւն համառոտ...-ը, այլ մեր խնդիրն է մասնակիորեն անգրադառնալ այդ ստեղծագործութիւնը թուրքական սկզբնաղբյուրների հարցին և բացահայտել Քրոնոլոգիանի Չելիքիի բնույթը պատմական գործի հետ Քրոնոլոգիանի Վատմութիւն համառոտ...-ի ունեցած առնչութիւնը:

Քրոնոլոգիանը, ինչպես նշեցինք վերևում, իր երկի առաջին բաժինը շարագրելիս օգտագործել է թուրքական սկզբնաղբյուրներ, սակայն չի վկայակոչել օգտագործված և ոչ մեկ աղբյուր հանվանե: Մերթնդմերթ միայն նա նշում է, որ օգտագործել է թուրքալիզու հեղինակներից՝

Հակիրճ նախիք զորս ի տանկաց
Ըստ կարի իմում եմ թարգմանեալ¹⁰:

⁶ Ձև., էջ 162ա:

⁷ Ձև., էջ 5ա:

⁸ Ձև., էջ 167ա:

Ըզտանկաց վիպօզս հարցի,
Պայազիտիս սուլթան կոչեալ¹¹։

1402 թ. Անկարայի նահատամարտից հետո գերեզարդած սուլթան Քայազից I-ի և հաղթական Լենկ-Քեմուրի միջև հայտնի երկխոսությունը հյուսելիս Փյունուբյանը գրում է՝

Քումայ բարունն զորմէ պատմէ
Ձայլ իմն զգործիսն ոչ է լուեալ։
Պարսիկ տանիկ մարք արարիկ,
Իւրաքանչիւր ըստ ուրոյն այնմ վիպեալ¹²։

Իսկ մեկ այլ առիթով ընթերցողի ներողամտությունը հայցելով, հիշում է՝

Ըզպատմագիրս սրպէս գտի,
Հիրար ըստ իմում շափութեբեալ։
Որ զյանախից փոյթ ոչ կայայ,
Ձայսքան վաստակն իմ դու ընկալ¹³։

Փյունուբյանը մեկ անգամ էլ, թուրքական աղբյուրները նկատի ունենալով, օգտագործել է քրտո ոմանց ասիչ արտահայտությունը¹⁴։

Այսպիսով, վերահիշյալ անկախությունները, պատմություն մեզ եղած հայտտառ թուրքերեն հատվածները՝ տարագիր Ճեմ Սուլթանի նամակը ուղղված եղբորը՝ Քայազից II-ին (42 քառյակ)¹⁵, Եա՛-Աբրասի արշավանքի պատճառով Ստամբուլում բանտարկված նրա պատգամավոր Ահմեդ խանի արտի գանգատը¹⁶, 33ա, 33ա, 95բ, 131բ էջերի թուրքերեն քառյակները, թուրքերեն բաների անսահման առատությունը, ինչպես և ուսումնասիրությունը հաստատում են, որ Փյունուբյանը «Պատմութիւն համառոտ...»-ը գրելիս օգտագործել է մեծ մասամբ թուրքալեզու աղբյուրներ։

Սկզբնաղբյուրների մասին ուղեցույց տեղեկություն է տալիս երկի խորագրին անմիջապես հաջորդող հետևյալ հիշատակությունը. «Հա-

¹¹ Ձև., էջ 12բ։

¹² Ձև., էջ 21ա—21բ։

¹³ Ձև., էջ 33ա։

¹⁴ Ձև., էջ 50բ։

¹⁵ Ձև., էջ 47բ—50բ։

¹⁶ Ձև., էջ 30ա—30բ։

մաստեալ ի սուլթան Օսմանայ մինչև սուլթան Սէլիմ (Սելիմ I, 1512—1520) տաճիկ թուականօք, ի սուլթան Սէլիմէ մինչև ցասուլթան Մուհամէտ (Մուհամմեդ III, 1595—1603) հայոց թուականօք, ի սուլթան Մուհամէտէ մինչև այս սուլթան Մուհամէտիս (Մուհամմեդ IV, 1648—1687 թթ.) Ըսլուսն¹⁷ տաճիկ թուականօք¹⁸, Հիշատակարանի թիւագրանքով՝ քառանիկ թուականօք զրգած մասերի ազբյուրները փնտրեցինք թուրքալեզու պատմական գրականության մէջ, շահայոց թուականօք մասերի ազբյուրները՝ հայկական: Թուրքական ազբյուրների հետ կատարված համեմատությունները հանգեցրին այն փաստին, որ Քյոմուրճյանի «Պատմութիւն համառօտ...»-ի բազմաթիվ թուրքական սկզբնազբյուրներից միում է նաև XVII դ. թուրքական պատմագրության ամենահեղինակավոր ներկայացուցիչ՝ Քյաթիբ Չելեբիի «Յեղլեբե» երկհատոր պատմական երկը¹⁹:

Քյաթիբ Չելեբիի «Յեղլեբե»-ն ամփոփում է 1592—1654 թթ. Թուրքիայի պատմությունը: Նրա առաջին հատորն ընդգրկում է 1592—1621 թթ. ժամանակաշրջանի իրադարձութիւնները և շարագրված է թուրք պատմագիրների Հասան Բեյլագլի, Իրրահիմ Փելեբի և ուրիշների պատմական երկերի հիմքի վրա²⁰. Երկրորդ հատորը ամփոփում է 1621—1654 թթ. պատմությունը, որտեղ հեղինակը նկարագրված իրադարձութիւնների անմիջական մասնակիցն է:

Եվ որպէսզի տեսնենք, թե ինչ աստիճանի սերտութիւն ունեն այս երկու պատմական գործերը, ինչ կերպ, ինչ նշանակով է օգտագործված «Յեղլեբե»-ն Քյոմուրճյանի կողմից «Պատմութիւն համառօտի...» մէջ, գիմենք համեմատվող օրինակներին²¹:

¹⁷ Գաւակուլութիւնը

¹⁸ Տե՛ս., էջ 301

¹⁹ Kâtip Çelebi, Fezleke-i Kâtip Çelebi, İstanbul, mat. Ceride-i Havadis, cilt-1, 1869s, (412s); cilt-2, 1870s, (338s).

²⁰ А. А. Паналян, «Джихан Нума» и «Фезлеке» Кятиба Челеби как источник по истории Армении (XVII в.), Ереван, 1973, стр. 42.

²¹ Քյոմուրճյանը Յեղլեբից օգտվելիս պահպանել է սերմերների և անունների թուրքական ձևերը՝ մէջք նա երկու գործերի կապն ու սերտութիւնն ընդգծելու համար, համապատասխանող տեքստերը թարգմանելիս, պահպանեցինք անունների, բառերի թուրքերեն արտասույտութիւնները՝ ազգասակ ապով զրանց հայերեն թարգմանութիւնը կամ բացատրութիւնը:

Յեզլեքե

Նույն տարվա (1008—1599 թ.) Շեզվալ ամսին սիֆահիների մի խումբ խմբվելով և բռնելով որդու հետ Քերա անունով մի կնոջ, իբրև խառնակչի, տարան կայմակամ հայիլ փաշայի պալատը, և, այնտեղ դաշունահարելով, սպանեցին նրանց: Այդ օրերին բազմաթիվ բանաստեղծներ երգեք հորինեցին:

Հ. 1 էջ 128

Այս տարվա Ջեմազիյել ամսը (ամսին) նորին մեծուքյուն փաղիշահը հրամայեց իսլամական երկրից բոլորողին վերացնելու օղին ու գինին՝ պատճառը հավատացյալների պառակտումների և շարիքների:

Kálb-i sðak gibí,

Viran il'diler mëyxanêi,

Bivëfaler ahdanê,

Deawderdiler p'ëymanêi²³;

Հարբեցողների կատորեցին, շատերին էլ վտարեցին: Գինեաները ավերեցին և հարյուր բեռ ակշի²⁴ հասնող

²³ keawmruk (gëawmruk) — մաքու

²² keiur (geiur) — անուշիք, եկամուտ

²⁴ mëmalik-i islamie — իսլամական երկիր

²⁵ Միքաելարժ արտե նման

Ավեր գարթին գինեաներ,

Ու պայմանին ուխտագրում,

Ետև ակշին գինու գալք:

²⁶ akêê — արծաթյա մանրագրում

«Պատմութիւն Համառու...»

Միփահիք եէնիչէրիք,

Գայմագամին դարպասն

խմբեալ:

Հրէի կին մի հանգըզնեալ էր,

Ի սուլթանաթն լինէր խառնեալ:

Ի տիւան անդ խանչեբօք,

Ջորդին ընդ Քերան

ծակոտեցեալ:

Երգեցօղք և գրելով զերգս,

Հազար և յոթ թուականն

հասեալ:

էջ 84 բ

Ջպատճառ շարեաց գինի

օղում,

Մուղ պատճառէ որ ցնա

լիշեալ:

Վընասուցն և շարութեան,

Նըկատեցին և հրամանալ:

Մուղադա և էմանէթ,

Եւ թէ որքան այլ գրամ եկեալ:

Ըզգեօմբուկն²⁵ և դայլ կէլուրս²⁶,

Ոչ հողային՝ ՚ի բաց բարձեալ:

Մէմալիթի իսլամիէ²⁶,

Գինի ընդ ցալ մի երեւալ:

Կատորեն զըրզուղս Ֆուլովք,

Եւ աւարէ զծախօղան առեալ:

Գայլ աշըք կիպի,

Վիրան իթաիլէր մէյխանէի,

մութադդան²⁷ ու Էմանեթը²⁸ վերացնելու հրաման տվեցին...

Գ. 1, էջ 352

Աթ մեյդանում²⁹ յոթ տարի շարունակ մեծ շահախնդրություններ կատարող սուլթան Ահմեդ խանի փառավոր շամիրի³⁰ գմբեթի շինությունը ավարտվեց և, երբ հկամ շամիրի դռները կախելու ժամանակը, Ջեմադիյեյ ախրը (ամսի) շորբորդ օրը շամիրի հրապարակում օթաքնեթ³¹ խփվեցին, և թահթիշահը³² դրվեց: Ամբողջ ուլեմայությունը³³, էրքյանի գեյեթը³⁴ և այլնի սուլթանաթը³⁵ հրավիրվեցին: Խնույքը ավարտվելուց հետո, բուրբը գնացին սուլթանական պալատ, զգեստավորվեցին և փաղիշահին առաջնորդեցին իր հարկարածինը: Նախ մեծ վեղիթը ետևի վաշան յուր վեղիթներով մտավ փաղիշահի առանձնասենյակը և շնորհավորեց շինություն ավարտը, ապա շինությունը, բազմաթիվ ուլեմաներ և պաշտոնյաներ մտնելով (ներս) համբուրեցին փաղիշահի քղանցքը և, ստանալով

Պիվեթիայի արտընէ,
Տեոնտէրաիլէր փէյմանէի
էջ 95ա—95բ

Իստամպուլ հմուտ արքայն,
Իւր նոր նամին կամիր զընաւ:
Ջոր եօթն ամօք շինեալ էին,
Որ յաթմէլտան լինի հըմեալ:
Նքր ասացին թէ թըմեցաւ,
Ջկուպղայսն ի դուռն կախել
գնալ
Հանդէպ նամոյն զօթադո
կազմեն,
Սւ թահթիշահ անդ
բարձրացեալ,
Համայն ուլէմա քաղաքին,
Սւ էրքեանի տէվլէթն խըմբեալ:
Սւ այլնի սատէթ պատրաստ,
Հստ կարգի պատուոյ
տեղաւորեալ:
Սւ համայնք ի ներքս մըտին,
Սւ յարքայէ զխիլաթ զգեցեալ:
Հազարաց լափու արանց,
Ջկապայս և զսօֆթո
վերարկեալ:

²⁷ mak'adda—գինու և օգու առարով զրազգոյններից միանվագ գանձվող հարկ:
²⁸ emanet'—գինու և օգու վրա դրված հարկը գանձող վարչություն:
²⁹ A' meydani—ընդարձակ ասրածություն էր, որտեղ ասմոնյան սուլթանները օրք ետաքվում էին խաղարար ենիշերիներն ու սիֆահիները:
³⁰ Jami'—մուսուլման ետապայանների պաթավայր, մզկիթ:
³¹ o'tak'—սենյակ, այստեղ՝ արքայական վրան:
³² t'axi'—šahl—արքայական աթոռ, գահաթոռ:
³³ ulema—կրոնավոր, գիտնական, իմաստուն անձնավորություն:
³⁴ erk'ean-i devlet'—գեյեթություն սյուները, պետություն բարձրաստիճան պաշտանություն:
³⁵ aynan-ı suli'anat', պալատականներ,
³⁶ ševkultslam—կրոնական բարձրաստիճան պաշտանյա:

Հազարի շափ խիլաթ²⁷ և սոֆա²⁸, մեծարվեցին: Այնտեղ, նորին մեծութեան աջ կողմում, երկու շահազաներ²⁹ մուշեփեզով³⁰ կանգնած էին:

Հ. 1, էջ 383

Նորքումբք յօթազ արքային
գան,

Երևելով երկրպագաւ:
Նախ վէղիրն վուզէրայիւք,
Ըզշնորհաւոր երմա սասցենալ:
Եւ մուֆզին գուզաթ գեզովք,
Նախարարք որք կարգ կարգ
մըտեալ:

Որ տեսին մուշէվէզովք,
Զերկ շահապետէս ընթիւ
կանգնեալ:
էջ 101բ—102ա

Ինչպես տեսնում ենք, օսմանյան կայսրութեան ներքին կյանքին առնչվող այս համադրված փոքրիկ հատվածներն ունեն գրեթե բառացի նմանություններ: Հանդիպում են նաև ավելի ընդարձակ համընկնող, քաղաքոված կամ համառոտաբար վերաշարադրված, «շափու բերեալ» հատվածներ՝ կոնկրետ պատմական փաստերով, զերծ սկզբնազրույթի հեղինակի խոսքի զարգարանքներից ու ավելորդ թվացող մանրամասնություններից: Բերենք երկու ընդարձակ օրինակ:

Փանի որ Կարսի բերդը (աշեմի) շահի կողմից քանգվել էր, նպատակահարմար գտնվեց վերանորոգել այն և զինվորներ պահել: Կափուկուլիներին³¹ և բլլեբերեյերին³² տրամադրեցին զինվորներ, որոնք և մեկ շաքաթվա ընթացքում բերդը վերանորոգեցին այնքանով, որ հնարաւոր լինի մի կերպ քնակվել: Բերդի պահպանության հա-

նաև զՂարս քաղաք շինեն,
Ի պահպանումն զօրս անդ
ածեալ:
Հասին ի գաշտն և Բէվանու,
Եւ զհող կուտելըն
պատրաստեալ:
Ի ցերեկի երբ զհող քրշեն,
Ըզհողն ի ցայո ի ներքս
քարշեալ:

²⁷ xilat' (xalat') — արձեքափոր վերաբնու, որով սուլթանը կամ մեծ վեզիրը մեծարում էին կայսրութեան եզրտարիմ նպատակներին:

²⁸ sofa — բրդյա թանկագին կոոր:

²⁹ shzade — շահի որդիներ, արքայազդի, թագաժառանգ:

³⁰ mučeveze — նպաստ-կապած, կանցքձեռնարկով:

³¹ kap'ukul — գրուե ժառ, օսմանյան կանեանփոր բանակի զորամասերից, խազաք ժամանակ սուլթանին և մեծ վեզիրին ուղեկցող զորախումբ:

³² beylerbey — նահանգների կառավարիչ, որն ստացած էր վարչական ու զինվորական իշխանություն:

ժամը դիմելուները առանձնացնելով և
 [պարխապները վրա] քնդանոթներ տե-
 դադարելուց հետո, [բանակը] առաջ
 շարվեց և Ջեմաղիյե-ախըրը ամսի
 կեսերին իջավ Երևանի դաշտավայրը:
 Գիշերով խրամաաններ փորվեցին, և
 բերդը պաշարվեց⁴³, էմիր Գյունե խա-
 նը նախադես այն ամրացրել էր և
 լցրել զինվածքի դիմադրանքով ու սազ-
 մամթերքով: Ես՝ Աբրահան էլ բանա-
 կով նախիջեանում էր: Ռումելիական
 թեում տեղադրելով՝ 4, հնիշերիների
 թեում՝ 2, իսկ բերդի դարբասների դի-
 մաց՝ 2 քնդանոթներ, թուրքերը ծաան
 օր բերդը ապարդյուն ամրակոծեցին:
 Ակսեցին հող քշել և կուտակել: Տե-
 բեկը քշված և կուտակված հողը գի-
 շերը (պաշարվածների կողմից) ներս
 բաշվելով անհայտանում էր: Կոտերով
 ներս էին բաշում նույնպես խանդակ-
 ներ⁴⁴ նետված պարկերն ու զարարնե-
 րը⁴⁵: Ի վերջո, իսլամական զինվորնե-
 րը [օսմանյան բանակը] թարիև⁴⁶
 հիմնեցին և քնդանոթներով պարխապ-
 ներում անցքեր բացելով բուր կողմե-
 րից սկսեցին հարձակվել բերդի վրա:
 Մազանդարանի թյուֆենկենտազները⁴⁷

Եւ ծաան աուրքը շատ ժեծէին,
 Եւ անոգուտ էին խոնչեալ:
 Երևեն օսմանցիք թաղիէ,
 Եւ մեծ թօփովք զայն
 Ժակոտեալ:
 Ի ժակոտեալ տեղոց հնարուք,
 Բազում կողմանց ի ներքս
 վազեալ:
 Սուանբամբրքըն օսմանցիք,
 Մէրտէկէլէաթս⁴⁸ ի մահ
 դիմեալ:
 Թուֆէկէնտազ մազանտա-
 բանք,
 Սուրխսէրանքըն⁴⁹ նակատեալ:
 Ու բազումք կոտորեցան,
 Ելէնիշէրուց ազայն անկեալ:
 Եւ խոցեալ Թիւրքէ պիւմէզն,
 Եւ այլքն անդուտ լեաղս
 փախեալ:

էջ 100բ

⁴³ serdengeç di-պարից նեղ քաշած, այսպես էին անվանում օսմանյան բանա-
 կում այն առաջատար խմբերը, որանք առաջինն էին զորհում Քլեմանս վրա:

⁴⁴ surx-i seran — կտորձապարսպներ, սղաղլբաշներ:

⁴⁵ Իրան արշավող օսմանյան բանակը 1615 թ. պաշարում է Երևանի բերդը՝ չուրջ
 երկու ամիս: Երևանի պաշտպանների հերոսական դիմադրությունը և վրա հասնող ձմռան
 քրտերը ստիպում են մեծ վնասներ Մուհամմեդ փաշային վերացնել պաշարումը և ծանր
 կարուստներով նահանջել: (Ձեռ., էջ 100բ):

⁴⁶ xandak'—պատանեղ, խրամ:

⁴⁷ çarar—բուրմ, պարկ:

⁴⁸ t'abec—մաքակց:

⁴⁹ t'ufenk'endax—հրացանածիղջներ, հրացանովուրներ:

պարսպի ետևում թաքնվելով մարտըն-
չեցին, և նրանցից շատերը զոհվեցին:
Եվ երբ Ենիշեր ազա³⁰ Մուսլի ազան
մարտում սպանվեց, Քուրթլէ Բիլմեզ³¹
էլ վիրավորվեց, իսլամի զինվորները
նահանջեցին:

Ը. 1, էջ 375

Սաֆեր ամսի 22-ին (9 օգոստոս,
1835 թ.)³² երկուշաբթի էր: Մուրադ
քեթխուզան³³ դուրս եկավ բերդից և
[հայտարարեց] Երևանը հանձնե-
լու մասին: Որոշվեց, որ էմիր Փյու-
նե օղլի Քահմասը Կուլի խանը իշնի
բերդից, Վահաշուք փաղիշահը ստո-
րագրից պայմանագիրը և իր մարդ-
կանցից մեկի հետ ուղարկեց [բերդ],
իսկ քեթխուզա Մուրադը մնաց այս-
տեղ: Հաջորդ օրը սիփահիների զնգերը
վրաններից դուրս եկան և զորակար-
գով շարվեցին [բերդի] դռան առջև:
Հիշյալ խանը դուրս եկավ բերդից, մո-
տենալով սուլթանին, համբուրեց աս-
պանդակը և բերդը հանձնեց: Այսպի-
սով նա արժանացավ սուլթանի ուշա-
դրույթանր: Մեկ օր հետո սուլթանին
ծառայելու նրա խնդրանքին բավա-

Չանկրացան պարսիկց ընդ այն,
Եւ ըզքազարն տալ յօժարեալ:
Զի քէախուտայ խանին
Մուրաա,
Ել ի կլալէն³⁴ ցարքայ եկեալ:
Ի խանէն զօգատգամ բերէ,
Խօստացայ քեզ զԵրևան տալ:
Ընդ որ զահտնամէ³⁵ գրեաց
արքայ,
Հրաման խանին յըզէ ի գալ:
Էմիր Կիւնէ խան օղլալ խանն,
Առ թագաւորն կլնու ի գալ:
զԵրևան յանձնեալ ի նայ,
Զոտս արքային աւղ
համբուրեալ:
Որոյ զգեցոյց արքայ զխիւաթս,
Խանշէր³⁶ կամար սորդուն³⁷
աուեալ:
Ընդ տառչ արքային հետեակ,

³⁰ yemideri ataso—ենիւերիները զեւ, հրամանատար:

³¹ r'urk'ce bilmez—Քուրթլէն յիմացող: Փյունուրեյանը նրան հիշուտակել է
շաւախների ցուցակում (Պատմութիւն..., էջ 88ա):

³² Այս տեղում Երևանի բերդը պաշարում է Մուրադ VI-ը զնդի Իրան արշավելու:
Տասերջա ահնջ մարտերից հետո, Երևանի պաշտպանները, հնապազ հիմադրութիւնը
զանկով անիմաստ, հանձնում են բերդը:

³³ k'et'xuda—գործերի հոռոմարիլ, անտեւփոր:

³⁴ k'al'c—բերդ, ամբուլթուն:

³⁵ shdname—պայմանագիր, համանայնագիր:

³⁶ xan'ce—գալույն:

³⁷ saur'ic—միւս մարտերից պատրաստված խուզուկներ, որոնք զբղիւով ուսու-
գիրներէ նզրին, նշում էին կրօնի բարձրաստիճանու.թյունը:

բարութիւնն արժեց: Երան [սուլթանը] նվիրեց թանկագին խիլաթ, գաշույն և ականակուտ սուր, բազմաթիվ նվերներ: Այնուհետև ներշնչութիւնները մտան բերդ: Գիշերը հակառակորդի 5—6 հազար հրաձիգներ Երեանի պաշտպան Միր Յեթթա՛ն օգլու հրամանատարութիւնը դուրս եկան բերդից և, իրենց հետ վերցնելով հնարազորութիւնի սահմաններում զինք ու կայք, հետևաբար և հեծյալ ուղևորվեցին դեպի Արդեբիլ... Այնուհետև սուլթանի վրան հրաժիրվեց Մուրթազայ փաշան և սուլթանի հրամանով ստացավ Երեանի մուհաֆեզէն⁵⁵ պաշտոնը:

Շ. 2, էջ 173

էմիր Կրե՛նէ օգլին անկեալ
 Ի քաղաքն ըզնա եմոյժ,
 Եւ ի տուն իւր զընթրիս
 առեալ:
 Հինգ վեց հազար պարսիկ
 զօրոք,
 Միր Յէթթա՛ն օգլին եկեալ:
 Ընդ կարօզացեալսըն
 կապուտից,
 Բառնան 'ւ յԱրտաիլ
 զընացեալ:
 Եւ Մուրթազայ փաշային տայ,
 Մուհաֆէզէ՛ն Քէզան Երստեալ:
 էջ 127բ—128ա

Համապատասխանաբար առաջարկում ենք համեմատել նաև Ք. Չելերիի «Յեզլեքենն» առաջին հատորի 136—138, 174—175, 188—192, 192—201, 211—219, 222—225, 292—294, 304—315, 382, 334—335, 339—340, 351—352, 355—356, 356—359, 361—362, 385—386, 390, 402—403, 403—412 և երկրորդ հատորի 3—14, 22—23, 24—28, 33—34, 38—47, 52—53, 66—69, 74—76, 79, 108—109, 114—116, 128—133, 139—144, 151, 154—156, 159—160, 162—163, 169, 170—176, 179—181, 187—188, 195—198, 214—215 էջերը Ե. Քյումուրնյանի «Պատմութիւն Համառոտ...»-ի՝ 83ա, 87ա, 84ա—84բ, 90բ, 92ա, 92բ, 94ա, 94բ, 95բ—96ա, 95ա, 101ա—101բ, 96ա, 101ա, 97ա—98բ, 96բ, 102ա—102բ, 104ա—104բ, 106ա—106բ, 107ա—110ա, 110ա—115բ, 115բ, 116ա, 116բ, 117ա—119բ, 120ա—120բ, 120բ, 120բ, 121ա, 121ա—121բ, 122ա—122բ, 122բ—123բ, 123բ—124ա, 125ա, 125ա, 126ա—126բ, 127ա, 127բ—126բ, 128բ, 129ա, 129բ—131բ, 131բ էջերի հետ:

Բերված համադրութիւնները, հղված էջերն, ինչպես և երկու գործերում նկարագրված իրադարձութիւնների հաջորդականութիւնն ուսուցիչներն անառարկելիորեն վկայում են, որ «Յեզլեքենն» Ե. Քյումուրնյանի երկի հիմնական աղբյուրներից մէկն է, որից նա օգտվել է լայնորեն: Սակայն Քյումուրնյանը պատմական դիպքերը, փաստերը նկա-

⁵⁵ muhafize— պահպան, բերպահան, կայազորի հրամանատար:

բագրելիս, սկզբնաղբյուրին հարազատ մնալով հանգերմ, սկզբունքային հետևողականութիւնն է ցուցաբերել նյութերի ընտրութեան հարցում, որտեղ և դրսևորվել է նրա հեղինակային ինքնուրույնութիւնը:

Փյունուրճյանին հետաքրքրել է առավելապես Քուրքիայի ներքին և արտաքին քաղաքական կյանքը: Նա սկզբնաղբյուրից օգտագործել է այն նյութերը, որոնք վերաբերում են ենիշերինների և սիփահիների խոսմութիւններին, կայսրութիւնը հիմքից ցնցող շալալիական շարժումներին, պալատական երկպառակութիւններին և հեղաշրջումներին, դիվանագիտական հարաբերութիւններին, Քուրքիայի ռազմական գործողութիւններին, Քուրք-իրանական փոխհարաբերութիւններին և նրանց միջև մղվող երկարատև պատերազմներին, արևմուտք և արևելք արշավող Քուրքական բանակներին օգնութեան շտապող Ղրիմի թաթար խաների ասպատակութիւններին: Փյունուրճյանը ուշադրութիւն է դարձրել նաև լեհ-թուրքական փոխհարաբերութիւնների վրա: Նա սկզբնաղբյուրի հետևողութեամբ շարագրել է 1621 թ., Քուրդայի (Գնեսարի) ակփին գտնվող նոտին ավանի շրջանում լեհերի ու թուրքերի միջև սկսված, այսպես կոչված, «եռտինի պատերազմը»¹⁰:

Ե. Փյունուրճյանը, ի դեպ, չի օգտագործել սկզբնաղբյուրում եղած քաղաքական կարևոր փաստաթղթերն ու պայմանագրերը, որոնց մասին թեև ակնարկում է: Փյունուրճյանը չի օգտագործել Նույնպես, իհարկե, Քուրքիայի քաղաքական պատմութեան համար կարևորութիւն չներկայացնող, սկզբնաղբյուրի՝ Քուրք պետական պաշտոնյաների, հասարակական նշանավոր գործիչների մասին կենսագրական նյութերը:

Փյունուրճյանը սկզբնաղբյուրից օգտվելիս, ընդհանուր առմամբ, դիմել է քաղաքութեան մեթոդին: Ընտեարար, նա երբեմն սկզբնաղբյուրի նյութերը այնպիսի սեղմութեամբ է համառոտագրել կամ խճմբագրել, որ անհասկանալի և շղատնառարանված են մնացել բազմաթիվ հետաքրքիր և արժեքավոր իրադարձութիւններ ու փաստեր: Այդպիսի դեպքերում Փյունուրճյանը հանդես է եկել իբրև լուկ փաստն արձանագրող հեղինակ:

Ընդհանրապես ամբողջ աշխատութեան մեջ այս երևութիւն իշխող է, և դա հավանաբար պետք է բացատրել հետևյալ հանգամանքով: «Պատմութիւն համառոտ...»-ը գրելով շափածո, հեղինակը, բնականաբար, չէր կարող հարցնել տեղադրուած և քննարկել ամենայն մանրամաս-

¹⁰ ՏՆ ա եռտինի պատերազմի մասին Փ. Մելիքի, Յեղիկի, հ. 1, էջ 404—422, հ. 2, էջ 2—5 և «Պատմութիւն համառոտ...», էջ 107—110ր:

նությամբ և խորությամբ, որովհետև երկի շափածո շարադրվածքը նրան աշղպխի հնարավորություն չէր կարող ընձևել:

Հաճախ Փյունուրճյանը, սկզբնաղբյուրին հետևելով հանդերձ, հեռացել է նրանից և լրացրել այն: Զայախենքի շարժման մասին խոսելիս, նա սղաքան շարեաց հիշատակում է ազելի քան 60 շալալի ղեկավարների⁵⁰, որոնց մենք ամբողջությամբ չենք հանդիպում «Ֆեզլեքեում»: Եթե Կալենդեր օգյուրի, Զանփուլադի, Քավլիի և շատ ուրիշների մասին մանրամասնությունները «Ֆեզլեքեում» և «Պատմութիւն համառու...»-ի մեջ համապատասխանում են՝ նույնիսկ բառացի, ապա Դելի-Հասանի՝ Քոխաթի վրա կատարած հարձակման մանրամասնությունները որոշակիորեն տարբերվում են⁵¹: Այս և այսպիսի բազմաթիվ փաստերից դժվար չէ նկատել, որ թուրք պատմագրությանը քաղածանոթ Ծ. Փյունուրճյանը տվյալ ժամանակաշրջանի համար իր հիմնական սկզբը-նաղբյուրից բացի օգտագործել է այլ աղբյուրներ ևս:

Այսպիսով, ակնհայտ է «Ֆեզլեքեի» և «Պատմութիւն համառու...»-ի սերտ կապը, և ընդունելի է առաջինի ազդեցությունը: Այս անժխտելի իրողությունը, որը հաճախ է հանդիպում և՛ հայ, և՛ թուրք պատմագրության էջերում⁵², չի արժեքազրկում Ծ. Փյունուրճյանի աշխատությունը: Ծ. Փյունուրճյանը, հետևելով սկզբնաղբյուրին, այնուամենայնիվ պահպանել է պատմիչի իր ինքնուրույնությունը, որը զբնուրվել է հատկապես թուրք-իրանական պատերազմների, Հայաստանում դրանց հետեվանքների մասին սկզբնաղբյուրի ծավալուն նկարագրությունները համառոտադրելիս:

Սով վերջապես, պետք է նշել, որ, «Պատմութիւն համառու Դճ (400) տարւոյ օսմանցոց թաղաւորաց» երկի համար սկզբնաղբյուր ընտրելով և օգտագործելով Ք. Զելեքիի «Ֆեզլեքե» երկհատոր պատմական աշխատությունը, Ծ. Փյունուրճյանը հանդիսանում է Քուրքիայի միջնա-

⁵⁰ Ձեռ., էջ 86ա—90ա:

⁵¹ Ձեռ., էջ 87ա—87բ:

⁵² Հայտնի է, որ Ք. Զելեքին «Ֆեզլեքե» գրելիս ազատորեն օգտվել է իրեն նախորդող պատմիչների աշխատություններից (տե՛ս Ա. Ա. Папазян, „Джиханиюма“ и „Фезалке“ Кятыба Челеби как источник по истории Армении Ереван, 1973, стр. 62), իսկ նույնպիսի, պատմագիր Լախման, իր ներթիւն. «Ֆեզլեքե» է օգտագործել իր պատմության („Tarih-i Naima“) մեջ՝ զույգն լրացումներով միայն (տե՛ս В. Д. Смирнов, Кучубей Гёнюрджинский и другие османские писатели XVII в. о причинах уюадка Турции, Спб., 1873, стр. 13; նաև А. С. Тверитниова, Восстание Кара Яныджи, Деян Хасана в Турции, Л., 1946, стр. 18.

գարյան պատմութիւն ալ լաւ տեսնուած արեւելեան եւ կարեւոր սկզբնաղբիւրն
արեւելեան պատմութեան մեզ հայտնի առաջին հեղինակը:

Ж. М. АВЕТИСЯН

«ФЕЗЛЕКЕ» КЯТИБА ЧЕЛЕБИ ОДИН ИЗ ИСТОЧНИКОВ
«КРАТКОЙ ЧЕТЫРЕХСОТЛЕТНЕЙ ИСТОРИИ ОСМАНСКИХ
ЦАРЕЙ» ЕРЕМИЯ КЕМУРДЖИЯНА

Резюме

Сочинение армянского историка XVII века Еремия Кёмурджияна «Краткая четырехсотлетняя история османских царей» является ценным первоисточником по средневековой истории Турции.

В статье впервые обсуждается вопрос об источниках, упомянутых в сочинении Еремия Кёмурджияна. Сличением текстов выясняется, что исторический труд летописца Кятиба Челеби являлся одним из основных источников Е. Кёмурджияна за период 1595—1648 гг. Хотя Е. Кёмурджиян проявляет большую последовательность в отношении описанных в «Фезлеке» событий, тем не менее при этом ему удается сохранить самостоятельность историка.

Е. Кёмурджиян также является первым автором, который использовал в качестве источника «Фезлеке» Кятиба Челеби.

ՀԱՅ ԹՈՒՐԿԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНСКОЙ
ТУРКОЛОГИИ

ՀԱՅ ՊԱՏՄԱՐՆԵՐԸ ՍԵԼՋՈՒԿ-ԹՈՒՐԿԵՐԻ ԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ (XI—XVIII ԴԻ.)

Օսմանյան կայսրության միջնադարի պատմությանը վերաբերող թուրքական աղբյուրների բացակայության և պատմական դեպքերի նկատմամբ թուրք պատմագիրների միտումնավոր վերաբերմունքի պայմաններում առաջնակարգ նշանակություն են ստանում այլ ժողովուրդների պատմագրության մեջ թուրքիայի պատմությանը վերաբերող տեղեկությունները, որոնք լուսարանում են թե՛ Սելջուկյան սուլթանատի և թե՛ Օսմանյան կայսրության քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքի տարբեր կողմերը:

Փաստացի շատ կարևոր տեղեկություններ կան ընդհանրական, արաբական, պարսկական, արևմտահայկական, սելջուկյան և անգլո-կովկասյան ժողովուրդների պատմագրության գրականության մեջ, որոնց հեղինակներն ակնհայտապես կամ անմիջական մասնակից են հղել զանազան իրադարձությունների թուրքիայի պատմության լիակատար ուսումնասիրության համար վերահիշյալ աղբյուրներն ունեն բացառիկ կարևոր նշանակություն:

Ստար աղբյուրների հեղինակների մեծ մասը տարիներ շարունակ գտնվելով սելջուկ-թուրքական դաժան լծի տակ, ոչ միայն առանձին երկեր են գրել թուրքիայի պատմության վերաբերյալ, այլև իրենց ժողովրդի պատմությանը շարադրելիս հանախ ամենայն մանրամասնու-

* Հեղինակներ են Ա. Հ. Փափազյանը (եւայ պատմիչներ սելջուկ-թուրքերի և Օսմանյան կայսրության մասին (XI—XVIII դդ.)), Ե. Ղ. Սարգսյանը (եւայ թուրքագիտությունը XII դարում և XX դարազգրիչ), Ռ. Գ. Սահակյանը (եւայ թուրքագիտությունը 1908—1920 թթ.), Ռ. Պ. Կանդակյանը (ԵՍԲյուրջուհայ Հեղինակները թուրքիայի մասին (1820—1970 թթ.): Մովսեսական շրջանի հայ թուրքագիտության մասին տեղեկությունները կգեղեցվեն թուրքագիտական ժողովուրդի հայոց հասարակությանը:

թյամբ անդրադարձել են նաև Քուրթիայի միջնադարի պատմության առանձին իրադեպերին:

Սելջուկ-թուրքական պատմության ամենաառերևր հարցերի վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ կան նաև հայ պատմագիտական գրականության մեջ:

XI—XII դդ. սելջուկյան տիրապետության ժամանակաշրջանում ապրել և ստեղծագործել են մի շարք հայ պատմիչներ, որոնք նկարագրել են սելջուկյան սուլթան Տուգրիլի (1058—1063), Ալփ Արսլանի (1063—1072) և նրանց հաջորդների արշավանքները դեպի Հայաստան և Փոքր Ասիա, սակայն նրանց լախառությունների քննադրերը կորել են: Այդ մատենագիրներից հիշատակության արժանի են XI դ. ապրած Նովհաննես Կոզեռը, Վահրամ պատմիչը, Նովհաննես Սարկավազը¹, ինչպես նաև XII—XIII դդ. ստեղծագործած Մխիթար Անեցին, Մխիթար Գոշը և Նովհաննես Վանականը²:

Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ հայ ժողովրդի պատմագրության զարգացումը համալսգի չի ընթացել: Մասնավորապես, Հայաստանի թուրքական հորդանների նվաճման շրջանում (XIV—XVI դդ.) հայ պատմագրությունը չի ավելի քիչ թե շատ կարևոր գործեր: Բարեբախտաբար, հիշյալ դարերի հայ ժողովրդի և հարևան ժողովուրդների պատմության զանազան հարցերի լուսարանման համար պահպանվել են հսկայական թվով մանր աարեգրություններ և ձեռագիր հիշատակարաններ³:

¹ Ղ. Ավչյան, Հայագատում, Վենետիկ, 1901, էջ 88, 92: Նովհաննես Վ. Սարկավագի մասին տե՛ս նաև՝ Գ. Զարգևանալյան, Պատմութիւն Հայերն պարութան, Հատ. Բ, Վենետիկ, 1905, էջ 590: Համազասպ Ոսկյան, Մատենագրական քննություններ, Վենետիկ, 1926, էջ 1—64:

² Ղ. Ավչյան, նշվ. աշխ., էջ 100, 101, 105: Գ. Զարգևանալյան, նշվ. աշխ., էջ 701, 714: Նովհաննես Վանականի մասին տե՛ս նաև՝ Լ. Ոսկյան, Նովհաննես Վանական և յուր գործը, Վենետիկ, 1922:

³ Վերջին տարիներին մանր մատենագրություններ և ձեռագիր հիշատակարանների հավաքման և հրատարակման գործում լուրջ աշխատանք է կատարված սովետահայ պատմագրության մեջ: Այսպես՝ ԺԳ դարի Հայերն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խալիկյան, Երևան, 1950: ԺԾ դարի Հայերն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խալիկյան, Հատ. Ա, Երևան, 1955, Հատ. Բ, Երևան, 1958, Հատ. Գ, Երևան, 1967: Մանր մատենագրություններ XIII—XVII դդ., կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Հատ. Ա, Երևան, 1961, Հատ. Բ, Երևան, 1956:

Առաջին հայ պատմիչը, որը խոսել է դեպի Հայաստան և Փոքր Ասիա կառավարած սելջուկյան արշավանքի մասին՝ Արիստակես Լաստիվերացին է: Նրա «Պատմությունը», որն ընդգրկում է 1000—1072 թթ. իրադարձությունները, պատմագրության արժեքավոր սկզբնաղբյուր է Հայաստանի քաղաքական պատմության, հայ-բյուզանդական հարաբերությունների և սելջուկ-թուրքական արշավանքների մասին: Կ. Յուզբաշյանն իրավամբ նշում է, որ Արիստակես Լաստիվերացին իր «Պատմությունը» պետք է որ շարագրած լիներ 1072—1087 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանում:

Արիստակես Լաստիվերացու պատմական երկի ամբողջական խորագիրն է՝ «Պատմութիւն Արիստակեսի Լաստիվերացույ վարդապետի վասն անցիցն անցնոց ի յայաստան ազգաց որ շուրջ զմեզ են»:

Սելջուկ-թուրքերի արշավանքի ողբալից նկարագրությունը սկսվում է 11-րդ դլից: Մանրամասն նկարագրվում են 1047 և հաջորդ թվականներին թուրքերի արշավանքները դեպի Հայաստան, նրանց զաղանույթյուններն ու կատարած ավերածությունները, որոնք ամայացրին երկիրը: Աշխատության հաջորդ գլուխներում հեղինակը պատմում է Հայաստանի մի շարք բարգավաճ քաղաքների ավերման, 1049 թ. բյուզանդական բանակի պարտության, 1054 թ. Տուզիլ բեգի գլխավորությամբ Մանազկերտ քաղաքի պաշարման, 1064 թ. սուլթան Ալի Արսլանի կողմից հուլիսավոր Անի քաղաքի գրավման, և վերջապես 25-րդ գլխում՝ 1071 թ. սելջուկների և բյուզանդական բանակի միջև տեղի ունեցած Մանազկերտի խոշոր նահատամարտի և Ռոմանոս IV Դիոզենես կայսեր գերեզմարվելու մասին:

Արիստակես Լաստիվերացին որպես վարդապետ, իհարկե, գտնվել է եկեղեցական ղեկավարների ազդեցության տակ, սակայն պատմական դեպքերի նկարագրումը նրա մոտ ճշգրիտ է ու հավաստի: Նրա երկի՝ սելջուկյան արշավանքը նկարագրող գլուխները պատմական շատ կարեւոր տեղեկություններ են բովանդակում սելջուկների արշավանքների երթուղու, մարտավարության և ռազմական տեխնիկայի մասին:

Արիստակես Լաստիվերացու «Պատմությունը» առաջին անգամ հրատարակել է Վենետիկի Մխիթարյան մխարանությունը 1844 թ.⁴ Այս

⁴ «Պատմութիւն Արիստակեսի վարդապետի Լաստիվերացույ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1844.

հրատարակության հիման վրա կատարվել են ֆրանսերեն⁵ և աշխարհարար⁶ թարգմանություններ: Հետագայում քննադիրը երկու անգամ վերահրատարակվել է՝ 1901 թ. Վենետիկում և 1912 թ. Քիֆիսում՝ «Ղուկասյան մատենագարան» շարքով:

1963 թ. հրատարակվեց Լաստիվերոցու «Պատմության» դիտաքննական տեքստը՝ Վ. Յուզբաշյանի աշխատասիրությանը: 1968 թ. նա հրատարակել է նաև ռուսերեն թարգմանությունը⁷:

Անլլուկյան սուլթանների պատմության համար չափազանց կարեւոր սկզբնաղբյուր է նաև XII դ. պատմագիր Մատթեոս Ուռնայեցու երկը՝ «Պատմութիւն արարնայ Մատթեոսի մեծի քահանայի Ուռնայեցույ վասն Քաղրատունեաց թագաւորոյն և այլոց քաղմաց ի ԴՃ թուականէն սկսեալ մինչ ի ՌԺԱ թիւն աւարտեալ»: Հարկ է նշել, որ այս վերնագիրը հեղինակը չի գրել, քանի որ Մատթեոս Ուռնայեցին պատմության իրադարձությունների շարազանքը սկսում է 952 թ. և հասցնում մինչև 1136 թ., որից հետո տժամանակագրությունը շարունակում է Քեսունցի Գրիգոր անունով մի երեց, հասցնելով այն մինչև 1162 թ., գրիթն նույն ռոնով և աճելի հասակ լեզվով: Աշխատությունը քաղկացած է երեք մասից. առաջինը բովանդակում է 952 թ. մինչև 1051 թ. զեպտերը, երկրորդ մասը՝ մինչև 1101, իսկ երրորդը՝ մինչև 1136 թ. ընկած զեպտերը:

Մատթեոս Ուռնայեցին առաջին մասի զեպտերի շարադրման համար օգտագործել է X—XI դդ. պատմիչների երկերը, որոնք ականատես են եղել իրենց ժամանակի իրադարձություններին: Երկրորդ մասի վերջին տասնամյակների, ինչպես նաև երրորդ մասի մեջ պատմված զեպտերին ինքն է ժամանակակից և ականատես:

Մատթեոս Ուռնայեցու պատմությունը կարևոր սկզբնաղբյուր է հիշյալ դարաշրջանի քաղաքական պատմության համար: Նա ամենայն

⁵ „Histoire d'Armenie comprenant la fin du royaume d'Anie et commencement de l'invasion des seldjoukides par Artisdagues de Lasilverd“, traduite par M. E. Prud'homme, Paris, 1864.

⁶ Արխանգելս Լաստիվերոցի վարդապետի «Նախը պատմություն», թարգմանեց Միսս քահանա Տեր-Պետրոսյանը, Աղեքանդրապոլ, 1893:

⁷ «Պատմութիւն Արխանգելի Լաստիվերոցու, աշխատասիրությանը՝ Վ. Ն. Յուզբաշյանի, երևան, 1963-1971 թ. լույս տեսավ նաև «Պատմության աշխարհարար թարգմանությունը (Արխանգելս Լաստիվերոցի, Պատմություն, թարգմանությունը Վ. Ա. Գնդրյանի, Երևան, 1971):

⁸ «Повествование варлапета Аристакоса Ластивертца, перевод с древнеармянского, аступительная статья, комментарий и приложения К. Н. Юбашкина, М., 1968.

մանրամասնությունքս և շքերտ նկարագրություններով կանգ է առնում արարներին, բյուզանդացիներին, սելջուկ-թուրքերին, իսկ վերջին մասում՝ խաչակրաց արշավանքների և սելջուկ-թուրքերի փոխադարձ հարաբերություններին վրաս Ուսույնացու նկարագրած քաղաքական զեպքերը հիմնականում տեղի են ունեցել Փարս Ասիայում, Հայաստանի հարավային շրջաններում, Սիրիայում և Միջագետքում: Ի տարբերություն Արիստակես Լաստիվերացու, Մատթեոս Ուսույնցին խոսում է ոչ միայն սելջուկյան մեծ պետության սուլթանների և զորականների կատարած արշավանքների, ավերածությունների, հարկային կեղեքումների, այլև Քոնստանդուպոլսի սուլթանատի և Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում առաջացած զանազան թուրքական էմիրությունների (ղանիշ-մենդներին, շահարմեններին և այլն) ասպատակությունների մասին: Նա կարևոր տեղեկություններ է տալիս Քոնստանդուպոլսի սուլթան Սուլեյման Երկր, Կյուլ Արսլանի և բյուզանդացիներին միջև տեղի ունեցած պատերազմների մասին⁹:

Ուսույնացու երկում արժեքավոր տեղեկություններ կան տեղանունների, զորքերի թվի, սուլթանների և այլ զորականների անձի, բնության երևույթների մասին և այլն: Հետաքրքրական է նաև Քոնստանդուպոլսի սուլթանատի՝ Կիլիկիայի հայ իշխանների հետ մերթ թշնամական և մերթ բարեկամական հարաբերությունների նկարագրությունը:

Մատթեոս Ուսույնացու բժամանակագրությունը առաջին անգամ հրատարակվել է Երուսաղեմում¹⁰ (1869), իսկ երկրորդ անգամ՝ Վաղարշապատում¹¹ (1898): 1973 թ. Հր. Բարթիկյանի աշխատասիրությունը առաջին անգամ հրատարակվել է Երուսաղեմում¹², Գոյություն ունեն նաև ամբողջական և առանձին հատվածների ֆրանսերեն, գերմաներեն և թուրքերեն թարգմանություններ¹³:

⁹ Մատթեոս Ուսույնցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 224, 225.

¹⁰ Եղաժամութիւն Մատթեոսի Ուսույնցույն, Երուսաղեմ, 1869.

¹¹ Մատթեոս Ուսույնցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898.

¹² Մատթեոս Ուսույնցի, Ժամանակագրութիւն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթությունները Հր. Բարթիկյանի, Երևան, 1973.

¹³ Ed. Dulaurier, Chronique de Mathieu d'Édesse (952—1136) avec la continuation de Grégoire-le-Prêtre jusqu'en 1162, Paris, 1858. և ուրիշ՝ L'histoire des croisades, d'après les Chroniques arméniens, par Ed. Dulaurier, Paris, 1848. M. Chahan de Cirbied, Notice de deux manuscrits arméniens contenant l'histoire de Mathieu Eretz, et extrait de cette histoire, relatif à la première Croisade, en arménien et en français, Paris, 1812. F. Névo, Les chefs Belges de la première Croisade d'après les historiens arméniens, Bruxelles, 1850. H. Petermann,

Մատթեոս Ուռնայեցուն ժամանակակից պատմագիրներից ուշադրութեան արժանի է նաև Սամվել Անեցիին, որի աշխատության ամբողջական խորագիրն է՝ «Հայաստանը ի գրոց պատմագրաց յազգս Գիտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալս»:

Եժամանակագրութեանը սկսվում է Աղամից և հասնում մինչև 1180 թվականը, սակայն ուրիշները այն շարունակել են մինչև 1665 թ., պահպանելով նրա ունը: Առավել արժեքավոր են ժամանակագրի ապրած շրջանին վերաբերող տեղեկությունները, քանի որ դրանց զգալի մասը շարադրված է ականատեսի կողմից և անելվում է Հայաստանում կատարված սելջուկ-թուրքերի արշավանքների հետ:

Սամվել Անեցու պատմության հայերեն համեմատական քննարկը առաջին անգամ հրատարակել է Արշակ Տեր-Մելիքյանը (1893): Նա տպագրել է նաև ձեռագրային տարբերակները շարունակողների գործերը և մի շարք հավելվածներ, որոնց մի մասը օգտակար է XVI—XVII դդ. թուրք-պարսկական պատերազմները և շալալիական ապստամբություններն ուսումնասիրելու համար¹⁴:

Հավելվածում առանձնապես ուշադրով է բնահանքի (Սառեցի) վարդապետի համառոտ պատմութիւնը (էջ 185), որն ընդգրկում է 1572—1600 թթ. իրադարձությունները¹⁵, Հովհաննիսիկ Մառնցու մասնակագրության նկարագրած զեպքերը գլխավորապես տեղի են ունե-

Beitrage zu der Geschichte der Kreuzzüge aus armenischen Quellen. Abhandlungen der Königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin, 1890. Reuelli des Historiens des Croisade (Documents Armeniens, t. I, Paris, 1869. Միսիկ Մառնցու, Վախագրություն (952—1136) և Սառեցու շրջան (1136—1162) Մառնցու շրջանը H. D. Andreasyan, Ankara, 1962.

¹⁴ «Սամուելի քննարկի Անեցու Հայաստանը ի գրոց պատմագրաց յազգս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալս, աշխատութեանը Ա. Տեր-Մելիքյանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 181, 175, 185:

¹⁵ Գեոկա XVII դ. հանրամատչելի է այն պատմագիր Առաքել Գալստիսեցիին այն ժամանակագրության մեջ, որի վերջին էջերը պատմագիրը զետեղել է իր պատմության մեջ, որպես ինքնուրույն 53-րդ գլուխ՝ «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհին արարեալ Սառեցի Հովհաննիկ վարդապետի խորագրով Առաքել անգամ այն հրատարակել է Մ. Մանրյանը «Երևանի վարդապետի համառոտ պատմութիւն խորագրով (Երևան, 1899, հատ. Գ և հատ. Գ, էջ 69—76, 105—112), որից և Ա. Տեր-Մելիքյանը արտատպել է իր հրատարակության հավելվածում:

Հովհաննիկ Մառնցու ժամանակագրության քննարկը ամբողջապես և մանրամասն ձեռագրություններով, մինչև ժամանակ հնգամյակի մասին ստույգ տեղեկություններով հրատարակել է Վ. Ա. Հակոբյանը (Մառնցու ժամանակագրություններ, հատ. Բ, էջ 235):

ցել Աղբրեշանում և Վրաստանում: Հետաքրքիր տեղեկություններ կան Մուստաֆա Լալա փաշայի 1578 թ. Անդրկովկաս կատարած արշավանքի, սուլթան Մուրաա III-ի (1574—1594) կողմից Երևանի գրավման օսմանյան Քուրբխայի զեմ վրաց ժողովրդի ազատագրական պայքարի մասին և այլն:

ԵՔարեթի տանկացա հավելվածում (էջ 200—204) անծանոթ հեղինակը նախ հաջորդաբար թվարկում է Օսմանյան կայսրության սուլթանների անունները՝ սկսած Օսման I-ից մինչև Սելիմ II-ը (1566—1574), իսկ այնուհետև պատմում շալալիական պարագլուխ Կարայազինի ապստամբության մասին:

Միլանի մատենադարանի տեսուչ Մայր լատիներեն և ֆարսիական Մամվել Անեցու «Ժամանակագրությունը» և հրատարակել երկու անգամ. Միլանում (1818) և Հոտմում (1839)²⁶, իսկ Ֆրանսերեն թարգմանությունը Բրոսսեի հրատարակել է իր «Հայ պատմիչները» ժողովածուի մեջ²⁷:

Սելջուկ-թուրքական տիրապետության մասին կարևոր տեղեկություններ կան նաև XIII դ. հայ նշանավոր պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմության» մեջ:

Կիրակոս Գանձակեցին իր պատմությունը սկսել է գրել 1241 թ. Ամրոզշահան վերնազինել է՝ Կիրակոսի վարդապետի համառոտ պատմություն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյեաին աւուրս թևացեալս: Այն բաժանվում է երկու հիմնական մասի. 1) Գրիգոր Լուսավորից, Տրդատից սկսած մինչև Կիլիկիայի հայկական թագավորության հիմնադրումը և 2) Առն Բ-ից մինչև Ապալայի և Բերքեի պատերազմը (1266): Պատմության երկրորդ մասի մի շարք դեպքերին հեղինակը ժամանակակից է: Այն առաջնակարգ նշանակություն ունի ոչ միայն հայ, ազգան և վրաց ժողովուրդների, այլև սելջուկ-թաթար-մոնղոլական արշավանքների պատմության լուսարանման համար: Փաստական կարևոր տեղեկություններ կան Հայաստանի սելջուկյան և մոնղոլական տիրապետության շրջանի, Կիլիկիայի հայկական թագավորության ու

²⁶ Samuelis presbyteris Aniensis, Temporum usque ad suam aetatem ratio e libris historicum summam collecta. Opus ex Haecanis quique codicibus ab Joh. Zohrabo diligenter excerptum atque emendatum. Zohrabus et Ang. Majus nunc primum conjunctis curis latinitate donatum notisque illustratum ediderunt.

²⁷ M. Brosset, Samuel d'Anie, Tables Chroniques, „Collectiones d'historiens Armentens“, s. Petersbourg, 1876, t. 2, p. 340—383. Մի մասը հրատարակել է „Melanges Asiatique“-ի մեջ «հանրալ խորագրով» „Samuel d'Ani, Revue generale de sa Chronologie“.

սելջուկյան սուլթանաւի և մոնղոլների փոխադարձ հարաբերութիւնների մասին: Գրքի վերջում Կիրակոս Գանձակեցին ավելի հանգամանորէն խոսում է մոնղոլական արշավանքներէ, ավերածութիւնների և նրանց տիրապետութիւնն ուղղափառական և սոցիալ-տնտեսական քաղաքականութիւնն մասին:

Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւնն» առաջին անգամ հրատարակվել է Մոսկվայում (1858)²⁸, իսկ այնուհետև՝ 1865 թ. Վենետիկում՝ Միխիթարյան միաբանութիւնն կողմից²⁹, Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւնն» գիտաքննական քննադիրը շահեկան առաջարկեով 1961 թ. հրատարակել է Կ. Մելիք-Օհանջանյանը³⁰:

Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւնն» ամբողջապէս թարգմանվել է ֆրանսերէն³¹ և ռուսերէն³², Գոյութիւն ունեն նաև տարբեր լեզուներով քաղվածարար կատարված քաղմամբիվ թարգմանութիւններ³³:

XIII դ. հայ պատմիչներից հիշատակութիւնն արժանի է նաև Վարդան Բարձրաբերդցին, որը հայտնի է իր «Պատմութիւնն տիեզերականն» երկով:

«Պատմութիւնն տիեզերականն» սկսվում է աշխարհի ստեղծման պատմութիւնից և վերջանում է 1267 թ. կատարված դեպքերով: Առավել հետաքրքրական են «Պատմութիւնն» վերջին մասերը, որտեղ քաղմամբիվ տեղեկութիւններ են արվում արարների, սելջուկ-թուրքերի, մոնղոլների և խաչակրաց արշավանքների մասին: Այդ երկն արժեքավոր է նրանով, որ Վարդան Բարձրաբերդցին օգտագործել է տվյալ մասնակալըղանում ստեղծագործած մի շարք հայ հեղինակների մեղ չհասած գործերը:

Սելջուկ-թուրքերի նկարագրութիւնը նա սկսում է 1020 թ. սիսկ

²⁸ «Պատմութիւնն Հայոց արարիւ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցու», ի յոր ընծայեաց Ռեկան Տէր Գեորգեան Յովհաննիսեանց Որեանցի, Մոսկվա, 1858: Այս քննադիր երկրորդ անգամ լինելով վերահրատարակվել է Քիֆիսում 1869 թ.:

²⁹ Կիրակոս վարդապետի Գանձակեցու Համառոտ պատմութիւնն ի սրբոյ Գրիգորէ Եւաքոս իւր յուսարանեալ.—Պատմագիրք Հայոց, Բ. Վենետիկ, 1865:

³⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւնն Հայոց, աշխատատիրութիւնը Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:

³¹ Histoire d'Arménie, par le vardapied Kirakos de Gantzac, „Deux historiens arméniens... traduits par M. Brosset“, 1-re livraison, s. Petersbourg, 1870. p. I—194.

³² Киракос Гандзакци, История Армении, перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Л. А. Ханларян, М., 1976.

³³ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւնն Հայոց, էջ 217:

յառաջադէմն ի թուրքաց, որում անուն էր Մուսէ փաշու՝ Սարընգայ որդի. ունէր հինգ եղբորորդիս, որոց անուանքն՝ Աբուսսալիս, Գաուսթ, Զալը բէկ, Ափուդալիս, Տուլըբի բէկ, որ էառ զիշխանութիւն սուլտանութեան և զամս հնգետասան ընդարձակեալ զաշխարհն՝ բաժանեաց զամենայն երկիրն Խորասանայ (էջ 129—130):

Այնուհետև Բարձրաբերդցին գրում է արշավանքների, սելջուկյան անկախ բնյությունների՝ միմյանց նկատմամբ թշնամական վերաբերմունքի, Հայաստանում կատարված ավերածությունների և Կիլիկիայի հայկական թագավորության ու սելջուկյան սուլթանատի միջև գոյություն սենեցող հարաբերությունների մասին:

«Պատմություն տիեզերական»-ի բնագիրն առաջին անգամ լույս է տեսել հայերեն և ռուսերեն թարգմանությամբ 1861 թ. Մ. էմինի աշխատասիրությամբ²⁰, 1862 թ. հրատարակվել է նաև Վենետիկում Ղ. Ալիշանի կողմից²¹: Առանձին հատվածներ թարգմանվել են ֆրանսերեն²²:

Հրանդ Անդրեասյանը թուրքերին է թարգմանել սելջուկյան շրջանին վերաբերող նյութերը, որոնք ընդգրկում են Կիլիկիան հայկական թագավորության զարաշրջանը՝ մինչև Առն III-ը²³:

Միջնադարյան հայ գրականության մեջ ուրույն տեղ ունեն նաև Կիլիկիայի թագավորության երկու պատմիչները, որոնք եղել են նաև ռազմական և քաղաքական ականավոր գործիչներ՝ Սմբատ Գունդուսարք և Հերում պամիրը: Այս հեղինակները հանդամանքների բերումով սերտ շփման մեջ են գտնվել սելջուկների և մոնղոլների հետ ու զեղծերի մեծ մասը շարադրել են իբրև ականատես:

Սմբատ Գունդուսարքի (1208—1275) գրական հարուստ ժառանգությունից, իհարկե, մեզ առավելագույն հետաքրքրում է նրա «Պատմությունը», որը ժամանակագրություն է, ինչպես հեղինակն է շեշտել վերնագրի մեջ՝ «Պատմություն Հունաց ի Կոստանդնուպոլիս և Հայոց Մե-

²⁰ «Մեծին Վարդանայ Բարձրաբերդցույ պատմութիւն տիեզերական», ի լույս ընծ. Մկրտչի էմին, Մոսկվա, 1861. «Всеобщая история Вардана В. зик'ого», М., 1861.

²¹ «Հավաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի», Ղ. Ալիշան, Վենետիկ, 1862.

²² M. Brosset, Addition et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie, s. Petersbourg, 1851. Ed. Dulaurier, Les Mongols d'après les historiens arméniens, extrait de l'histoire Universelle de Vartan. («Journal Asiatique», 1860, octobre-novembre, pp. 273—322).

²³ Vardan, Cilhan Tarihi, Istanbul, 1937, türkçeye çeviren Hrand D. Andriasyan.

ծայ ըստ կարգի ժամանակացս: Պատմիչը նկարագրել է 951—1331 թթ. դեպքերը: Վերջին 60 տարվա պատմությունը շարադրվել է անանուն գրչի ձեռքով: Ժամանակագրության առաջին արժեքավոր մասը վերջին շրջանում կասարված իրադարձությունների նկարագրությունն է. որտեղ կան հավաստի տեղեկություններ թե՛ սելջուկյան սուլթանատի և թե՛ Քոնիայի սուլթանատի արշավանքների մասին: Դեպի Հայաստան սելջուկների ներխուժման նկարագրությունը սկսվում է 1016—1017 թվականներից: Սմբատ Գունգատարի երկում հետաքրքիր տեղեկություններ կան սելջուկ-բյուզանդական պատերազմների, նրանց զորքերի թվի, մարտավարության և տեղաշարժերի ուղղության մասին: Առանձնապես ուշագրավ են սելջուկյան սուլթանատի և Կիլիկիայի հայկական թագավորության միջև տեղի ունեցած դեպքերը: Գծախատաբար, պատմագիրը կանգ է առել հատկապես քաղաքական դեպքերի վրա, այդպիսով անկողով տվյալ ժամանակի տնտեսական և կուլտուրական կյանքին վերաբերող հարցերը:

Սմբատ Գունգատարի ժամանակագրության բնագիրը հրատարակվել է երկու տեղում²⁸, Այդ գիրքը բարձր է գնահատվել նաև եվրոպական արևելագիտության մեջ, որի վկայությունը ֆրանսերեն առանձին հատվածների թարգմանությունն է²⁹:

Կիլիկիայի Հայաստանի մյուս հանրահայտ հեղինակը Հեթում պատմիչն է, որն ապրել է ստեղծագործել է XIII դ. երկրորդ կեսին և XIV դ. սկզբին: 1205 թ. նա հեռանում է քաղաքական ասպարեղից, թողնում աշխարհիկ կյանքը և մտնում վանք³⁰: Հեթում պատմիչի «Պատմութիւն թաթարաց» գիրքը, որը զբոված է ֆրանսերեն, մեծ արժեք է ներկայացնում մոնղոլական շրջանի պատմության ուսումնասիրության համար:

²⁸ Սմբատայ Սպարապետի կերպ Հեթում պատմիչի արքայի Հայոց Պատմութիւն Յունացի Կոստանդնուպոլիս և Հայոց ձեռնաց ըստ կարգի ժամանակաց, Մոսկվա, 1826: «Տարեկիրք» արարելայ Սմբատայ Սպարապետի Հայոց որդու կոստանդնուպոլիս կոմսին կոռնիտայ, ի յոյս ընծայուաց Կ. Վ. Շահնազարեանց, Փարիզ, 1853:

²⁹ Extrait de la Chronique de Sempad, Seigneur de Babaron, connetable d'Arménie, suivie de celle de son continuateur..., traduite pour la première fois de l'arménien par V. Langlois, s. Pétersbourg, 1862. Observations sur une traduction d'un Extrait de la Chronique de connetable Sempad, par Ed. Dulaurier, Paris, Revue de l'Orient, 1867, 1868. Chronique du Royaume de la Petite-Arménie, par le connetable Sempad, Dulaurier, Recueil de historiens des Croisades, Documents, arméniens, pp. 610—680.

³⁰ Ա. Գալստյան, Հեթումի «Պատմութիւն թաթարաց» գրքի բնութագրման հարցի շուրջը, «Ճեղքնակերպ», 1958, № 9, էջ 62:

Այդտեղ կան նաև կարևոր տեղեկություններ Միշին Ասիայի թուրքական ժողովուրդների (զլ. Գ), ինչպես նաև Քոնիայի անընդհանուսութան և վերաբերյալ: Եձադագս թագաւորութեան երկրին թուրքաց» (ԺԳ) գլխում հեղինակը համառոտակի ելում է նաև Քոնիայի թուրքական պետության սահմանները, գլխավոր քաղաքները, երկրի բնական հարստությունները:

Հեթում պատմիչի այս երկը բարձր է գնահատվել արևելագետների շրջանում և թարգմանվել է մի շարք լեզուներով: Առաջին անգամ հրատարակվել է 1517 թ. Ֆրանսերեն բնագրով²¹, իսկ 1529 թ.՝ լատիներեն թարգմանությունը²², լույս է տեսել նաև անգլերեն, իտալներեն, գերմաներեն և այլ լեզուներով²³:

Հեթում պատմիչի «Պատմություն թաթարաց լատիներեն տեքստը հայագետ Մ. Ավգերյանը 1842 թ. թարգմանել է գրաբար²⁴, Գծրախոտաբար, այս թարգմանությունը պարունակում է բավականին սխալներ և ազավաղումներ:

XIV—XVI դդ. բնթացքում Հայաստանը դարձավ մոնղոլների, թուրքմենների, ինչպես նաև թուրք և պարսիկ տիրակալների միջև պատերազմների թատերաբեմ:

Երկիրն ապրում էր քաղաքական փոթորկահույզ վիճակ, որը վերջ էր վերջո հասցրեց անտեսական ու մշակութային կատարյալ անկման: Այս էր հիմնական պատճառը, որ XIV—XVI դդ. հայ պատմագրություն մեջ համարյա ի հայտ չեկան պատմական լիարժեք աշխատություններ: XV դ. մեզ հասել է միայն Քուլմ Մեծուփեցու «Պատմություն Հանկ-Քամուրայ և հաջորդաց իւրոց» երկը²⁵, որն ավելի մոտ է ժամանակագրության և պարունակում է պատմական կարևոր տեղեկություններ:

Քովմա Մեծուփեցին իր պատմության մեջ հաղորդում է 1387 թ. Հայաստանի տարբեր շրջաններում Հենկ-Քեմուրի գործած ավերածությունների մասին: Նա ականատես է եղել 1388 թ. Հենկ-Քեմուրի և Կարա-Կոյուն-

²¹ Նույն տեղում, էջ 86:

²² De Langdit I., „L'histoire merveilleuse du grand empereur de Tartarie, trad. du latin du M. Ayton, Seigneur du Caurey par frere Jean Langdit, 1529.

²³ Ա. Գալստյան, Նույն տեղում, էջ 86:

²⁴ «Հեթում պատմիչի թաթարաց», Վենետիկ, 1842:

²⁵ Գաւեզնէ վարդ. Յովսէփեան, Քովմա Մեծուփեցու կյանքը, Վաղարշապատ, 1916:

լու քոչվորական ցեղերի առաջնորդ Կարա-Մահմուդի միջև տեղի ունեցած Հակատամարտին ու վերջինիս պարտութիւնը: 1395 թ. Լենկ-Քեմուրը շարժաբեռում է Կարա-Ցուլուսֆին: 1402 թ. Նա կոտորածներ է սկսում Սերաստիայում, իսկ այնուհետև՝ Անկարայի Հակատամարտում հաղթում է սուլթան Բայազիդ I-ին և Վրաստանի վրայով վերադառնում Սամարղանդ:

Մեծոփեցին ժանրամասն կանգ է առնում Լենկ-Քեմուրի հաջորդ Շահ-Ռուհի (1405—1447) և կարա-կոյունլու՝ Կարա-Ցուլուսֆի, սրա որդի Սկենզերի (1420—1437) և եղբոր՝ Ջահան-շահի օրոք կատարված պատերազմների ու ազերբայձանների վրա: Գրքի վերջում նկարագրվում է Ջահան-շահի կողմից Շամշուտե և ապա Քիֆլիս քաղաքների գրավումն ու ազերումը:

Քովմա Մեծոփեցու պատմությունն առաջին անգամ հրատարակվել է 1860 թ. Փարիզում²⁸:

Ինչպես վերը նշեցինք, հայ և հորևան ժողովուրդների XV—XVII դդ. պատմության հարցերը լուսաբանելու համար կարևոր նշանակություն ունեն հայտնի և անհայտ հեղինակների քաղմաթիվ ժամանակագրություններն ու հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, որոնց հեղինակները գրի են առել անցյալի և հատկապես ժամանակի զանազան դեպքեր ու իրադարձություններ:

Հիշատակարանների և մանր ժամանակագրությունների արժեքն ազելի է մեծանում, քանի որ տվյալ ժամանակաշրջանի Օսմանյան կայսրության պատմության ուսումնասիրության համար թուրք պատմագրության մեջ աննշան տեղեկություններ կան: Քուրքիայի պատմության մասնագետները գրանցում կգտնեն հավաստի տեղեկություններ Լենկ-Քեմուրի արշավանքից հետո երկրում առաջացած քաղաքական իրավիճակի, հատկապես թուրքմենական քոչվոր ցեղեր ակ-կոյունլուների և կարա-կոյունլուների միջև տեղի ունեցած դեպքերի, ինչպես նաև Կ. Պոլսի գրավման, շալալիական շարժման և ընդհանրապես թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմների մասին:

Այստեղ, իհարկե, հնարավոր չէ մանրամասն անդրադառնալ առանձին ձեռագիր հիշատակարաններին և մանր ժամանակագրություններին, քանի որ դրանց թիվն անհամեմատ շատ է և քաղմազան: Մենք կրավարարվենք հիշատակելով միայն մի շարք ժամանակագրություններ,

²⁸ «Հատմութին Լենկ-Քեմուրայ և յաջորդաց իւրոց արարեալ Քովմա վարդապետ Մեծոփեցու», ի լոյս ընծայեաց հանգիստ Էմեթուֆեմազ Կարապետ վարդապետ Շահազադան, Փարիզ, 1860:

որոնք համեմատարար արժեքավոր տեղեկութիւններ են հաղորդում սուլայ շրջանի Քուրցիայի պատմութիւն վերաբերյալ: Երեսու ռազարավ է Հակոբ Հիսուսիին վերագրված ժամանակագրութիւնը²⁷: Հատկապես երկրորդ հատվածում կարևոր նկարագրութիւններ կան ակ-կոյունյու Յազուր փաղիշահի սպանութիւնից հետո տեղի ունեցած զահակայական կռիվների և զանազան ասպատակութիւնների, 1476 թ. Հասան բեգի՝ Վրաստան արշավելու, ինչպես նաև 1500—1501 թթ. շահ Իսմայիլի և ակ-կոյունլուների վերջին ներկայացուցիչ Նուր Ալվանդի միջև տեղի ունեցած կռիվների մասին:

Անաեուն Սեբաստացու (XVI դ.) ժամանակագրութիւնը, որի խորագիրն է «Եւ Հռոմայ թագավորաց կարգն այս է, զոր օսմանցիք վերայ կռչեն նոցայ անուն: Այս է պորտ է պորտ ազգ նոցա մինչև ի մեզ, ի մերում ժամանակիս»²⁸, սկսվում է օսմանյան պետութիւն հիմնադրումից և շարունակվում է (թվարկելով օսմանյան սուլթաններին) մինչև Մուհամմեդ III-ը: Պատմիչը հիշում է Լենկ-Քեմուրի արշավանքները պեպի Անգրկովկաս ու Փարս Ասիա և տալիս Օսմանյան կայսրութիւն ամբողջ քաղաքական պատմութիւնը:

XVI դ. հեղինակներից հիշատակութիւն արժանի է նաև Հովհաննես Արմիշեցու տարեգրութիւնը²⁹: Նա նկարագրել է թուրքերի և պարսիկների 1531—1534 թթ. պատերազմները:

Օսմանյան պետութիւն Ժողման, սուլթանների զահակայութիւն մասին գրել է նաև XVII դ. ժամանակագիր Վարդան Բաղիշեցին: Նրա «Տարեգրութիւնը» ընդգրկում է 1170—1657 թթ. Հայաստանում կատարված քաղաքական իրադարձութիւնները: Վարդան Բաղիշեցին մանրամասն կանգ է առնյ սուլթան Մեհմետի օրոք (1654 թ.) տեղի ունեցած դեպքերի, հատկապես՝ Վանում Ավդարեպի և Մալաթ փաշայի կռիվների վրա:

Օսմանյան կայսրութիւն պետութիւն վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկութիւններ կան նաև Դավիթ Մերդինցու (XV դ.), Մովսես Արծիւեցու (XV դ.), Գրիգոր Կամախեցու (XVII դ.), Դավիթ Բաղիշեցու (XVII), Գաբրիել Քոխաբեցու (XVII դ.), Մարտիրոս Գ-ի Առաքելի (XVIII դ.), Հակոբ Տիվրիկեցու (XVII դ.), Հակոբ Կարենցու (XVII դ.) և այլոց ժա-

²⁷ «Մանք ժամանակագրութիւններ», հատ. Ա, էջ 189:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 167:

²⁹ Նույն տեղում, հատ. Բ, էջ 227:

մանակագրութիւններում⁴⁰, ինչպես նաև XVI և XVII դդ. մի շարք անա-
նուն հեղինակների զործերում⁴¹:

Կ. Պոլսի անկման մասին բազմականին տեղեկութիւններ կան թե՛
ձեռագիր հիշատակարաններում, և թե՛ մանր ժամանակագրութիւնների
մեջ, սակայն այդ իրադարձութիւն մանրամասն նկարագրութիւնը ովեւի
էն XV դ. նշանաւոր հեղինակների՝ Աբրահամ Անկյուրացիին և Առաքել
Բաղիշեցիին, իսկ հետագայում՝ XVII դ. հայ ականաւոր պատմագիր
Երեմիա Չելեքի Փյովուրեյանը, սրն իր շփածո «Յոսմանյան պատմու-
թիւն» մեջ մի առանձին գլուխ է նվիրել այդ դեպքերին:

Վերահիշյալ երեք հեղինակների շփածո երկերի գիտաքննական
բնագրերը, գոյութիւն ունեցող ձեռագիր օրինակների տարբերիցված-
ներով, հայերեն և ռուսերեն հրատարակել է Լ. Անասյանը⁴²:

Աբրահամ Անկյուրացիին ականատես լինելով Կ. Պոլսի պաշարման,
անկման ու ավերման բոլոր դեպքերին, բազմակն ճշգրիտ տեղեկու-
թիւններ է տվել դրանց մասին: Կ. Պոլսի անկմանը ականատես է եղել
նաև Առաքել Բաղիշեցիին, որը թողել է մեծ թվով պատմական, ներքո-
զական, վիպասանական, բարոյախոսական ու հոգևոր բնույթի շփածո
աշխատութիւններ⁴³:

XVII դ. սկզբից հայ պատմագրութիւնը սկսում է նորից աշխուժա-
նալ: Հայ պատմագիրները իրենց ավանդն են ներդրել նաև թուրքագի-

⁴⁰ Մանր ժամանակագրութիւններ, հատ. Բ, էջ 209, 216, 256, 287, 403, 420,
447, 561:

⁴¹ Նույն տեղում, հատ. 1, էջ 140, 178, 217:

⁴² «Հայկական ազրուրները Բյուզանդիայի անկման մասին», Լ. Ա. Անասյան,
Երևան, 1957: Թագրի ռուսերեն թարգմանութիւնը Լ. Անասյանը հրատարակել է գրքում
1862 թ. «Византийский временник» պարբերականի 17-րդ հատորում, որը նվիրված է
Կ. Պոլսի անկման 500-ամյակին: Այդ բնագրերը թարգմանվել են նաև ֆրանսերեն: Աբ-
րահամ Անկյուրացու «Յոզա»-ը ֆրանսերեն հրատարակվել է երկու տեղում՝ 1) Eug. Bore,
«Élégie sur la prise de Constantinople; poëme inédit et extrait du manuscrit 80
arménien de la Bibliothèque Royale», «Nouveau Journal Asiatique», t. XV, 1835,
p. 271—298. 2) Melodie élégitique sur la prise de Stamboul», traduite de l'armé-
nien par M. Brossel, հետևյալ հրատարակութիւն մեջ՝ Lebeau, «Histoire du Bas-
Empire, Nouvelle édition, revue entièrement, corrigée et augmentée d'après les
historiens orientaux, par M. de Saint Martin», t. XXI, Paris, chez Firmin Didot
frères, 1836, p. 307—314: Առաքել Բաղիշեցու «Յոզաի թարգմանութիւնը» «Lamen-
tation sur la prise de Constantinople» լույս է տեսել հետևյալ ժողովածուի մեջ՝
A. Tchobanian, La Rosette d'Arménie, t. III, Paris, Ernest Leroux, 1929, p
109—118:

⁴³ «Հայկական ազրուրները Բյուզանդիայի անկման մասին», էջ 6:

տության ասպարեզում, գրելով Կույնիակ առանձին արժեքավոր մենագրություններ՝ նվիրված Օսմանյան կայսրության միջնադարի պատմությանը, Նրանցից առաջինը (ժամանակագրական կարգով) Հովհաննես Կամենացին է, որն իր «Պատմութիւն պատերազմին Խոթինու խորագրով աշխատության մեջ նկարագրել է 1621 թ. լեհ-թուրքական պատերազմները, որոնք տեղի են ունեցել Խոտին քաղաքի և բերդի պարիսպների տակ, Կամենացու «Պատմութիւնը» բաղկացած է առաջարանից, 18 գլխից և հիշատակարաններից: Վերջին գլուխը նվիրված է ենդիբիներին խոռովությանը և սուլթան Օսման II-ի սպանությանը, Կ. Պոլսում՝ 1622 թ.: Կամենացու երկուստ ուշագրավ տեղեկություններ կան տվյալ շրջանի լեհ-թուրքական ռազմական տեխնիկայի, զորքերի մարտունակության, դիվանագիտական հարաբերությունների, թաթարական ասպատակությունների և ընդհանրապես Մուզավիայի ներքին իրադարձությունների վերաբերյալ:

Հովհաննես Կամենացին իր պատմությունը շարագրել է Խոտինի պատերազմից վեց տարի հետո՝ 1627 թ.: Մի շարք մանրամասներ նա գրել է առել որպես անմիջական ականատես, իսկ մնացած դեպքերի համար հիմնականում օգտագործել է հայազգի Օքսենո Կամենացու հայկոմաներեն (ղփշաղական) բարբառով գրված ժամանակագրությունը, որտեղ օրագրական մանրամասնություններով գրել են անված Խոտինի պատերազմի դեպքերը⁴⁴:

Հովհաննես Կամենացու պատմության մի ձեռագիր ընդօրինակությունը գեոնւ 1953 թ. Հ. Անասյանը հայտնաբերել էր Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (ձեռագիր № 2644, էջ 229ա—254ա) և երա մասին որոշ տեղեկություններ հաղորդել Ռուսաստանի հետ Ուկրաինայի վերամիավորման 300-ամյակի առթիվ 1954 թ. հրատարակված ժողովածուի մեջ⁴⁵: Հետագայում բնագրի ուսերեն թարգմանությունը (թարգմանիչ Կ. Յուզրաշյան) հրատարակվեց 1958 թ.⁴⁶, իսկ 1964 թ. Հ. Անասյանը

⁴⁴ Օքսենո Կամենացու «ժամանակագրությունը լեհական այլ հեղինակների հետ հրատարակել է Դ. Այխշանը (Կամենից, «Ճարտգիրք Հայոց լեհաստանի և Օսմանիոյ, Վենետիկ, 1856): Օքսենոյ տարեգրությունը զբաղեցնում է այս հրատարակության 68—109 էջերը:

⁴⁵ А. С. Анасян, Отголоски биты при Хотине (1621 г.) в армянских источниках. «Великая дружба. Сборник, посвященный 300-летию воссоединения Украины с Россией», Ереван, 1954, стр. 225—238.

⁴⁶ «История Хотинской войны И. Каменицкого», «Пատմա-բանասիրական Հանգես», 1958, № 2, էջ 229—280.

հրատարակեց հայերեն քննադիրը, հանգամանալից Վերլուծականով և մանրամասն ծանոթագրություններով:

Մյուս հայտնի պատմագիրը Միմենն լեհացին է, որը տասնմեկամյա նանապարհորդության ընթացքում տեսածները (1608—1618) գրի է առել իր «Ուղեգրության» մեջ: Նա հիմնականում գրում է իր շրջագայած վայրերի տեղագրության, ազգագրության և տնտեսության մասին: Մանրամասն նկարագրում է նանապարհները, քաղաքների նշանավոր շինությունները, բնակչության գրազմունքը, ժողովուրդների կենցաղն ու բարքերը: Այս տեսակետից ուշագրավ տեղեկություններ են պարունակում Կ. Պուլսին, Քոքատին, Գիարրերքիին, Հալերին, Կահիրեին, Երուսաղեմին և մի շարք այլ քաղաքների նվիրված էջերը: XVIII դ. առաջին կեսի Քուրթիայի պատմության համար կարևոր նշանակություն ունեն նաև «Ուղեգրության» վերջում ժամանակագրական կարգով շարադրված 1622—1635 թթ. քաղաքական դեպքերը:

Առավելագույն կարևոր են «Արշավանք սուլտան Օսմանի ի վերայ լեհաց» (1622), «Ապազայի փաշայի, կոտորած ենկիշարաց», «Ապազայի փաշայի արշալի ի լեհաց», «Արշավանք սուլտան Մուրատի ի վերայ լեհաց» (1635), «Արշավանք սուլտան Մուրատի ի վերայ Պարսից» և այլ գլուխները:

Միմենն լեհացու «Ուղեգրության» ձեռագրի գոյության մասին առաջին անգամ ծանոթություն է տվել Ֆրանսիացի հայագետ Թրեդերիկ Մակլիերը⁴⁷:

Հետագայում ներսես Ակիևյանը հատուկ հետազոտության առարկա է դարձրել այն և 1932 թ. սկսած պարբերաբար հրատարակել է «Հանդէս ամսօրեայ»-ի մեջ⁴⁸, 1936 թ. դարձյալ ն. Ակիևյանի աշխատասիրությունը «Ուղեգրությունը» առանձին գրքով հրատարակվում է Վիեննայում: Այս հրատարակության մեջ տրված է նաև Տեղիևակի կյանքի և գործունեության մանրամասն վերլուծությունը⁴⁹: «Ուղեգրության» թուրքերեն լրիվ թարգմանությունը մանրամասն ծանոթագրու-

⁴⁷ «Revue des Etudes Arméniennes», 1. 7. 1927.

⁴⁸ «Հանդէս ամսօրեայ», 1933, էջ 447—483, 677—690, 1933, էջ 115—126, 334—342, 473—495, 595—608, 701—713, 1934, էջ 59—69, 149—168, 282—308, 465—474, 547—570, 1935, էջ 79—96, 162—175.

⁴⁹ «Միմենն զգրք լեհացայ Ուղեգրութիւն», օտումնաւորից և հրատարակեց Լ. Ներսես Կ. Ակիևյան, Վիեննա, Վիեննա, 1935.

Յյուններով հրատարակել է Լ. Անդրեասյանը²⁰, Հրատարակել է նաև
սուսերին թարգմանությունը²¹։

Ժամանակագրական առումով հաջորդ պատմագիրը Գրիգոր Դարա-
նազցին (Կամախեցին) է (1576—1643)։

Նրա գլխավոր երկը «Ժամանակագրությունն է, որը գրի է առնը-
ված 1634—40-ական թվականներին։ Այն բաղկացած է երկու մասից։
Առաջին մասում համառոտակի շարադրված են 1018—1539 թթ. իրա-
գարնությունները, իսկ երկրորդում՝ 1595—1634 թթ. քաղաքական ղեկ-
քերը, որոնք հատկապես առնչվում են մեզ հետաքրքրող թեմայի հետ։

«Ժամանակագրությունը շափազանց կարևոր նյութեր է պարու-
նակում հատկապես XVI դ. վերջերին և XVII դ. սկզբներին Օսմանյան
կայսրությունում տեղի ունեցած ներքին և արտաքին քաղաքական ղեկ-
քերի, այդ թվում թուրք-պարսկական պատերազմների և շալալիական
շարժման վերաբերյալ։ Այդ ղեկքերը և ընդհանրապես Քուրցիայի
պատմությանը վերաբերող զանազան տեղեկություններ հիմնականում
տրված են հետևյալ գլուխներում. «Վասն սուլթան Ահմատին» (2-րդ
գլուխ), «Վասն սուրկուսինի ի ժամանակս Մուրաա փաշային և սուլտան
Ահմատին, թե զի՞նչ եղին կամ ո՞րպես գործեցան, և շալալեացն թէ
զիա՞րդ իսպառ շնչեցան և կորան անհետ» (5), «Վասն սպանման սուլ-
թան Օսմանին թէ որպէս եղև» (8), «Վասն տղայածողովին» (9), «Վասն
այս Յապազայի» թէ զիա՞րդ եղին կեանքն և կատարումն նորին» (11),
ինչպես նաև 32-րդ, 36-րդ, 37-րդ, 38-րդ գլուխներում։

Գրիգոր Դարանազցու նկարագրած ղեկքերը հավաստի են, քանի
որ նա ականատես է եղել դրանց մեծ մասին։ Դարանազցին ասույզ
տեղեկություններ է տվել հատկապես շալալիների շարժման վերաբեր-
յալ²² և այդ կապակցությամբ անդրադարձել է գլուխի ռ. քաղաքների
ավերման, ինչպես նաև հայ ժողովրդի կրած ատաղանքների ու աղետ-
ների նկարագրությանը։ Հաճախ նա չի սահմանափակվում ղեկքերի
պարզ շարադրությամբ և մեկնաբանություններ է անում շալալիական
շարժման սոցիալական դրդապատճառների ու դրա ունեցած հետևանք-

²⁰ Polonyali Simeon'un seyhatnamesi (1108—1619). İstiklaeye çeviren Hrand
D. Andreasyan. İstanbul. 1974.

²¹ Симеон Лехаца, Путевые заметки. Перевод с армянского, предисловие,
примечания и указатели М. О. Дарбинян, М., 1966.

²² Շալալիների շարժման մասին կարևոր փորձագրույթ է նաև Ազարիա Սանեցու
«Յոթ ի վերայ հարստեայ արևելյան զավտացն և աշխարհին Հայոց ի մեծոց տելալի-
եանց» աշխատությունը (ե՛ւսեղև ամսորեսյո, 1927, էջ 228)։

Սեմինա Չելսքի Քյոնովսյանը (1637—1695) XVII դ. հայ մատենագրության խոշոր գեմքերից է¹⁰։ Նրա աշխատությունները հարուստ նյութ են պարունակում ավյալ ժամանակաշրջանի Օսմանյան կայսրության պատմությունը և այլ ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական կյանքն ուսումնասիրելու համար։ Հատկապես պատմագիտական գործերում նա առանձնակի ուշադրություն է դարձրել թուրքական պետության ներքին զինակի, պալատական երկպառակությունների, կենտրոնախույս քրդատմաներ ունեցող ֆեոդալների, շալալիական շարժումների ու պատերազմների հեռանկարով առաջացած ծանր հարկերի վրա և այլն։

Ե. Քյոնովսյանի դրական հարուստ ժառանգությունը, մեծ մասամբ անտիպ, պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, Վենետիկի Միսիթարյանների մոս և Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքում։ Առանձին ձեռագրեր գտնվում են նոր Զուլայի, Արմաշի, Ղալաթիո մատենադարաններում և քրիստոնեական քանդարանում, ինչպես նաև անհատական հավաքածուների մեջ։

Մտորե բերում ենք Ե. Չ. Քյոնովսյանի՝ Քուրբիայի պատմության հետ առնչվող աշխատությունները։

1. «Պատմութիւն համառոտ ԴՃ տարւոյ օսմանցւոց թագաւորացն, որ ի սուլթան Օսմանէն մինչև այժմ սուլթան Մահմէտ ԺԹ թագաւորք ենք։ Այս շաքիստ աշխատությունը քովանդակում է կայսրության 400 տարվա պատմությունը, սկսած սուլթան Օսման I-ից մինչև սուլթան Մեհմետ IV-ի (1648—1687) զահակալության ժամանակաշրջանը։ Ե. Քյոնովսյանը ժամանակագրական կարգով թվարկում է օսմանյան սուլթաններին՝ Նշելով նրանց որոք տեղի ունեցած պատերազմներն ու նվաճումները Բալկանյան թերակղզում, Մերձավոր Արևելքում և Հյուսիսային Աֆրիկայում։ Կարևոր տեղեկություններ կան նշված ժամանակաշրջանում Քուրբիայի ներքին և արտաքին քաղաքականության, Քուրբիայում ապրող ժողովուրդների քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական դրության և կայսրության մեջ բռնկված ենիչերիական ապստամբությունների, շալալիական շարժումների, ինչպես նաև օսմանյան լժի տակ հեծող ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի մասին։ Այս երկն անտիպ է։ Ձեռագիրը գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (№ 1675, էջ 174ա)։

¹⁰ Аракез Дворнижец, Книга история, перевод с армянского, предисловие и комментарий Л. Ханларина, М., 1973.

¹¹ Քյոնովսյանի կենագրության մասին մանրամասն տե՛ս Լ. Ս. Սահակյան, Երեմի Քյոնովսյան, Իրան, 1964, էջ 9—40։

2. ԵՔազաՎորուիթեան օսմանցոյ Համառօտիճ պատմութիւնս: Այս ճրկը վերը նշված ԵՊատմութեան արձակ Համառօտագրութիւնն է: Քազաքական պատմութեանը զուգընթաց Ծ. Քյոմուրճեանը հանգամանորէն կանգ է առել նաև Քուրքիայում գոյութիւն ունեցող սոցիալական անհավատարութիւնների վրա և բնագրասել է օսմանյան սուլթանների բռնակալական ռեժիմը:

Անտիպ է, պահպանված են Հետևյալ ձեռագիր օրինակները՝ Երևանի Մատենադարանում՝ ձեռ. № 1786, էջ 1ա 81բ, Վիեննայի Միխիթարյանների մատենադարանում՝ ձեռ. № 786 և Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի Մատենադարանում՝ ձեռ. № 464:

3. ԵԱնուանք որդոյ թագաւորաց Օսմանցոցս: Համառօտ պատմութիւնն է, ուր հաջորդաբար թվարկվում են օսմանյան սուլթանները, նշվում են նրանց ծննդյան, մահվան, զահակալութեան տարեթիւերը, ինչպէս նաև տվյալ սուլթանի օրոք կատարված նվաճումներն ու իրադարձութիւնները:

Անտիպ է, պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (ձեռ. № 1786, էջ 88բ—95ա):

4. ԵՈտիւ շարագրեալ անուանք թագաւորաց օսմանցոցս: Շատ սեղծ թվարկում է օսմանյան սուլթաններին և նրանց կատարած կարևոր գործերը: Պահվում է Երևանի Մատենադարանում (ձեռ. № 1786, էջ 97ա—98):

5. ԵՕրագրութիւնս: Ամբողջական վերնագիրն է՝ ԵՀեղինակ օրագրութեանն է Երեմիայ Զէլչիկի, որդի տէր Մարտիրոս քահանայի, որտեղ մասնավորապէս նկարագրված են նաև 1648 թ. հունիսի 11-ից մինչև 1663 թ. նոյեմբերի 11-ը Քուրքիայում կատարված մի շարք կարևոր քաղաքական իրադարձութիւնները, ինչպէս նաև բնակչութեան կենցաղի և ծիսական սովորութիւնները:

Ձեռագիրը պահվում է Երուսաղեմի ս. Հակոբա մատենադարանում (ձեռ. № 1893): Ձեռագիրը հրատարակել է Մեսրոպ Նշանյանը⁶⁰:

6. ԵՊատմական բանք իւրոյ ժամանակինս. 1682 թ. էջմիածնի Եղիազար կաթողիկոսին Ծ. Քյոմուրճեանի առաքած թուղթն է, որտեղ նկարագրվում են Կ. Պոլսի կառավարող շրջաններին վերաբերող անցքերը, ինչպէս նաև Ենոթուրոզ ֆոանցոց արքայի ընդ կայսեր Հոսմայս, ԵՊատրաստութիւն Տանկաց մարտի ընդ Մանարա, ԵՎասն գեսպանին

⁶⁰ ԵՕրագրութիւն Երեմիայ Զէլչիկի թեմիզմեանի, հրատարակել Մ. Նշանյան, Երուսաղեմ, 1829:

Մոսկովացի և հայ-իրանական կյանքին վերաբերող զանազան հարցեր: Զեռագիրը գտնվում է Երուսաղեմի ս. Հակոբա մատենադարանում (ձեռ. № 1858, էջ 44ա—56բ):

7. «Համառոտ ստորագրութիւն Կ. Պոլսոյ նեղուցիս: Բնագիրը չի պահպանվել:

8. «Աշխարհագրութիւնս: Բնագիրը չի պահպանվել: Ն. Ակինյանը նշում է, որ այս աշխատութիւնից մնացել է միայն քարտեզը և առաջաբանի մի մասը, իսկ ձեռագրի տեղը առ այսօր հայտնի չէ⁶¹:

9. «Պատմութիւն հրակիզման Կ. Պոլսոյ: Նկարագրվում է 1660 թ. հուլիսի 14-ին Կ. Պոլսում տեղի ունեցած հրդեհը: Այս կապակցութիւնմբ Քյոնյուքյանն անդրադարձել է Քուրթիայի ներքին զուբյան սովորոտ կողմերին: Զեռագիրը գտնվում է Երուսաղեմի ս. Հակոբա մատենադարանում (ձեռ. № 892, էջ 172բ—270ա):

10. «Տարեգրական պատմութիւնս: Այս աշխատութիւնը թվանդակում է 1648—1690 թթ. Կ. Պոլսում և զավատնիրում եղած հրդեհների մանրամասն պատմութիւնը, ինչպես նաև երկրաշարժերի, հեղեղների և համաճարակների նկարագրութիւններ: Ուշագրավ են նաև XVII դ. տեղի ունեցած պատերազմները Օսմանյան կայսրութիւն և Ավստրիայի, Հունգարիայի, Վենետիկի ու Պարսկաստանի միջև և այլն:

Այս երկը Քյոնյուքյանը շարագրել է 1692—1693 թթ.: Զեռագիրն առ այսօր չի հրատարակված և գտնվում է Վենետիկի Միսիթարյանների մատենադարանում (ձեռագիր № 509):

11. «Պատմութիւն Ստամպուլոյ: Այս աշխատութիւնը կարևոր տեղեկութիւններ է պարունակում XVII դ. ոչ միայն Կ. Պոլսի, այլև Քուրթիայի պատմութիւն համար: Քյոնյուքյանը մանրամասն նկարագրում է Կ. Պոլսի պալատները, հյուպատոսարանները, շենքերը, շուկաները, արհեստները, առևտուրը, ինչպես նաև խոսում է քաղաքամերձ գյուղերի գյուղատնտեսութիւն զանազան ճյուղերի մասին: «Մտամպուլոյ պատմութիւնը» արժեքավոր աղբյուր է նաև տվյալ ժամանակաշրջանի Կ. Պոլսի բնակչութիւն կենցաղային և սոցիալ-քաղաքական հարցերն ուսումնասիրելու համար:

Ռքքնագիր ձեռագիրը պահվում է Երուսաղեմի ս. Հակոբա մատենադարանում (ձեռագիր № 1030): Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահպանվել են նաև երկու ձեռագիր օրինակներ № 1345, № 1675: Գո-

⁶¹ Լ. Ս. Ստեփան, Ելզ. աշխ., էջ 45:

յություն ունեն այս աշխատութեան հայերեն²² և թուրքերեն²³ հրատարակութեանները:

12. *Եզնեդակ Ս.* Կարապետ եկեղեցւոյ ի Կրեան կղզւոյ: Բովանգակում է 1669 թ. սեպտեմբերի 6-ին մեծ վեզիր Քյոփրյուլլուի կողմից Կրեանի Գանախ քաղաքի գրավման և քրիստոնյաների հալածման նկարագրութունը: Զեռագիրը գտնվում է Փարիզում՝ Հովհաննես Զավարյանի մաս:

Ն. Զ. Քյոմուրնյանը հայերենից թուրքերեն է թարգմանել մի շարք կրօնական և պատմական երկեր:

1. *Եթարգմանութիւն նոր կաակարանի և մատանց հին կաակարանի ի լեզու տառեկացա.* Անտիպ է: Բնագիրը պահպանվում է Մատենադարանի Ս 1645 ձեռագրում, էջ 119ա—219ա:

2. *ԵԱղմոսք Դաւթի:* Թարգմանված է 1692 թ.: Անտիպ է: Պահպանված են հետևյալ ձեռագիր օրինակները. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում ձեռագիր Ս 1644 (էջ 294ա, 303ա) և Վենետիկի Մխիթարյանների Մատենադարանում ձեռագիր Ս 85, Ս 988 (էջ 89ա—99ա և 101ա—104ա):

3. *ԵԹարոզնիք թուրքերեն լեզվով:* Անտիպ է: Պահպանվել է Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանի Ս 408 ձեռագրում (էջ 9ա—21բ, 28ա—94ա):

4. *ԵՃամառու ծայամաուրք ի լեզու տառեկացա:* Գրված է 1658 թ.: Բաժանված է 13 գլուխների և պարունակում է 175 վկայութիւն: Անտիպ է: Պահվում է Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի մատենադարանում (Ս 1076 ձեռագիր):

5. *ԵՀիքեայլէի Ֆարիս վէ վէնա թէրէմէի Չէլէրի Քիւմիւրնեանցա:* Տպագրված է Կ. Պոլսում, 1871 թ.:

6. *ԵՊատմութիւն մեծին Ազեքսանդրի:* Թուրքերեն թարգմանութեան ամբողջական խորագիրն է՝ *ԵՔիթապ Հէքիայլէի շիհանկիր Իսթենաէր Գուրլ Գայիին.* լիսան էրմէնեանաէն լիսան թուրքէլ թէրմումէի էսթ էչհագիր Իրէմնա: Անտիպ է: Պահվում է Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի մատենադարանում (ձեռագիր Ս 988, թղթ. 6ա, էջ 178ա):

²² Երեմյա Չելեբի Քիւմիւրնեան, *Ստամբուլ պատմութիւն Լրատարակնց և Ժողովարնց սեքսը Վահրաթ Թարգման, Վիեննա, հատ. Ա., 1812, հատ. Բ., 1822, Կ. Գ., 1830.*

²³ Eremya Çelebi Kömürçüyan, [İstanbul tarihî, XVII asırda İstanbul, tercüme ve tahsiye eden Hrand D. Andreasyan, [İstanbul], 1952.

Ծ. Քյումուրճյանի գրական ժառանգութիւն մեջ կան եսակ մի շարք թուրքերէն շարագրված թղթեր, տաղեր և զանազան ուղերձներ⁹⁴:

1) Տանկարարբառ թուղթ (առ Գրիգոր Չէլէրիի),

2) Տանկարարբառ թուղթ որ է Մուհամադէմադէ առ պուրսացիս սմանս:

3) Առ տանիկ ոմն հայազարմ թուղթ եսակ արզմանէ եսխագօց:

4) Մի թուրքերէն ստանաւոր:

5) Տաղ սասցեալ ի յերմիայէ վերայ Ս. Երուսաղէմայ թուրքերէն վերնագիրն է՝ սՄուհամէմ վարտր տօսաւարիմէ: Հրատարակված է «Տազարան փոքրիկ»-ում, էջ 41—43:

6) Տաղ ի վերայ ս. գերեզմանին Քրիստոսի, հրատարակված է «Տազարան փոքրիկ»-ում, էջ 52—53:

Արքանամ Երևանցիի XVIII դ. պատմագիր է: Նրա պատմագիտական աշխատութիւնն ընդգրկում է 1721—1736 թթ. թուրքերի և պարսիկների միջև տեղի ունեցած պատերազմական դեպքերի, քաղաքների և գյուղերի ավերածութիւնների, սովի ու գերեզմարութիւնն նկարագրութիւնը: Արքանամ Երևանցիին, անկասկած, ականատես է եղել շարագրված դեպքերին, քանի որ եա խոսում է այդ իրադարձութիւնների մասին ամենայն մանրամասնութիւնք: Նրա հաղորդած տեղեկութիւնները արժեքավոր են եսակ հայ և վրաց ժողովուրդների տվյալ ժամանակաշրջանի պատմութիւնն ուսումնասիրութիւնն համար:

Արքանամ Երևանցու պատմութիւնը հրատարակվել է Երևանում՝ 1928 թ. «Պատմութիւն պատերազմացն, որք եղեն յօսմանցսց ի վերայ քաղաքացն Հայաստանհայց և Պարսից՝ յետ գումարելոց Մահմուտ սուլտանին ազուանից ի վերայ արքային Պարսից Եահ-Սուլտան Հուսէինին» վերնագրով: Պատմութիւնը բաժանված է 7 գլուխների: Պատմութիւնն մեջ կարենք տեղ են գրավում պարսիկ Քահմազ Ղուլի խանի՝ Հայաստանի և վրաստանի վրա կատարած արշավանքները, նրա մղած պատերազմներն ու հաղթանակներն ընդդեմ օսմանցիների:

Պատմութիւնն երկրորդ գլխում, որը կրում է «Թէ որպիսի մարտի պատերազմի առին օսմանցիք ղԵրևան» վերնագիրը, մանրամասն նկարագրում է թուրքական զորքի կողմից Երևանի բերդի գրավումը և հայ-թուրքական ընդհարումները:

Օսմանյան կայսրութիւնն պատմութիւնը վերաբերող հայկական աղբյուրներից անհրաժեշտ է հիշատակել եսակ Մաշտոցի անվան Մա-

⁹⁴ Տե՛ս Հ. Ս. Սանկյան, էջվ. աշխ., էջ 171:

տենագարանի № 1496 ձեռագիրը, որն ունի «Պատմութիւն Օսմանցոց» վերնագիրը⁶⁵։ Ձեռագիրը բաղկացած է 13 դիւից։ Հեղինակը առաջաբանում, ստուգարանելով «Քուրք» բառը, համառոտակի խոսել է թուրքերի էթնոգենեզի, նրանց տիրապետութեան սահմանների, կրօնի և ազգագրական որոշ նյութերի մասին։ Աշխատութեանը սկսվում է Օսման I-ից՝ XIII դարի վերջից և հասնում Իրրահիմ I-ի զահակալութեան 6-րդ տարին՝ 1646 թ.։ Հեղինակը մանրամասնորեն տվել է օսմանյան թուրքերի այս ժամանակաշրջանում վարած պատերազմների ամբողջական պատմութունը։ Ձեռագրում հետաքրքիր տեղեկություններ կան նաև Օսմանյան կայսրութեան ներքին իրադարձությունների մասին⁶⁶։

Այսպիսով, հայկական ազբյուրներում հատուկ ուշադրություն է դարձվել սելջուկ-թուրքերի և Օսմանյան կայսրութեան պատմության ամենատարբեր հարցերին և հաղորդվել շփազանց արժեքավոր տեղեկություններ։

Այդ տեղեկություններն էական նպաստ կարող են բերել խնդրառարկա հարցերի քննութեան զործում։

XVIII դ. երկրորդ կեսին հայ պատմագրութունը, ոչի մեջ քիչ տեղ չի բռնում թուրքագիտութունը, հանդես եկավ որպես գիտական մտքի ինքնուրույն ճյուղ։ Դրա հիմնադիրն է բազմավաստակ գիտնական Միքայել Չամչյանը, որի գրչին են պատկանում թե՛ հայագիտական, և թե՛ կրօնագավառական բովանդակութեան զանազան աշխատություններ։ Դրանցից ամենատարբերավորը «Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեսն 1784» խորագրով սովորաբանաբար աշխատութունն է, որի մեջ Մ. Չամչյանը առանձին ուշադրություն է դարձրել նաև հարևան ժողովուրդների և Հայաստանն ասպատակող զանազան բարբարոս ժողովուրդների պատմութեանը։

Մ. Չամչյանը առանձին էջեր է նվիրել նաև մեզ հետաքրքրող թուրքագիտութեան հարցերին, որոնք հիմնականում ընդգրկված են երկրորդ հատորում։ Այդ կապակցութեամբ արժե հիշել հետևյալ գլուխները. «Ծագագո զօրանալոյ ժինկիզ խոնին թաթարաց և յարձակելոյ սարահազաց և ջալալագինայ ի հայս» (էջ 197), «Ծագագո յարձակելոյ թաթարաց յաղուանիս ի վիրս, և ի հայս» (էջ 204), «Ծագագո յառնելոյ լանկիս»

⁶⁵ Վ. Ա. Զակարյան, Մաշտոցի անվան յայտնագրանի № 1496 ձեռագրի մասնաձեռնի և Հեղինակի հարցի շուրջը (տե՛ս էջեր հայ ժողովրդի պատմութեան և բանասիրութեան, Ծրան, 1973, էջ 187)։

⁶⁶ Վ. Ա. Զակարյանի Անթաղութեամբ, այս ձեռագրի Հեղինակը Ինքնագրու Մուտուց ԳՕ-ուն է (նույն տեղում, էջ 149)։

մուրալ և հարուածոց զորս գործեցա նա ի Հայաստան և յայլ տեղիս (էջ 419), «Յազազս յառնելոյ օսմանցոց զԿոստանդնուպօլիս ի ձեռաց յունաց», «Յազազս ելից ուզուն Հասանայ, և շահ Իսմայիլի արքային պարսից և մարտնչիւոց նոցա առ օսմանցիս» (էջ 509) և այլն:

Մ. Չամչյանը մեկ հատորով գրել է նաև այս պատմութիւն համառոտագրութիւնը թուրքերեն լեզվով, որը հրատարակվել է Վենետիկում 1811 թ. «Գլուղար» խորագրով:

XVIII դ. պատմաբանների շարքին պետք է դասել նաև հայ ակադեմիկոս պատմաբան-դիվանագետ Իգնատիոս Մուրաչա դ'Օստինին (Հակոբ Հիսաթյան), որը առավելապես հայտնի է իր «Օսմանյան կայսրութիւն ընդհանուր պատկերը» կոթողական աշխատութիւնը:

Աշխատութիւնը բաղկացած է յոթ հատորից: Չորրորդ հատորը լույս է տեսել երկու մասով: Առաջին շրջա հատորների մեջ հեղինակը հիմնականում խոսել է մահմեդական օրենսգրութիւն՝ այդ թվում, մահմեդական դավանաբանութիւն, ծիսակատարութիւն և բարոյախոսութիւն հարցերի շուրջ⁸⁷:

Հինգերորդ, վեցերորդ և յոթերորդ հատորներում հեղինակը մանրամասնորեն ուսումնասիրել է Օսմանյան կայսրութիւն քաղաքական, ազգմական, իրավաբանական և քրեական օրենքները, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրութիւն վարչական կառուցվածքն ու օտար պետութիւնների հետ ունեցած նրա դիվանագիտական հարաբերութիւնները⁸⁸:

Օսմանյան կայսրութիւն պատմութիւնն ուսումնասիրողները միշտ էլ կարող են արժեքավոր նյութեր քաղել դ'Օստինի այս աշխատութիւնից, քանի որ հեղինակը, երկար տարիներ ապրելով Կ. Պոլսում, ականատես է եղել զանազան իրադարձութիւնների և օգտագործել է հարուստ արխիվային նյութեր:

ՀԱՅ ՔՈՒՐԲԱԿԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ XX ԴԱՐԱՍԿԶՐԻՆ

Հայաստանի մեծ մասը՝ Արևմտյան Հայաստանը, գտնվելով թուրքիայի լծի տակ, միշտ եղել է հայ հեղինակների ուշադրութիւն կենտրոնում: Վերջիններս Արևմտյան Հայաստանի մասին իրենց աշխատու-

⁸⁷ Tableau Général de l'Empire Othoman, par m. de M. D'Ohsson, Paris, tome premier et second 1788, tome troisième 1790, tome quatrième (première et second partie), 1791.

⁸⁸ Այս հատորները հրատարակել է որդին հեղինակի մեծից Հեսո (տե՛ս Tableau Général de l'Empire Othoman, par m. de M. D'Ohsson, publié par M. C. D'Ohsson, fils de l'auteur, tome cinquième et sixième, Paris, 1824).

թյուններում, քնականարար, չէին կարող շանդրադառնալ Օսմանյան կայսրության պատմության հարցերի լուսարանմանը։ Եվ պատահական չէ, որ XIX դ. ընթացքում Օսմանյան կայսրության մասին հայերեն լույս են տեսել քաղձաթիվ ուսումնասիրությունները։

Այդ առումով հիշատակության արժանի են Վենետիկի Մխիթարյանների հրատարակած սովորածավալ աշխատությունները։ Չնայած դրանց մեծ մասը նվիրված է հայ ժողովրդի պատմությանը, Մխիթարյանների տեսադաշտից դուրս չեն մնացել նաև օսմանյան սուլթանության պրոպրիետները, որոնց հետ սերտորեն առնչվում են արևմտահայության խնդիրները։

Անցյալ դարասկզբի Մխիթարյան միաբանության ականավոր պատմարաններից է Ղուկաս Իճեհյանը (1758—1843), որի գրչին են պատկանում մի շարք սովորածավալ հատորներ։ Իճեհյանի աշխատություններում բերված հարուստ փաստական նյութը քաղված է թուրք պատմիչների ձեռագրերից, հայկական աղբյուրներից, եվրոպական լեզուներով լույս տեսած գրականությունից, որոնց մեծ մասը մեզ չի հասել։ Այդ իսկ պատճառով Օսմանյան կայսրության նոր շրջանի պատմության հարցերով զբաղվողի համար Իճեհյանի գրքերը կարևոր սկզբնաղբյուր են։

Ուշագրավ է Իճեհյանի՝ Կոստանդնուպուլսի և Քոստորի նեղուցի մասին ուսումնասիրությունը¹։ Առաջարանում հեղինակը նշել է Կոստանդնուպուլսի և Քոստորի վերաբերյալ աշխատությունները, նկարագրել նեղուցների աշխարհագրական դիրքը և տեղադրել նրանց քարտեզները։ Գրքում լավաժոտ արված է քաղաքի թաղամասերի և շրջակայքի հնությունների, մզկիթների, պալատների նկարագրությունը։ Ա. Կարինյանն իրավացիորեն գրում է, որ Իճեհյանի աշխատությունը ուշագրավ տեղեկագրական մի պոնեմ է, որն այսօր անգամ կարող է գրավել վաղեմի անցյալը ուսումնասիրող պատմարանների ուշադրությունը²։ Ղ. Իճեհյանի այս գիրքը ժամանակին հրատարակվել է ֆրանսերեն և իտալերեն³։

¹ Ղ. Իճեհյան, Ամարանոց Քիզանդան. Ի նեղուցի Կոստանդնուպուլսյ կոչեցևայ ի տակաց Պաղոզ Իյի, որում լավելուս և հուշուրթիս վերդի աղեմից, Վենետիկ, 1794.

² Ա. Կարինյան, Ավետիկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հատ. 2, Երևան, 1960, էջ 79.

³ Ա. Ղ. Ղազիկյան, Հայկական նոր ժամանակաշրջան և հանրագիտարան հայ կյանքի, հատ. Ա, Վենետիկ, 1908—1912, էջ 293—294.

Հատկապես հիշատակման արժանի է Ինճիճյանի և Նույն Մխիթարյան միաբանության վարդապետ Մտեփանոս Գլուպե Ազնցի «Աշխարհագրութիւն շոքից մասանց աշխարհի Եվրոպիս, Աֆրիկոս և Ամերիկոս բազմահատոր աշխատութիւնը (Վենետիկ, 1802—1806), որից Ինճիճյանի գրչին են պատկանում առաջին, հինգերորդ և վեցերորդ հատորները:

«Աշխարհագրութիւնը» շարագրված է ինչպես թուրքական, եվրոպական, այնպես էլ հայկական աղբյուրների և հրատարակված աշխատութիւնների հիման վրա: Առաջին հատորը նվիրված է Օսմանյան կայսրութիւն, հատկապես Արևմտյան Հայաստանի նահանգներին: Հանգամանորին խոսվում է Քուրքիայի արևելյան նահանգների աշխարհագրական դիրքի, կլիմայի, վարչական բաժանման, բնական հարստութիւնների, անտեսութիւն, առևտրի, ապրանքափոխանակութիւն, մաքսային տուրքերի, տարբեր ազգութիւնների զբաղմունքի, հարկերի մասին: Տրված է նաև նահանգների ընդհանուր պատկերը, նրանց մեջ մտնող սանջակների, նահիեների, քաղաքների և գյուղերի նկարագրութիւնը:

«Աշխարհագրութիւն» առաջին հատորում հեղինակը բազմաթիվ թվական տվյալներով ցույց է տալիս օսմանյան կառավարութիւն վարած քաղաքականութիւնն ազետարբեր հեռանկարները Քուրքիայի արևելյան նահանգներում: Բերենք միայն մեկ օրինակ. եթե Մանազկերտի սանջակում XVII—XVIII դդ. հայկական գյուղերի թիվը 350 էր, ապա XVIII դ. 60-ական թվականներին կազմում էր 100, իսկ Նույն զարի վերջում՝ 20⁴:

Ղ. Ինճիճյանը բազմաթիվ փաստերի հիման վրա ցույց է տալիս, որ Քուրքիայի արևելյան նահանգներում սուլթանի իշխանութիւնը ձեռնարկած քաղաքականութիւնն ապրանքափոխանակության զարգացմանը և առևտրի զարգացմանը նպաստեց: Սուլթանական կառավարութիւնն ձեռնարկած քաղաքականութիւնը, շեշտում է Ինճիճյանը, ծնկի բերելու քուրք բեգերին՝ ձախողվում էին:

Հեղինակը մանրամասն նկարագրում է սուլթանի պալատի վարքն ու բարքը, կառավարութիւնն անդամների, հատկապես մեծ վեզիրի գործնեութիւնը, որի իրավասութիւնն առկ էր գտնվում օրենսդրական և գործադիր իշխանութիւնը: Հոգևորականութիւնն՝ ուլեմի, գլուխն էր

⁴ Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրութիւն..., Հատ. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 111:

շեյխ ու իսլամը, որը, ըստ Ինճիճյանի, ոչ պակաս իրավունքներից էր օգտվում, քան մեծ վեզիրը¹։

Ղ. Ինճիճյանի ծավալուն աշխատություններից է ութհատորյա «Դարապատումը», որը լույս է տեսել 1824—1828 թթ.։ Գրված է դուրամաշեյխի այն աշխարհարար հայերենով, որը Քուրբանյի հայ վանապահանների և արհեստավորների խոսակցական լեզուն էր։ «Դարապատում»-ի մեջ լուսարանված է համաշխարհային կենդարյա պատմությունը՝ սկսած 1750 թ. մինչև 1800 թ.։ Այդ սովորածավալ հասարակները շարադրված են բազմաթիվ եվրոպական ու քուրբանյան սկզբնաղբյուրների հիման վրա։ Հեղինակը՝ պատմական զեպքերը նկարագրելիս դրսևորում է իր մտանցումը, տալիս իր մեկնաբանումը։

Մեծ տեղ է տրված Օսմանյան կայսրության կենդարյա պատմությանը՝ սկսած XVIII դ. 50-ական թվականներից մինչև XIX դ. սկիզբը։

Առաջին հատորում, լուսարանելով կայսրության արաբքին և ներքին առևտրի հարցերը, հեղինակը շեշտում է, որ օսմանցին թառառածնունթին մը կըցըցընէ ուրիշ տերութեանց հետ. հոգ չէ որ՝ դուրսեցիք իր երկրէն ավելի վաստրկին, Եվրոպիա տանին վատտրկինին, այլ ամմէն տերութեան առաջին բաց է օսմանեան երկիրը. ո՛վ որ ի՛նչ ուզէ՝ կրնայ բերել ծախել, իրմէ վաստրկիլ։

Ընթերցողը լրիվ պատկերացում է ստանում XVIII դ. երկրորդ կեսին և XIX դ. սկզբին Օսմանյան կայսրություն ներմուծվող և արտահանվող ապրանքների տեսակների և քանակի մասին։

Ղ. Ինճիճյանը, խոսելով արաբահանվող հումքի որակի մասին, գրում է. «Օսմանեան երկրէն ելած նաև ուրիշ ապրանքները... մանավանդ Պուրսայի իփէկին առևտուրը, որ աշխրհիս մէջ մէկ հատիկ է, մէյժը իր փալլունութեանը համար մէյմնալ իր ձիզնալուն ու երկրնեալուն համար»²։ Հեղինակը շանում է բացատրել, թե ինչու էր սուլթանական կառավարությունը անշահավատ առևտուր անում. «Բարիքը օգուտը աս է որ՝ ան տերութիւնները միշտ իրեն պաշտպան կրկենան, անանկով առանց դաշնակցութիւն մը ընելու անոնց հետ՝ իրք թէ կատարեալ դաշնակից ըրած կունենայ զիրենք»³։ Նա փորձում է խորամուխ լինել Օսմանյան կայսրության դեմոգրաֆիայի, մշակութային և ներքին կյանքի այլ խնդիրների մեջ։

¹ Լ. Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրութիւն, Հատ. Ծ, Վեճեթիկ, 1804, էջ 89։

² Ղ. Ինճիճյան, Դարապատում (1750—1757), Վեճեթիկ, 1824, էջ 222—223։

³ Նույն տեղում։

«Գարապատում»-ի երկրորդ հատորը նվիրված է 1757—1768 թթ. զեպտեբրի լուսաբանմանը: Մանրամասնորեն նկարագրված է 1754 թ. ձմեռը Ստամբուլում: «Ան տարին սաստիկ եղավ ձմեռը, անշափ, որ Ստամբուլին նավահանգստին ներսի դիէրը սառեցավ ծովը...»⁸ Հաջորդ տարին՝ 1755 թ. հուլիսի 9-ին Ստամբուլում հրդեհ բռնկվեց, որի հետեւովանցով 500 տան շափ երվեցան ու 200 ալ մարդ, իսկ հետեւեալ տարին 1756 յունիսի 24 ավելի մեծ կրակ եղավ... ոմանց ըսածին պէս 100 համի երվեցան, 40 հազար տուն, 50 հազար խանութ. զետնի տակի եղած ջուրի նամփայնէրուն զուրջինները հալեցան. հազար մարդու շափ ալ կորսովեցան աւ կրակէն»⁹:

Հանգամանորեն խոսվում է նաև կայսրութեան հանքային հարցատուրքայինների մասին. «Օսմանցիի երկրին յիբանված հանքերուն համբանքը՝ խիստ շատ են, ինչպէս ոմանք 400-ի կհասնեն ամէնէն ավելի Մանիսային մեծ լեռանը վրայ է, որ Իզմիրին կռնակը կիյնայ—ասիկայ յունաց տանը կըրանվէր...»:

Ղ. Ինճիճյանի ուշադրութեանից շնն վրիպել XVIII դ. երկրորդ կեսին (Օսմանյան կայսրութեան անկման շրջանում) ինչպես խոշոր ֆեոդալների, բեգերի, փաշաների երկպառակչական կռիւները, այնպես էլ թուրք զավթիչների լծի տակ ընկած ժողովուրդների պայքարը: Այսպես, վերլուծելով Մուստաֆայի սուլթանութեան օրոք կայսրութեան ներքին դրութեանը, Ինճիճյանն ընդգծում է, որ թեև Նրա իշխանութեան տարիներին պատերազմներ համեմատաբար քիչ եղան՝ «Միայն թէ աւ դին ան դին ապստամբները շէին պակսէր, Կիւրճիի մէջէն, Մորայ մէջէն, որուն պէյէրը մեծ խոտվուի հանեցին, Խըպըրսի մէջէն, քայց ամէնէն ավելի Ռումէլիի մէջ խարատաղցիք մեծ ապստամբութիւն հանեցին 1781 հիւրէթին՝ յամին 1767. որոնց վրայ զօրք խըրկեց սուլթան Մուստաֆան ու 1768 անոնք կորեցեց»¹⁰:

«Գարապատում»-ում րավականին Նյութ կա ենիշերիական զորքի և Նրա զերի մասին: Այդ զօրքը ժամանակին մեծ ուժ էր ներկայացնում և շատ հաճախ սուլթանները ենթարկվում էին Նրան: Սակայն, ինչպես նկատում է Ինճիճյանը, ենիշերիները սուլթան Ահմեդի (1703—1730) օրոք բարձրացրած ապստամբութեանից բետև տկարացած էին, առիթ քաղասրտութեանը յունեին»¹¹: Ենիշերիական զորքի մասին բերված

⁸ Ղ. Ինճիճյան, Գարապատում (1757—1765), Վեների, 1825, էջ 246:

⁹ Նույն տեղում, էջ 248—247:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 253:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 257:

փաստերը նոր լույս են սփռում նրա խաղաղացած դերի լուսարանման վրա:

Ղ. Ինճիճյանի ուսումնասիրութիւնն երբորդ հատորը նվիրված է 1768—1780-ական թթ. ինչպես Օսմանյան կայսրութիւն, այնպես էլ հարեան մյուս պետութիւնների ներքին և արտաքին քաղաքականութիւն, գիվանագիտական ու պատերազմական հարցերին: Հեղինակը փաստական հարուստ նյութերով ցույց է տալիս Օսմանյան կայսրութիւնն սոցիալ-տնտեսական կացութիւնը՝ շնչառ դեմքով հատկապես ագրարային հարաբերութիւններին, հարկային սխտեմի, պետական պաշտանյաների շարաշահումների և այլ խնդիրների վրա: Ինճիճյանը խորութիւնով լուսարանում է գյուղացիութիւնն ծանր վիճակը: Նա նշում է, որ երբ գյուղացիներն ի վիճակի չէին տուրքերը ժամանակին վճարելու, աշահը վրան կգնեին, շահին շահը կպահանջէին: Անակողմ առջի տըրվածն է 20—30 դուսուշ էր, շահը վրան զարնելով՝ քանի մը տարվան մէջ հազարներով պարտրկան կմնային. զեղացիք անոնց, ինչ ընելին շիտէին իրենց ամէն օրանքը ու երկիրը ան պարտատերերուն ձեռքը կանցնէր, զեղացիք միշտ ծանր պարտքի տակ ընկած էին, ու անոնց գերի եղածք¹²:

Ղ. Ինճիճյանը վառ գույներով պատկերում է էսնաֆութիւնները, էսնաֆների տեղային կազմակերպութիւնները, արհեստների տեսակները և այլն¹³:

Հեղինակը մանրամասն տալիս է նաև ուս-թուրքական 1768—1774 թթ. պատերազմի նկարագրութիւնը:

Ղ. Ինճիճյանը նախքան պատերազմական գործողութիւնների նկարագրութիւնն անցնելը ներկայացնում է նվրոպական պետութիւնների բռնած զիջքը այդ պատերազմի նկատմամբ: Այնուհետև, խոսելով պատերազմող երկու պետութիւնների ռազմական ուժերի մասին, նշում է, թէ առջի բերանը 200 հազար զօրք պատրաստեց տանիկը, 30 միլիոն խազնային գուրս հանելով մեծ և աճալոր պատրաստութիւն տեսնելով, հոտը շատանալով 400 հազարը կամ ըստ ոմանց 600 հազարը անցավ...¹⁴:

Հեղինակը մանրամասն նկարագրում է բերդերի և քաղաքների համար տեղի ունեցած համառ մարտերը¹⁵: Այսպես, պատմելով Քնդոքը

¹² Ղ. ԻՆՃԻՃՅԱՆ, *Գործադատում (1768—1780)*, Վենետիկ, 1828, էջ 4—5.

¹³ Նույն տեղում, էջ 10.

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 25—30.

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 35—36.

բերդաքաղաքի համար տեղի ունեցած արյունահեղ մարտերի մասին, նա ընդգծում է. «ԵՊրոսր հոս ասանկ արինահեղութիւն կըլլար, մէկալ գիացէնալ մոսկովները ինչ ամբութիւն որ շինած կային՝ յարձըկելով առին, կրանային բերդին վրայ ելլալ, ուր որ պահւած էր էմին փաշան իրեն մնացած զօրքովը, որ յուսահատելով անմնատուր եղավ երկու ուրիշ փաշայներով: Ասանկով 12 ժամի շփ ծծկըվելով՝ արին թափելով՝ շատք գիշեր ասան՝ առնըվեցավ Պէնտէր 1184 հիճըէթին... Ասանկ շատ մարդ կորսեցընելով Մոսկովը կրցավ առնել... իրեք օր երեցավ քաղաքը, շատ մարդ ալ ան կրակին կորան. անանկ որ առաջ 60 հազար բնակիչ կային Պէնտէրին մէջը, աս ծծիս մէջը մոխիւր եղավ, ու մէկ ավերակ մը դարձավ»¹⁶. Նկարագրելով թուրքական զօրքերի կրած պարտութիւնը պատերազմում և նրանց զգալի մասի գերեվարվելը, հեղինակը գրում է. «Ենիշէրէնէրէն շասն ալ փախան անատօլու իրենց քաղքընէրը պացին, ճամփան շատ տանկի քաղաք թալլելով, վնասէլով»¹⁷:

Նա հանգամանորին լուսարանում է նաև պատերազմի ժամանակ Օսմանյան կայսրութիւնն ներքին դրութիւնը: Նշվում է, որ պատերազմում պարտվելը այն հետևանքն ունեցավ, որ Ստամբուլում, Անատոլիայում և Քալկանենքում բռնկվեցին ապստամբութիւններ¹⁸:

Հեղինակը մանրամասն նկարագրում է Օսմանյան կայսրութիւնն դրութիւնը 1768—1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո ընկած ժամանակաշրջանում՝ ավարտելով շարադրանքը 1782 թվականով: Այդ տարիներին Ստամբուլի զլխավոր գեպքերն էին, ըստ հեղինակի, 1778 թ. ժանտախտը և 1782 թ. հրդեհը: ԵԱնանկ սաստիկ եղավ ժանտախտը, — ընդգծում է Ինէիճյանը, — որ շատոնց տեսնկ շէր եղած, ասոր սաստիկութիւնը 40 օր քշեց. բայց ան 40 օրվան մէջը թաղէր (մահալէնէր) տներ պարպեց. օր կըլլար ինչվան 3—4 հազար հոգի կըմեռնէին... բայց Ստանպօլ շատվորութիւնէ գիացէն անակ մէկ անհասկընալի քաղաք մընէ որ՝ ասշափ մարդ պակսելէն հաւ ելլաս մէջը քալելու ըլլաս, տարբերութիւն մը շեա տեսնար ան պակասութիւնը»¹⁹: ԵԱնոր վրայ, — շարունակում է հեղինակը, — մէկ սաստիկ կրակ մը եղավ. ան կրակը կտրեց ցավը. հոքնալ մէկ ցուրտ մը եկավ որ՝ էյիուպին ու Խաս-

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 55—56:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 42: Բայց հաստատելով թուրք դատմիչներից բերված մեղբորմենը արված ևն թուրքերեն՝ հայերեն տառերով:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 43:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 286—287:

գեղին մէջի եղած ծովը սառեցաւ (պուզ կըտրեցաւ): Ստանպօլէն դուրս հազարավոր սլխար կոտորվեցան ցուրտէն, գեղացիներու առնէր փրյան միւնին շատութէն ծանրութիւնէն²⁰:

Տալով 1782 թ. օգոստոսի 21-ին Ստամբուլում բռնկված հրդեհի մանրամասները, Ինճիճյանը գրում է, որ հրդեհը տարածվեց ողջ քաղաքով մեկ և անկց 60 ժամ, և որովհետև աս մէկ տարվան մէջ ուրիշ շորս կրակ ալ եղած էին առաջ՝ որոնց մէկը 11 ժամ քաշեց, մէկայլը 25 ժամ, անակ եղավ, որ Ստանպօլին մէկ մասը միայն մնաց, մէկալ իրեք մասը երված մնացին²¹:

Երարապատումս-ի շորորդ հատորում լուսաբանված են 1780—1789 թթ. Օսմանյան կայսրութեան արտաքին և ներքին քաղաքականութեան հարցերը: Ինճիճյանը հանգամանորեն խոսում է Օսմանյան կայսրութեան միջազգային կապերի մասին: Նա հատկապես նշում է, որ Իսպանիան, օգտվելով Հյուսիսային Ամերիկայի՝ անկախութեան համար Անգլիայի դեմ մղած պատերազմից և վերջինիս առևտրական կապերի թուլացումից՝ Օսմանյան կայսրութեան հետ բանակցութեաների միջոցով հասավ այն բանին, որ 1782 թ. սեպտեմբերի 14-ին Ստամբուլում ստորագրվեց առաջին դաշնագրութեան Իսպանիայի և Օսմանյան կայսրութեան միջև: Եկանկով, — գրում է Ինճիճյանը, — մէկ մշտնջենավոր խաղաղութիւն ու բարեկամութիւն մը սահմանեցին Սպանիային ու տանկին մէջը...²²:

Այս հատորում հեղինակը նաև նկարագրում է, թե ինչպես Պարսկաստանը և ապա Քուրդիան կովկասյան ժողովուրդների տղաներին ու աղջիկներին վաճառքի էին հանում արևելյան շուկաներում: Եժրբոր աս երկրներուն վրայ Մոսկովը խառնըվիլ սկսավ, — ընդգծում է Ինճիճյանը, — ուղղակի կամ անուղղակի՝ մէջինները յորդորելով արգելեց մարդ ծախելը. տանկ վաճառականները որ շատ վատտակ ունէին առուտուրեն՝ դանդառ վերուցին Ստամպօլ դուար: Դառնալ աս տարիին ետքերը Ախալցխայի փաշային ապսպրեց որ՝ լեզկիներուն հրաման խըրկէ՝ որպեսզի աս երկրները վազեն, ու աղաթ աղջիկ քաշեն անեն իրենց ծախելու համար...²³:

Ռուսաստանի՝ Ղրիմին տիրանալը, Սև ծովում և նեղուցներում ազատ նավարկելը և Կովկասում նրա ազդեցութեան ուժեղանալը մեծ

²⁰ Նույն տեղում, էջ 287.

²¹ Նույն տեղում, էջ 287—288.

²² Գաղտնագրութեան մասին մանրամասն տճա նույն տեղում, էջ 105—106:

²³ Նույն տեղում, էջ 284—285.

անհանգստութիւն պատճառեց Անգլիային: Եւսման բանէն ավելի,—
 գրում է Հեղինակը,—ինկիլիզներուն վաճառականները խիստ վախ ու-
 նէին որ՝ Մոսկովը ազատութիւնը ձեռք ձգելէն ետեւ իր նազէրը համար-
 ձակ անցնելու Ստամպոլի ու Չանախ խալէսիի պողազէն, և Նըրըմին
 ու Գամանին վրայ տէր ըլլալէն ետեւ, Հինտիստանի առետուր մը կրա-
 նայ ցամաքի ճամփով՝ որ ավելի կարճ կլլայ և ավելի անվտանգ՝ քան
 թէ իրենց ըրած օվկիանոսի ճամփան, ան աստի իրենցը կոտորէր՝ ինչ-
 պես որ Վենետիկոց ճամփան գոցվեցավ երբոր փորթուկալցիք Նոր
 ճամփայ գտանա՞ւ:

Այնուհետև նկարագրված են 1785—1787 թթ. տառակին մէջի եղած
 զանազան ապստամբութիւնները: ԵՊարսից սահմանակցութիւն տէ-
 ղերն ալ,—գրում է Ինճիճյանը,—ավելի խռովութիւն հանած էր արահ
 շնյի մը Գրիննյ անուն, որ Պարսան առավ 1785, հոն գտնված տառակին
 նազէրը թալեցա: Նույն տարում Ստամբուլում ապստամբեցին ենիչի-
 րիները: 1786 թ. ապստամբեցին ալրանացիները և զուրա քշեցին թուրք
 իշխանավորներին: Քուրթական զորքերը մեծ զմալարութիւն մը ի վերջո
 ճնշեցին ալրանացիներին:

Մարայ 24 պէյերն ալ բացարձակ իշխել սկսեց էին, հոն եղած փա-
 շան լէին ուզեր ճանչնալ, տառակին հնազանդութիւնէ բուրդովին զուրա
 ելլալ կընայէին, իրենց տուրքը որչափ որ կուզէին՝ անշափ կուտային
 տառակին... 1786 յուլիսի մեծ ճէզայիրլի գափուդան Հասան փաշան իր
 ամմէն նազէրով Մըսըր գացած ըլլալով՝ պէյերը հալածեց... շատ տուրք
 ժողովեց Մըսըրէն միտքը ան էր որ՝ մէմէլուքներուն... տերութիւնը ան-
 կէց վերջացընէ, որ շատուցմընէ Մըսըր կիշխէին, միշտ ապստամբու-
 թիւնք անհանգիստ կընէին...»²⁴:

Չորրորդ հատորի վերջին գլուխները նվիրված են 1787—1791 թթ.
 ռուս-թուրքական և 1788—1791 թթ. թուրք-ավստրիական պատերազմ-
 ներին²⁵: Ինճիճյանը մանրամասն տալիս է պատերազմող կողմերի զոր-
 քերի թիվը, զենքերի ու հրետանու քանակը, բերդերի նկարագրութիւնը,
 բերում է պատերազմներից հետո կնքված պայմանագրերի ամբողջա-
 կան տեքստերը:

Հեղինակը լուսարանում է նաև Օսմանյան կայսրութիւն ներքին
 գրութիւնը պատերազմների տարիներին: Այսպես, օրինակ, խոսելով

²⁴ Նույն տեղում, էջ 285.
²⁵ Նույն տեղում, էջ 284—285.
²⁶ Նույն տեղում, էջ 285—402:

1787—1791 թթ. ուսւ-թուրքական պատերազմում Քուրքիայի կրած պարտութիւն մասին, եւ ընդգծում է. «Երբոր տաճիկը սկսեր էր Մոսկովին ու նեմեցին հետ ծեծկովի՛լ՝ Մարայ պեյերը իրենց համար առնէ գտնայով՝ նորեն Մըսըր մտած առած էին. Անաստուն փաշանէրէն ալ ոմանք ապստամբած. առնավուտի փաշան սովորական տուրքը կարած աճէմնայ 80 հազար զորքով տաճիկն երկիրը վազուց²⁷. Այնուհետեւ գրում է, որ պատերազմի ավարտից հետո սուլթանական կառավարութիւնը ամբողջ ուժը հաննց ապստամբների դեմ և նրանց կրկին հնազանդեցրեց:

Ղ. Ինճիճյանը բացահայտում է Օսմանյան կայսրութիւն հարցում տարբեր պետութիւնների միջև եղած հակասութիւնները: Հատկապես նշում է Անգլիայի պայքարը Ռուսաստանի տերիտորիալ նվաճումների դեմ՝ Սև ծովի ավազանում և Բալկաններում: Հեղինակը, շարադրելով 1787—1791 թթ. ուսւ-թուրքական պատերազմական գործողութիւնները և Ռուսաստանի հաղթանակը, ընդգծում է, որ այդ հաղթանակը բավականին անհանգստացրեց անգլիական կառավարութիւնը և վերջինս հատուկ նոտայով դիմեց պետութիւններին, որ սիրեն նախատորմիզը Պալդիկ ծովը պիտոր խրէր, բռնադատելով Մոսկովը, որ հաշտութիւն ընէ ամմէն բան ետ տալով ինչպես որ առաջ էր, և ինչպես որ կուզին ծովեզերայ տէրուիքս: Սակայն Անգլիայի պառլամենտում Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելու դեմ դուրս եկան այն վաճառականները, որոնք սշատ առուտուր կընէին Մոսկովին հետս²⁸:

Օսմանյան կայսրութիւնը XVIII դ. վերջին քառորդում ապրում էր խոր ճգնաժամ: Ենիշերիական բանակը ավելի շատ զբաղված էր ներքին խառնակչութիւններով ու կողոպուտով, քան զինվորական ծառայութիւնը: Սիպահական բանակը, որը կայսրութիւն հիմնական ռազմական ուժն էր, նույնպես իրեն չէր արդարացնում: Քիմարիտները և զիամիթները, որոնք պատերազմի ժամանակ պետք է սահմանված քանակութիւնը զորք տրամադրեին սուլթանին, մեծ մասամբ հրաժարվում էին Պալատական հսկայական ծախսերի հետևանքով պետական գանձարանը դատարկվել էր: Խոշոր ֆեոդալները, փաշաները չէին ենթարկվում կենտրոնական իշխանութիւնը: Նոր թափ էր ստացել ազգային-ազատագրական պայքարը: Այդ բոլորը Քուրքիայի կառավարող շրջանների համար ստեղծել էին վտանգավոր կացութիւն, որից դուրս գալու

²⁷ Ղ. Ինճիճյան, Գարսպատում (1739—1795), Վենետիկ, 1828, էջ 165:

²⁸ Նույն աեղում, էջ 168:

միակ էլը նրանց համարեցին որոշ վերափոխութիւններ կատարելը։

Գարապատումա-ի հինգերորդ հատորի՝ Օսմանյան կայսրութեանը նվիրված հատվածում Ինսիքյանը որոշակի լույս է սփռում վերը նշված կարևոր իրադարձութիւնների վրա։ Այսպես՝ մանրամասն խոսելով սուլթան Սելիմ III-ի (1785—1807) վերափոխութիւնների մասին, հեղինակը նշում է, որ նա սկզբից ցանկացած կարգավորել չորքը, որն արդեն ի վիճակի չէր հին ձևով պատերազմել եվրոպացիների դեմ և բեռն տարած որ անոնց (եվրոպական երկրների—Ս. Ս.) կերպը կրթութիւնը իր տէրութեան մէջն ալ խօթէւ։ Սուլթան Սելիմի նոր զորքը կոչվեց Նիզամի շեղեզ, որին մարզելու համար Ֆրանսիայից հրավերեցին մասնագետներ՝ Եթիֆէնկի ամելի Թոփ նեահու կրթութիւն սովորեցնելու²⁰։ Ենթ որովհետև,—շարունակում է հեղինակը,—աս նոր կրթութեան նամփան բռնելու չէր ըլլար առանց մեծ եկամտա ունենալու՝ անոր համար Եմելիմը քրիստոնէից վրայ ալ ամմէն տեղ բէսմի զիմրիէն եվելցուց։ 2 փարայ մէկ օխայ գինիին վրայ ըրախիին վրայ, բամբակ տանողները առաջ օխային ըստակ մը կուտային, հիմա հրամմեց փարայ մը վճարել, իսկ մանածին 2 փարայ, բուրգին համար ալ ամմէն ոչխար ու այծ գլուխ մէյ մէկ փարայ վճարել պայպուրեց։ զիթորին ալ (սաչը խըւըզինալ) օխային 1 փարայ։

Անոնցմէ եկածները համրեցան 1798 (1212) տեսն որ 64 հազար բէւէ, 250 հազար դրուչ կըլլար պետական սեղուկին²⁰։

Զիամեթների և թիմարիոթների իրավունքների և պարտականութիւնների վերաբերյալ շեշտվում է, որ բնուցմէ դրված էր, որ զիամէթի ու թիմարի տիրութեանը պարտեղան ըլլան, ժեծի (պատերազմի—Ս. Ս.) տեսն իրենց ձիով պատերազմ երթան. բայց ետքերէն ոմանք մէյ մէկ պատրուակ (մահանայի) բերելով չէին երթալ. սուլթան Սելիմը պատերազմը լըմընցնէին ետև... 1790 շիշտ ցանկ մը ընել տվավ ասոնց. ով որ ժէծի չէր գացած՝ յանցավոր սեպելով անոնց կալվածները պետական սուստուկին առավ²¹։ Նա գրում է, որ Սելիմ III-ը Ստամբուլում վառողի տարեկան արտադրութիւնը հասցրեց 40 հազար քվինդալի, Եասոր համար խափանվիցան մէկալ հին պարութեանաները որ Սելանիք ու Կէլիպուու կային²⁰։

Գարապատումա-ի վեցերորդ հատորը նվիրված է 1795—1800 թթ.

²⁰ Նույն տեղում, էջ 415։

²⁰ Նույն տեղում, էջ 419։

²¹ Նույն տեղում, էջ 418—419։

²² Նույն տեղում, էջ 421։

իրազարնություններին Յույց են տրված Ծրանսիայի, Ռուսաստանի, Անգլիայի, Ավստրիայի և Պրուսիայի հակամարտությունները՝ Օսմանյան կայսրությունում իրենց դիրքն ուժեղացնելու համար։ Նրանցից ամեն մեկը ձգտում էր Բարձր Դուռն ընդգրկել ազդեցության իր ոլորտում։

Ղ. Ինճիճյանը նշում է, որ նույն Սելիմի սուլթանության օրոք Երկու ապստամբներին նեղութուն ունեցավ տաճիկը. մէյմը՝ Իւսչիւտար փաշայէն սրան վրայ քանի հազար զօրք խրկեց՝ յազմկեցան հալածվեցան. մէյմընալ բավզան օղլուէն որ Վիտինի փաշան էր. ասիկա Հոսմե կարճած ճարպիկ, հանրազնու մարդ մը ըլլալով իրեն քովը ժողվեր էր. բազմություն լե՛հի գինձորներու և հազարապետներու, որ Լեհաստանը բաժանվելէն ետև հոն փախեր եկեր էին. իրեն քովն էին նաև Ֆրանսոյ հազարապետներ, միտքը դրավ ապստամբիւ, Ֆրանսոյներուն պէս աղասություն մըտցնել...»³⁵։

Նապոլեոն Բոնապարտի նվաճողական պլանների մեջ էր մտնում նաև Օսմանյան կայսրութունը, որին նա հրահրում էր Ավստրիայի և Ռուսաստանի դեմ։ Այդ կապակցությամբ Ինճիճյանը գրում է, որ 1797 թ. Պավլան օղլու ապստամբությունը Եֆրանսոյը անանկ հասկըցուց ասանկին, որ՝ Բավզան օղլուն նեմէջին ու Մոսկովին մարդն էր, անոնցմէ բոտակ կառնէր ապստամբելու համար. տաճիկը շէր գիտէր որին լսէ, որին հավատալ»³⁶։ Այնուհետև նա շարադրում է նշված ապստամբությունների ընթացքը և պարտությունը։

Մանրամասն նկարագրվում է Նապոլեոնի եգիպտական արշավանքը, Եգիպտոսի գրավումը Ֆրանսիացիների կողմից։ Հեղինակը վառ գույներով է պատկերում Անգլիայի և Ֆրանսիայի նավատորմերի բախումը Միչերկրական ծովում՝ Ալեքսանդրիա քաղաքի ծովածոցում. «Է՛նու ահա օգոստոսի 2 անանկ մեծ կոիվ մը իղավ... Ինկիլիզին նավերը 14 էին, իսկ Ֆրանսիզինը 13, բայց Նելսոնը անանկ բերավ որ Ֆրանսոյին 7 նավը միայն կրնային ծծծկըվիլ. Ֆրանսոյին խապուտանային նավը թռնկեցավ, անոր հետ ուրիշ նավ մըն ալ բռնկեցավ. անոնց 9 նավերնին առավ ինկիլիզը, 2 փախան. այնչափ գերի ընկան որ՝ Նելսոնը անոնց համար բավական ապրուստ լուսենալով՝ ցամաքը հանեց ազատ թողուց խոստում առնելով իրենց բերնին որ մէյմն ալ ծծծի մեջ լիմտան. ինկիլիզը ամբողջ ներմակ ծովին վրա տեր եղավ»³⁷։ Թուր-

³⁵ Ղ. ԻՆՃԻՃՅԱՆ, Գաբապտում (1795—1800), Վենետիկ, էջ 295—297։

³⁶ Եսյն տեղում, էջ 295։

³⁷ Եսյն տեղում, էջ 407—408։

քուկան կառավարութիւնը, շարունակում է Ինճիճյանը, սգովելով նապոլեոնի պարտութիւնից, տառանց ինկիլիբիւն ու Մոսկովին յորդորելու ծեծ քացավ Ֆրանսոյի դեմ. Ստանպուլ քանի Ֆրանսոյ որ կային բռնեց բանալը դրամը³⁶:

«Տաճիկը,—այնուհետև գրում է Ինճիճյանը,—1799 Շամու փաշային հրամանեց պաշտպանել երկիրները, և թե որ կրնա Մըսըր նորէն առնել. Գոնարառդէն 13 հազար մարդով ասոր դեմը գնաց, զազան ու ետֆան ասով արեանալ պաշարեց, որուն պաշարումը 3 ամիս քշեց... տաճիկը խիստ քաշուփամբ դեմ կեցավ Ֆրանսոյներուն, որոնք 11 անգամ քաղաքին վրայ վտղեցին»³⁷ և ի վերջո ստիպված եղան ետ նահանջել:

Բերդի շուրջը և բերդում տեղի ունեցած մարտերի կապակցութիւնը, ըստ հեղինակի, նապոլեոնը ասել է հետևյալը. «Բաց տեղ մը ծեծկվելու ատենը տաճիկին հետ անոնց 100 հազարին դէմ մեր 20 հազար զորքը հերիք է. բայց բերդին մեջ կեցած ատենը՝ տաճիկին 20 հազարին դեմ մեր 100 հազար զորքը հերիք չէ»³⁸:

«Պարապատում»-ի սովորածավալ հատորներից արված մեղրերումները վկայում են Ինճիճյանի լակոնիկ ոճի, խոսքի պատկերավորութիւնը, նկարագրութիւնների լիարժեքութիւնը մասին: Բարդ իրադարձութիւններով լի պատմաշրջանը նա այնքան պարզորոշ ու կենդանի է դարձնում, որ ընթերցողը լրիվ պատկերացում է ստանում:

Օբյեկտիվորեն շարագրելով օսմանյան սուլթանների ներքին և արտաքին քաղաքականութիւնը հարցերը, հեղինակը բավականին էջեր է նվիրել նաև սոցիալ-քաղաքական և տնտեսական խնդիրների արծարծմանն ու մեկնաբանութիւնը:

Ղ. Ինճիճյանը բանիմացորեն լուսաբանել է Օսմանյան կայսրութիւնը XVIII դ. երկրորդ կեսի սոցիալ-տնտեսական ու պետական ամբողջ սիտեմի նկատմամբ և կայսրութիւնն այդ վիճակից դուրս բերելու սուլթանական կառավարութիւնը անհաշու փորձերը:

Նա հանգամանորեն խոսել է պետութիւնում գոյութիւն ունեցող սոցիալական անհավասարութիւնների ու ներհակութիւնների մասին, քննադատել տիրող կարգերը, շարագրել է կենտրոնական սուլթանական իշխանութիւնը դեմ առանձին փաշաների ապստամբութիւնների պատմութիւնը և այլն: Ութհատորյա «Պարապատում»-ի մեջ ոչ պակաս տեղ

³⁶ Նույն տեղում, էջ 409:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 410:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 411:

է հատկացված նաև թուրքական լծի տակ ընկած ժողովուրդների պայ-
քարին:

Ղ. Ինճիբյանի այս երկին հաշորգեց Վենետիկի Մխիթարյան միա-
բանության ականաժող դործիչ Գարիիւ Այվազովսկու հեղինակած
«Պատմութիւն օսմանեան պետութեան» երկհատոր աշխատութիւնը³⁰։
Հեղինակն օգտագործել է, ինչպես ինքն է գրում, քաղաքացիական պատմու-
թեանն օսմանեանց և ամանավանդ ՚ի ժամանակակից մարդկանէն, որ-
պիսիք են Քովմա վարդապետ Մեծոփեայ, Առաքել վարդապետ Գով-
րիժեցի, Ջաքարիա Վաղարշապատցի, Երեմիա Չէլչէպի, Մաղաքիա զպիր
Ճեվաշիբեան, Գէորգ զպիր Պայատեցի, Գէորգ Օղուլուզեան Տրապի-
զոնցի, և այլոց ոչ սակաւ յիշատակարանաց և ի թղթոց ականատես և
ականջալուր պատմագրաց»³¹։

Գ. Այվազովսկին օգտագործել է նաև օսմանյան պատմագիրների
ինչպես ձեռագիր, այնպես էլ տպագիր աշխատութիւնները:

Առաջին հատորն ընդգրկում է Օսմանյան կայսրության սկզբնավո-
րումից՝ Օսմանից մինչև XVII դ. 50-ական թվականները՝ սուլթան Իբ-
րահիմ I-ի իշխանության ժամանակաշրջանն (1615—1648) ընկած
պատմութիւնը:

Երկրորդ հատորը սկսվում է Մէհմեդ IV-ի (1642—1659) սուլթա-
նութիւնից և շարունակվում մինչև Մահմեդ II-ի իշխանության վերջը
(1808—1839): Երկու հատորն էլ շարադրված են գրաբարով: Գ. Այվա-
զովսկին, լինելով կղերաֆեոդալական հոսանքի ներկայացուցիչ և միա-
պետական կարգերի պաշտպան, պատմական պրոցեսը ներկայացնում
է որպես միապետների՝ սուլթանների պատմութիւն: Այդուհանդերձ նրա
աշխատութիւնում ընդգրկված են կայսրության ներքին կյանքի և ար-
տաքին հարաբերութիւնների հիմնական, հանգուցային հարցերը:
Միանգամայն եիշտ է բնութագրել Գ. Այվազովսկու այս ուսումնասիրու-
թիւնը Ա. Կարինյանը, ընդգծելով, որ նա եղեպքերը նկարագրելու ժա-
մանակ բացահայտում է բավական օրինկախիվ մտեցում: Տարբեր պատ-
մաշրջանների նկարագրութիւնը նվիրված էլչերում նա աշխատում է
հիշատակել իրական փաստեր, բնորոշ մանրամասներ, անգամ սոցիա-
լական հնօրյա բնկումները: Կան նշանակալից պատկերավոր էլչեր:
Ապստամբ ժողովուրդը, բողոքող ոչ տաճիկ կանայք, դերվիշական օր-

³⁰ Գ. Այվազովսկի, Պատմութիւն օսմանեան պետութեան, Հ. Ա. Բ, Վենետիկ, 1841:

³¹ Եւլիս Թեղում, Հատ. Ա. (Եջատաշարուն):

զեններ, ազմկող ենիշերիներ, պաշտօտական գործիչներ, ազգային հատվածներ, օտար պետություններ—այդ ամենը դժագրված է Այվազովսկու ռեալիտետային մեջ այնքան զիպուկ գույներով, որ բնական սուլթանների շրջապատի իրական ֆոնի պատկերը դառնում է քաղաքական պարզորոշ⁴¹։

Հեղինակը թուրքերի նախնական պատմության մասին նշում է, որ նրանք տեղափոխվել են թուրքեստանից, Միջին Ասիայից և Բյուզանդական կայսրության տարածքում ստեղծել են առաջին թուրքական իշխանությունները, որոնք կոչվել են իրենց ցեղապետների անուններով՝ օնուզեանք, սելճուգեանք և օսմանեանք։ Այվազովսկին նկարագրում է այդ իշխանությունների տարածքային նվաճումները։ — Ե՛րևի սելճուգեանք,— գրում է նա,— զկնի տասներորդի դարուն հզորացեալք տիրեցին 'ի Կասպից ծովէ մինչև 'ի Միջերկրականն, գրավեալ զՊարսոս և զԴամասկոս, զԲերիա և զՓսքրն Ասիա...»⁴²։

Գ. Այվազովսկին համառոտակի նկարագրում է Չինգիզիանի արշավանքը ընդհուպ մինչև Երզնկա և նրա վայրագությունները⁴³։ Մանրամասնորեն ցույց է տալիս օսմանյան տոհմի տերությունների աստիճանաբար ընդարձակումը սելջուկյան կայսրության տրոհումից հետո. քԱլայէտտին Բ մեռավ, և տէրութիւն Սելճուգեանց 'ի տասն մասունք բաժանեցաւ, որոց ամենեցուն զավառապետք որպէս մի մի թաղաւորք տիրեցին ինքնազուրկ... Յայնժամ սկիզբն եղև և ինքնիշխան տիրապետութեանն Օսմանայ ի շրջակայս անդ Ոլիմպեայ. հաստատեաց զաթոս թագավորութեան իւրոյ 'ի քաղաքն Ենիշեհիրք»⁴⁴։

Այնուհետև Այվազովսկին մեկ առ մեկ թվարկում է կայսրության նորանոր նվաճումները Բալկաններում, Փոքր Ասիայում և արաբական երկրներում։

Հեղինակն անդրադառնում է նաև օսմանյան սուլթանների ներքին քաղաքականությանը, խոսում զիամեթների և թիմարիթների, նրանց ստացած ունեիկի, նվաճված քրիստոնյա ժողովուրդներից վերցվող տուրքերի մասին⁴⁵ և այլն։

Գ. Այվազովսկու ուշադրությունից չի վրիպել նաև խաչակիրների և Օսմանյան կայսրության հարաբերությունների հարցը։

⁴¹ Ա. Կարինյան, նշվ. աշխ., հատ. 2, էջ 41։

⁴² Գ. Այվազովսկի, նշվ. աշխ., հատ. Ա, էջ 4։

⁴³ Նույն տեղում, էջ 5։

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 13—14։

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 28—30։

Նա վառ գույներով է նկարագրել Լենկ-Քիմուրի արշավանքները. «Քանզի ահեղ տիեզերական Լենկ-Քիմուր բռնացեալ հզոր զօրութեամբ ընդ արևելս մինչև յաշխարհն Չնաց, յարևմուտս մինչև ՚ի ժովագնեայս Միջերկրականին, ընդ հիւսիսի մինչև ՚ի միջնաշխարհն Ռուսիոյ, և ընդ հարաւ մինչև ՚ի սահմանս Եգիպտոսի, անհամար զօրօք և զարհուրելի պատերազմօք տիրացեալեաց քսան և եօթն աշխարհաց և ապա դարձ արարեալ յաթոռ իւր ՚ի Սմբղանդ մեծաւ յողթանակաւ, խաղաց վերստաին ՚ի Պարս և ՚ի Հայս, և ՚ի Վրաստանս»⁴⁶։ Լենկ-Քիմուրի զուգանությունների առիթով ընդգծում է, որ Սեբաստիա քաղաքը գրոհելու ժամանակ նա «Սեբաստիա զպարխապն քանդեալ կործանեաց, զքնակիչսն ՚ի սուր սուսերի կտորեաց, և զքաջամարտիկսն Հայոց կենդանւոյն թաղեաց անհնարին տանջանօք խժոժութեանս»⁴⁷։ Հեղինակը մասնավորապես նկարագրում է 1402 թ. Անկարայի հակառամարտը։

Ավարտելով Անկարայի ճակատամարտի և թուրքական բանակի գլխովին շախչախման նկարագրությունը, սուլթան Քայազիզի և նրա երկու տղաների գերի ընկնելը, Այվազովսկին գրում է. «Յամանեանք փախուցեալ ճողպրեցան. և Քիմուր յանդիմանեալ զՊայէզիտ՝ խստիվ պատուիրաց իրոցն զգուշագոյնս պահուեծ իմա, և զցայոյ շղթայակապ պահել ՚ի սենեկի միում, որոյ գունն էր վանդակ երկաթի»⁴⁸։ Ծակատամարտից հետո Քիմուրը «Վաղուպեաց և հրդեհեաց զքաղաքն ողջոյն, զմզկիթս կարգեաց յախոսս երիվարաց և զկանայս և զդստերս թագավորին հանդերձ ամենայն զանձին և ոսկէղէն և արծաթէղէն սպասուքն բարձեալ յուղտս՝ առաքեաց առ Քիմուր ՚ի Կուսիսա թմբկօք և պարուք, և ինքն ասպատակ սփռեաց ընդ ամենայն երկիրն օսմանեանց մինչև ՚ի ժովեղերայս աշխարհին»։

Լենկ-Քիմուրին բնութագրելով որպես անձնավորություն, Այվազովսկին իր միտքն ավարտում է հետևյալ կերպ. «...թողեալ յիշատակ շարութեան իրոյ զամայացեալ աշխարհս, զքաղաքս խոպանացեալս, և զկարկառակոյտս մարդկան՝ կտորելոց»⁴⁹։

Քիմուրի հասցրած ծանր հարվածները ամբողջ կես դար հետազոյցին Կոստանդնուպոլսի նվաճումը թուրքերի կողմից։ Այվազովսկին բա-

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 56—57։

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 57։

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 56—57։

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 64—65։

վականին մեծ անդ է հասկացել թուրքական հորդաների կողմից Բյուզանդիայի մայրաքաղաքի գրավման նկարագրմանը¹⁰։

Կոստանդնուպոլսի համար մղված համառ մարտերի մանրամասն շարագրանքից երևում է Այվազովսկու համակրանքը դեպի քրիստոնյա հույները և նրա խոր ատելութունը թուրք վայրագ զավթիչների նկատմամբ։ Պատմելով թուրքերի դեմ Կոստանդին Պալեոլոգ կայսրի զնկավարած անձնվեր պայքարի մասին, Այվազովսկին գրում է, «Որոյ անանալ զանճողոպրելիս աղեաս քաղաքին իւրոյ, շլաւ է ինձ ասէր մեռուելի, քան թէ իցեմ ալլ ևս կենդանի»։ Այնուհետև նկարագրում է կովի գաշտում կայսրի զոհվելը և եզրահանգում, «Այսպես գրանցաւ 'ի կենաց Կոստանդին Պալեոլոգ վերջինն 'ի կայսերս Յունացա»¹¹։

Գ. Այվազովսկին կակիծով է նկարագրում քաղաքի գրավումը թուրք զավթիչների կողմից, որոնք այն վերածեցին սպանդանոցի։ Մանրամասնությամբ շարագրում է թուրքական զորքերի վայրագությունները։ Որպես օրինակ բերում է Այա Սոֆիայում պատասպարված հազարավոր կանանց և երեխաների նկատմամբ կատարած նրանց զազանությունները¹²։

Ուշագրավ են նաև աշխատության այն էջերը, որոնք նվիրված են հայերի և զրացիների համատեղ պայքարին թուրք զավթիչների դեմ։ Այվազովսկին հատկապես ակնածանքով է խոսում Սյունիքում Գալիթ-Բեկի հերոսական պայքարի մասին, «Ընդդեմ սօրին զորաց մարտ եղեալ կուսիցան քաղքն Հալիճորոյ Գալիթ իշխան Սիւնի, և Նիզակակիցք նորին Միթիթար զորավար և տէր Աւստիք, զորոց տեսցի 'ի պատմութիւնս մերոյ ազգիս»¹³։

Գ. Այվազովսկու զրքի երկրորդ հատորի վերջում տված է բավականին ընդարձակ «Ծանկ անուանց», որն ավելի է բարձրացնում զրքի գիտական արժեքը։

Այսպիսով, «Պատմութիւն Օսմանեան պետութեան» երկու հատորները պատկերավոր և հարուստ լեզվով լուսարանում են Օսմանյան կայսրության ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին քաղաքականության հարցերը։ Հնդիմակը հանդես է գալիս ոչ թե պատմական փաստերը

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 137—144։

¹¹ Նույն տեղում, էջ 145—146։

¹² Նույն տեղում, էջ 147—148։

¹³ Նույն տեղում, Կ. թ, էջ 178։

սոսկ նկարագրողի դերում, այլ դրանց համազորման և վերլուծման միջոցով անում է իր եզրահանգումները:

Գ. Այվազովսկու գրչին է պատկանում նաև «Էնաքնտիր պատմութիւնք վարուց Օսմանեան թագաւորաց ևւ վէղիրաց» աշխարհարարով հրատարակված գիրքը, որը գրվել է լույս է տեսել Յրանսիայում Քուրքիայի դեսպան Մուլեյման փաշայի պատվերով ու միջոցներով: Պարզ է, որ պատվիրված այս աշխատութիւնը հեղինակը, յիշելով միապետական կարգերի կողմնակից, պետք է ինչ-որ շահով իդեալականացնէր սուլթանական կարգերը, ցույց տար հայերի «համատարմութիւնը» թուրք տիրապետողներին: Առաջաբանում այս մասին գրված է. «...Մեր ազգին աս մեծազօր տերութեանս (խոսքը օսմանյան տերութիւն մասին է—Ս. Ս.) ավելի ալ աս տարիներս սիրելի ըլլալուն պատճառանկ երևնայ մեզի՝ որ յայտնապէս կը տեսնէ տէրութիւնը թէ իրեն աս հպատակներն ալ կարգէ դուրս շանք մը սկսել են ցուցնել որ ուսմանց և արուեստից և քաղաքական ու մարզավարական գիտութեանց ետևէ ըլլալով, իրենց ալ իրենց կողմանէ գործակից ըլլան երկրին ծաղկելուն ու երջանկութեանը, և ձեռքներէն եկած ծառայութեանցը մէջ համատարիմ և իմաստուն գտնուելով՝ թէ ազգին և թէ տէրութեան հաստատութիւն ըլլան»:

Աշխատութիւնը ժամանակին դասագիրք է եղել հայկական կրթական հաստատութիւններում:

Քանի որ գիրքը, ինչպես ասվեց, գրված էր հատուկ պատվերով, և որով հալ աշակերտը պետք է սովորեր Օսմանյան կայսրութիւնը պատմութիւնը, հեղինակը, ի տարբերութիւն «Պատմութիւն Օսմանեան պետութեան» երկհատորյակի, մեծաբուն է թուրքական սուլթաններին ու պետական գործիչներին՝ նրանցից շատերին ներկայացնելով որպէս թուրքերի լծի տակ ընկած ժողովուրդների բարբարարներն և «հոգատարներն»:

Այսուհանդերձ Այվազովսկին ցույց է տալիս նաև սուլթանների զազանութիւններն արշավանքների և քաղաքների գրավման ընթացքում:

Աշխատութիւնը մեջ բացահայտված են Օսմանյան կայսրութիւնը ներքին խռովութիւնների և ազատամարտիւնների պատճառները: Օրինակ, մանրամասն նկարագրելով սուլթան Մուրադ Զ-րդի օրոք կայսրութիւնը հզորութիւնը, նրա ազդեցութիւնը տարածումը և արքունիքի հոխտոնակատարութիւնները (որոնք տեսնում էին ամիսներ), Այվազովսկին ընդգծում է, որ խռովութիւնը պատճառը «մեծերուն շահագրգիռ շահա-

սիրութիւնն եղաւ, որ ժողովուրդը կեղեքելով ու զորքին ոսնկիչ կըտրելով՝ իրենց հարստութիւնը կը շատցընէին⁹⁴։

Հեղափոխական-գեմեղքատ Միքայել նալբանդյանը բարձր է գնահատել իր գաղափարական հակառակորդ Գարրիին Այվազովսկու պատմագիտական աշխատութիւնները, հատկապէս նրա հայտնի «Պատմութիւն օսմանյան պետութեան» հրկհատորյակի ընտիր հայախոսութիւնն ու պատկերավոր լեզուն⁹⁵։

Գ. Այվազովսկին որպէս խոշոր պատմաբան մեծ ազդեցութիւն է ունեցել ժամանակի կղերա-ֆեոդալական պատմագրութիւն վրա։ Նրա պատմագիտական կոնցեպցիայի հետեւորդներին էր նույն Միխիլայիւս միաբանութիւն վարդապետ Ամբրոսիոս Գալֆայանը, որի գրչին են պատկանում բազմաթիվ աշխատութիւններ։ Գալֆայանը շանացի է համակերպվել սնորս պատմական դարաշրջանի հետզհետե ուժեղացող քրիժուագիայի, հասարակական-գաղափարական միաումներին։ Նա կերտել է «Երուզիտ-պատմաբանի հատուկ շնորհքով, հայ կղերական-հայրենասիրական իդեոլոգիայի հետ կապակցված պատմագրական շատ ուրույն կոնցեպցիա»⁹⁶։ Գալֆայանի աշխատութիւններից մեզ համար ուշագրավ են «Համառօտ պատմութիւն միջին դարու» և «Համառօտ պատմութիւն նոր ազգաց զորքերը։ Աշխարհարարով գրված ընդհանուր պատմութիւն այս մեծանարկներում, որոնք պոստաւայ զպրոցներին ծառայել են որպէս դասագրքեր, Օսմանյան կայսրութիւնը հատկացված է բազմականին տեղ։

Միջին դարերին եվիւրված դասագրքի վերջին գլխում հեղինակը կայսրութիւն կազմավորման շրջանին անդրադառնալիս նշում է, որ թուրքերը, ինչպէս և բազմաթիվ այլ ցեղեր, տարածված էին «Վուլկա գետին ու Ալթայ լէրանց մէջտեղի ընդարձակ դաշտերուն մէջ... Քուրքաց անունը նախ եօթերորդ դարուն մէջ կը յիշուի, վասն զի Հերակլ կայսրը անոնցմէ օգնութիւն խնդրեց Պարսից դէմ»⁹⁷։ Գալֆայանը սելջուկների կայսրութիւն մասին գրում է. «... 1059-ին սելճուգեան թուրքերը Պաղատար տիրեցին, և անկեց գրեթէ բոլոր Փոքր Ասիա ալ իրենց իշխանութիւնը տարածեցին։ Սրեքտասներորդ դարուն մեջ անոնց ար-

⁹⁴ Գ. Այվազովսկի. Հատընտիր պատմութիւն վարուց Օսմանեան թագավորաց և վէ-զիրաց, Վենտի, 1848, էջ 52։

⁹⁵ Ա. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք Ա, Երևան, 1955, էջ 281։

⁹⁶ Ա. Կարիւնյան, Ելվ. աշխ., հատ. 2, էջ 46։

⁹⁷ Ա. Գալֆայան, Համառօտ պատմութիւն միջին դարու, Վենտի, 1880, էջ 476։

շաւանքը յանկարծակի դադրեցաւ, վասնզի անդին Մոզոլները ձինկիզ խանին և անոր որդւոցը առաջնորդութեամբը հեղեղի պէս վազեցին Պաղպատը քանդեցին և Սելնուզեանց իշխանութիւնը կործանեցին: Եթիսուն տարիէն ավելի,—շարունակում է Գալֆայանը,—աս վիճակիս մէջ մնալէն ետև, թուրք ազգին մէկ ցեղը այսինքն օսմանցի կամ Օսմանիան ըսուածը Ասիոյ արեւմտեան կողմերը այնչափ զօրացաւ որ քիչ ատենի մէջ զօրաւոր տերութիւն մը ձևացաւ¹⁰:

Նկարագրելով Կոստանդնուպօլսի համար մղված 57 օրվա արշուճանեզ մարտերը, ուր 300 հազար թուրք հրոսակների զրոհին դիմագրավում էին ընդամենը հինգ հազար հույներ, շենոյացիներ և վենետիկցիներ, Գալֆայանը համակրանքով է խոսում մալթաբաղաքի քաղաքի պաշտպանների մասին:

Ա. Գալֆայանը իր «Համառօտ պատմութիւն նոր ազգաց գասագրքում նոր պատմութեան սկիզբը համարում է Կոստանդնուպօլսի գրավումը. «Նոր պատմութիւնը կը սկսի Կոստանդնուպօլսոյ առնէլէն, 1453-ին, ու կ'երթայ ինչուան գաղիացւոց ազգային ընդհանուր ժողովը կամ գաղիացւոց խոռվութիւնը որ եղաւ 1789-ին, և է ըսվանգակութիւն իրեն հարիւր երեսունվեց տարուան կամ իրենք ու կես դարու պատմութիւն»¹¹:

Արսուլուտիզմի պաշտպան Գալֆայանը չէր պաշտպանում տիրող կարգերի դեմ բռնկված ապստամբութիւնները և հեղափոխական հեղաշրջումները: Ուստի պատահական չէ, որ նոր դարաշրջանի սկիզբը հուլիսի 1789 թ. ֆրանսիական բուրժուական հեղափոխութիւնը նա անվանում է թիւռվութիւն: Այդպես է նա որակավորում նաև սուլթանական բռնապետութեան դեմ հույների, սերբերի, ալբանացիների ապստամբութիւնները: Նկարագրելով այդ ժողովրդների պայքարը թուրք բռնակալների դեմ, Գալֆայանը, այնուամենայնիւ, զգուշութեամբ իր համակրանքն է արտահայտում նրանց նկատմամբ: Նրանց պայքարի մասին խոսելիս հաճախ է օգտագործում «յարձակվեցան քաշութեամբ», «քաշարի», «անձնագոհ» արտահայտութիւնները: Թուրք զավթիչների դեմ հունգարների պայքարի կապակցութեամբ գրում է, որ սուլթան Սուլիմանը «եւորէն Մաճաուսանի վրայ պատերազմի երթալով, հարիւր յիսուն հազար հոգով Սիկէթ քաղաքը պաշարեց: Քաղաքի պաշտպանները երզվեցին՝ ավելի լավ է մեռնել, քան անձնատուր լինել թշնա-

¹⁰ Եւլի տեղում, էջ 477:

¹¹ Ա. Գալֆան, Համառօտ պատմութիւն նոր ազգաց, Վենետիկ, 1851, էջ 9:

մունքս Ե...Այնպէս, որ սուլթան Սիւլէյման քսան հազար մարդ կորսընցուց ան պաշտման ատեն. բայց վերջապէս քաղաքը առնուեցաւ: Երկու հարիւր քաչ պատերազմողներ միայն մնացեր էին բերդի մէջ որ անձնատուր ըլլալ շուզելով դուրս յարձական քաշուիջամբ ու ամէնքն ալ ընկան մեռանս⁶²:

Երբ խոսքը վերաբերում է թուրք հրոսակների պարտութեանը, Գալֆայանը ոգևորութեամբ է պատմում այդ մասին: Այնպէս՝ նկարագրելով սուլթան Սիւլէյմ 2-րդի զորքերի և ավստրիացիների միջև տեղի ունեցած մարտերը, նա ընդգծում է, որ օսմանցիները Կիպրոս կղզին Վենետիկից զավթելու պահին Կառլոս 5-րդի որդի Յովհաննէս Ավստրիացին տերք հարիւր նաւով օսմանցուց զէմ հյաւ ու սաստիկ պատերազմ մը ըրաւ Մորալի քով էյնէ պախիթի կամ Հէփանթոյի ժողին մէջ: Յաղթունցան օսմանցիք, երեսուն հազար մարդ կորսընցուցին, երկու հարիւր նաւ, վեց հարիւր ալ թնդանթի: Ան առթով տասներհինգ հազար քրիստոնէայ գերութիւնէ ազատեցանս⁶¹:

Մի այլ էջում, որտեղ խոսվում է Վիեննայի համար մղված դաժան մարտերի մասին, ասված է. «Օսմանցիք Պուտա քաղաքն ալ առին 1529-ին, ետքը Վեննա քաղաքը պաշարեցին ու քսան անգամի լափ վրան յարձըկեղէն ետքը, պէտք եղաւ որ զօրաց պաշարը լգանալով՝ պաշարումը վերցնենս⁶²»:

Հեղինակի ուշադրութեանից չի վրիպել նաև 1683 թ. թուրքական զորքերին ավստրիացիների հասցրած ծանր պարտութեանը: Ե...Երբոր աստրիացիք,—գրում է Գալֆայանը,—Եւզինէոս իշխանին առաջնորդութեամբը Վարատինի քով մեծ յաղթութիւն մը ըրին օսմանցոց զէմ, ժողովուրդը սկսավ թագաւորին զէմ գանգատիլ, ետքն ալ յայտնապէս ապստամբեցան, հարիւր յիսուն հազար հոգով պալատը պաշարեցին ու ստիպեցին թագաւորին որ իրեն ուրիշ յաշորդ մը ընտրէր⁶³:

Ա. Գալֆայանը օրինակելովորեն է նկարագրում թուրքական սուլթանների գազանային արարքներն ու վայրագութեանները: Սուլթան Մուրադ IV-ի մասին նա գրում է, որ Մուրադը Եպարսից զէմ պատերազմ քացաւ ու Պաղատա քաղաքին տիրեց. ինքը անձամբ պարսպին վրայ յարձըկեցաւ, ու ետքը իր առջևը երեսուն հազար պարսիկ զէրների սպանելէ տուաւ Քնութեամբ շատ կրակոտ և անգութ էր Մուրատ. մեռ-

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 330:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 331:

⁶² Նույն տեղում, էջ 329:

⁶³ Նույն տեղում, էջ 328:

նելու ատենը մահ կը սպառնար բժիշկներուն թէ որ զինքը չկարենան առողջացնել, ատանըեօքը տարուան թագավորութեան ատենը հարիւր հազարէն աւելի մարդ մեռցընել տուաւ, և իրեն յարմար առած մըն ալ ունեւր որ կ'ըսէր. «Կ'ընէ՞սն զբուժիւնը կ'ալնորի, բայց ոչ երբէք կը ծեբանայ»⁶⁴:

Լուսարանելով Հունգարիայի նվաճումը սուլթան Քայազեզի հրօսակների կողմից, Գալֆայանը շեշտում է, որ հարյուրերեսուն հազարանոց հունգարական զորքից կենդանի մնաց միայն Սիզիզմունդ թագավորը, Քայազեզը էտաս հազար՝ գերի աչքին առջև սպաննել տուաւ⁶⁵:

Ա. Գալֆայանը Օսմանյան կայսրութեան նվաճումների գագաթնակետը համարում է սուլթան Մուրադ III-ի տիրապետութեան ժամանակաշրջանը (1574—1595 թթ.)⁶⁶:

Ա. Գալֆայանի վերահիշյալ աշխատութուններում Օսմանյան կայսրութեան պատմութեանը նվիրված բաժիններից երկուսն է, որ նա խոր ատելութեամբ էր լցված դեպի թուրք նվաճողները և ձայնակցում էր թուրքերի լծի տակ ընկած ժողովուրդների ազատագրական պայքարին: Պատահական չէր, որ 1883 թ. լուսավորութեան միջնադարի հասուն հրամանով արգելվեց հայկական դպրոցներում դասավանդել Գալֆայանի գրքերով:

Այսպիսով, XIX դ. առաջին կեսի կղերա-ֆեոդալական պատմագրութեան երեք խոշոր ներկայացուցիչների՝ Ղ. Ռնճիճյանի, Գ. Այվազովսկու և Ա. Գալֆայանի, պատմագիտական հայացքներն ընդհանուր գծերով նույնն են:

Երեքն էլ միապետական կարգերի պաշտպան էին և զեմ ամեն տեսակի դասակարգային պայքարի: Նրանց աշխատութուններում առկա են խոր ատելութուն դեպի թուրք զավթիչներն ու շարդարարները և շերմ համակրանք՝ ոչ թուրք ժողովուրդների ազատագրական պայքարի նկատմամբ:

XIX դ. երկրորդ կեսի հեղինակներից հիշատակութեան արժանի է Մկրտիչ Տատյան բեյը: Նա 1867 թ. Ֆրանսերեն հրատարակել է «Ժամանակակից հայկական հասարակութունը: Հայերը Օսմանյան կայսրութեանում» խորագրով աշխատութունը, որը 1878-ին ռուսերեն լույս է տեսել ՔիՖիխում⁶⁷: Մկրտիչ բեյ Տատյանի տոհմը սուլթանական ար-

⁶⁴ Եւլյն տեղում, էջ 336:

⁶⁵ Ա. Գալֆայան, Համառոտ պատմութիւն միջին դարու, էջ 481:

⁶⁶ Ա. Գալֆայան, Համառոտ պատմութիւն եւր ազգաց, էջ 322—323:

⁶⁷ Дадман Мкртич-Бей, Армение Оттоманской империи, Тифлис, 1878.

քունիքում զբաղեցրել է բարձր պաշտոններ և դրանով էլ բացատրվում է Տառլանի գրքի որոշ էջերում Քուրթիայի վերաբերյալ եղած զսվեստները:

Առաջաբանում նկարագրելով Միշին Ասիայից թուրքերի Փոքր Ասիա կատարած արշավանքը, շեղավում է Իրանի, Հայաստանի, Քուրթիայի և Կոստանդնուպոլսի նվաճումը: Նրանք, նշում է Տառլանը, զավթած երկրների քաղաքացիական և քաղաքական կառուցվածքում գրեթե ոչ մի փոփոխություն չեն մտցնում՝ բնակչությանից զանձելով միայն խարաշ (զլխահարկ):

Տառլանը գրում է, որ Օսմանյան կայսրությունը Եվրոպայի համար ներկայացնում էր մեծ վտանգ, քանի որ վերջինս կազմված էր առանձին ֆեոդալական պետություններից, որոնք գտնվում էին իրար հետ մշտական պայքարի մեջ: Հետագայում՝ ֆեոդալիզմի քայքայման և արտոլլոտիզմի թեմակոխման շրջանում, Եվրոպան վերածվեց լայնածավալ մի ֆեոդալիզմի, որն ընդհանուր թշնամու՝ Օսմանյան կայսրության դեմ ուժեղ բռունցք էր: Եվրոպան ի վիճակի էր նախկին անկանոն, շվարժված զորքերի փոխարեն օսմանցիների դեմ դուրս բերել մշտական կանոնավոր բանակներ, որոնք տիրապետում էին ռազմական արվեստին և տակտիկային: Այնինչ Քուրթիան, հավատարիմ մնալով հին սովորություններին, լիտիսից իր զորքի կառուցվածքը և անզոր էր դիմադրել առաջավոր եվրոպական պետություններին:

Այնուհետև, խոսելով սուլթան Մահմուդ II-ի ռեֆորմների մասին, Տառլանը նշում է հատկապես ենիշերիներին ֆիզիկապես ունշացնելու փաստը և եվրոպական տիպի ռազմական սխեսմ ստեղծելու փորձերը:

Նա տալիս է կայսրության ընդհանուր նկարագիրը, ուշագրավ փաստեր է հազորդում արքունիքի ներքին կյանքի, վարք ու բարքի մասին: Աշխատությունն ուշագրավ է նաև այն տեսակետից, որ ցույց է տրված Քուրթիայի քրիստոնյա ժողովուրդների և հատկապես հայերի խաղաղած դերը կայսրության տնտեսական ու մշակութային կյանքում: Քուրթական կառավարության կողմից, գրում է հեղինակը, նկատի էր առնված, որ քրիստոնյաներն արդյունաբերության և առևտրի ասպարեզում ծավալված գործունեությունը կնպաստեն կայսրության բարեկեցությունը: Տառլանը նշում է նաև, որ հայերն իրենց ընդունակությունների և նախաձեռնող խելքի շնորհիվ տնտեսության ու ֆինանսների ղեկավարման գործում բավականին աչքի ընկան: Այդ բոլորը ստիպեցին օսմաններին՝ զնահատել հայերին և վստահել նրանց: Հայերն

ունենին մեծ ազդեցութիւն: Նրանցից շատերը ծառայում էին տարբեր վարչութիւններում:

Տառայանի աշխատութիւն մյուս էջերը նվիրված են հայերի առցիակ-քաղաքական, ժողովրդական կրթութիւն, պարբերական մամուլի, գրականութիւն, գիտութիւն և արվեստի հարցերին:

XIX դ. երկրորդ կեսի պատմաբաններից է Ավետիս Պերպերյանը (1802—1870). որի «Պատմութիւն հայոց» աշխատութիւնը լույս տեսավ նրա մահից մեկ տարի հետո՝ 1871 թ. 4. Պոլսում:

Եւրազերելով հայ ժողովրդի պատմութիւնը՝ սկսած XVIII դ. վերջին քառորդից, հեղինակը միաժամանակ լուծարանում է Օսմանյան կայսրութիւն այն հարցերը, որոնք ինչ-որ շահով առնչվում էին հայ ժողովրդի պատմութիւն այս կամ այն խնդրի հետ: Հատուկ դրութիւն է նվիրված 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի պատմութիւնը, որին հայերը ակախվորին մասնակցել են: Անատոլիայի և Բալկանյան ճակատներում ռուսական զորքերի հաղթարշավի մասին խոսելիս Պերպերյանն ընդգծում է, որ եթէ չլինէր Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջամտութիւնը, ռուսական զորքերը գրավելու էին մայրաքաղաքը՝ Կոստանդնուպոլիսը: Նա բերում է նաև Աղբիւսնուպոլիսում կնքված պայմանագրի լրիվ տեքստը: Պերպերյանը նշում է, որ Արևմտյան Հայաստանից ռուսական զորքերի հեռանալուց անմիջապէս հետո Կարինի հոգևոր առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոսի գլխավորութիւնով մեծ քանակութիւնով հայեր սղզուհալ գոյնով յանարժան գործոց տանկաց և ի բնութիւնէ փաշայից, յորդորեալ զքաղաքացիսն՝ էառ ընդ իւր, և զնացին ի Ռուսաստան, ի Քփիսիս, ՅԱխալցիս, և յայլ քաղաքս Ռուսաց»¹⁰:

Գրքում բերված են արխիվային փաստաթղթեր ու վավերագրեր ինչպէս թուրքերեն, այնպէս էլ հայերեն: Օսմանյան կայսրութիւն XIX դ. պատմութիւնը զբաղվող մասնագետի համար Պերպերյանի աշխատութիւնը սկզբնաղբուրի դեր կարող է խաղալ: Բազմաթիվ սկզբնաղբուրներից ենլենով հեղինակն օրյեկախիվորեն է շարադրել իր աշխատութիւնը, ոսն արևմտահայ ղոլորոցներում օգտագործվել է որպէս դասագիրք: Գրքին կցված է կարևոր դեպքերի և հայտնի դեմքերի ընդարձակ ժամանակագրութիւն, որն ավելի է բարեկարգնում աշխատութիւն արժեքը:

¹⁰ Պերպերյան Ավետիս, Պատմութիւն հայոց: Սկսելու ի 1772 ԱՄԷ փրկելն միջին թՄԷ 1860 հանգրիւ կարեւոր տեղեկութեամբ և ժամանակագրութեամբ երկնի իրաց, Կոստանդնուպոլիս, 1871, էջ 212:

Քուրթիայի պատմության հարցերին անգրադարձել է նաև վաստակաշատ պատմաբան Ալիսահյուր Երիցյանը (1841—1902), նրա «Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք XIX դարում» երկհատոր ծավալուն աշխատությունը գրված է էջմիածնի կաթողիկոսական դիվանի և պետական արխիվների հարուստ փաստական նյութերի ու վավերագրերի հիման վրա և առատ նյութ է պարունակում Օսմանյան կայսրության XIX դ. պատմության ուսումնասիրության համար:

Ա. Երիցյանն իր գրքի առաջարանում նշում է, որ խնդիր է գրել ցույց տալ, թե «Հայոց ազգը, յանուն իւր դավանած սկզբունքների, անարատ սրտով և անկեղծությամբ գրկախառնվում էր գրացի քրիստոնեական հզոր պետության հետ, հայցելով նորա եղբայրասիրությունը և բարեկամական պաշտպանությունը... Ներկայ դարու սկզբին՝ մահմեդական լծի տակ հեծող մեր պապերն էլ յուրեանց յոյսն ու ապավենը դրան Ռուսիոյ դահակալների մեծահամբավ հովանավորության մեջ: Սա, ինչպես շեշտում է Երիցյանը, հայոց ազգի պատմության մեջ մի նշանավոր դարագլուխ է կազմում և արժանի է մանրակրկիտ ուսումնասիրության»⁶⁹:

Երկհատորյակում Օսմանյան կայսրության XIX դ. պատմության հարցերից լուսարանվում է այն, ինչ կապված էր արևմտահայության հետ: Հանգամանորեն են շարադրված հետևյալ հարցերը՝ տանկահայատակ հայոց գրությունը, ռուս-թուրքական պատերազմը, պատերազմական պատրաստությունները 1829 թ. համար, 1829 թ. պատերազմը, էրզրումի նվաճումը, Բայազետի պաշարումը, Բաբերդի և էրզրումի անցքերը, Ազրիանապոլիսի դաշնադրությունը, արևմտահայերի գաղթը, պատերազմի ազդեցությունը ժողովրդի բարոյականության վրա, Հովհաննես կաթողիկոսի հարաբերություններն արևմտահայերի հետ և այլն:

Հեղինակը ի վկայություն հայերի առևտական կողմնորոշման՝ բերում է առևտական բանակի սպանների կարծիքները: Այսպես, նկարագրելով էրզրումի նվաճումը 1829 թ. հունիսի 27-ին առևտական զորքերի կողմից, վկայակոչում է մի սպայի այն խոսքերը, թե Պասկենի զորքի առաջխաղացման ընթացքում Բասենի հայ գյուղացիները «յուրանց ունեցած-չունեցածը անկեղծ սիրով ընծայ էին բերում առևտաց զորքին»⁷⁰: Իսկ Բայազետի համար մղված համառ մարտերը ներկայացնեն-

⁶⁹ Ա. Երիցյան, Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք XIX դարում, մաս Ա, (1800—1832). Քեֆլիս, 1894. էջ 70

⁷⁰ Նույն աեղում, էջ 418:

լիս մեջ է բերում գեներալ Պոպովի հետևյալ խոսքերը. «Մեծ արիությանը պատերազմում էին հայք: Սոքա կոչում էին և մեռնում որպես հերոսներ. սոցա գլխավորները միշտ առաջ էին, գրեթէ բոլորն էլ վիրավորվեցան»⁷¹:

Օսմանյան կայսրության պատմության մի շարք հարցեր են լուսաբանվել Ստեփանոս Պալասանյանի «Պատմություն հայոց: Սկզբից մինչև մեր օրերը» աշխատության մեջ: Պալասանյանը նյութի շարադրանքը սկսել է հայ ժողովրդի պատմության սկզբից և հասցրել է մինչև XIX դ. 80-ական թվականները: Մեծածավալ այս գրքում բավականին էջեր են նվիրվել մոնղոլների արշավանքներին ու նրանց տիրապետության հաստատմանը Հայաստանում, օսմանցիների և պարսից պատերազմներին՝ Հայաստանը նվաճելու համար, Արևմտյան Հայաստանին և այլ հարցերի:

Աշխատության առաջին բաժնում հեղինակը լուսաբանել է՝ «Օսմանցոց ծագումը, օսմանցոց և պարսից պատերազմների սկիզբը, սուլթան Մելեք-Մեհմեդ և Ուլուս-Հասան (1473), Եսհ Իսմայիլի և Սելիմ Ա-ի պատերազմը և օսմանցոց Արևմտյան Հայաստանին տիրելը (1514), Քահանայի և Սուլեյման Ա-ի պատերազմները (1533—1555), Լալա Մուստաֆա փաշայի արշավանքը և բովանդակ Հայաստանի օսմանցոց իշխանությունն տակ մտնելը (1575—1585)»:

Երկրորդ բաժնում արծարծված են հետևյալ հարցերը՝ «Քուրքիայի հայոց վիճակը անցյալ հրեք դարերում, կոստանդնուպոլսի պատրիարքության հաստատությունը (1461), ամիրաները և նոքա նշանակություններ, պատրիարքարանի գործած գեղումները աթոռակալության համար» և այլն:

Ս. Պալասանյանն այս հարցերը քննել է փաստական նյութի խոր իմացությամբ ու վերլուծությամբ: Հեղինակն առելություն է ցված գեպի թուրք զավթիչները, որոնք գրավված երկրները դարձրին կողպուտի և հարստության դիզելու աղբյուր՝ նվաճված ժողովուրդներին գրկելով ամենատարրական իրավունքներից: Ինչպես Օսմանյան կայսրության լծի տակ ընկած բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդները, այնպես էլ հայերը, գրում է հեղինակը, քաղաքական իրավունքների կոզմից շատ էին տարբերվում տիրապետող մահմեդական տարրից, որ անարգական աչքով էր նայում նոցա վրա՝ իրրև անհավատների (զավուր) ու սարուկների վրա: Հայք մինչև անգամ հագուստով պարտավոր էին դանազան-

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 432:

վիլ բուն օսմանցիներէց և ոչ միայն զենք կրելու իրավունք շունչին, այլև ստիպոված էին որոշյալ գոյնի ու ձևի զգեստներ հագնել, և ով որ այս կանոնից շեղվում էր, տուգանքի և նույնիսկ մահուան էր ենթարկվում... ոչ ոք ապահով չէր լուր կյանքի ու սեպհականութեան համար»¹²:

Հարկերի գանձման եղանակներէ մասին կարգում ենք. «Հարկերը սովորական կերպով չէին հաճաքում, այլ կապալով էին արվում այն մենավաճառներին, որոնք խոստանում էին ավելի վճարել տերութեան պաշտոնյաներին, որով ժողովուրդը շարժից ավելի կեղեքվում էր: Քաղաքական էր, շարունակում է հեղինակը, որ մի հայ քիչ-շատ հարստութեան տեր լինէր, թուրքերը անմիջապէս զանազան մեղադրանքներ էին բարդում նրա վրա, արքային կամ մահուան էին դատապարտում, և նրա գոյքը գրավում էր պետութեանը»:

Ս. Պալասանյանը գրում է նաև զեմչիքմեի մասին. «Ոչ պակաս ազնաբեր էր մանկաժողովի սովորութեանը, որով ամենայն տարի հարյուրավոր քրիստոնյա մանուկներ խլվում էին ծնողաց գրկից և մահամէտականութեան մեջ մեծանալով՝ ենիչերի ասած զորք էին կազմում»¹³: Պալասանյանի բերած հարուստ փաստական նյութը, որը նա քաղել է մեզ չհասած սկզբնաղբյուրներից, թուրքիայի պատմութեան մասնագետներէ համար ունի նաև սկզբնաղբյուրի նշանակութեան:

*
*
*

XIX դ. նշանավոր հայ գրողներից և հասարակական-քաղաքական գործիչներից ոմանք ևս սեղադարձել են Արևմտյան Հայաստանի ցավոտ խնդիրներին, արևմտահայութեան անասելի ծանր, իրավազուրկ վիճակին և պայքարի կոչ են արել ընդդէմ թուրքական տիրապետութեան: Նրանք միաժամանակ լուսարանել են Օսմանյան կայսրութեան ներքին և արտաքին քաղաքականութեան մի շարք հարցեր: Այս իմաստով, առաջին հերթին պետք է հիշատակել Բաքիտին, Վրթանես Փափազյանին, Գրիգոր Արծրունուն և ուրիշներին:

Բաքիտու ուշադրութեան կենտրոնում է եղել օսմանյան բռնապետութեան լծի տակ հեծող արևմտահայութեանը: Նա հրատարակել է թուրքիային, Արևմտյան Հայաստանին և արևմտահայութեանը նվիրված մի

¹² Ս. Պալասանյան, Պատմութեան հայոց: Սկզբից մինչև մեր օրերը, Թիֆլիս, 1895, էջ 704—705:

¹³ Նույն տեղում, էջ 705—706:

շարք հողվածներ և ուսումնասիրութիւններ՝ «Քուրքիա», «Տեղեկագիրք զազնական հարստահարութիւնաց», «Ի՞նչ վերանորոգութիւններ պետք են տանկական Հայաստանին», «Հայդուկներ», «Ի՞նչ կապ կա մեր և Տանկաստանի հայերի մեջ» և այլն⁷⁴։

«Քուրքիա» հողվածում Բաֆֆին գրում է. «Փոքր Ասիո սովը տակազին սարսափելի կտորածներ է անում, ձմեռվա վրա հասնելը մի երկրորդ գծրախտութիւն պատճառ եղավ ժողովրդին, Կանադաբնների հազորդակցութիւնները զժվարացան և խնդն սովատանջները զրկվեցան զրօքի շուտափուլի՞ պաշարների ստանալուց»⁷⁵։ Պարզաբանելով Քուրքիայում սովի հաճախակի կրկնման պատճառները, նա շեշտում է, որ փոխանակ ժողովրդի հարկերը թիֆլիսացնելու, քարվոքելու նրա արնատեսական գրութիւնը, փոխանակ միշոցներ տրամադրելու երկրագործութիւնը, կառավարութիւնն իր պարտքերը մարելու համար ամինչ այն աստիճան հարստահարում է նրանց, որ ժողովուրդը շատ չէ ցաննում, որովհետև արդյունքը չէ կարողանում լրացնել այն հարկերը, որ պետք է վճարե՞ կառավարութիւնը։ Այստեղից հասկանալի է, թե ինչու սովը հաճախ կրկնվում է նույն երկրներում»⁷⁶։

Բաֆֆին իր «Տեղեկագիրք զազնական հարստահարութիւնաց աշխատասիրութիւն մեջ մանրամասնորեն վերլուծում է 1876 թ. Կ. Պոլսի հայկական պատրիարքարանի հրատարակած հիշյալ վերնագրով փաստաթղթերի ժողովածուն։ «Հիշյալ «Տեղեկագիրքը»,—գրում է Բաֆֆին,—տալիս է մեզ թեև շատ տխուր, բայց հետաքրքրական տեղեկութիւններ»⁷⁷։ «Տեղեկագրերի փաստաթղթերը զուրս են բերված պատրիարքարանի քսան տարվա արձանագրութիւններից և հասնում են մինչև 1872 թ. ապրիլի Երկրորդ «Տեղեկագիրքը» վերնագրված է «երկրորդ տեղեկագիրք զազնական հարստահարութիւնաց ի խորհրդարանական հանձնախմբի առ ազգային ժողովն»։ «Դա»,—գրում է Բաֆֆին,—պարունակում է իր մեջ 1872 թվից սկսյալ մինչև 1876 սեպտեմբերի 1-ը, այսինքն՝ հինգ տարվա ընթացքում կատարված հարստահարութիւնների արձանագրութիւնները։ Ասել է, թե ամբողջ «Տեղեկագիրքը» ներկայացնում է պատրիարքարանի քսանհինգ տարվա գործունեութիւնը»⁷⁸։ «Տեղեկագրերում» զետեղված նյութերը վերաբերվում են Քուր-

⁷⁴ Բաֆֆին, Երկրի ժողովածու, հատ. 3, Երևան, 1906։

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 82։

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 90։

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 221։

⁷⁸ Նույն տեղում։

քական կառավարութիւն վարած քաղաքականութիւնը ոչ միայն արեւմտահայութիւն, այլև մյուս ոչ թուրք ժողովուրդներին նկատմամբ:

Բաֆֆին, մանրամասն զննելով «Տեղեկագրքին» փաստերը, պարզարևում է թուրքական կառավարող շրջանների ազդարային քաղաքականութիւնը և այդ կապակցութեամբ՝ նրանց հետապնդած նպատակները քրդական, հատկապէս դերերեւութիւն հարցում: «Նորը»,—գրում է Բաֆֆին,—հայերի ձեռքում էին գտնվում, յապերից և հայերից մնացել էին նրանց որպէս ժառանգութիւն: Քրդերին դժվար էր փողով հայից հող գնել, որովհետև նա սովորած էր ամեն ինչ բնութեամբ խլել հայից, ինչ որ իրեն պետք էր: Այսպէս էլ արեց: Այստեղից առաջ եկավ հարստահարութիւն մի նոր խնդիր, այն է՝ հողային կամ կալվածական խնդիր» (ընդգծումը հեղինակինն է—Ս. Ս.):

«Պատրիարքարանի առաջին «Տեղեկագրքին» արձանագրութիւնց մեջ,—շարունակում է Բաֆֆին,—այսինքն՝ մինչև 1872 թվականը հողային կամ կալվածական խնդիրների մասին ամենևին հիշատակութիւններ չկան: Կեչանակե, մինչև վերոհիշյալ թվականը հայերն իրենց հողերի և այլ կալվածքների տերն էին: Դա այն ժամանակին է վերաբերում, երբ քրդերը բուլղոսի լվական կյանք էին վարում և տակավին հողի հետ գործ չունեին: Բայց երբ կառավարութիւն հրամանով նրանք սկսեցին փոքր առ փոքր հաստատ կացութիւն հիմնել, շատ բնական էր, որ պետք է ծագեր հողային խնդիր: Քրդերը եզանազան զավառներում հայերից հափշտակում են մինչև 263 գյուղորայք իրանց պատկանած հողերով: Գավառների և գյուղերի, նաև հափշտակողների անունները մի ըստ միտքն զրված են «Տեղեկագրքին» մեջ: Հիշյալ գյուղերից շատերի հայ բնակիչներին քրդերը բուլղոսի արաքսում են և կալվածները սեփականացնում: Բայց գյուղերի մեկ մասի հայ բնակիչներին իրանց տեղն են թողնում, միայն հողերը նրանց ձեռքից խլելով, իրանք դառնում են կալվածատեր: Եվ այսպէս հպատակեցնելով հայերին՝ քրդերը նրանց մշակել են տալիս հայրենական հողը, տուրք և տասնորդ են առնում և մինչև անգամ բերքի կես մասն իրանք են առնում»⁷⁸:

Բաֆֆին փաստերի համակողմանի վերլուծութիւնից հանգում է այն անխախտ եզրակացութիւն, որ հափշտակութիւնների մեջ թխառն են՝ ոչ միայն քրդերի հասարակ ժողովուրդը, այլ գլխավորապէս նրանց բնգերը, հոգևոր շնչներն ու մտքիները և թուրք աղաները, բացի

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 252:

դրանցից և զանազան պաշտօնակալներ, որոնք իրանց բնակալութիւնն հետ միացրած ունեն և ապահովութիւն կառավարութիւն կողմից»⁷⁹.

Բացահայտելով կալվածազրի (Քաֆուի) բուն էութիւնը, Բաֆֆին շեշտում է. «Եւլաիբին պատկանող կալվածների մեծ մասն ինքն կառավարութիւնը հափշտակելով, տալիս է մահմեդականներին: Այլ որպէսզի յուր անիրավութիւնը մի օրինական ձե տա, նա հետքում է Քաֆուի խարեական օրենքը», որով «շատ շնչին գնով արձանագրում է մահմեդականների վրա և նրանց անունով արքունի կալվածազրի է տալիս»⁸⁰.

Բաֆֆին: ինչպես այստեղ, այնպես էլ «Մ»-ը վերանորոգութիւններ պետք են տանկական Հայաստանին: ուսումնասիրութիւն մեջ խոսում է նաև քրդական դերբեճութիւնների, գլուղացիների ճորտ վիճակի, մահմեդականների և ոչ-մահմեդականների իրավունքների, բուրքական դատարանների, Քանդիմաթի, տուրքերի, կաթուղի և բողոքական միսիոներների և այլ հարցերի մասին»⁸¹.

Մեծ գրողը նշտօրեն է պարզարանում արևելյան հարցի էութիւնը, նշելով, որ դա Տանկաստանի հարստահարված քրիստոնյաների ազատագրման հարցն է⁸².

Այսպիսով, Բաֆֆին, լինելով չեքմ հայրենասեր և ազգային-գեմոկրատական հայացքների տեր, իր գեղարվեստական և պատմադիտական երկերում, ինչպես նաև հրապարակախոսական հոդվածներում խոստորեն ու անզիջում քննադատում է Օսմանյան կայսրութիւն Ֆեղալական-բռնապետական կարգերը՝ միաժամանակ ակտիվորեն պրոպագանդելով արևմտահայերի ազգային-պատազրական պայքարի վեհ գաղափարը:

Բաֆֆու գաղափարակիցներից էր Վրթանես Փափազյանը, որն իր «Ենիշերիներ» աշխատութիւն մեջ (1889, Քիֆլիս) խոսում է ենիշերիների գաղանութիւնների և կամայականութիւնների մասին: «Այնչափ արհամիբրներ,— գրում է Փափազյանը,— ձգեց իր ժամանակին այս գունդը, նրա յուրաքանչյուր գինվորը այնպիսի օսկալի բարբարոսութիւններ արավ, ժողովուրդը նրա ձեռքից այնչափ տաժանելի շարքեր կրեց, որ մինչև այսօր էլ, երբ կամենում են նկարագրել մի արյունարբու, անօրին, բարբարոս, կատաղի հրեշ՝ ասում են «ենիշերի»:

Ենիշերիներին 1826 թ. Ստամբուլում ֆիզիկապես ոչնչացնելուց հե-

⁷⁹ Ասյն անգում, էջ 253 (ընդգծումները հեղինակինն են—Ն. Ս.):

⁸⁰ Ասյն անգում:

⁸¹ Ասյն անգում, էջ 205—215:

⁸² Ասյն անգում, էջ 207:

տո էլ նրանց մնացորդները կայսրութեան ժայռամասերում շարունակում էին իրենց վայրագութեանները: Այդ մասին է պատմում Վ. Փափազյանը իր «Ներիշխաններ» երկում: Գրող Վ. Փափազյանը պատմաբանին հուշում է այն մտորը, որ թեև ուղ հեղինակները 1826 թվականին սուլթան Մահմուդ II-ի կողմից սրի քաշվեցին մայրաքաղաքում՝ նրան շնագրանդվելու և սուլթանի գահին միշտ երկյուղ հանգիստանալու պատճառով, այսպես նույն Մահմուդ II-ը և նրան հաջորդողներն այդ մարտազարգումը շարեցին կայսրութեան ժայռամասերում՝ ցանկանալով հեղինակների ա՛հ ու սարսափի տակ պահել քրիստոնյա ժողովուրդներին:

Վ. Փափազյանը 1837—1839 թթ. շրջագայել է Քուրդիստանի արևելյան վիլայեթներում, հասկապես Արևմտյան Հայաստանի նահանգներում, կատարել է հետազոտություններ, գրի է առել տեսածն ու լսածը և այդ բոլորը նամակների ձևով տպագրել Քիֆուսում լույս տեսնող հայ լիբրերալ բուրժուազիայի օրգան «Մշակ» թիթի 1839—1841 թթ. համարներում: Այդ նամակները ղեկավարած են Վ. Փափազյանի երկերի 5-րդ հատարում³³ և հարուստ նյութ են պարունակում հողատիրության, հողօգտագործման, տուրքերի, գյուղացիների շահագործման ձևերի մասին: Վ. Փափազյանը, ուսումնասիրելով Վանի վիլայեթի հողատիրության ձևերը, նշում է «...Քիչ չէ պատահում, որ քուրդ ազաներից մեկը կաշառեր սեփազու գայիբեթա կոչվող հողային վարչության անդամներին և սեփականացներ մի քանի գյուղի հողերն ու հանկարծ ամբողջ գյուղացիներին, որոնք տերեր էին, մարտաբաների փոխեր»: «Պիտի գիտենալու,—շարունակում է նա,—որ այստեղ համայնական հողեր գոյություն չունեն, ամեն ոք իր ունեցած հողի կատարյալ տերն է մշտապես, կարող է ծախել, կարող է ուրիշից գնել: Այս անել կարող է թե՛ գյուղացին և թե՛ քաղաքացի հողատերը, և հենց այդ է պատճառը, որ մի քանի ոսկու համար գյուղացու հողը հանկարծ դառնում է սեփականություն մի վաշխառուի, մի տաճկի և կամ մի որևիցի քուրդ աղա, հանկարծ «բախու դաշխառուից» մի թուղթ ձեռքը՝ կգա վանդելու գյուղացիներին իրանց հողերից և թե՛ գուր ունենա՝ գոնե հողատիրոջ մարտա կշիկն»³⁴ (ընդգծումները հեղինակինն են—Ս. Ս.):

Փափազյանը բացահայտում է մարտաբայության էությունը. «...Վասպուրականի հողերի 3/4 մասը պատկանում է քաղաքացիներին՝ տաճիկներին և քուրդ ազաներին, որոնց մշակող մարտաբաններն են գյուղի

³³ Վ. Փափազյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 5, Երևան, 1959, էջ 357—357:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 422:

րեակիրչները այն պայմանով, որ բերքի տաճերըը կառավարութիւն
տալուց հետո՝ մնացաւը կիսովի տիրուը և մարարալի միը Այս երկուսից
առալինը տալիս է հողը, իսկ երկրորըը գործիքները, եզն ու աշխա-
տանքը: Ահա գյուղացիների ալը դրուիլունը կոչվում է մարարալու-
թյունը⁸⁵:

Անդրադառնալով հարկերին, հեղինակը նշում է. «...հողալին հար-
կը եղած բերքից 10% -ն են առնում, իսկ հալերից հաճախ 15%, իսկ
եթե հաչվինը հարկապահանջների և բեզերի առած նվերները, այն ժա-
մանակ 30% հասնում է տուրքի քանակութիւնը և հալ գյուղացի հո-
ղատերին, հալ գյուղի մարարալին ալը տուրքը թողնում է ոչ միայն
անոթի, ալլևս զրկում է հողից և ունեցած տավարներից, որոնցով նա
զոնե մարարալութիւն կարող էր անել»⁸⁶:

Վ. Փափազյանը թուրք և քուրդ բեզերի, աղաների կամայականու-
թիւնների առիթով շեշտում է, որ Վասպուրականում և մյուս հալկա-
կան նահանգներում հալ գյուղացին, հաճախ նաև թուրք գյուղացին,
թեև սեփական հողեր են ունենում, սակայն միևնույն է, դրանք հետըզ-
հետե իւլվում են բեզերի և աղաների դրած ծանր հարկերի հետևանքով:
«Շալ գյուղացին,—եզրահանգում է Վ. Փափազյանը,—ալնալի ձանն-
րացել է իր քրտինքը մրիապես ուրիշին տալուց, որ, եթե նաը ունենաը,
ես կկենաը իր սովորական զբաղմունքներից անգամ»⁸⁷:

Վ. Փափազյանը մանրամասնորեն է տալիս էրզրումի և Վանի վի-
լայնիթների աղաքանակչութիւն տոկոսալին հարարերութիւնները, հա-
լարնակ, քրդարնակ և թուրքարնակ գյուղերի քանակը, աղաքանակչու-
թիւն զբաղմունքը, կենցաղը, նկարագրում է քաղաքները, արհեստները,
ասևտուրը, եկեղեցիները, մզկիթները, հոգևորականութիւն վարքն ու
բարքը, դպրոցները, քաղաքացիների սովորութիւնները և ալլևս Շատ
հետաքրքիր փաստեր է բերում մահմեդական քրդերի, եզգիների, կզըլ-
բաշների և ասորիների մասին: Մանրամասնորեն ներկայացնում է կա-
թոլիկ-քողոքական միսիոներների գործունեութիւնը և նրանց հետա-
պընգած նպատակները: Հեղինակի ուշադրութիւնից շեն վրիպել նաև
Արևմտյան Հայաստանի հանքալին հարատութիւնները⁸⁸:

⁸⁵ Նույն տեղում:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 422:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 462:

⁸⁸ Վ. Փափազյանը 1877—1878 թթ. աստ-թուրքական պատերազմի մասին զրել է
մի այնատութիւն, որը հիշատակվում է նրա երկերի Ե-րդ հատորի 809 էջում, սակայն
մեզ չհաչողեց զաննլ ալը գիրքը:

Քուրքական բռնապետության դեմ էր ուղղված նաև նշանավոր հրապարակախոս, ռՄշակա թերթի խմբագիր Գրիգոր Արծրունու բեղմնավոր գրիչը: ԵՄշակումն ապագրված նրա բազմաթիվ հոդվածներում արծարծված են Քուրքիայի ֆեոդալական տնտեսության, ազգային քաղաքականության, սուլթանիզմի լծի տակ կքած ժողովուրդների անասելի իրավազուրկ վիճակի, ներքին և արտաքին քաղաքականության, ինչպես նաև արևելյան, հայկական, քրդական հարցերի հետ առնչվող զանազան խնդիրներ: Արծրունին շատ է անդրադարձել հատկապես արեվելյան հարցին:

Արևելյան հարցը գրքույկում Արծրունին, մեր կարծիքով, ճիշտ է բացատրում նրա բովանդակությունը: Արևելյան հարց տեսլով, նա հասկանում է Քուրքիայի լծի տակ ընկած ժողովուրդների պայքարը՝ իրենց ազատագրման համար և քննադատում է նրանց, ովքեր կարծում են, որ թուրքերին նվաճողից քշելով արևելյան հարցը կլուծվի: Արծրունին նշում է, որ դրանով արևելյան հարցը չի լուծվի, քանի որ Քուրքիայի տիրապետության տակ կշարունակեն մնալ հայերը, քրդերը, հույները և առորինները: Նա կոչ է անում եվրոպական պետություններին, որ նրանք թուրքերին զրկեն պետականությունից, քանի որ վերջիններս ինչպես ազգաբնակչության թվով են փոքրամասնություն կազմում, այնպես էլ մշակույթով են ետ մնում իրենց հպատակ ժողովուրդներից: Արծրունին ընդգծում է, որ նման ժողովուրդն ի վիճակի չէ իր լծի տակ եղած ժողովուրդներին հավասար իրավունքներ տալու, նրանց կառավարելու: Հետևապես, եվրոպայի խնդիրն է՝ օգնել Քուրքիայի տիրապետության տակ ընկած ժողովուրդներին՝ տապալելու թուրքական լուծը: Երեսմուսյակում,— գրում է Արծրունին,— զրկում է պետականություն ունենալու իրավունքից այն բոլոր ժողովուրդներին, որոնք ցույց են տվել պետական կյանքով ապրելու իրենց անընդունակությունը⁹⁹:

Գ. Արծրունին 1879 թ. մարտի 25-ին Քիֆլիսում հանդես եկավ Եթուրքաց հայերի տնտեսական դրությունը հրապարակային դասախոսությունում, որը հետագայում լույս տեսավ առանձին գրքույկով: Գասախոսության մեջ նա կանգ է առնում այնպիսի հարցերի վրա, ինչպիսիք են՝ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, Կիլիկիան, վարչական բաժանումը, հանքային հարստությունները, երկրագործությունը, անասնապահությունը, ազգաբնակչության կազմը՝ թուրքերը, հայերը և քրդերը, հայերի թվի պակասելու պատճառները, թուրքացման քաղաքակա-

⁹⁹ Г. Ариуни, Восточный вопрос, Тифлис, 1876, стр. 8.

նությունը, քրդերի և թուրքերի հարաբերությունները, հարկերը և հողա-
յին հարաբերությունները, հողային սեփականության ձևերը, գերերե-
յությունները, թուրքաց օրենքները և կամայականությունները, Քեռիների
կոնգրեսը, եվրոպական քաղաքականության սկզբունքը, օսմանյան լծի
տակ ընկած ազգերի վերածնունդն ու ազատամարտությունները և այլն:

Արժարժող հարցերի լուսարանումը հիմնադրելու համար բեր-
վում են կոնկրետ փաստեր: Այսպես, օրինակ, Արևմտյան Հայաստանի
ազգաբնակչության կազմի համար վկայակոչվում են պատրիարքարա-
նի հետևյալ տվյալները. Վանի, էրզրումի և Գիարրիքի վիլայիթների
ազգաբնակչության ընդհանուր թիվը կազմում է 2,062,300 մարդ, որից
հայերը 1,320,000 են, թուրքերը 539,000 են միայն, քրդերը 120,000 և
ուրիշ մանր ազգություններ միասին 82,300 են: Ուրեմն թվով էլ հայերը
գերազանցում են ուրիշ ազգությունների թվից իրանց հայրենիքում:
Գեո այս թվերի մեջ հիշված չեն բազմաթիվ մահմեդական հայերը¹⁰:

XIX դ. 80-ական թվականներին Հայերի նկատմամբ թուրքական կառա-
վարության վարած քաղաքականությունը արտացոլվեց Հայերի անտե-
սական անլուր հալածանքների, հարստահարությունների և ֆիզիկական
բնաջնջման հակամարդկային ծրագրի մշակման մեջ: Թուրքական կա-
ռավարող շրջանները, հետամուտ իրենց հայաստաց քաղաքականությա-
նը, հայկական դպրոցներում արգելեցին Հայ ժողովրդի պատմության
ու գրականության ուսուցումը և պարտադրեցին միայն օսմանյան պե-
տության պատմության դասավանդումը:

Հայկական Ազգային կենտրոնական վարչության ուսումնական
խորհուրդը պատմաբան Միքայիլ Աղնյանին հանձնարարեց կառավա-
րության հաստատած ծրագրի համաձայն հայերեն լեզվով կազմել Օս-
մանյան կայսրության պատմությունը՝ «Պատմություն օսմանյան պե-
տության», որի Ա մասը լույս տեսավ Վ. Պոլսում 1889 թ. (152 էջ), Բ.
մասը՝ 1890 թ. (136 էջ):

Դասագրքում համառոտակի տրված է կայսրության պատմությունը՝
սկսած սելջուկներից մինչև Արղուլ Համիդ 2-րդի սուլթանության սկիզ-
բը (XI դ. մինչև XIX դ. 70-ական թվականները): Շարադրված են միայն
սուլթանների պատմությունը և նրանց մղած պատերազմական գործո-

¹⁰ Գ. Արժուն, Թուրքաց Հայերի անտեսական դրությունը, Քիֆոս, 1894, էջ 25—26:

զուժուանները: Բուլոբովին անտեսված են սոցիալ-անտեսական հարաբերությունների պատմությունը, ժողովրդական մասսաների, հասկացիկա թուրքական բարբարոս լծի տակ տառապող ժողովուրդների ծանր վիճակը, ապստամբությունները և բազմաթիվ այլ հարցեր: Գասագիրքը զբոված է օսմանյան ռազմաֆեոդալական կայսրության գովերգման ոգով: Փառաբանվում են սուլթանների նվաճումները և արդարացվում է ժողովուրդների ստրկացումը: Ամեն կերպ գովերգվում են թուրք նվաճողները և օրինականացվում է նրանց տիրապետությունը՝ այլ երկրների և ժողովուրդների նկատմամբ: Գասագրի հեղինակը երկինքն է հանում սուլթաններին, որակելով նրանց՝ առաչադեմ, քաղաքակիրթ, հանճարեղ, ընդհանուր համակրանքով է խոսում պետական գործիչների մասին և այլև: Բովական է բերենք Աշնյանի խոսքերը արյունոտ սուլթան Արդու-Համիդի մասին, և անմիշապես հասկանալի կդառնա այդ գասագիրք կոչվածի ամբողջ իմաստը: Ահա. սուլթան Համիդ Գազի խան երկրորդը, որն անզուգական իմաստությամբ և փառոք կը տնօրինե՛ օսմանյան մեծագուր պետության բազան, և իր հայրենական գործվագութ խնամքն անխտիր կը տարածէ իր ամեն կարգի հպատակաց վրա: Մաղթենք ի տեսնե՛, որ երկար կեանք և անսասան բարօրութիւն պարգե՛ն մեր այս ամենասիրելի վեհապետին» (էջ 282—283):

Ահա թե հայ մատաղ սերնդին ինչ ոգով էին դաստիարակում այն-յանների նման ծախված հայ մտավորականները:

1895 թ. Զեյթունի հերոսական ապստամբությանը շատ աշխատություններ են նվիրված, որոնց մեջ տրվում է նաև սուլթանական կառավարության քաղաքականությունը ոչ-թուրք ժողովուրդների, մասնավորապես հայերի նկատմամբ: Ընթերցողն այդտեղ կգտնի բազմաթիվ փաստեր թուրքական կառավարող շրջանների ազդարարյին, հոգային և հարկային քաղաքականության, Թուրքիայի դիվան ռեժիմի, ներքին և արտաքին քաղաքականության հարցերի վերաբերյալ: Այդ իսկ պատճառով այն գործերը, որոնք վերաբերում են արևմտահայության այս կամ այն խնդրին, չեն կարող չդասվել հայ թուրքագիտական գրականության շարքերը:

Այդպիսին է, որինակ, Ազատու (Կարապետ Թուր-Սարգսյանի) «Զեյ-

թուն և իր շրջակաները...» ուսումնասիրությունը⁹¹։ Հեղինակն ակտիվորեն մասնակցել է 1895 թ. Զեյթունի ապստամբության նախապատրաստմանը և եղել է հերոսական դիմադրություն ղեկավարը, ուստի նրա գիրքն ինքնատիպ վավերաթղթի և պատմական վկայության բնույթ ունի։ Գրքում տրված է ապստամբության ամբողջական և մանրամասն պատմությունը։

Զեյթունի 1862 և 1895 թթ. ապստամբությունների ուսումնասիրողներից է նաև Զեյթունցին (Մնացական Սեմերճյանը), որը զբոլ է «Զեյթունի անցելուն և ներկայէն» երկհատոր աշխատությունը⁹², որում շարադրված է Զեյթունի ողջ պատմությունը՝ սկսած հին ժամանակներից մինչև 1900 թվականը։

Առաջին հատորում նկարագրվում են Զեյթունի հերոսական մարտերը, իր կիսանկախ դիրքը պահպանելու համար զեյթունցիների զործադրած Տիգերը։ Հանգամանորեն լուսարանված է Զեյթունի 1862 թ. հերոսամարտը, որին հեղինակն անձամբ մասնակցել է։

Աշխատությունում ցույց է տրված, որ Զեյթունի կոնվենտը ստանում են քիչ թե շատ ազգային երանգ։ «Զեյթունցին», — գրում է հեղինակը, — իր կղզիացած վիճակին մէջ այլևս սնաարբեր շհանդիսանալ ազգային ճակատագրին և Հայաստանի անցուղարձին, ան ականջ կը դնէ հեռավոր արձագանքներուն և իրերու անողոք բերումով կը մտնէ ազգային ընդհանուր շարժման ալիքներու մէջ, միշտ պահելով օակայն հատուկ պատերազմողի մասնավոր դրոշմը»։

Հեղինակը, որպես 1895—1896 թթ. ապստամբության ականատես և մասնակից, մանրամասն նկարագրում է 6000 զեյթունցիների 45-օրյա հերոսական դիմադրությունը հիսուն հազարանոց օսմանյան բանակին։ Այդ պատերազմի ընթացքում թուրքերը կորցրին 20 հազար մարդ։ Հեղինակը մեկ առ մեկ թվարկում է պատերազմի հասցրած վնասները ինչպես թուրքերին, այնպես էլ զեյթունցիներին։

Հայ հեղինակներից ոմանք էլ զբաղվել են իսլամի պատմության հարցերով։ XIX դ. երկրորդ կեսին քրիստոնյա Սմբույան իր իշխանու-

⁹¹ Ալլան, Զեյթունը և իր շրջակաները։ Նկարագրութիւն աշխարհագրական, պատմական և պատերազմական ուրիշնաւ թագավորութեան անկումէն մինչև մեր օրերը, Պեյրուս, 1908։

⁹² Զեյթունցի, Զեյթունի անցելուն և ներկայէն, մաս Ա, ՎճճՆՆԱ, 1900, մաս Բ, Փարիզ, 1903։

Քյունն էր հաստատել կամ ազդեցութիւնը տարածել մահմեդական շատ երկրներում, այդ թվում նաև իսլամի խալիֆութիւն կենտրոն Օսմանյան կայսրութիւնում: Ինչպես եվրոպական, այնպես էլ հայ հեղինակները Օսմանյան կայսրութիւն երբեմնի հզորութիւն անկման և հետամնացութիւն պատճառները բացատրում են իսլամի հետադիմական զոգմաներով:

Հալ հետազոտողներից իսլամի հարցերով զբաղվել է Ս. Քոփչյանը, որը 1899 թ. Քիֆլիսում հրատարակել է ռուսամի պատմական տեսութիւնն գրքուկը: Հեղինակը հակիրճ լուսարարում է հետևյալ հարցերը՝ իսլամի հայրենիքը, Մուհամմեդի կյանքը և գործունեութիւնը, ի՞նչ է քարոզում Ղուրանը, ճշմարտ կամ սրբազան պատերազմ, իսլամի աշանդավորները, իսլամ և գիտութիւնը, Հստ հեղինակի, նա աշխատել է ռԳՆԹ մի համառոտ ժանտութիւն տալ իսլամի մասին, բաց քողնելով մանրամասնութիւնները, մասնագիտական բացատրութիւնները: Ս. Քոփչյանի կարծիքով, ռուսարական ցեղերին միացնող ոգակը դարձավ Մուհամմեդի քարոզած նոր կրոնը՝ իսլամը: Հեղինակն իսլամական երկրների նկարագրութիւն համար րետրել է Քուրբիան, ուր բազմած էր իսլամի խալիֆը:

Քուրբական սուլթանները, գրում է Քոփչյանը, հասկանալով այն մեծ նշանակութիւնը, որ ունի իսլամի խալիֆը, ամեն կերպ աշխատեցին ձեռք բերել այդ կոչումը և վերջապես հասան իրենց նպատակին: Ընչո՞ք ամբողջ մահմեդական աշխարհը, բացի շիաներից, de jure Քուրբաց սուլթանին խալիֆ է համարում: Սուլթանը իր նշանակութիւնն ու ազդեցութիւնը ուժեղ պահելու համար արքունիքում խիստ հակադրութիւն պահպանում է մահմեդականների ամենամեծ սրբութիւնները՝ այժի բրգից գործած Մանշակի շերիֆը (նվիրական դրոշակը), որով Մուհամմեդն առաջին անգամ սմբոխին առաջնորդեց զնպի Մեքքա, Օմարի հաղթական դրոշակը, շերիֆալի շերիֆը, այսինքն՝ Մուհամմեդի վերաբերումն: Մուլթանները աշխատել են նաև արտաքին գրավութիւն տալ իրենց բնակավայրին՝ Կ. Պոլսին, ահազին գումարներ ծախսելով նորանոր մզկիթների շինելու, հնիրը շքեղացնելու վրա: Այդտեղ մզկիթների թիվը 8 հարյուրից ավելի է, բայց իր հոյակապութիւնը առաջին տեղն է բռնում Ալա-Մոֆիալի հուշակավոր մզկիթը, որը կարող է տեղավորել 23000 մարդ: Չնայած այդ միջոցներին, սուլթանները լուսնին այն ազդեցութիւնն ու իրավունքները, որոնցով ոգավում էին նախկին խալիֆները: Սուլթանը կրոնական ոչ մի վճիռ չի կարող տալ: Նույնիսկ Քուրբիալում նրա իրավունքները սահմանափակ են. այդտեղ

կրօնական քուր քորժերը կառավարում է Շեյխ ուլ Իսլամը, որ իր ստորագրյալ ուլեմների, միլլիթիների (վիճակային վերահսկիչ), իմամների (մզկիթների կառավարիչ), զազիների (վիճակային դատավոր) և այլ պաշտոնյաների միջոցով հարկավոր գեպքում կարող է մահմեդականներին գրգռել սուլթանի դեմ⁶¹։

Խոսելով պատերազմներում Քուրքիայի պարտութունների մասին, Քոփլյանը նշում է, որ «Իսլամի ուժը հետզհետե թուլացել է և այժմ կրօնական պատերազմը այնքան սարսափելի չէ, ինչպես Սուլեյման Մեծի ժամանակներում։ Քուրքիայի անցյալն արգեն հաստատել է Ավետարանի այն խոսքերը, թե «Սուր հանողը սրով կընկնի»։ Այդ պատժունն օրեցօր ընկնւմում, քայքայվում է։ Նրա հողերի մեծ մասը՝ Անգլիայի, Ավստրիայի, Ռուսիայի ձեռքն է անցել, մի մասն էլ՝ բուսլյան լճից ազատվելով կազմել է Ռումինիա, Բուլղարիա, Սերբիա, Չերնոգորիա և Հունաստան փոքրիկ պետութունները։ Այժմ սուլթանի կեղծքված, սարկացած հպատակների մնացորդը զուլա է բարձրացրել և կյանքի ու գործի ապահովություն է պահանջում⁶²։

Ե. Քոփլյանը խոսում է նաև իսլամի ազանդների, դրանց առաջացման և տարածման մասին⁶³։

XX դարահզրի Օսմանյան կայսրության պատմությամբ զբաղվող հայ հեղինակներից պետք է նշել նաև «Պատմություն Արևելյան խեղրո և առաջնորդ հայկական հարցի» երկհատոր ուսումնասիրության հեղինակ Կ. Քումայանին (1852—1939)։

Նա առաջին պատմաբաններից է, որ հայկական հարցը դիտել է որպես արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մասը։ Ուսումնասիրությունն սկսվում է հնագույն շրջանից և հասնում մինչև XIX դ. վերջը։ «Արևելյան խեղրո»,—գրում է հեղինակը,—իբ ընդարձագույն նշանակությամբ՝ արևելքի և արևմուտքի հակառակությունն է կը ծագի։ Հետևաբար այդ խեղրո ծագման թուականը կը համապատասխանել այն թուականին որում արևելք և արևմուտք իրար հանդիպէցան և այս երկու տարրեր քաղաքակրթության իրարու ազդելով հաղթանակել կամ բարոյական և քաղաքական գերիշխանություն ունենալ ճգնեցան⁶⁴։ Արևելյան հարցը նեղ իմաստով Քումայանը կապում է Ռուսաստանի և Քուրքիայի հա-

⁶¹ Ե. Քոփլյան, Իսլամի պատմական տեսություն, Քիֆլիս, 1855, էջ 52։

⁶² Նույն տեղում, էջ 54։

⁶³ Նույն տեղում, էջ 54—76։

⁶⁴ Կ. Քումայան, Պատմություն Արևելյան խեղրո և առաջնորդ հայկական հարցի, Հաս. Ա. Լեզան, 1905, էջ 7։

կամարտութեան հետ: Նա ընդգծում է, որ Ռուսաստանը նպատակադրվել էր «Պայքանյան թերակղզու կրօնակից և ցեղակիցներին ալ... թրքաց պղծութենէն ազատել... Այս շրջանը Արևելյան խնդրոյ, արգի առամբ, ամենէն ավելի սաստկութեամբ մղուած ժամանակն է: Հոս կսկսի բուն Արևելյան խնդիրը կրնանք բնելը»⁶¹:

Կ. Քումայանի աշխատութեան առաջին հատորում բավականին տեղ է հատկացված սելջուկներին, մոնղոլներին և թուրք-օսմաններին նվաճումներին: Հասկապես ընդգծված են նրանց վայրագութիւնները գրավված երկրներում: Զգալի տեղ է տրված նաև օսմանյան շրջանի պատմութեան հարցերի լուսարանմանը: Ետագրելով սուլթանների նվաճումները Փոքր Ասիայում, Բալխաններում, Արարական թերակղզում, հեղինակը մասնավորապես կանգ է առնում թուրքիայի և եվրոպական պետութիւններին ու Ռուսաստանի փոխհարաբերութիւններին վերլուծման վրա: Արժեքավոր են վավերագրերից արված մեջբերումները:

Երկրորդ հատորը սկսվում է բնագրական ազդեցութեան բաժնով: Այստեղ լուսարանվում են ֆրանս-թուրքական մերձեցումը, կապիտալ-յարցիաների նշանակութիւնը և բնիկներին պատճառած վնասը: Աշխատութեան մեջ արժարժվում են նաև հետևյալ հարցերը՝ Անգլիայի երևան գալը Արևելքում, Վիեննայի մոտ թուրքերի կրած պարտութիւնը (1683), Կառլովիցի 1699 թ. խաղաղութեան պայմանագիրը, Ռուսաստանի գերիշխանութիւնը Արևելքում, 1768—1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և Փոլուտկ-կայնարչի 1774 թ. պայմանագիրը, Ղրիմի գրավումը, թուրք-ռուսական պատերազմը և Յասայի 1792 թ. պայմանագիրը, Յրանսիայի ազդեցութիւնը թուրքիայի վրա Նապոլեոնի ժամանակ, Ռուսաստանի ազդեցութեան ուժեղացումը, հունական ապստամբութիւնը, 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և Ադրիանոպոլսի պայմանագիրը, Անգլիայի ազդեցութիւնը, Եգիպտոսի առաջին և երկրորդ պատերազմներն ու եվրոպական պետութիւնների քաղաքականութիւնը և այլն: Ետագրանքը հագեցած է արժեքավոր զիվանագիտական փաստաթղթերով:

«Արևելյան խնդրոյն ներկա շրջանը բաժնում Քումայանը քննում է այսպիսի խնդիրներ՝ Ղրիմի պատերազմը և Փարիզի դաշնագիրը, Լիբանանի սինքնավարութեան շնորհումը, Գերմանիայի ներթափանցումը թուրքիա, Բոսնիայի և Հերցեգովինայի 1876 թ. ապստամբութիւնները, Պոլսի զեպրերը և 1876 թ. կոնֆերանսը, օսմանագրութեան հուլակումը,

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 228—229:

1877—1878 թթ. ասա-թուրքական պատերազմը, Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը և նրա 16-րդ հոդվածը, Բեռլինի դաշնագրությունը և նրա հայկական հոդվածները, Կիպրոսի 1878 թ. հունիսի 4-ի դաշինքը, եվրոպական պետութայնների նոտաները թուրքական կառավարութայնը՝ արևելյան վիլայիթներում բարենորոգումներ անցկացնելու մասին և այլն:

Մանրամասն քննութայն առնելով Սան-Ստեֆանոյի և հատկապես Բեռլինի կոնգրեսի նիստերի արձանագրություններն ու սրոշումները, հնդիկակը ցույց է տալիս մեծ պետութայնների շահագիտական քաղաքականությունը Օսմանյան կայսրութայն քրիստոնյա ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի նկատմամբ: Նա հանգամանորեն վերլուծում է Անգլիայի քաղաքականությունը Բեռլինի կոնգրեսում և ընդգծում, որ «Պէրլին Ստեֆանոյի ընդարձակորեն գծած ազատագրությունը կը սահմանափակէ: Մեծ Պուղարիան կը պղզիկցնէ, Մակեդոնիան Քուրքիո կհանձնէ, և Ասիո կողմեն ալ Հայաստանը կը թողու Քուրքիո կամքին, և այս ամենը շնորհիվ Անգլիան»⁹⁸:

Կ. Քումայանը իրավացիորեն Բեռլինի կոնգրեսի հրավիրման ամբողջ պատասխանատւությունը դնում է Անգլիայի վրա: «Առանց Անգլիո,—գրում է նա,—Պեռլինի ժողովը տեղի չէր ունենար, ժողովին մէջ ալ թէև Պիզմարք կը նախագահէր, բայց Սուլզպլերին էր զխաղձոր դերակատարը»⁹⁹:

Հեղինակը հատուկ անդրադառնում է հայկական հարցի նգնածամին: «Մասունի շարքը և քննիչ հանձնաժողովը» ենթադրւում գրում է. «Քուրքիո կառավարութայն բռնած ընթացքը ապուշութեան, հիմարութեան գործ չէ, այլ քաղաքականութեան մը արդյունքը: Հայերը տկարցընելու, Հայաստանի մէջ նվազեցնելու այս քաղաքականութեան շատ նպաստավոր սեպուեցեցավ քուրսերը ձեռք առնելը: Կողմվեցեցավ քուրս համիտիչէ հեծելագունդը և անոնց արտոնութեան շնորհուեցեցավ հայերը վանել Հայաստանեն և անոնց տեղը գրավելու թէ հին թիւրքերը թէ երիտասարդ թուրքերը Ասիո մեջ թիւրքիո ամբողջությունը պահելու միակ ճարը հայերը իրենց երկրին մէջ տկարացնելը գտած են»¹⁰⁰:

Աշխատութայն մեջ հանգամանորեն լուսարանված է Անգլիայի քաղաքականությունը Քուրքիայի նկատմամբ: Հեղինակը սուր քննա-

⁹⁸ Նույն տեղում, հատ. Բ, կոնգրես, 1905, էջ 522:

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 527:

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 551—552:

դատութիւն է ենթարկում ինչպէս Անգլիայի, այնպէս էլ Գերմանիայի, Յրանսիայի և Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը արեւելյան և հայկական հարցում: Ի վերջո, սակայն, Քումալանը հանգում է միամիտ, սխալ եզրակացութիւն, որ իբր սկը մնար Անգլիա միեւնկը որ անկեղծորէն կը փափաքէր հայոց համար բան յը ձեռք բերել, բայց շատ թույլ ու երկշտ վարուելով ամեն ինչ վիժեցուցա՞ն: Մինչդեռ հենց իր շարագրանքի ընթացքից և բերված բազմաթիվ փաստերից պարզորոշ երևում է, որ Անգլիան էր հայկական հարցի ամենամեծ թշնամին:

Երկրորդ հատորի հավելվածում բերված են շատ կարևոր փաստաթղթեր (էջ 613—678):

Հնչակյան կուսակցութիւնն ակտիվ գաղափարախոսներից Ս. Սապան-Գուլյանը սե՛նչակէ թերթի 1900 թ. № 7-ի և 1901-ի 1, 2, 3 համարներում տպագրել է մի հոդվածաշար, որը հետագայում՝ 1908 թ. սերիտասարդ Քուրքիա խորագրով հրատարակվեց Փարիզում:

Հեղինակը տալիս է սերիտասարդ Քուրքիա-ի ծագման պատճառները, շեշտելով, որ ինչքան էլ իսլամը դարերի ընթացքում լանացել է ամեն տեսակ արգելք ղեկ և թույլ շտալ, որ եվրոպական մտքի արտահայտութիւնները թափանցեն Քուրքիա, այնուամենայնիվ, թե՛ կրոնական և թե՛ քաղաքական բոլոր արգելքներն անգոր եղան պատենշել լուսավորութիւնն առաջընթացը, անանցանելի պատվար ստեղծել քաղաքակրթութիւնն ժամայման առջև:

Ս. Սապան-Գուլյանը, հանգամանորէն խոսելով սերիտասարդ Քուրքիա-ի ըմբռնումների ու ծրագրերի մասին, շեշտում է, որ նրա գաղափարախոսները, սկսած Բեշիգ փաշայից՝ Քանգիմաթի հեղինակից, շանում էին Քուրքիան վերականգնել այնպիսի հիմունքներով, որ նրա մեջ տպրոզ զանազան այլակրոն ժողովուրդներ ու ցեղեր կազմէին մի զանգոված, մի մարմին, մի ժողովուրդ, մի ազգութիւն՝ օսմանյան ազգութիւն, որի մեջ այլևս գոյութիւն չլիտի ունենային ներքին, ցեղային թշնամութիւններ, հակամարտ ձգտումներ: Այդ բանին հասնելու համար երիտասարդ թուրքերը արգարացուցիչ և շահեկան էին համարում օտար համայնքների ամբողջական բռնի կրոնափոխութիւնը կամ ամբողջական կտորածները: ԵԱյդ բոլորը,— գրում է Սապան-Գուլյանը,— նրանք մեղմացուցիչ անհրաժեշտութիւն էին համարում ապագայի, սկզբունքի տեսակետից³⁰¹:

³⁰¹ Եսկ տեղում, էջ 556—557:

³⁰² Ս. Սապան-Գուլյան, Երիտասարդ Քուրքիա, Փարիզ, 1908, էջ 11 (շնորհումները հեղինակին Լե—Յ. Ս.):

Հնգիկակը կանգ է առնում արտասահմանում երիտթուրքերի գործունեութիւնի վերլուծութիւնի վրայ։ Նշում է, որ այնպէս ևս երիտթուրքերը մնում էին հաճախարհի իրենց հիմնական սկզբունքին։ Ըստ նրանց, թուրքիայում միակ իշխող տարրը պէտք է լինի թուրքը, և բոլոր փոփոխութիւնները պիտի կատարվեն Տոգուտ տիրապետող օսման տարրի։ Հենց այդ պատճառով էլ նրանք դիմ էին հեղափոխական շարժումներին՝ համարելով այն անօգուտ և վնասակար, քանի որ կարող էր տեղիք տալ ասուսքին միջամտութիւն և խնդիրը վճել Տոգուտ քրիստոնյաների։

«Մերումի թուրքերից»,— գրում է Սապահ-Պուլյանը,— ոչ նվազ թափով նրանք (եբրեասարգ թուրքերը—Ն. Ս.) պայքար մղեցին հայկական, մականդունական, կրեոական, արաբական, այրանական շարժումների ու այդ շարժումներին արտահայտութիւն և ուղղութիւն տվող կուսակցութիւնների դիմ, ասելով, որ այդ բոլորը վտանգում էին կայսրութիւնի ամբողջութիւնը, միութիւնը, անկախութիւնը և կարող էին արտաքին միջամտութիւն հրավիրել ու պետութիւնը, անգամահանել»¹⁰⁸։

Օսմանյան կայսրութիւնի փրկութիւն և պահպանման միակ միջոցը երիտթուրքերը համարում էին ոչ թուրք ժողովուրդների բռնի օսմանացումը՝ թուրքացումը։ Սապահ-Պուլյանը, քննադատելով այդ սխալ ուղին և համարելով կործանարար հենց Օսմանյան կայսրութիւնի համար, միակ փրկութիւնը զանում է ոչ թուրք ժողովուրդներին ինքնուրույնութիւն տալու մեջ. «Ազգերը իրենց գոյութիւնը կարող են ապահովել, պահպանել ոչ միայն անշտապակալութիւնով և կամ առանձին անկախութիւնով, այլ նրանք այդ նպատակին կարող են հասնել և ինքնավարական ձևով...»։

Ազգերի ինքնավարական սխտանը այն միակ միջոցը և ձևն է, որով կարելի է թուրքիային նոր կազմ տալ, նոր հիմնարկների վրա դնել, պահել նրա ամբողջութիւնը և վանել անշտապակալական ուժին. հակառակ նախապարհը կտանի զեպի անշտապակալական ընդհանուր քայքայումն,— դա է իրականութիւնը»¹⁰⁹։

Առաջին թուրքական սահմանադրութիւնի և երիտթուրքերի բնութագրմանն է նվիրված նաև Տ. Զավենի «Թուրք սահմանադրութիւնը և երիտասարգ թուրք կուսակցութիւնները» գրքույկը։ Այստեղ թուրքերենից թարգմանարար զետեղված է Արդուլ Համիդ II-ի 1878 թ. կայսե-

¹⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 18։

¹⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 63—64 (ընդգծումները հեղինակին ԱՆ—Ն. Ս.)։

րական հրովարտակր (սէւթթը հումայունը) առաջին թուրքական սահմանադրութիւն հաշկման մասին: Այնուհետև բերված է տեքստը, որը շատ կարևոր է ուսումնասիրողների համար:

«Միթհադեան սահմանադրութեան» մասին իր «Ենկու խոսքում» Զավենը, մեր կարծիքով, չիշտ է տալիս այդ սահմանադրութիւն գնահատականը: Ընդգծելով, որ «նա ծնունդ չէր ամենին երկրում գոյութիւն ունեցող իրական ուժերի հարաբերութեան, այսինքն Միթհադեան սահմանադրութիւնը չէր գոյիս սահման գծելու տիրող ֆեոդալական, ավատական դասակարգի և նրա շահերի պաշտպան բնակչութիւն կամայականութիւնների առաջ: Զավենը նշելով դրա պատճառը, ընդգծում է, որ «թուրքական բուրժուազիան ուժ չունէր, երկրի ուժերի իրական հարաբերութիւն մեջ նշանակալից տարր չէր կազմում: Միթհադեան սահմանադրութիւնը ոչ թէ առաջագիմ բուրժուազիայի համառ ու գիտակից կողմի զավակն էր, այլ մի խումբ անների մեքենայութիւն պատուը: Եվ, որովհետև նրա անվթար պահպանման համար կողմի ու մեռնելու պատրաստ ժողովրդական բանակ չկար, բնական է, որ տապալվէր առաջին քամուց: Զախ ձեռքով սահմանադրութիւն բաշխող վեհապետը աչով հափշտակեց իր շնորհը»²⁰³:

Այնուհետև Զավենը տալիս է տերիտորիալ թուրքերի կուսակցութիւնը հիմնադիրներից և զաղափարախոսներից Ահմեդ Ռիզայի կյանքի և գործունեութիւն ակնարկը: Արժեքավոր է նաև «Միութիւն և առաջադիմութիւն» օսմանյան կուսակցութիւն սէհմենական կանոնադրութիւն» թուրքերենից թարգմանված փաստաթուղթը:

Բերվում է նաև իշխան Մաքսէդդիեի կազմած «Ապակենտրոնացման և անհատական նախաձեռնութիւն» կուսակցութիւն ծրագիրը ուղղակի: Ազդուլլա Ջէվդեթի կողմից ստեղծված «Օսմանյան սահմանադրութիւն միութիւն» կանոնադրութիւնը:

Այսպիսով, XIX դարի և XX դարասկզբի հայ թուրքագիտութիւնը, չնայած հեղինակների՝ հասարակական-քաղաքական տարբեր հոսանքների պատկանելու և օրէնկախիդատական մոտեցմանը, նոր լույս է արձակում թուրքիայի XIX դ. պատմութիւն շատ հարցերի լուսաբանման վրա: Այդ շրջանով զբաղվող թուրքագետների համար հայ հետազոտողների ուսումնասիրութիւնների մեծ մասը, ինչպես առիթ ունեցանք վերջ մի քանի անգամ նշելու, ունի սկզբնաղբրութի տրժեք:

²⁰³ Տ. Զավեն, Քուրք սահմանադրութիւնը և երիտասարդ թուրք կուսակցութիւնները, Թիֆլիս, 1908, էջ 29—40:

Հայ հեղինակների ուշադրության կենտրոնում են եղել Օսմանյան կայսրության պատմության հարցերը նաև երիտթուրքերի իշխանության օրոք:

1908 թ. հուլիսին կատարված երիտթուրքական վերնախավային քուրճուակյան հեղափոխությունը ստիպեց սուլթան Աբդուլ Համիդին վերականգնել այսպես կոչված «միջնադարյան սահմանադրությունը», իսկ նրա վերջինս 1909 թ. մարտին փորձեց պատժել երիտթուրքերին և վերագառնալ միահեծան կառավարման, նա գահընկեց արվեց և հեռացվեց իշխանությունից: Երիտթուրքական «Բեթմիհատ» վե թերաքքը կուսակցությունը ստացավ իր բազմալի իշխանությունը:

Երիտթուրքական այս կարճատև ու անարյուն հեղափոխությունը, ավելի ճիշտ՝ ղինվորական հեղաշրջումը, մեծ արձագանք գրավեց Եվրոպայում, որտեղ լույս տեսան բազաաամիառն սեռն թուրքերիչ քիալլունն խաղին նվիրված բազմաթիվ ու բազմապիսի գրքեր, հետազոտություններ:

Ի տարբերություն արգուհամիդյան զուլունի ժամանակաշրջանիչ, թուրքիայում, մեծ մասամբ Կ. Պոլսում, ուր սկզբնական շրջանում, հատկապես 1908—1910 թթ., գոյություն ունեին մամուլի և ապագրություն նկատելի ազատություններ, սկսեցին առատորեն լույս տեսնել երիտթուրքական հեղափոխության, ներքին ու արտաքին քաղաքականության, ընդհանրապես Օսմանյան կայսրության պատմությանն ու ներքին կյանքին նվիրված գրքեր: Թուրքագիտական զգալի գրականություն ապագրվեց այդ տարիներին նաև Ռուսական կայսրությունում, հատկապես ժայրամասերից՝ Անդրկովկասում:

Երիտթուրքական հեղափոխությանը առաջիններից մեկը արձագանքեցին Կովկասում գործող հայ մարքսիստ-լենինյանները, որոնց գնահատականները այսօր էլ ուշադրություն են գրավում իրենց գիտական խորաթափանցությունը ու բազմակողմանիությունը: Այդ տեսակետից քննարկ է թողան Կեուկյանցի «Թուրքիայի իրադարձությունների շուրջը» հոդվածը¹, որտեղ նա, վերլուծելով հեղափոխության նախօրյակին

¹ «Ванкские вести», 1909, № 4, 5. Հոդվածի ամբողջական հայերեն տեքստը տե՛ս Հ. Ինճիկյան, Ի. Կեուկյանց երիտաարդ թուրքերի հեղափոխության մասին (2002 թ. 5 հոկտեմբեր, Հասարակական գիտություններ, 1963, № 8, էջ 92—100):

երկրում ստեղծված վիճակը, բացահայտում է երիտթուրքերի հաշոգության պատճառները:

«Քուրքիայի հասարակական կյանքում ամենալուրջ հակասությունները մինչև այժմ առաջ են եկել ազգային բախումներից,—գրում է Կնուսյանցը: Հին ռեֆորմը, բորբոքելով ստրկացված ազգերի ատելությունը, թուլացրել էր պետությունը, որի պահպանմամբ հասկապես շահագրգռված էին թուրքերը: Պետության թուլացումը առաջ էր բերել պետությունների միջամտությունը կայսրության ներքին գործերին: Քուրք ազգի ամենակուլտուրական մասը, որ կազմում էին բարձրագույն աստիճանավորությունն ու սպայությունը, որոնք կանգնած էին ազգի միակ կազմակերպված ուժի՝ զորքի գլուխը, չէին կարող անտարբեր վերաբերվել կայսրության քայքայմանը: Նրանք դարձան հեղաշրջման ակտիվ ուժը, նպատակ ունենալով Քուրքիան ասիական բռնապետությունից վերածել հվրոպական քաղաքական ռեֆորմ ունեցող կոնստիտուցիոն երկրի: Ջուտ քաղաքական քնույթի ռեֆորմները հեղաշրջման գլխավոր խնդիրն էին: Ժողովրդական լայն մասսաների պահանջները լիանգարեցին իրականացնելու քաղաքական այդ ռեֆորմները: Եթե որևէ բան մտայնում է հորիզոնը, ապա դա առանձին ազգությունների քաղաքական շարժառնայն մեծ պահանջներն են:

Հասարակական կյանքի լշերտավորված վիճակի շնորհիվ սոցիալական հակասությունների այդ բացակայության մեջ էլ հենց թաքնված է բանակի վրա հենվող երիտասարդ թուրքերի կոմիտեի քաղաքական պահանջների հաշոգության գաղտնիքը»²,—եզրակացնում է Կնուսյանցը: Այնուհետև նա վեր է հանում սոցիալական խիստ նեղ ու սահմանափակ հիմք ունեցող երիտթուրքական հեղափոխության էական արատները. «Քուրքական հեղափոխությունը երկիրը հասցրեց զորքի գերիշխանության, քաղաքական այնպիսի կարգի, որը ազգը ենթարկվում է գրեզորի հրամանին»³:

Հետագա իրադարձությունները հավաստեցին Կնուսյանցի այս եզրահանգման ճշմարտացիությունը:

Երիտթուրքական հեղափոխության արձագանք պետք է համարել Ե. Քոփյանի «Երիտասարդ Քուրքիան և հայերը»⁴ գիրքը, որտեղ հեղինակը, օգտագործելով հիմնականում հվրոպական արևելագետների տվյալ-

² Նույն տեղում, էջ 98:

³ Նույն տեղում, էջ 100:

⁴ Ե. Քոփյան, Երիտասարդ Քուրքիան և հայերը, Մասն Ա, Քիֆլիս, 1909:

ները, քննում է գլխավորապես Արևմտյան Հայաստանում տիրող վիճակը, տարբեր ազգութիւնների փոխհարաբերութիւնները, սուլթանական կառավարութիւնի հարկային քաղաքականութիւնը՝ դրանց նկատմամբ դրսևորելով իր գնահատողական վերաբերմունքը: Նա, օրինակ, գրում է. «Քուրքիան յուրաքանչյուր ազգութիւն համար իր առանձին քաղաքականութիւնն ունի և հենց այդ քաղաքականութիւն համեմատ էլ փոխվում են թիվերն ու փաստերը: Այն օրից, երբ Բեռլինի դաշնագրով թուրքահայկական ցավերը Եվրոպայի ուշադրութիւնն առարկա դարձան սահայկական հարցն անուճով, Քուրքիան ամենամեծ եռանդով աշխատեց նվազեցնել հայերի թիվը: Մակայն նույն բանը ձեռնտու չէ ներքին քաղաքականութիւն տեսակետից, որովհետև նրանցից կառավարութիւնը գանձում է բեղիւսք սակերին (գլխավորական ծառայութիւնից ազատվելու հարկ—Ռ. Ս.): Ուտի թիվը մեծացնում է, իսկ երբ որ պետք է՝ նորից նվազեցնում է»¹:

Ինչպես հայտնի է, երիտթուրքերի ազգայնամոլ քաղաքականութիւնն առաջին դրսևորումը ի հայտ եկավ 1909 թ. ապրիլ-մայիսին, Ազանայի գեպքերի ժամանակ, երբ իթթիհատական կանոնադր բանակը ըստ էութիւն մասնակցեց կիլիկիահայութիւնի զարհուրելի կոտորածին, որին զոհ գնաց շուրջ 30 հազար հայ, Կիլիկիան սթամբուլական անմիջական արձագանքներից էր գեպքերի ակտեստես Մուշեղ Խլիլապուսի ոչ մեծ, սակայն վերլուծութիւնն ու գնահատականներ պարունակող գիրքը՝ Այստեղ հեղինակը բազմաթիվ փաստերով ցույց է տալիս, որ Ազանայի շարքը Արզուլ-Համիդի կողմից վաղուց էր նախապատրաստվում, իսկ 1909 թ. հենց սկզբից թուրքական իշխանութիւնների խրախուսանքի պայմաններում մահմեդական ազգաբնակչութիւնը հրահրվում ու զինվում էր: Եւ... Եվ խորհիւ, թե ներքին գործոց խորհրդական Ատիլ պեյ շարգի պահուն սա հեռազիրը կը փութացներ կիլիկիան բոլոր պաշտօնեհոթեանց. ըմեծագույն ուշադրութիւնով հոգ տարվի, որ վնաս չհասնի օտար կրօնային հաստատութեանց և հյուպատոսութիւններուն, հեռազիր, որ հայերը շարգելու հրաման մըն էր, համիդյան քնադրոշմով մը խմբագրված»²: Երիտթուրքերի պատասխանատվութիւնի հարցը թողնելով ապագա ուսումնասիրողին, հեղինակն այն կար-

¹ Եւյն տեղում, էջ 216—216:

² Մուշեղ Խլիլապուս, Առանայի շարքը և պատասխանատուները (Եսիզեմազ պարպաներ), Գահիրե, 1909 (ՏԿ՝ Նաև Գրեմեդիկե թարգմանութիւնը Monseigneur Mouchegh, Les Vêpres ciliciennes, Le Caire, 1909).

³ Եւյն տեղում, էջ 4:

ծիրն է հայտնում, թե Ադանայի շարդի հիմնական շարժառիթը «հայերին տնտեսապես փնացնելն էր», իսկ պատրվակն այն էր, որ նրանք, իբր, պատրաստվում էին զինված ապստամբություն:

Կիլիկիայի արյունոտ դեպքերի քննությունն է նվիրված նաև 1909 թ. Կահիրեում լույս տեսած Ա. Արսլանյանի «Քրտաներին գրքուկը շեշուզես արգարությունը դատապարտվեց Ադանայում» վերնագրով⁹:

Նույն թվին Կ. Պոլսում հրատարակվեց Ա. Գաբամանյանի գիրքը¹⁰, որը թուրքագիտության առումով որոշ հետաքրքրություն է ներկայացնում, թեև այն զրգիլ է ոչ թե հեղինակի շրջադասության ժամանակ ձեռք բերած նյութերի ու անձնական ապավորությունների, այլ տարրեր նախադարձորդների հուշագրությունների ու զավառական թղթակցությունների հիման վրա: Բնութագրվում են Արևմտյան Հայաստանի և ամբողջ Արևելյան Անատոլիայի նահանգների առանձնահատկությունները, կան նաև առանձին քաղաքների ու գյուղերի բնակչության վերաբերյալ թվական տվյալներ, ազգազրական բնույթի նյութեր, առանձին շրջանների աշխարհագրական պայմանների բնութագրումներ, ինչպես նաև տեղեկություններ Կիլիկիայի քաղաքների ու գյուղերի մասին: Գիրքը կարելի է դասել նկարագրական-ձանաչողական բնույթի գործերի շարքը:

Թուրքագիտական մի շարք աշխատություններ լույս տեսան առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին՝ 1910—1914 թթ.: Դրանք գրեթե ամբողջովին նվիրված էին Օսմանյան կայսրության ներքին խնդիրներին, հողային հարցին, Կիլիկիայի 1909 թ. դեպքերի քննությունը և այլն:

Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ սուլթանական և երիտթուրքական կառավարության քաղաքականությունը և, մասնավորապես, հայերի իրավական ու տնտեսական վիճակը ուսումնասիրելու համար արժեքավոր է 1908—1912 թթ. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի հրատարակած «Հայերի վիճակը թուրքիայում ըստ վավերագրերի» քաղմահատոր ժողովածուն¹¹, որտեղ ընդգրկված հարյուրավոր փաստաթղթերը համալիչ կերպով վկայում են, որ կեղեքված ժողովուրդների, հատկապես հայերի վիճակը իթթիհատական ուժիմի

⁹ A. Arslanian, Comment la Justice a été condamnée à Adana, Le Caire, 1909.

¹⁰ Մինն Գաբամանեան, Գանձը Փոքրիկ Եանպարտորդ Արևելքի մեջ Համառոտ տեղեկություններ Առիվան Քարքին վրա և պատկառ զեանլիքներ, Կ. Պոլս, 1909:

¹¹ La situation des Arméniens en Turquie exposée par des documents, I. I—X, Constantinople 1908—1912.

պայմաններում ոչ միայն շարքիավզեց, այլ ընդհանրապես, առավել վատթարացավ, մասնավոր գաղափարներում, ուր կատարյալ անիշխանությունն ու կամայականությունն էր թագավորում:

Ժողովածուում ըստ վիլայեթների բերված են Արևմտյան Հայաստանում հայ գյուղացիության հողային բռնագրավումների, հարստահարությունների, թալանի ու սպանությունների բազմաթիվ փաստեր, սրտեք, միաժամանակ, հաստատում են տեղի իշխանությունների հանցավոր մեղսակցությունը:

Ավելին, թուրքական իշխանություններն իրենք էին խրախուսում այդ բռնությունները՝ զենք բաժանելով մահմեդական ազգաբնակչությանը¹¹, թույլ տալով, որ կառավարական զորքերը շարաթներով և նույնիսկ ամիսներով տեղավորվեն հայ ընտանիքներում¹² և այլև: Հատարների վերջում բերված են քրիստոնյա ազգաբնակչության նկատմամբ Վանի, Խարբերդի, Էրզրումի, Քիթլիսի, Սըլվազի, Տրապիզոնի և Գիարբեքիթի վիլայեթներում կատարված հանցագործությունների վերաբերյալ ավյալներ և ազյուսակներ, իսկ IX հատորի վերջում տրվում է ամեն կարգի բռնագրավումների ու հափշտակումների ընդհանուր պատկերը¹³:

Թուրքագիտական որոշակի արժեք է ներկայացնում Օսմանյան կայսրության, մասնավորապես արևելյան շրջանների պատմության քաջ գիտակ Ա—ԳՕ-ի (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան) աշխատությունը¹⁴, սրտեղ վերլուծվում է հայկական երեք վիլայեթներում իշխող հողատիրական կարգը, տրվում է ազրարային հարաբերությունների պատկերը, հարկային սիստեմը, մերկացվում սուլթանական ու երիտթուրքական ազրարային քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում: Հեղինակը բազմաթիվ փաստերով ցույց է տալիս, որ սահմանադրության հրաշակումից հետո էլ այդ վիլայեթներում (Խելպահ և մյուս նահանգներում) գյուղացիության վիճակը չթեթևացավ. միայն թե, գրում է Ա—ԳՕ-ն, այն անկարգությունները, որոնք Համիդի օրոք կատարվում էին քացահայտ, երիտասարդ թուրքերի իշխանության սկզբնական շրջանում տեղի էին ունենում քողարկված, անուղղակի ձևով՝ թաքնված սպանություններ, բռնություններ, անհայտացումներ և այլն¹⁵, Հեղինակը

¹¹ Նույն տեղում, հատ. VIII, էջ 24:

¹² Նույն տեղում, էջ 18:

¹³ Նույն տեղում, հատ. IX, էջ 122—123:

¹⁴ Ա—ԳՕ, Վանի, Քիթլիսի, և Էրզրումի վիլայեթները, Երևան, 1912:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 255:

մերկացնում է քուրդ ֆեոդալների ու բեգերի ձեռքով արևմտահայերի բնօրհույաները մշտելու, արյան մեղ խեղդելու թուրքական խարդախ քաղաքականությունը:

Քուրդ բեգերն ու աղաները, ըստ հեղինակի, երեք տեսակ էին.

«... Առաջին տեսակի բեգերը նրանք են, որոնք կեղծքում են միայն զինքի ուժով... և երբ կառավարությունը փորձում է շափ զննել նրանց վարչադատություններին, նրանք ըմբոստանում են և բացարձակ ազազակություն դիմում:

Երկրորդ տեսակի բեգերը կեղծքում ու կողոպտում են շարունակ, բայց զինքի են դիմում, շարդեր կազմակերպում և գյուղեր ավերում այն ժամանակ, երբ բարձրից թելադրություն կա, երբ կառավարությունն է այդ պահանջում:

Երրորդ տեսակի բեգերը զինքի չեն դիմում, շարդեր չեն կազմակերպում և հաճախ պաշտպանում են իրենց ազդեցություն սահմաններում գտնվող հայերին արշավող քրդերից, և հայերին կեղծքում ու կողոպտում են խաղաղ նահապարհով, որի համար էլ նրանք հայերի կողմից համարվում են բարերարներ...»¹⁶:

Վանին, էրզրումին և Քիթլիսին է նվիրված նաև Ատրպետի բժիվալը՝ վերնազրով գրքույկը¹⁷, որտեղ նկարագրվում են հայ հողագործի, նատակյաց քրդերի ու թուրքերի նկատմամբ կիրառվող կողոպտան ու շարագործությունները: Ո՞ւմ դիմե հողագուրկ, քաղցած և տանչված ժողովուրդը, — հարցնում է հեղինակը, — երբ Կ. Պոլսի կենտրոնական վարչիչները չեն ցանկանում գավառական կեղծարար, գող, հափշտակող, կեղծքող, հարստահարող և ժողովրդի արյունը ծծող պաշտոնականներին իրենց բարձից հեռացնել և արժանավոր գործիչներին տալ¹⁸:

Նույն 1911 թ. Կ. Պոլսում լույս տեսավ Գեղամ Տեր-Կարապետյանի «Շողային Հարցը հայարևակ նահանգներում մեչք արժեքավոր գիրքը»¹⁹ նվիրված Արևմտյան Հայաստանում XIX վերջին և XX սկզբին իշխող հողատիրությունների, գյուղացիությունից գանձվող բազմաթիվ և բազմապիսի հարկերի ու տուրքերի հանգամանալից հետազոտությունը: Իր տեսակի մեղ առանձնահատուկ տեղ է գրավում «Զերդեի շար-

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 255—256.

¹⁷ Ատրպետ, ժիվալը: Քնար-Ղիսուկի փաշա քուրդը, տեսաձևն իշխան, Քրքուհայերի Ենրիս վիճակը, Քիթլես, 1911:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 41:

¹⁹ Գ. Տեր-Կարապետյան, Շողային Հարցը հայարևակ նահանգներում 2էջ, Կ. Պոլիս, 1911:

քինչ հայատառ թուրքերին թերթի տնօրեն Ա. Զիվելեգյանի ֆրանսերեն հրատարակած գիրքը՝ «Մամուլի ուժիմը թուրքիայում»²⁰, Հեղինակը շարադրում է սպազբական գործի սկզբնավորման պատմությունը, հրատարակչական գործի զարգացումը, վերլուծում այն փոփոխությունները, որ սկսած 1722 թ. կատարվել են թուրքական սպազբության մեջ, մասնավորապես՝ մամուլի իրավունքներն ու լիազորությունները. և այդ մասին ընդունված օրենսդրական ակտերը, քննում դրանց առանձին հոդվածները՝ միշտ համեմատելով ֆրանսիական սպազբության ու մամուլի ուժիմի հետ։ Հատուկ տեղ է տրված Աբդուլ Համիդի օրոք մամուլի համար ստեղծված ծանրագույն պայմանների նկարագրությանը։ «Զնայած զահ բարձրանալու ժամանակ արած իր կեղծ հայտարարությունը, — գրում է Ա. Զիվելեգյանը, — նա դատաւորին հալածեց մամուլը, մասնավորապես երիտթուրքական «Istikbal» և «Vakit» թերթերը»²¹, Հեղինակն անդրադառնում է մամուլի ուժիմի վերաբերյալ 1888 և 1894 թթ. ընդունված օրենքներին, նշում, որ Համիդը խստիվ արգելել էր իր գեթ մեկ լուսանկարը զետեղել թերթերում։ Գրքում վերլուծված է Եարյանոս սուլթանի սահմանած զբաղնությունը, ինչպես նաև այդ շրջանի արտասահմանյան հայ պարբերականների նկատմամբ տարվող քաղաքականությունը։ Մահվան սպառնալիքի տակ Համիդն արգելում էր, որ հայկական թերթերը ներթափանցեն կայսրության սահմանները և ընթերցվեն։ Ա. Զիվելեգյանը քննում է նաև երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո, 1909 թ. մամուլի վերաբերյալ ընդունված օրենքը և զայիս այն եզրակացության, որ «թուրքիայի քաղաքական ու տնտեսական լուսավորության համար անհրաժեշտ է ունենալ ազատ ու անկախ մամուլ։ Փանի որ մամուլի ազատությունը մյուս բոլոր ազատությունների բնական պսակն է»²²,

Այդ տարիներին հայ Հեղինակների լույս տեսած գործերում շարունակում են գերիշխել թուրքիայի ներքին կյանքին, առանձին իրադարձություններին նվիրված հարցերը։ Արժեքավոր է Հ. Քերզյանի «Կիլիկիոյ աղետը»²³ ընդարձակ ուսումնասիրությունը, որտեղ բերված են 1909 թ. Ադանայի շարդի վերաբերյալ բազմաթիվ փաստաթղթեր, օտար տեղանատեսների վկայություններ, քաղվածքներ եվրոպական հյուպա-

²⁰ A. Djivelégian, Le régime de la presse en Turquie. Comparaison avec le régime français, Paris, 1912.

²¹ Նույն տեղում, էջ 39:

²² Նույն տեղում, էջ 230:

²³ Հուլիս Թեղում, Կիլիկիոյ աղետը, Կ. Պոլս, 1913:

տասների, քաղաքացիներ, միսիոներների տեղեկագրերից ու օրագրերից, ինչպես նաև թուրքական մամուլից: Այսպես՝ ամբողջությամբ բերված է բրիտանացի թերթի 1909 թ. ապրիլի 7-ի համարում տպագրված գրգռիչ հոդվածը, որն ըստ էության կիլիկիահայերին բնաշնչելու կոչ էր²⁴:

Հեղինակի ուսումնասիրած ողջ նյութը հանգեցնում է այն եզրակացության, որ կիլիկիայի շարքերը ոչ թե պատահական, այլ օրինալից ու կանխամտածված բնույթ են կրել ու անմիջականորեն առնչվել են իշխանության զուլա անցած իթթիհատական ղեկավարների քաղաքական վարքագծի, նրանց ազգայնամուլ ծրագրերի հետ:

Ծրիտասարգ թուրքերի ազգայնական, սաիմիլյատորական ձգտումներին անդրադառնում է նաև Ատոմը (Հարուսթյուն Եահրիկյան), իր «Օսմանյան կայսրության անկման պատմությունը»²⁵ գրքում, որը նվիրված է հայանի գործիչ Ջիլալ Նուրիի «Օսմանյան կայսրության անկման պատմությունը» («Tarih-i Tedeniyati Osmaniyey») խորագրով աշխատության վերլուծությանն ու արժեքավորմանը: Հեղինակը բազմաթիվ մեջբերումներ է անում Ջիլալ Նուրիի գրքից՝ վերհանելով նրա աշխատության բացասական, խոցելի կողմերը: «Ջիլալ Նուրին,—գրում է Ատոմը,—լիբնալով ժեն թրքության շովինիստական նախապաշարումներին ազատվել, ինկած է հակասութեանց մեջ և կարժած է, թե վերածնությունը կարելի է զուլա բերել զինվորական քաղաքականությանը և հպատակ ազգերի ձուլման քաղաքականությանը»²⁶: Անդրադառնալով երիտթուրքերի որոշ շրջաններում պրոպագանդիստ օսմանիզմի տեսությանը և Ջիլալ Նուրիի մտածեցմանն այդ հարցին, Ատոմը մատնանշում է, որ «...օսմանցիությունը հեղինակին համար՝ ինչպես և բուլոբ երիտասարգ թուրքերուն կամ անոնց զպրոցին համար, հոմանիչ է թուրքիս: Եհարելի է ըսել,—ավելացնում է նա,—որ մահմեդական այլ ցեղերն ալ կը մնան օսմանցիության իմաստեն զուրս»²⁷:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին՝ 1912—1914 թվականներին, ինչպես հայտնի է, երիտթուրքական կառավարողներն արգիև հրաժարվել էին օսմանցիության հեղհեղուկ տեսությունից և իրենց գաղափարախոսության ղեկը զարժրել պանթուրքիզմն ու պանթուրանիզմը: Օսմանյան կայսրության սահմաններում և առաջին հեր-

²⁴ Նույն տեղում, էջ 64—70:

²⁵ Ատոմ, Օսմանեան կայսրության անկման պատմությունը, Ծրիտասարգ Թուրքերու վերանորոգող զպրոցը, Կ. Պոլիս, 1913:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 5:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 20—21:

Քին իր բնօրրան Արևմտյան Հայաստանում բնակվող հայ ժողովուրդը վերստին ենթարկվում էր հալածանքի ու բռնաթլան՝ ազդելով մտաւալուստ շարդի ու դանգվածային կոտորածների սարսափի մթնոլորտում: Տազնապալի այս վիճակը շէր կարող շանհանգստացնել հայ առաջադեմ մտավորականներին, որոնք փորձում էին բացատրութլուն գտնել, թէ ինչու՞ Եժեոն թուրքերը Երզուլ Համիդին տապալիւոց շատ շանցած ազգային հարցում հետնեցին արդուհամիդյան քաղաքականութլանը և ազելի խորացրին այն:

Այդ շրջանի հրապարակումների մեշ առանձնանում են մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Քումանյանի մի շարք հոգվածները, որոնք աշրի են ընկնում թուրքական իրականութլան խոր ըմբռումով, հիմնավոր վերլուծութլամբ, անաշառ զնահատականերով, ինչպես նաև հրապարակախոսական կրքոտութլամբ:

Եինչու՞ է Տաճկաստանը, համիդյան թէ ժլոն թուրքական, բանապետական թէ սահմանազրական, հալածում ու կոտորում հայերին...», — հարցնում է Քումանյանը 1812 թ. գրած ԵԱՀա թէ ինչու՞ հոգվածում: Եէս մի հարցին մի քանի պատասխան են տալի Ասում են՝ ...որովհետև անտեսական խնդիր կա... որովհետև հեղափոխականներ կան... որովհետև վրեժ կա... որովհետև անկարգ կառավարութլուն է, խավար է...

էդ ամեն որովհետևներն էլ կարող են լինել և կան. սակայն մի որովհետև կա, որ ինձ թվում է, թէ ամենաուրշ պատճառն է հալկական կոտորածների:

Վերցրեք Քուրքիայի քարտեզն ու մտիկ արեք: Գա մի նոր պետութլուն է, որ դասից եկել է ու կոպիտ ուժով նստել հին կուլտուրական ազգերի ու նրանց հայրենիքների վրա: Եվ էդ երկիրներից միեը թէ կա, որ նա համարում է ու դարձրել է իր հայրենիքը, ոշ Բալկանյան թերակղզին է, ոշ Աֆրիկայի հլուսիսը, ալ Անատոլիան, Փոքր Ասիան, էն երկիրը, ուր հայ ժողովուրդն էլ հնագույն ժամանակներից նստած պաշտում է իր Մեծ Հայաստանը, իր ազգային նիխրական վայրերն ու սրբութլուսները ու էն հողի վրա էլ հարուցանում ու զարգացնում է հալկական հարցը: էս տեսակետից էլ հալկական հարցը Տաճկաստանը հուղող ամենաժանր ցավերից միեն է, և հետզհետե թերևս դառնա ազելի ու ազելի ժանր, քանի թուրքն ստիպված լինի սեղմվել դեպի էս կողմերը: Եվ ահա էս հարցից ազատվելու հետըը էսպես է վեռել թուրքի պետական հանճարը. հայերին կոտորել կամ հալածել, քել, գողթեցնել: Այո, վայ-

բագ ու անօրին է էս հանապարհը, այլև խելագար, սակայն հաս-
տատ...»²⁰,

Մեկ այլ հոգվածում (սՀայկական Հարցն ու իր լուծումը) Քու-
մանյանը քննում է եվրոպական մեծ տերությունների և Ռուսաստանի
հակամարտությունները, դրանց հետ կապված՝ վերլուծում հայկական
հարցի պատմական զարգացումը XIX դարում, հատկապես 1858 թ.
Փարիզի կոնգրեսից հետո, երբ տառաչին անգամ Տաճկաստանն ընդուն-
վեց եվրոպական քաղաքակիրթ մեծ պետությունների շարքը, միջազ-
գային երաշխավորությունը (ապահովեց նրա հողային անձեռնմխելիու-
թյունը), իսկ սուլթանի անկախության սկզբունքը, նրա՝ իր հպատակ
քրիստոնյա ազգերին հոշոտելու խնդիրն անվանվեց Տաճկաստանի ներ-
քին գործ և նրանց բարօրության համար միանգամայն բավարար նկատ-
վեց սուլթանի հատուկ-հումայունը²¹։

«էստեղ, Փարիզում ստեղծվեց էն ամենը, ինչով որ սուլթանն իրեն
զգում էր սեփեղ ու ապրում էր նրա բարբարոսական կառավարությունը,
իսկ նրա հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդները դժբախտ տառապում
էին՝ օրհասական մաքառումներով, ցույց տալով իրենց կենդանությունն
ու վերածնվելու ձգտումը»²²։

«...Տաճկահայ ժողովուրդն իր հարցով,—եզրակացնում է Քուման-
յանը,—նույնպես եղել է եվրոպական պետությունների հակամարտու-
թյան դժբախտ զոհերից մինը, և անսպաժան ամենազժրախառը։

Ամենազժրախառը, որովհետև զանվում էր Քուրքիայի սրտում, ամեն-
նազժվար ու ամենավտանգավոր տեղում, և Քուրքիան նրան բաց պի-
տի թողնե՞ր միայն իր վերջին շնչի հետ»²³։

Հիշատակության է արժանի Մմբատ Բյուրասի գիրքը²⁴, որը գրվել
է 1913 թ., սակայն լույս է տեսել 1919-ին։ Այստեղ հայկական Հարցը
քննության է առնվում արևելյան Հարցի անույնությամբ՝ որպես դրա բազ-
կացուցիչ մասը։ Շարադրանքը տարվում է քննական դատողություննե-
րով, երբեմն վիճելի կամ սխալ, բայց ինքնուրույն գնահատականներով։
Նշելով, որ արևելյան Հարցը ներքին և արտաքին ազդակներ է ունեցել,
նա ներքին ազդակներից առաջինն ու զլխավորը համարում է օպարտ-

²⁰ Հովհ. Քումանյան, Երկրի ժողովածու, Հատ. 4, Երևան, 1969, էջ 148—150։

²¹ Նույն տեղում, էջ 171։

²² Նույն տեղում։

²³ Նույն տեղում, էջ 171—172։

²⁴ Մմբատ Բյուրաս, Արևելյան խնդիր և հայկական Հարցը Պատմական սուսմեա-
սիրություն, Կ. Պոլս, 1919։

ված և սակայն դեռ չընկնված ազգերուն» բնազդային ձգտումը դեպի հիմն ոչ ազգային ինքնավարութեան կամ անկախութեան մը, այլ դեպի հազասար իրավունքներու վայելում՝ տիրող տարրին հանգեալ: Լեզի-նակը ուշադրութեամբ է դարձնում այն հանգամանքին, որ Օսմանյան կայսրութեան նշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական ընդ-վըղումները խթանվեցին ֆրանսիական մեծ հեղափոխութեան ազդեցու-թյունից: ԵՄհկ կողմն, անոնք զուրկ էին այդ տարրական իրավունքնե-րեն, մյուս կողմն արևմուտքի զանազան կենդրոններուն, մասնավո-րապես Ֆրանսիայի մեջ երևան եկած քաղաքակրթութեան ու հեղափո-խական շարժումներն ու նոր առաջադիմական ձգտումները պիտի ան-խուսափելիորեն ներգործեին արևելքի այս հարստահարված ազգերուն վրա և անոնց հետևապես պիտի չի կրնային անակառքնն տանել իրենցմե ստորին մտավորական ու քարոյական մակարդակի վրա զըտ-նըվող և լոկ բիրտ ուժին կոթնած ցեղի մը տիրապետութեանը... Արդ, հուսահատութեան մղած հոգիներուն համար ուրիշ միջոց մը չէր մնար փրկութեան, բայց միայն պարզել ապստամբութեան սրբազան գրո-չը...»²³ Անդրազտանալով եվրոպական տերութեանների քաղաքակա-նութեանն այս հարցում, հեղինակը հակասական ու իրարամերձ գնա-հատականներ է տալիս Այսպես, օրինակ, իրավացիորեն նշելով, որ Եթովպիայի Եմբուպան, իր սեփական շահերուն հատուկ գիտակցութե-նեն թելադրված, պիտի ստիպվեր միջամտել Արևելքի քրիստոնեաներու պաշտպանութեան պատրվակով» Նավարիի ճակատամարտի (1827 թ.) անշուշտմբ, միաժամանակ գրում է, թե իբր Եմբուպան ու Ֆրանսիան Հուսաստանի ազատագրութեան միակ նպատակեն առաջնորդված, իրենց մասնակցութեանը բերելով այդ ճակատամարտին՝ ծառայած եղան ուս-սական քաղաքականութեան» (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.):

Մուլթանական կառավարութեան ազգային քաղաքականութեան վեր-լուծութեանն է արվում Գոթիգուր Զահրապի՝ Մարտի Լեաք ժափկանունով ֆրանսերեն հրատարակած արժեքավոր գրքուկում²⁴, որանը հեղինակը եմբուպական ազդրուրների ու Կ. Պոլսի հայ պատրիարքարանի տվյալ-ների հիման վրա քննելով թուրքահայաստակ ժողովուրդների իրավական ու սոցիալական վիճակը, գալիս է այն հզրակացութեան, որ Օսման-յան կայսրութեանը միշտ էլ ցույց է տվել իր անընդունակութեանը՝

²³ Նույն տեղում, էջ 8—10:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 11—13:

²⁵ Marsel Léart, La question arménienne à la lumière des documents. Pa-
ris, 1913.

ապահովելու իր հպատակ մահմեդականներին և քրիստոնյաներին, առանց բացառությունների, այն, ինչ որ կարելի է անվանել լավ կառավարման միևնույն անվտանգություն և արդարադատություն»³⁶։

Եվրոպական դիվանագիտության քայլերը զնահատելիս, հեղինակը սխալվում է, գրելով, թե Եմրանսիան, Գերմանիան և Մեծ Բրիտանիան, անկասկած, անկեղծորեն ցանկանում են բարենորոգումների անցկացումը Քուրդահայաստանում³⁷։ Զգալի արժեք ունեն գրքույկի վերջում բերված վիճակագրական տվյալները, որոնք ներկայացնում են ինչպես հայերի, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանի վիլայեթներում բնակվող մյուս ազգությունների թվական կազմը և այլն։

Արևմտյան Հայաստանի երկու խոշոր վիլայեթների (Վան, էրզրում) և նրանց մեջ մտնող առանձին գավառների, քաղաքների ու գյուղերի, ինչպես նաև գավառի նկարագրությունն է նվիրված քահ. Ռ. Բեկզուլյանցի Թուրքահայաստանով գիրքը³⁸։ Թեև հեղինակն իր գիրքը գիտում է սոսկ սրպես Եսուրիսի տպավորություններ, սակայն ընդհանուր նկարագրական շարագրանքի կողքին ընթերցողը հանդիպում է առանձին դիպուկ զնահատականների ու գիտազոյությունների՝ նրա այցելած վայրերում տիրող վիճակի և ազգամիջյան փոխհարաբերությունների մասին։ Որոշակի արժեք ունեն հողային հարցին ու ազգաբնակչությունը նվիրված բաժինները, որտեղ Բեկզուլյանցը քննություն է առնում, այսպես կոչված, քաֆիրության երևույթը՝ որպես քուրդ ֆեոդալների ու բեգերի կողմից անպաշտպան հայ ազգաբնակչության նկատմամբ կիրառվող բիրտ կամայականություն ու բռնություն³⁹։ Հեղինակն անդրադառնում է նաև այն հարցին, թե ինչու՞ երիտթուրքական կառավարությունը, քաֆիրությունից վնաս կրելով հանդերձ (քանի որ նրա կիրառումով հնարավոր չէր դառնում պետական հարկերը գանձել), չէր պայքարում դրա դեմ։ Երիտթուրքական կառավարությունը,— գրում է Բեկզուլյանցը,— պարզապես չէր ուզում հայերի պատճառով գծովել քրդական շնչիերի հետ, առավել ևս, որ նա ակնկալում էր քրդերի լուրջ օգնությունը հյուսիսային տերություն՝ Ռուսաստանի դեմ պատերազմի դեպքում⁴⁰։

³⁶ Նույն տեղում, էջ 15։

³⁷ Նույն տեղում, էջ 24։

³⁸ Севян, Р. Бекгульяни, По Турецкой Армении. Впечатление от поездки летом в 1914 году. Ростов-на-Дону, 1914.

³⁹ Նույն տեղում, էջ 74—75։

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 76։

1914 թ. օգոստոսի 3-ին բանկվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը: Մի քանի ամիս անց (հոկտեմբերի 29-ին) Օսմանյան կայսրությունը հանդես եկավ առավել ուղղաշունչ խմբավորման՝ Սուլայկ դաշինքի կազմում՝ վերջինիս հովանավորութեամբ ու օգնությամբ իր պանթուրքական դավթադական ծրագրերն իրականացնելու ականախություններ: Պատերազմի տարիներին Քուրդիայի քաղաքականության շուրջ զգալի գրականություն լույս տեսավ ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Անտանտի մյուս երկրներում: Քուրդիայում 1914—1918 թթ. տեղի ունեցող իրադարձությունների արձագանքեցին նաև հայ հեղինակները՝ Քուրդիայի սահմաններից դուրս (պոլսահայ մատավորականությունն ապրում էր մոտալուր ապանդի մղձավանջը): 1914—1916 թթ. գլխավորապես Քիֆլիսում և Բաքվում, ինչպես նաև Փարիզում, Բաստոնում և այլուր տպագրվեցին մի շարք գրքեր, որոնցում 1915 թ. ահապարհի նկարագրության, լացի ու ողբի պատկերների հետ մեկտեղ քաղաքական տարրեր ուղղությունների պատկանող հայ հեղինակները տալիս են երիտթուրքական կառավարողների ներքին ու արտաքին քաղաքականության որոշ կողմերի քննական վերլուծությունը: Այսպես՝ 1914 թ. վերջին լույս տեսած «Պատերազմող Քուրդիան» վերնագրով գրքույկում⁴¹ Ա. Վանցյանը փորձ էր անում բնորոշել Քուրդիայի դերը պատերազմող կողմերի քաղաքականության մեջ: Նա ընդգծում է, որ «Տաճկահայաստանով տնտեսապես, ուրեմն և քաղաքականապես շահագրգռված են իվրոպական բոլոր տերությունները, և որ «Քուրդիայում խիստ կերպով բախվում են այդ պետությունների հակամարտ շահերը: Հեղինակը, սակայն, լի կարողանում բացահայտել Գերմանիայի հետ Քուրդիայի հանդես գալու բուն զրգապատճառները և ամբողջ պարսպանությունը տեսնում է նրանում, որ «Քուրդիայի արկածախնդիր զնկավարները, թողած գործունեության միակ բանական ուղին, իրենց ողորմելիությամբ, կաշառված գերմանական սկիհներից, ասպարեղ նեղվեցին և կոմի դաշտ կանչեցին Ռուսաստանին, Անգլիային ու Զբոսախային, որոնց սովորից անգամ առաջներում սարսափում էր Տաճկաստանը... Այդ կուսակցության (Իթթիհատ վե Քերաքքը—Մ. Ա.) ներկայացուցչները,— ալիլացնում է նա,— ալիլի շուտ գերմանական գործակալներ են, քան Քուրդիայի բարօրությանը նախանձախնդիր պետական գործիչները⁴²: Իր գրքույկի վերջում հեղինակը հզորկացնում է, որ «Գեր-

⁴¹ Ա. Վանցյան, Պատերազմող Քուրդիան, Բաքու, 1914.

⁴² Նույն տեղում, էջ 16—17:

մանիայի բարեկամութունը Քուրքիային լափազանց թանկ է նստե-
լում⁶⁷,

Հայ թուրքագիտութիւնի զարգացման գործում նշանակալից ավանդ
ունի (եռն (Առաքել Բարախանյան): Հայ ժողովրդի պատմութիւնը, Հայ-
կական հարցին, արեւմտահայ ազատագրական շարժումներին նվիրված
նրա աշխատութիւնները⁶⁸ փաստական զգալի նյութ են պարունակում
նաև բուն Քուրքիայի պատմութիւնի ուսումնասիրութիւնի համար: Իհար-
կն, Քուրքիայի վերաբերյալ նրա ոչ բուրբ տեսակետներն ու գնահա-
տականներն են ընդունելի: Գրանց մի մասը միակողմանի, աչառու ու
հակասական է, սակայն կան նաև պատմական զեպքերի ու զրգանքների
մի շարք դիպուկ, նշմարտացի մեկնաբանութիւններն ու բնութագրում-
ներ, Օսմանյան կայսրութիւնի ներքին կյանքի, այնտեղ ապրող ժողո-
վուրդների իրավիճակի զգաստ ու լուրջ վերլուծութիւններ: 1915 թ.
լեռն հրատարակեց «Հայոց հարցի վավերագրերը ստվարածավալ ժո-
ղովածուն, որտեղ ի մի է բերված այդ կապակցութիւնները տարբեր լեզու-
ներով առկա փաստաթղթերի մի զգալի մասը (1878 թ. սկսած)՝ Կ. Պոլ-
սի Հայ պատրիարքի և էքզիառնի կաթողիկոսի ազդեցութիւնը, մեծ տե-
րութիւնների գնապանների զեկուցագրերն ու մասնաձոր նամակները և
այլն:

«Որքան հեռանում էին սահմանադրական ազատութիւնի առաջին
օրերի հանդեսները,—գրում էր Լեռն երիտթուրքական հեղափոխութիւնի
մասին,— այնքան ավելի ու ավելի պարզվում էր, որ համիդյան ռեժի-
մը բուրբովին չէ անցել և նրա ավանդութիւններին շատերն ընդգրկել
են և երիտասարդ թուրքերը:

Այս հանգամանքը շատ պարզ արտահայտվեց մանավանդ Հայաս-
տանի գործերի մեջ: Սահմանադրութիւնը, պառլամենտը, ազատու-
թիւնները համարյա ոչինչ փոփոխութիւն չէին մտցրել այն հարաբերու-
թիւնների մեջ, որնք տիրում էին այդտեղ»⁶⁹,

1915 թ. լույս տեսավ նաև «Դիվան հայոց պատմութիւն» XIII
հատորը⁷⁰, որն ամփոփում է XIX դ. ընթացքում սուլթանական Քուր-

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 31:

⁶⁸ Առ. Հայոց պատմութիւն. հատ. 1—3, Քիֆլիս, 1917, նույնի՝ Հայոց հարցի վա-
վերագրերը, Քիֆլիս, 1915:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 296:

⁷⁰ «Դիվան հայոց պատմութիւն», Գիրք ԺԳ, Լարստահայութիւններ Տանկահայաս-
տանում (վավերագրեր 1801—1888) Հավելվածներով, Եւրոթագրութիւններով և բառա-
գրքով հրատարակեց Ա. չափ. Գրու Աղանեսնց, Քիֆլիս, 1915:

քիայում հայ ժողովրդի նկատմամբ զործադրված բռնությունների վա-
 զերագրերը: Հիշյալ փաստաթղթերը վերստին հաստատում են այն նըշ-
 մարտությունը, որ հայերի հետապնդումն Օսմանյան կայսրությունում...
 Եկատարվել է դարեր շարունակ ոչ թե պատահական ավազակների ձեռ-
 քով, այլ իր իսկ՝ կառավարության նախամտածված դիտություններով, նրա
 գործակալների միջոցով և սրանց թելադրությամբ ու խրախուսան-
 քով...»: ԷԱյսպես, ուրեմն, Տանկաստանի ձեռքով կատարվող հայերի
 ներկա կոտորածը, — առաջարկում գրում է Գյուլստ քահանա Աղանյան-
 ցը, — միայն վերջարանն է դարավոր, մտածված, սխտեմատիկ հայա-
 ջնջման»⁴⁷:

1917 թ. Քիֆլիսում հրատարակվեց Գ. Մելիք-Վարակոզովի զըր-
 քույիը Եֆերմանիայի հանդես զալը Քուրքիայում 1895—97 թթ. հայ-
 կական մեծ շարժերից հետո՝ վերնագրով⁴⁸, Հեղինակը ցույց է տալիս,
 որ առաջին անգամ կայսերական Գերմանիան իր առջմտադատեղիա-
 կան ծրագրով Քուրքիայում հանդես է եկել 1893—1896 թթ. հայկական
 շարժերից հետո, օգտագործելով այն աշակցությունը, որ Վիլհելմ 2-րդը
 ցույց էր տալիս Արզուլ Համիդին՝ արյունալի շարժի օրերին: Մասնա-
 վորապես գերմանական իմպերիալիզմի շտապովների գրքերի վերլու-
 ծություններ Մելիք-Վարակոզովը բացահայտում է այն իրողությունը, որ
 պաշտպանելով Օսմանյան կայսրությանն ընդդեմ Անգլիայի ու Ռուսաս-
 տանի, Գերմանիան հետապնդում էր նաև ֆինանսական նպատակներ՝
 Փոքր Ասիայում գերմանական շուկայի ընդլայնում, երկաթուղային կոն-
 ցեսիաների ձեռքբերում և այլն: Գրքի ապագրությունը 1917 թ. ըստ
 երևույթին նպատակ էր հետապնդում ցույց տալ, որ Գերմանիան առ-
 կավին XIX դ. վերջից ձգտում էր մերձենալ Քուրքիային և նրան դարձը-
 նել իր դաշնակիցը ապագա պատերազմում և որ նրա հակահայկական
 քաղաքականությունն ուներ քաղաքական ու տնտեսական խոր զրգա-
 պատճառներ:

Պատերազմի տարիներին լույս տեսած գրականության մեջ⁴⁹ թուր-

⁴⁷ Ելիք Կոզով:

⁴⁸ Г. Мелик-Каракозов, Выступление Германии в Турции после великих ар-
 мениских погромов 1895—97 годов, Тифлис, 1917.

⁴⁹ Հր. Անտյան, Տանկաստանի հարցի պատմությունը, Եր. Նախիճեան, 1915:
 Տ. Անդրեասյան, Զննթանի անկախությունը և Մուսթաֆա Խեմալպաշայանությունը, Գա-
 հրեթ, 1915: Եղիշ Պեղամանյան, Հայերի ազատագրական շարժումները XX դարում կամ
 հայկական հարցի եմֆեմորոզ շրջանը, Բաբու, 1916, Ա-ԴԹ, Մեծ գեպեթը (Ասպուրակա-
 կում 1914—1915 թվականներին, Երևան, 1917: Bertha Papazian, The Tragedy
 of Armenia, Boston-Chicago, 1918.

քաղիտական առումով հետաքրքրական են Մուշեղ եպիսկոպոսի «Հայկական մղձավանջը» (էջ 381) և Հովհ. Հակոբյանի (էջ 382) «Թիւրքիա գերման ճանկերուն մեջ» խորագիրը կրող գրքերը: Առաջին հեղինակը հանգամանորեն քննության է առնում երիտթուրքական կառավարողների ազգայնամուլ քաղաքականության ակունքները, ցույց տալիս, որ «Իթթիհատ վե թերաքը» կուսակցությունն իր ստեղծման իսկ օրից և զրանից էլ առաջ՝ երիտթուրքական շարժման սկզբնավորման ժամանակներից, անհանդուրժողական վերաբերմունք ու մեծապետական ատելություն է ունեցել կայսրության ալլազգի ժողովուրդների նկատմամբ: «Այսօրվան մեղի ժանոթ Իթթիհատը 1888-ին կազմված Իթթիհատին շարունակությունն է գրեթե,—գրում է նա:—Այսօրվանները քաղցին իրենց առաջնորդներու ճամբեն, միևնույն ուղղությամբ, միևնույն թրքական հակումներով, բայց ազելի հառաչացած՝ ազելի խիզախ ոչ թուրք ցեղերուն դեմ իրենց ատելություններուն մեջ»⁹⁰:

Հեղինակը փորձում է նաև վեր հանել թուրքական կառավարող շրջանների հայատալաց ու շարժարարական քաղաքականության գրգայատառանները: Իհարկն Մուշեղ եպիսկոպոսը, ինչպես նախահեղափոխական շրջանի հայ մյուս հեղինակները, հետո է այդ հարցին գիտական պատասխան տալուց, սակայն նրա գնահատականները ինքնին ուշագրավ են: «Ջարդերու պատճառները» զխում նա, օրինակ, հանդում է այն եզրակացության, որ «հայկական սիսթեմաթիկ շարդերը կըսկըսին հայկական ինքնագիտակցության զարթնումին հետ, այսինքն այն օրեն, երբ հայը զգաց, թե ինք խուզվելիք ոչխար մը, կթվելիք կով մը չէ թուրքին ձեռքին տակ... Կարելի չէ ամբողջ ժողովուրդը զարերով կեղծքել առանց անոր մեջ արթնցնելու ընդվզումի և ինքնապաշտպանութեան քնազղն ու ոգին»⁹¹: Մյուս պատճառը անտեսական է, որին հեղինակը միակողմանիորեն զճառական նշանակություն է տալիս՝ այն կապելով եվրոպական մեծ տերությունների շահերի հետ. «Հայկական շարդերու պատճառները անտեսական տեսակետով կը բացատրվին ամբողջ պատմության շրջանին: Կրոնական մոլորանդությունը և թուրք ազգային զգացումը անտեսական ձեռքը զինող ուժեր են եղած: Այդ ուժերուն եկավ միանալու 1878-ին Քեոլինի վեհաժողովն սկսեալ ուրիշ ուժ մը, որուն սխալմամբ միայն պատճառ անունը կուսան, և որ է

⁹⁰ Մուշեղ եպիսկոպոս, Հայկական մղձավանջը: Քննական վերլուծումներ, Պոստան, 1916, էջ 31:

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 31, 121:

Եվրոպական մեծ պետութեանց քաղաքականությունը: Հեղինակը գրու-
 նում է, որ Քուրթիան իր հայաշինչ քաղաքականությունը չէր կարողա-
 նա իրականացնել, եթէ Սան-Մարթանոյի պայմանագիրն ուժի մեջ
 մնար, հանձնվեր միայն Ռուսաստանին հսկողությունը և ոչ թէ կլոր-
 պական մեծ տերություններին. «Մենք չարզվեցանք Քուրթին ձեռքով,
 քայք եվրոպական զինվանագիտության հրեւեհ»³²,—գրում է հեղինակը՝
 հակասելով ինքնագիտակցության արթնացման և ինքնապաշտպանու-
 թյան իրավունքի մասին վերը բերված իր իսկ գնահատականին: Հա-
 կորյանի գրքույկում փորձ է արվում պատասխանել այն հարցին, թէ
 ինչո՞ւ Օսմանյան կայսրության կառավարիչները թեզվեցին դեպի գեր-
 մանա-ավստրիական դաշինքի կողմը և հանդես եկան որպես Գեր-
 մանիայի մուսուլման դաշնակիցներ: Հեղինակը վերլուծում է Գերմա-
 նիայի քաղաքական ու տնտեսական շահերը Քուրթիայում և, միաժա-
 մանակ, վերջինիս ակնկալությունները՝ համաշխարհային պատերազ-
 մում որպես Գերմանիայի դաշնակից հանդես գալու հարցում: Տույց
 տալով գերմանական զինվորականության ներթափանցումը Քուրթիա
 և հրկրի ներքին կյանքի վերահսկումը գերմանացիներին կողմից, հե-
 ղինակը հռու է, սակայն, հարցի գիտական պատասխանից: Նա բացա-
 հայտորեն գերազնահատում է Գերմանիայի դերն ու ազդեցությունը
 երիտթուրքերի արտաքին քաղաքական մեռնարկումներում: Միաժամա-
 նակ նա անտեսում է Անտանտի տերությունների նվաճողական ծրա-
 գրերը, ինչպես նաև երիտթուրքերի նվաճողական պանթուրքական ծրա-
 գրերի ինքնուրույն բնույթը: Այսպես, օրինակ, նա պնդում է, թէ իրը
 «1914 թվականի աշնան համաձայնության (Անտանտի—Ռ. Ս.) պատու-
 թյանց զեպականները գրախորապես կը խոտանային Քուրթիո անկա-
 խությունը և անհեռամխելիությունը հրաշխավորել, եթէ միայն ան հրա-
 ժարեք պատերազմի մասնակցութենեն: Երիտասարդ թուրքերու կառա-
 վարությունը անմտորեն մերժեց այս առաջարկը և ամբողջ պատու-
 թյունն իր ալլազան ցեղերովը առաջնորդեց զեպի կործանումը...»

Երիտասարդ թուրքերը, համաթուրք գաղափարին ծնունդ տալով,
 հրը ընդարձակ կայսրություն մը ստեղծել կուզեին, պարզորեն համա-
 գերման ծրագրին իրագործման գործիքները դարձանք³³, Գրքում հան-
 գամանորեն քննվում են երիտթուրքական շարժումը, համաթուրքա-
 կանության տեսությունը և այլն: Այստեղ էլ հեղինակը շափազանցում

³² Այս տեղում, էջ 61—55:

³³ Հովհ. Զակարյան, Քուրթիա գերման նախնուն մեջ, Քիֆլիս, 1918, էջ 3—4:

է գերմանական ազդեցութիւնը երիտթուրքական շարժման վրա, նսեմացնում բիթթիհատա-ի ինքնուրույն գործելակերպը. ք...ծքն երիտասարդ թուրք շարժումը իր սկզբնական շրջանին ֆրանսական պաղատարներով տարրված էր և մակեդոնական գործելակերպով առաջնորդված, վերջին, շատ մտտիկ անցյալի ազգայնացման շարժումը գերման դավիճ ստեղծագործումն էր և իր մեթոդը այնքան քանդիչ, այնքան ավերիչ, այնքան արնաթաթաղ, որքան գերմանականն էր⁵⁴:

Քուրդագիտական բնույթի մի շարք աշխատութիւններ հրատարակելու առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո:

Քուրդագիտական առումով առավել արժեքավոր են 1919—1920 թթ. Փարիզում ու Փննում լույս տեսած գործերը, որոնք ինչ-որ չափով պատասխանում էին Փննում հաստատված թուրք մտազորականութիւն այն էլույթներին, որոնց նպատակն էր՝ խեղաթուրելով իրականութիւնը, պատմական դեպքերն ու փաստերը, արդարացնել թուրք կառավարողների ազգայնամուլ, ցեղասպան քաղաքականութիւնը: Առանձին գործեր, ինչպես, օրինակ, Լ. Բարոնյանի գիրքը, ամբողջովին նվիրված էր ֆրանսիացի հայտնի գրող, մուլի թուրքասեր Պիեռ Լոտիի պատմական կուրիտեննգափոխումների մերկացմանը⁵⁵: Եվրոպական հեղինակների գործերից բերված անառակելի փաստերով (Յ. Լեպսիուս, Լ. Մայուրմեր, Ա. Մանդելշտամ և այլն) Բարոնյանը բացահայտում է Պիեռ Լոտիի հակահայկական պնդումների ողջ սևանկութիւնը, հերքում Օսմանյան կայսրութիւն ճնշված ժողովուրդների ազատագրական ջանքերը որպես սղավաճանական, հանցավոր գործողութիւններ դիտելու նրա մեղադրանքները: Իսկ Կ. Քահնազյանի գիրքը⁵⁶ ուղղված էր թուրքերը և հայկական պահանջները գրքույկի դեմ, որտեղ փորձ էր արվում ապակողմնորոշել գերմանական հասարակական կարծիքը: Քահնազյանը մերկացնում է ինչպես սուլթանական, այնպես էլ երիտթուրքական ազգային քաղաքականութիւն բնորոշ կողմերից մեկը՝ վիճակագրական տվյալների կեղծումը, փաստերի հարմարեցումն իրենց նպատակներին, ցույց տալիս, որ թուրքական կառավարողներին միշտ էլ հատկանշական է եղել կայսրութիւն այլազգի ժողովուրդների, մասնավորապես ոչ

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 14:

⁵⁵ L. Baronian, Pierre Loti... Politicien et les massacres d'Arménie, Genève, 1919.

⁵⁶ K. Tahmazian, Turcs et Arméniens. Plaidoyer et Réquisitoire, Paris, 1919.

մահմեդականներին, ինքնուրույն գոյության բացասումը, նրանց բույրին (քրդերին և այլն) որպես թուրք ներկայացնելու միտումը: Անդրադառնալով արևելյան հարցին, հեղինակը ցույց է տալիս, որ սեպհակյան հարցը հույնքան հին է, որքան արևելյան հարցը⁵⁷: Մակայն միակողմանիորեն մեկնարանելով թուրքական կառավարողների գիրքորոշումն արևելյան հարցում, նա վստահությունն է հայտնում արևմտյան մեծ տերությունների գիմնանագիտական քայլերին, չի բացահայտում Անտանտի պետությունների խարդախ քաղաքականությունը հայկական հարցի ծագման ու զարգացման ողջ ժամանակաշրջանում, մի թերությունն, որը հատուկ է նախախորհրդային շրջանի հայ թուրքագետներին: Արժեքավոր է կիբանանում թուրքական կառավարության վարած քաղաքականության քննական վերլուծությունը Քահազյանի կողմից: Նա մերկացնում է կիբանանի քրիստոնյա քնակությունն և կատմամբ օսմանյան կեղծիչների վարած դաժան քաղաքականությունը⁵⁸: Քահազյանն առաջիններից մեկը բարձրացրեց իրենց հանցավոր արարքների համար երիտթուրքական ղեկավար գործիչներին միջազգային պատասխանատուության հարցը:

Ինչպես ասվեց, օբյուրքահայ հեղինակներին՝ առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո լույս տեսած գործերում գերիշխում էին լացակումած տոնը, մեծ եզեռնի սարսափների հանգամանակից նկարագրությունները: Նշանակալից թիվ կազմող այդ գրականությունն մեջ առանձնանում են մի քանի աշխատություններ, որոնցում արժանահավատ փաստաթղթերի հիման վրա փորձ էր արվում վերլուծել և զնահատել իթթիհատական կառավարող շրջանների ազգային քաղաքականությունն րուն էությունը, մասնավորապես արևմտահայության զեմձեռնարկած ցեղասպան քայլերի կանխամտածված ու նախապատրաստված բնույթը: Հասկապես պետք է նշել ճանաչված մտավորական Արամ Անտոնյանի ծառայությունը, որը 1920 թ. Փարիզում հրատարակեց թուրքիայի ներքին գործերի մինիստր և իթթիհատական կուսակցության առաջնորդ արշուներու Քալիաթ փաշայի գաղտնի հեռագրերը՝ հայերին Միջագետքի անապատներն արքորելու և այնտեղ ոչնչացնելու վերաբերյալ⁵⁹: Նույն թվին այդ գիրքը որոշ կրճատումներով լույս տեսավ

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 40:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 109:

⁵⁹ Aram Andonian, Documents officiels concernant les massacres arméniens, Paris, 1920.

լոնդոնում՝ «նալիմ բեյի հուշերը խորագրով»⁶⁰, ինչպես նաև հրատարակվեց ու վերահրատարակվեց հայերեն⁶¹։

Այս շրջանում լույս տեսավ նաև Հակոբյան Տաշյանի աշխատությունը⁶², որն աչքի է ընկնում աղբյուրների վավերականությամբ ու հմտալից վերլուծություններով։ Ըստ էության, նա առաջին հեղինակն է, որը լայնորեն օգտագործելով պաշտոնական փաստաթղթերը՝ Ց. Անպիտակի հրատարակած «Deutschland und Armenien» հայտնի ժողովածուն, ինչպես նաև նրա «Անկուցագիրը հայ ժողովրդի վիճակի վերաբերյալ Քուրքիայում», Եվեյցարիայում տպագրված փաստաթղթերը («Quelques documents sur le sort des Arméniens en 1915—1916» և այլն), հանգամանորեն լուսարևում է արևմտահայերի տարագրության պատմությունը և ցույց տալիս, որ Քուրք կառավարողների կանխամտածված ձեռնարկումների նպատակն էր իսպառ քնաշնչել հայ ժողովրդին Օսմանյան կայսրության սահմաններում։

Քուրքիայի պատմության ներքին հարցերն ուսումնասիրողի համար ուշագրավ է նաև Գրիգորիս Պալաքյանի գիրքը՝ «Հայ զոչոթան»⁶³, որն ակնատեսի հուշեր է, հավասարի փաստերով, նաև առանձին զնահատականերով, մասնավորապես իթիհատական կուսակցության պարզուրույնների գործունեության վերաբերյալ։ Հեղինակը փորձում է նաև որոշ սխառնի բերել 1915 թ. բռնի տեղահանության պատկերը, ճշտել դիվային այդ ժրագրի գործադրության ներքին օրինաչափությունները և այլն։

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Քուրքիայում ծավալված ազգային պատերազմի կամ, այսպես կոչված, քեմալական շարժման բնույթին և զարգացման ծավալման միտումների գնահատմանը անդրադարձել են նաև հայ մարքսիստ-լենինյանները։ Սարգիս Կասյանն իր աշխատություններում հիմնավորապես քննել է Արևմուտքի իմպերիալիստական մեծ պետությունների քաղաքականությունը Քուրքիայի նկատմամբ, բացահայտել քեմալական շարժման սկզբնավորման և Անտանտի պետությունների կողմից այն խրախուսելու բուն զրգա-

⁶⁰ «The Memoirs of Naim Bey», London, 1920.

⁶¹ Ա. Անտոնյան, Մեծ սերագործությունը, Կ. Պոլս, 1920, Նույնի՝ Մեծ ոճիքը, Հակոբյանի վերջին կոտորածները, Բոստան, 1921.

⁶² Հ. Հակոբյան Վ. Տաշյան, Հայ ազգի տարագրությունը գերմանական վավերագրերու համեմատ, Վիեննա, 1921.

⁶³ Գրիգորիս Մ. Վաղ. Պալաքյան, Հայ զոչոթանը Գրուսվանք Հայ մարտիրոսագրութան, Պեդիսնն գեպի Ջըր., 1914—1920, Ա. Հատար, Վիեննա, 1922.

պատճառները: «Ազգայնական-փառայական, ավազակային-տիրապետական այդ շարժումը,—գրում է Կասյանը 1919 թ. վերջին,—որ առաջ է եկել իշխելու սովորութիւնից, գերազանցորեն քաղաքակրթում է շահագործում իմպերիալիստների կողմից: Եթե մի ձեռքով նրանք հրահրում են փառաներին պատրաստ լինել իրենց իրավունքների մաքսիմումը պահանջելու, իսկ մյուս ձեռքով ապտակում են նրանց և բաժինը խլում, ապա դա ոչինչ՝ այդպես է թելադրում իմպերիալիստական քաղաքականութիւնը...»⁸⁴ Կասյանը առաջիններից մեկը ավելի քանազան շարժման մարքոստական զնահատակները: «Մուստաֆա-քեմալյան շարժումը, որին քեմալականները անվանում են սազգային... դա տաճիկ պորտարույծ փառաների, տզրուկ պաշտոնյաների և զանազան թաւանիկների ձգտումն է՝ պահպանել իրենց անբաժան գերիշխանութիւնը այսպես կոչված Տանկաստանում, նրանց շարժումն է գեպի Անդրկովկաս»⁸⁵:

Ե՛րկպլոմատիական պայքարը Քուրքիո շուրջը հողվածում Կասյանը բացահայտում է Անտանտի տերութիւնների «ենթողամիտ» ու «վեհանձն» վարմունքի բուն պատճառները՝ «Քուրքիայի նշանակութիւնը մահմեդական աշխարհում»⁸⁶, իսկ «Անգլիան ու Ֆրանսիան խորագիրը կրող հողվածում նա պարզաբանում է իմպերիալիստական այդ տերութիւնների հակամարտութեան արմատները Մերձավոր Արեւելքում 1921 թ. Անկարայի պայմանագրի կնքումից հետո»⁸⁷:

1919—1921 թթ. սփյուռքում լույս տեսած զրականութիւնը զգալի նյութ է պարունակում Քուրքիայի առանձին շրջաններում ժամայված իրադարձութիւնների վերաբերյալ: Մի շարք հեղինակներ հանգամանորեն շարադրում են 1919—1921 թթ. գեպերը Կիլիկիայում, նրա հայաշատ քաղաքներում՝ Ադանայում, Մարաշում, Սիսում, Հանքնում, Զեյթունում և այլուր տեղի ունեցած ինքնապաշտպանական կռիւլները⁸⁸:

Սակայն այդ աշխատանքները, զրեթե առանց բացառութեան, պարունակելով հանգերձ փաստական հարուստ նյութ Կիլիկիայում Ֆրանս-

⁸⁴ Մարգիս Կասյան, Հետիւր հրկեր, Երևան, 1967, էջ 152:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 153:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 229:

⁸⁷ «Գարձիք» ասպոս, 1922:

⁸⁸ Մուրեմ Պարքեյան, Արար-հայկական լեզուներ, Իզմիր, 1919: Վ. Մ. Փյուրէնան, Հայկական Կիլիկիա, Երևան, 1919: Դավիթ Մ. Աբուման, Կիլիկիան զրվագներ, Փարիզ, 1921: Լազարեք Անյումեյյան, Զեյթունի վերջին գեպերը (1919—1921), Անտանկար, 1922: Վաղ-Մելիսի, Զեյթունի նահանջը, Կ. Պոլս, 1922:

թուրքական քաղաքականության, Կիլիկիայի տնտեսական գրուքյան, Կիլիկահայերի հերոսական ինքնապաշտպանական կռիվների, քեմալական գործակալների քայքայիչ ու հրահրիչ աշխատանքի և շատ այլ հարցերի վերաբերյալ, զուրկ են գիտական հետաուսիյուններից ու ընդհանրացումներից կամ լին տալիս հարցերի կապակցված ու համակողմանի շարադրանքը:

ՍՓՅՈՒՌՔԱԼԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԸ ԹՈՒՐԳՈՒՄՆԻ ՄԱՍԻՆ (1920—1970 թթ.)

Սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական գործիչներն ու պատմաբանները, ինչպես նաև առանձին հեղինակներ՝ ուսումնասիրել են օսմանյան և հանրապետական թուրքիայի, այնպես էլ թուրքական լծի տակ ընկած Արևմտյան Հայաստանի տնտեսության ու պատմության բազմաթիվ հարցեր: Նրանց հուշագրություններում ու ուսումնասիրություններում վերլուծվել են թուրքիայի ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը, հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի ու նաև առանձին հայաբնակ նահանգների պատմությունը, հայերի դերը Օսմանյան կայսրության հասարակական-քաղաքական կյանքում, թուրքական իշխանությունների հայահալած քաղաքականությունը մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, նրա տարիներին և հետո, հայ ժողովրդի ազատագրական ու ինքնապաշտպանական պայքարը թուրքական ռազմաֆեոդալական բռնապետության դեմ, արևելյան հարցը, այդ թվում նրա բազկացուցիչ մասը կազմող հայկական հարցն ու միջազգային դիվանագիտությունը, հայերի մասնակցությունը առաջին համաշխարհային պատերազմին և այլն:

Օսմանյան թուրքիայի պատմության ներքին ժալքերը բացահայտելու առումով խիստ շահեկան է Երվանդ Ազարանի «Կյանքիս հիշատակները» ինքնակենսագրականը¹: Հեղինակը օսմանյան կառավարության XIX դ. երկրորդ կեսի փոստի ու հեռագրի մինիստր Գրիգոր Ազարանի որդին է: Նրա հայրը մոտ էր կանգնած արքունիքին, ուստի լավատեսիլակ էր այն ամենին, ինչ տեղի էր ունենում կայսրության սահմաններում: Ե. Ազարանը, լինելով մասնագիտությամբ գյուղատնտես, հետաքրքիր ավյալներ է բերում Արզուլ Համիդ II-ի օրոք երկրի գյուղատնտեսության վիճակի մասին: Նա լուսաբանել է նաև կայսրության

¹ Ե. Կ. Ազարան, Կյանքիս հիշատակները, Ժնև, 1921.

Ֆինանսական ծանր դրույթունը: Գրքում նկարագրված է թուրքական բարձր աստիճանավորների պաշտոնավարության բնույթը, նրանց կաշառակերությունը և այլն: Միաժամանակ Աղաթունը նկարագրում է հայ պաշտոնյաների ազնիվ ծառայությունը, որին սուլթանական իշխանությունը, որպես հատուցում, պատասխանում էր հայաժանրներով և հարստահարություններով: Հստ Աղաթունի, նույնիսկ սուլթանական բարձր աստիճանավորներից ոմանք՝ Ահմեդ Վեֆիք փաշան, Ռյուշտու փաշան և Կազրի բեյը, գտնում էին, որ հայ ժողովրդի զժգոհության պատճառը հետևանք է սուլթանական հոռի վարչության (էջ 125, 132 և 149): Ծ. Աղաթունը բազմաթիվ փաստերով նկարագրում է Արզուլ Համիդ II-ի սպանությունից ժամանակաշրջանը, Գերմանիայի կայսր Վիլհելմ II-ի թշնամական վերաբերմունքը հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Հետաքրքիր են նրա գրքում բերված այն փաստերը, որոնք վերաբերում են Զեյթունի 1862 թ. ապստամբության ճնշման հանգամանքներին: Պետք է, սակայն, նշել, որ այս գրքում տեղ գտած հարուստ փաստական նյութը գեղեսու լի օգտագործվել հայ արևելագիտության կողմից:

Կ. Արապյանի սովորածավալ մենագրությունը նվիրված է Թուրքիայի XIX դ. առաջին կեսի հասարակական-քաղաքական կյանքի բնութագրմանը: Գիրքը լույս է տեսել հայերեն և թուրքերեն²:

Օսմանյան Թուրքիայի սոցիալ-քաղաքական կառուցվածքը ուսումնասիրվել է նաև Գ. Գյուզալյանի³, Խ. Գաբրիլյանի⁴ և Մ. Յեր-Հակոբյանի⁵ գրքերում: Ա. Անտոնյանի գրյին է պատկանում բալկանյան առաջին պատերազմի մասին եռահատոր աշխատությունը⁶: Մինչև պատերազմի ընթացքի շարագրմանն անցնելը, հեղինակը տալիս է Բալկանյան թերակղզու պետությունների և ժողովուրդների պատմությունը, Սան-Ստեֆանոյի ու Բեռլինի պայմանագրերի, ինչպես նաև պատերազմին նախորդող իրադարձությունների մանրամասն վերլուծությունը: Հեղինակն ու-

² Kalost Arapyan, Ruşçuk Ayâni Mustafa paşanın hayati ve kahramanlık-lari, Ankara, 1943 (çeviren Esat Uras Şirvanizade).

³ Գ. Գյուզալյան, Երիմյան Հայրիկ, Բեյրութ, 1924:

⁴ Խ. Գաբրիլյան, Հայկական Հարցը արևելյան Հարցի մեջ 1860—1850, Բեյրութ, 1962:

⁵ Մ. Յեր-Հակոբյան, Քրքահայտատուի կորուստը և արտասահմանի Հայոց ազգանք, Բեյրութ, 1967:

⁶ Ա. Անտոնյան, Հեղաժամ պատմություն բալկանյան պատերազմի, հատ 1—3, Բեյրութ, 1940—1944:

սումնասիրել է նաև Բաղկանյան թերակղզու արևելյան հատվածի՝ Արեւելյան Քրակիայի ազգային կազմը, Հունաստանի և Թուրքիայի պայքարն իրենց ազատութեան ու ազգային անկախութեան համար, Բուլղարիայի, Ռումինիայի, Հունաստանի և Սերբիայի փոխհարաբերութիւնները մինչև բաղկանյան պատերազմների սկիզբը: Անտոնյանը հատուկ ուշադրութեամբ է դարձրել Քուրդիայի ու բաղկանյան պետութիւնների փոխհարաբերութիւններին, Ռուսաստանի և Գերմանիայի կայսրերի 1907 թ. Ռեյլի տեսակցութեանը և Ալբանիայի դրութեանը:

Աշխատութեան երկրորդ հատորում մանրամասն լուսարանվել են բաղկանյան առաջին պատերազմի ծագման պատճառները, ռազմական գործողութիւնների ընթացքը և հետևանքները:

Սփյուռքահայ պատմագրութեան ուշադրութիւնից չի վրիպել նաև առաջին համաշխարհային պատերազմին Քուրդիայի և նրա տիրապետութեան տակ գտնվող ժողովուրդների մասնակցութեան հարցը:

Վերջինս համառոտակի շարադրված է Կ. Գարիկյանի⁷, Գ. եպ. Պալաքյանի⁸, Փ. Նազլլյանի հիշողութիւնների⁹ մեջ, ինչպես նաև Լ. Սարգսյանի «1915 թ.-ի նախօրյակին և հետո»¹⁰ և Ռուբենի¹¹ գրքերում:

Բ. Կեօիկյանի¹² գիրքը ևս նվիրված է այդ հարցին: Հեղինակն, իբրև թուրքական բանակի սպա, Մուստաֆա Փեմալի վաշտի կազմում մասնակցել է Չանաքկայեի (Անաֆարտալար) կռիվներին և մանրամասն շարադրել դրանց ընթացքը: Ինչպես հայտնի է, Չանաքկայեի կռիվները թուրքական պատմագրութիւնը բնութագրում է որպես մեծ հաղթանակ Անտանտի նկատմամբ և Մ. Փեմալի զինվորական տաղանդի գրանորում: Այնինչ Կեօիկյանի՝ ականատեսի և անմիջական մասնակցի, հուշերը լրիվ հերքում են վերոհիշյալ վարկածը:

Ա. Քեօբյանն իր աշխատութեան մեջ բերում է կարևոր փաստեր այն մասին, թե ինչպիսի ուժեղ պայքար ծավալվեց օսմանյան պատլամենում Քուրդիայի՝ պատերազմի մեջ մտնելու հարցի շուրջը¹³:

Քուրդիայի կողմից արևմտահայերի մասնակցութիւնը պատերազ-

⁷ Կ. Գարիկյան, Եզեռնագասում, Պոսթն, 1924:

⁸ Գր. եպ. Պալաքյան, Հայ զոչոթան, 2-րդ հրատ., Փարիզ, 1969:

⁹ J. Naslian, Les memoires de Mgr. Jean Nasitan, v. 1-2, Beyrouth, 1955

¹⁰ L. Sarkisian, 1915 Before and after, Boston, 1965.

¹¹ Ռուբեն, Հայ-թուրքական կռիւղը, Գահիրե, 1924:

¹² Բ. Կեօիկյան, Հուշամտայան, Բեյրութ, 1951:

¹³ Ա. Գ. Քեօբյան, Գրվածքներ ազրիլյան յեթ եզեռնն, Բեյրութ, 1957, էջ 8:

մին ջուլց է արված Ն. Գարիկյանի, Կ. Գալստյանի¹⁴ և Ս. Քորոսյանի¹⁵ գրքերում:

Այդ հարցը հատուկ ուսումնասիրության առարկա է դարձրել նաև Գ. Սյուրմենյանը¹⁶, նա մանրամասն քննել է երիտթուրքերի միջոցառումները բանակի վերականգնելու նպատակով, Քուրդիայի մասնակցությունը պատերազմին և պարտությունը: Գ. Սյուրմենյանի այս աշխատությունը նրա «Երզնկա» գրքի մի մասն է՝ լրացված որոշ նոր նյութերով:

Ա. Երկանյանը¹⁷ և Վ. Մինախոյյանը¹⁸ իրենց գրքերում շարադրել են իթթիհատական վտարանդիների՝ էնվերի, Քալեաթի, Բեհաեզդին Եաքիբի, Ջեմալ Ազմիի գործունեությունը Բեռլինում, որտեղից նրանք շանում էին ղեկավարում և զինամթերքով օգնել Մ. Քեմալին: Այդ մասին են գրում նաև Ա. Երսակյանը¹⁹ և Գ. Լազյանը²⁰:

Քեմալական շարժման լուսարանումը արված է Գ. Հայկունու²¹, Ա. Աթանասյանի²², Ս. Սազըրյանի²³, Գ. Սյուրմենյանի²⁴, Գ. Լ. Միմոնյանի²⁵, Լ. Լ. Հովակիմյանի²⁶, Գ. Միմոնյանի, Լ. Վ. Ավագյանի «Եսալ և կիսալուսին», Ժ. Միսակյանի «Հայկական հարցի լուսարանումը», Ա. Պրպերյանի, Վ. Եղիշյանի և Մ. Քելեշյանի գրքերում²⁷, Զարեանցի (Զա-

¹⁴ Ն. Գարիկյան, Կ. Գալստյան, Ազատի շառամեջ գոյամարտը, Մարտի, 1932:

¹⁵ S. C. Torossian, From Dardanelles to Palestine, Boston, 1947 (Գարգանջից մինչև Պաղեստին):

¹⁶ Գ. Սյուրմենյան, Ճանկահայ զինվորը և զինվորականությունը նախ առնկական, ապա հայկական բանակներում մեջ, Բեյրութ, 1967:

¹⁷ Ա. Երկանյան, Գրքը մատուցման և հատուցման, Պոսթոն, 1949:

¹⁸ Վ. Մինախոյյան, Սազման Քելլիբյան, Մաշիթ, 1953:

¹⁹ Ա. Երսակյան, Կասկե էր նահատակներուն, Բեյրութ, 1963:

²⁰ Գ. Լազյան, Հայաստան և հայ գաղթը հայ և սուս հարաբերությունների լույսի տակ, Կահիրե, 1957:

²¹ Գ. Հայկունի, Քուրդի Յաման և զեղքերը Մարզավանի մեջ, Աթենք, 1924:

²² Ա. Աթանասյան, Կիլիկիոյ մոտավոր տեղադրում, 1937:

²³ Ս. Սազըրյան, Գիտագրայան Հուշամատյան, Փարիզ, 1948:

²⁴ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, Կահիրե, 1947:

²⁵ Գ. Լ. Միմոնյան, Հուշամատյան Պոստոնյան Ամասիո, Վենետիկ, 1956:

²⁶ Զ. Հովակիմյան, Պատմություն հայկական Պոստոնի, Բեյրութ, 1967:

²⁷ Պ. Միմոնյան, Մեր Իզմիրը և շրջակա թաղանթերը, Նյու-Յորք, 1966: Ա. Պրպերյան, Վ. Եղիշյան, Պատմագրից Ազատագրի, Փարիզ, 1950: Մ. Քելեշյան, Մեր-Մատան, Բեյրութ, 1949: Եմալեր մեկնություններ իթթիհատի ներքին ծաղկում և Մուսաթա Քեմալ փառայի անուանությունը, Բեյրութ, 1927: Լ. Գալստյան, Գորշ գալլը կասկեր էր, Կահիրե, 1952: Լ. Avakian, The Cross and the Crescent, 50 th memorial

վին և Վարդուհի Նալբանդյանները²⁸ գրքում փաստական հարուստ նյութի հիման վրա մանրամասն նկարագրված է պանթուրանիզմի (իմա՝ պանթուրքիզմի) գաղափարախոսության ծագումը, էությունը, ու նպատակները: Տրված է պանթուրքիզմի գաղափարախոսության տարածումը Քուրդիստան՝ երիտթուրքերի իշխանության օրոք, գաղափարախոսություն, որը դարձավ նրանց արկածախնդրական ներքին և արտաքին քաղաքականության, մեծ թուրքական պետություն ստեղծելու խորհրդանիշը: Նրանք նաև վերլուծել են պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը ու գործելակերպը առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո ընկած ժամանակաշրջանում: Հասկապես շեշտված է, թե ինչպես այդ գաղափարախոսության անցյալի աչքի ընկնող բոլոր տեսարանները՝ Յ. Աքուրբան, Ա. Աղաօղլուն, Ջ. Գյուկալփը, Լ. Սուրհին, Յ. Քյոփրուլյուն և մյուսները, համախմբվել էին Մ. Քեմալի ստեղծած կառավարող ժողովրդահանրապետական կուսակցության շուրջը և ղեկավարում էին նրա գաղափարական աշխատանքը: Գրքում հատուկ ուշադրություն է դարձվել Արևելքի ժողովուրդների I համագումարի (Բաքու, 1920, սեպտեմբեր) աշխատանքներին, քեմալական շարժման սկզբնավորման մանրամասնություններին, Սովետական Ռուսաստանի հետ քեմալական կառավարության կապերին մինչև նրանց միջև գիվանդադատական հարաբերություններ հաստատվելը և այլն: Զարևանդի գիրքը թարգմանվել է ասուերեն, ֆրանսերեն և անգլերեն²⁹:

Այդ եռյն հարցին է նվիրված նաև Եահանի գիրքը³⁰, որը զբաղված է գլխավորապես վերոհիշյալ աշխատության հիման վրա: Եահանի գիրքը փաստորեն Զարևանդի մտքերի ու եզրակացությունների կրկնությունն է, ավելացրած մի այնպիսի հետաքրքիր պրոբլեմ, ինչպիսին է մուսուլմանական սպիտակ վտարանդիության գործունեությունը Քուրդիստանում և Արևմտյան Ծվրոպայում: Ռ. Տոնապետյանը և Ռուբենը իրենց գրք-

of the Turkish genocide of the Armenians in 1915. Los Angeles, 1965. J. M'ssikian, A Searchlight on the Armenian question (1878—1950), Boston, 1950.

²⁸ Զատենց, Ինչ կծաղրեն Քուրդերը Միացյալ անկախ Քուրանիա, Բուսոն, 1926:

²⁹ Зареванд, Турания свободная и независимая, Пяртук, 1930. Երկրորդ հրատարակության առաջաբանը գրել է Ա. Մանգեյլյան: Տե՛ս գրախոսականը («Новый Восток», № 20, 1930) գրված հավանաբար Արշ. Արշարունի կողմից: Zarevand, Turant Libre et independante, Boston, 1926; Zarevand, United and Independent Turania, Leiden, 1971.

³⁰ Եսան, Քուրդիզմը Անկախյան Ռազմի և Բրջուկան օրենսդրություն, Աթենք, 1928:

քում²¹, Օսմանյան կայսրության կազմավորումը քննելուց հետո, հան-
դում են այն եզրակացություն, որ բոլոր տեսակետներից վերջրած՝
Քուրքիան ընթացում է զեպի ինքնակործանում, քանի որ, ըստ նրանց,
օսմանյան տիրապետությունը արմատներ չկարողացավ գցել գրավված
երկրներում:

Ոչ թե ազգային փոքրամասնությունների՝ կենտրոնախույս ուժերի՝
Քուրքիայից բաժանվելու ձգտումն էր կայսրության փլուզման պատ-
ճառը, գրում են նրանք, այլ կառավարման բնույթը: Այնուհետև նրանք
շարագործ են հանրապետական Քուրքիայում իրագործվող բուրժուա-
կան վերափոխումների մակերեսային բնույթը, քանի որ վերջիններս,
ինչպես պնդում են նրանք, ներքին կենսունակությունից զուրկ են:

Քուրքիայի տնտեսական աշխարհագրությունն է նվիրված Զ. Սան-
զադյանի «Քուրքիայի տնտեսական աշխարհագրություն ատլասը»²²:

Քուրքական հանրապետության մասին հետաքրքրական աշխա-
տանք է Ք. Ազատյանի և Մ. Գուլունյանի «Արմազանը»²³, որ լույս է
ընծայվել Քուրքական հանրապետության հուլիման 15-ամյակի առ-
թիվ: Ի մի են բերված Քուրքիայի համառոտ պատմությունը, տնտեսու-
թյունը, մշակույթը, կրթությունը, ինչպես նաև հանրապետության հրո-
շակման հետ կապված իրադարձությունները:

Ա. Բազդրեկյանի գրքույկը նվիրված է երկրորդ համաշխարհային
պատերազմի տարիների թուրք-ամերիկյան հարաբերություններին:
Գրված է նամակի ձևով՝ ուղղված ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Ֆ. Ռուզվելտին²⁴,
Վկայակոչելով այն հանգամանքը, որ Քուրքիան ֆաշիստական Գեր-
մանիայի փաստական դաշնակիցն է, հեղինակը բողոքում է նրան լենդ-
լիզի օրենքի համաձայն օգնություն արտամղելու դեմ: Այս կապակցու-
թյամբ նա շեշտում է այն փաստը, որ Քուրքիան բազմիցս կազմակեր-
պել է խաղաղ աշխատավոր ժողովուրդների, այդ թվում հայերի կոտո-
րածը:

Ինչպես վերևում նշվեց, մի շարք գրքեր և մենագրություններ նվիր-
ված են Արևմտյան Հայաստանի պատմությանը՝ Քուրքիայի գերիշխա-
նության ներքո: Այդ ժամանակից սկսած՝ հայ ժողովրդի պատմությու-

²¹ Ծ. Տեմալտյան և Ուպեն, Քուրքիայ անդամաճատությունը, որ կերթալ Քուր-
քիան, Կահիրե, 1952:

²² Z. Khanzadian, Atlas de Géographie économique de Turquie, Paris, 1925.

²³ Ք. Ազատյան, Մ. Գուլունյան, Արմազան, Իսթանբուլ, 1929:

²⁴ Ա. T. Bagdikian, An open Letter to F. D. Roosevelt, N. Y., 1944 (Բաց
համակ Ռուզվելտին):

նը կազմում է Քուրթիայի և վերջինիս գերիշխանության ասկ գտնվող ժողովուրդների պատմության մասը: Այդ կարգի աշխատություններից են Գ. Միմենյանի, Պ. Կարապետյանի, Տ. Գևորգյանի, Մ. Քելեշյանի, Լ. Հովակիմյանի գրքերը²⁶ և այլն:

Գ. Միմենյանի գրքում մանրամասն վերլուծված է Հայաստանի գրավման պատմությունը թուրք-սելջուկների կողմից: Նա շարադրել է նաև Ամասիայում սելջուկյան և մոնղոլական տիրակալությունների պատմությունը: Պ. Կարապետյանը լուսարանել է հայ ժողովրդի գրությունը Քուրթիայում՝ Կ. Պուսի գրավումից հետո:

Վերահիշյալ հարցերը քննված են նաև այն գրքերում, որոնց մեջ քննարկվում են թուրքական ժողովրդի պատմությունը: Նմանօրինակ աշխատություններից են Վ. Հայկունու «Էջմիածնի ողբերգական ժողովուրդը»²⁷, Լ. Ասատրյանի, Ռուբենի, Մ. Աղամյանի «Էջմիածնի հասարակություն, հասարակական և զազափարային պայքարի պատմական զարգացումը», Ժ. Մեսերյանի «Էջմիածնի սփյուռքի քարտեզը», Լ. Քորոսյանի «Էջմիածնի և հայ ժողովրդի պատմություն» (ամենահին ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Ա. Ս. Զարգարյանի «Էջմիածնի ազատագրական շարժման պատմության գրվագները» և Կ. Իզմիրլյանի գրքերը²⁸:

Վ. Քյուրթլյանի «Էջմիածնի պատմություն»²⁹ գրքում նա շարադրված է Արևմտյան Հայաստանի գրավումը թուրքերի կողմից և հայ ժողովրդի վիճակը թուրքական գերիշխանության ներքո:

Հայերը որոշակի դրական դեր են կատարել Քուրթիայի տնտեսության, հասարակական-քաղաքական զարգացման, գիտության և մշա-

²⁶—Պ. Լ. Միմենյան, *Հուլիանական Պետական Ամասիա*, Վենետիկ, 1938: Պ. Կարապետյան, *Ներգաղթյան հիշատակարան*, Ստամբուլ, 1938: Տ. Գևորգյան, *Պատմություն Ձևիսի*, հ. 1, Փարիզ, 1945—46: Մ. Քելեշյան, *Միս-ժառանգ*, Բեյրութ, 1949: Տ. Տովակիմյան, *Պատմության հայկական Պետություն*, Բեյրութ, 1957:

²⁷ V. Aykouni, *Arméniens, peuple tragique*, Beyrouth, 1945.

²⁸ Լ. Ասատրյան, *Պատմության հայց*, Բուենոս-Այրես, 1947: Ռուբեն, *Հայաստանը միջամուսուլման ուղեգրով*, Բեյրութ, 1948: Տ. Atamian, *The Armentan Civil movement* (the historical development of a social and ideological conflict), N. Y., 1955: Շ. ԱՏԱՄԻԱ, *Армянское общество*, М., 1956: J. Megerian, *Un tab ou de la diaspora Arménienne*, Paris, 1956, 1961, т. 1—2: H. Thorossian, *Histoire de L'Armenie et du peuple Arménien*, Paris, 1937: A. S. Zartarian, *An outline history of the Armenian liberation movement*, N. Y., 1959: Կ. Իզմիրլյան, *Էջմիածնի ազատագրական շարժումը և ներգաղթը*, Բեյրութ, 1954:

²⁹ V. Kurkjian, *History of Armenia*, N. Y., 1959.

կույթի բնագավառներում: Գ. Փռլազյանի «Էլալաստանի դերը պատմության մեջ» և Վ. Քոթոմյանցի «Էլալիքի դերը համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ»⁴⁰ գրքերում ընդհանուր գծերով նկարագրված է հայերի մասնակցությունը համաշխարհային պատմությանը և քաղաքակրթությանը, ինչպես նաև նրանց ավանդն օսմանյան Քուրքիայի պատմության և մշակույթի մեջ: Նշվում են Պեղճյան Հարություն Ամիրայի և Գրիգոր Էֆենդի Օսյանի մատուցած մեծ ծառայությունները Քուրքիայի հասարակական-քաղաքական առաջադիմության գործին:

Պատմական իրադարձությունների բերումով Քուրքիայի առաջն-թացին առավել մեծ մասնակցություն են ունեցել Ակն քաղաքի բնակիչները: Ք. Ազատյանը և Ա. Քեյյանը իրենց գրքերում⁴¹ հատուկ ուսումնասիրել են այդ հարցը: Օսմանյան Քուրքիային մատուցած իրենց ծառայություններով հատկապես այդքի են ընկել Տատյան գերդաստանի անդամները, որոնք ևս ծնունդով Ակնցի էին: Տատյան գերդաստանի գործունեության ուսումնասիրությունը արված է ինչպես Ք. Ազատյանի «Տատյան գերդաստանը և իր ականավոր զեմքերը», այնպես էլ մեծազատակ պատմարան Արշակ Ալպոյաճյանի «Տատյանները» և Նփր. Պողոսյանի «Տատյան գերդաստանը» գրքերում⁴²:

Հայերի ավանդն օսմանյան պետության հասարակական-քաղաքական և գիտության ու մշակույթի զարգացման բնագավառում հատուկ ուսումնասիրված է Ծ. Զարքի «Էլալիքը թուրքական պետության ծառայության մեջ (1453—1953)» գրքում⁴³: Հեղինակը տալիս է այն հայ գործիչների կենսագրականները, որոնք նպաստել են թուրքական պետության վերելքին, մեծ ծառայություններ մատուցել Քուրքիայում գիտության, արվեստի և մշակույթի զարգացմանը:

⁴⁰ D. Poladian, *The Role of Armenians in History*, Jerusalem, 1959; V. Tontozian, *Le rôle des Arméniens dans la civilisation mondiale*, Belgrade, 1938.

⁴¹ Ք. Ազատյան, Ակն և ակնեցիք (սոցալոգիան և կենսագրական նիշտակարան), Իսթանբուլ, 1943; Ա. Քեյյան, Ակն և ակնեցիք, Փարիզ, 1952:

⁴² Ք. Ազատյան, Տատյան գերդաստանը և իր ականավոր զեմքերը, Իսթանբուլ, 1922; Նփր. Պողոսյան, Գալսյան գերդաստանը, Բեյրութ, 1963; Այդ հարցին է նվիրված նաև Լ. Քյուրյունջյան, Հարություն Ամիրա Պեղճյան և իր ժամանակները, Կահիրե, 1971; Վ. Զարգարյան, Քրքաճայ լրագրություն 1833—1922, Կահիրե, 1922; «Էլալսմատան Իսթանբուլում զաստակավոր ուսուցիչներին», Իսթանբուլ, 1968; A. Alboyadjian, *Les Dadsin, Caïre, 1965*.

⁴³ Çark, *Türk devlet hizmetinde Ermeniler, 1453—1963* İstanbul, 1953. Այդ ծառին տե՛ս նաև Նփր. Պողոսյան, Կարապետ Արթին փաշա Տափուզյան՝ հուսնփաշ և ընդհանուր հուսնփաշի նիսանանի (1818—1873), Վիեննա, 1949:

Սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական գործիչները և պատմարանները բազում աշխատություններ են նվիրել Արեմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի ու Քուրդիայի համարյա բոլոր հայաբնակ նահանգների և գավառների պատմությանը: Այդ աշխատություններում արժարժված են նաև տնտեսական, կրթական ու ազգագրական բնույթի հարցեր, ուստի գրանք կարևոր լրացուցիչ աղբյուրներ են Քուրդիայի ընդհանուր պատմության ուսումնասիրման համար: Այդ հարցերը լուսարանված են Ա. Մակարյանի, ՔՂՄուսնահայ կյանքը գինազագարեն հետ (Ահա՛վոր փուլումը)», Պ. Միմոնյանի «Մեր Իզմիրը և շրջակա քաղաքները», Ինչպես նաև Հ. Միրունու, Հ. Պերպերյանի, Բ. Քևյանի գրքերում⁴⁴,

Քուրդիայի հայաբնակ նահանգների ու գավառների տնտեսությունը, պատմությունը և մշակութային-կրթական հարցերն ուսումնասիրված են նաև Ք. Ազատյանի⁴⁵, Ա. Քելլյանի⁴⁶, Ա. Պիպերյանի, Վ. Եղիշյանի⁴⁷ և Գ. Մխալյանի⁴⁸, Հ. Պողոսյանի, Ն. Փիլիպոսյանի, Ն. Զորթյանի, Հ. Արզումանյանի, Ս. Գրիգորյանի, Ս. Կարաղյուզյանի, Գ. Տեր-Հովհաննիսյանի, Մ. Հիմայանի, Գ. Մարաֆյանի, Գ. Պարսամյանի, Ա. Ալպոյանյանի և Ա. Քելլյանի աշխատություններում⁴⁹: Նրանցում վերլուծված են ինչպես հայ համայնքի տնտեսության և պատմության հարցեր, այնպես էլ Քուրդիայի ընդհանուր պատմության հետ առնչվող շատ խնդիրներ:

Ուշագրավ են նաև այն հրատարակությունները, որոնք վերաբերում են Հելլոսի և Կիլիկիայի հայերի պատմությանը: Այդ տեսակետից

⁴⁴ Ա. Մակարյան, Հուլագիրք Քրակիոյ և Մակեդոնիոյ հայ գողութների, Սեյանիկ, 1929: Պ. Միմոնյան, Հուլամտան հայկական Ջյուռիոյ, Փարիզ, 1936: Հ. Միրունի, Պոլսոյ և իր զորք, Բեյրութ, 1955: Հ. 1. Հ. Պերպերյան, ՆյուՅորկ Գ. Պոլսոյ հայոց պատմության համար, Վիեննա, 1955: Բ. Քևյան, Երջանիկ տարեգիրք, Իսթանբուլ, 1951—1961:

⁴⁵ Ք. Ազատյան, Ակն և Ակնեցիք (ազգագրական և հինազգրական հիշատակարան):

⁴⁶ Ա. Քելլյան, Ակն և ակնեցիք, Փարիզ, 1952:

⁴⁷ Ա. Պիպերյան և Վ. Եղիշյան, Պատմագիրք Ազապազարի, Փարիզ, 1950:

⁴⁸ Գ. Մխալյան, Պարտիզանի ու պարտիզանիքի, Վահրե, 1938:

⁴⁹ Հ. Պողոսյան, Պարտիզանը անգուցական, Փարիզ, 1957: Ն. Փիլիպոսյան, Հուլարան և զգազգիներու Ն. Պ. Զորթյան, Կուսինահայ ժամանակագրություն, Վիեննա, 1959: Ա. Ազատյանյան, Պատմություն Եվրոպիոյ հայերի, Վահրե, 1952: Հ. Արզումանյան, Էվրոպիկ պատմությունը, Հ. 1, Վահրե, 1955: Ման ետ մյուս հատորները: Ս. Գրիգորյան և Ս. Կարաղյուզյան, Հիշատակարան Էվրոպիկ-Ֆինեոսի, Փարիզ, 1953: Aghassi, Zeltoun, Paris, 1997.

շահեկան են Տ. Գևորգյանի «Պատմություն Զեյթունի» գիրքը և «Զեյթունի պատմագիրքը»՝ ապագրված զեյթունցիների հայրենակցական միությունից: Տ. Գևորգյանը հիմնականում ոգտվել է Աղասու, Սեմեդրյանի և Տեր-Հակոբյանի աշխատություններից Զեյթունի մասին, այն լրացնելով իր հիշողություններով:

«Զեյթունի պատմագրքում» մանրամասնորեն շարադրված են Զեյթունի և այստեղ քրիստոնեության մուսուլմանական պատմությունը, Անգլիայի և Ֆրանսիայի հակասությունները ժամանյան կայսրությունում: Զեյթունին և Կիլիկիային են նվիրված նաև Գ. Գալստյանի, Լ. Պողոսյանի, Տեր-Ղազարյանի²⁰, Խելպեա նաև Ս. Սաղըրյանի և Մ. Քելեշյանի գրքերը:

Տարոնը լուսարանված է Գ. Կարապետյանի գրքում²¹, որտեղ բացի ընդհանուր հարցերի շարադրումից, տրված են ուսումնական պատերազմները, հայ խաղաղ բնակչության նկատմամբ քուրդ շեյխերի ու բեգերի վայրագությունները, Խելպեա նաև Տարոնում սահմանադրության վերականգնման արձագանքները:

Տարոնի անցյալի հարցերի նկարագրմանն է նվիրված նաև Ս. Բզեյանի գիրքը²²:

Ուսումնասիրված է նաև էրզրումի պատմությունը՝ Լ. Ոսկյանի և Ղ. Զարբգի կողմից²³: Վերջինս այն շարագրել է շեշաբ գեներով հասկացես 1908—1915 թթ. ժամանակաշրջանի վրա:

Երզնկան և նրա մերձակա շրջանները ուսումնասիրված են Գ. Սյուրմենյանի «Երզնկա գրքում»: Նրանում տրված է քաղաքի և գավառի պատմությունը հին ժամանակներից մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, կրթության վիճակը թուրք ազգաբնակչության մեջ, սահմանադրության վերականգնման արձագանքները և գրությունը Երզնկայում՝ ուսանական զորքերի գրավումից հետո:

Տրապիզոնի և նրա գավառի հայոց պատմությունը վերլուծված է Լ. Հովակիմյանի գրքում: Ընդհանրապես գիտատական հարուստ նյութի հիման վրա վերլուծել է տեղի բնակչության ազգային կազմը, հարկային

²⁰ Գ. Գալստյան, Մարտի կամ Գերմանիկ Հերոս Զեյթուն, Նյու-Յորք, 1931: Լ. Պողոսյան, Հաճնի ընդհանուր պատմությունը, Լու-Անիզուս, 1942: Տեր-Ղազարյան, Հայկական Կիլիկիան, Անթիպաս, 1960:

²¹ Գ. Կարապետյան, Տարոնի տղետը, Փարիզ, 1931:

²² Ս. Լ. Բզեյան, Հարազատ պատմություն Տարոնի, Կահիրե, 1932:

²³ Լ. Ոսկյան, Գարնե ու կարենցի, Վիեննա, 1950: Ղ. Զարբգ, Հուշամատեն բարձր Հայրի. Օսրիսպատում, Բնյուս, 1957:

քաղաքականութիւնը, Տրապիզոնի գերը Քուրքիայի ներքին և արտաքին առևտրի մեջ, հայերի և հույների բռնի թուրքացումը, ինչպես նաև օսմանյան սահմանադրութիւն վերականգնումը: Հեղինակը լուսարանել է նաև դրութիւնը Տրապիզոնում, այն ուսական զորքերի կողմից գրավելուց հետո: Գրքում բերված են փաստեր՝ գետնորդարյան հեղափոխութիւնից հետո ընկած շրջանում Ղրիմի թաթար ազգայնականների և Քուրքիայի կառավարող շրջանների զործակցութիւն մասին:

Արևմտյան Հայաստանի մյուս նահանգների և շրջանների պատմութիւնն են նվիրված Ս. Բախտիկյանի²⁴, Ք. Սևեռնյանի²⁵, Մ. Արսլանյանի²⁶ և Գ. Միմոնյանի վերոհիշյալ և ուրիշ գրքերը²⁷, Գ. Միմոնյանը, բացի ընդհանուր կարգի հարցերի շարադրումից, համառոտակի ավել է Ամասիայում գերմանական համալսարանի և Քուրքիայում կայսերական Գերմանիայի քաղաքականութիւն, ինչպես նաև քաղաքի պատմութիւնը մինչև հանրապետութիւն հռչակումը և զրանից հետո:

Միյուտքահայ թուրքագիտութիւն մեջ կարևոր տեղ է զբաղում ազգային փոքրամասնութիւնների նկատմամբ օսմանյան և հանրապետական Քուրքիայի վարած քաղաքականութիւն ուսումնասիրութիւնը, քանի որ հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածը ավելի քան երեք դար իր վրա կրել է վերջինիս ծանր լուծը:

Այդ հարցի կապակցութիւնմբ միյուտքահայ հասարակական-քաղաքական գործիչներն ու պատմաբաններն անդրադարձել են ինչպես ամբողջ Արևմտյան Հայաստանին, Կիլիկիային և Ջիբութին, այնպես էլ առանձին-առանձին՝ Քուրքիայի հայաշատ նահանգներին ու գավառներին: Եթե վերոհիշյալ քաղաքականութիւն վերլուծութիւնը մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը տրվում էր մեծ մասամբ հուշագրականութիւն մեջ, ապա պատերազմից հետո սկսվեց այդ հարցի պատմութիւն գիտական մշակումը:

Հայ ժողովրդի իրավազուրկ վիճակը XIX դ. երրորդ քառորդում արժարծված է Խ. Գաբիկյանի գրքում²⁸: Օգտագործված են «Տեղեկագիր»

²⁴ Ս. Բախտիկյան, Օսկնգետակ, հատ. 1, 2, 3, Քնյութ, 1948: Արաքիկի և շրջակա գյուղեր, պատմագրական համառոտ տեսութիւն, Քնյութ, 1934:

²⁵ Ք. Սևեռնյան, Կիթասան, Կահիրե, 1947:

²⁶ Մ. Արսլանյան, Բարբոզ և շրջակայքը, Փարիզ, 1934:

²⁷ Մ. Փալալյան, Հուշամատեն Ռուսոսթրի Հայերուն (1806—1823), Մոսկա, 1971:

²⁸ Խ. Գաբիկյան, Հայկական հարցը արևելյան հարցի մեջ, 1860—1880, Քնյութ, 1932:

գավառական հարստահարություններին փաստաթղթերի ժողովածուի և ուրիշ աղբյուրների նյութերը:

Ինչպես հայտնի է, 1894—1896 թթ. ընթացքում Արևմտյան Հայաստանի մի շարք նահանգներում, հատկապես Սասունում և Տրապիզոնում Թուրքական իշխանությունները կազմակերպեցին շարժեր, որոնց զոհ գնաց մոտ 300 հազար հայ: Այդ կոտորածներին անդրադարձել են Հ. Հովակիմյանը, Արամ Հայկազը⁹⁰, Ս. Բախտիկյանը, Ա. Փեշյանը, Գ. Սիմոնյանը, Ս. Փեշեշյանը, Ա. Ալպոյանյանը, Գ. Երևանյանը, Ս. Գրիգորյանը և Ս. Կարապետյանը, Ե. Հազարապետյանը, Պ. Օհանյանը⁹¹, Լ. Սարգսյանը, Հ. Բարուքյանը, Տ. Փափազյանը, Գ. Սյուրմենյանը, Ա. Բախտիկյանը, Զ. Վրթանեսը, Ա. Կեոքիկոջյանը, Ռ. Գ. Հովհաննիսյանը, Ա. Ա. Քեմիրյանը, Հ. Եսպուհյանը, Բ. Կ. Փամկոչյանը, Հ. Աստուրյանը, Հ. Քորոսյանը և ուրիշներ⁹²:

1909 թ. ապրիլին երիտթուրքական իշխանությունները կազմակերպեցին Աղանայի հայերի սոսկալի կոտորածը, որին զոհ գնաց մոտ 30 հազար հայ: Ինչպես ցույց են տալիս անհերքելի փաստերը և պաշտոնական զեկուցագրերը, դա լայնորեն ծրագրված ցեղասպանություն էր, առաջինը սահմանադրական Թուրքիայում: Աղանայի եղծոնը ուսումնասիրված է Ռ. Գոնիկոյանի, Փ. Նազարյանի և Վ. Մուլիկյանի «Հայ ազգային սուզը», Է. Միրզադդի, Արամ Ասպետի և ուրիշների գրքերում⁹³:

⁹⁰ Հայկազ Արամ, Եսպիե-Կարսիցարը և իր ներսամարտը, Նյու-Յորք, 1957:

⁹¹ Ե. Հազարապետյան, Ինչպես ապրեցանք, Քեյրոս, 1968: Այդ մասին տե՛ս ևս՝ Pascual C. Ohanian, La question Arménia y las relations internationales, tomo I, 1839—1896, Buenos-Aires, 1975:

⁹² Զ. Նավակիմյան, Պատմության հայկական Պեոտոսի Ս. Բախտիկյան, Թեֆեզ-տաֆ, Ա. Փեշյան, Ակն ու Աֆենդեթի, Գ. Հ. Սիմոնյան, Լաշամառյան Պեոտոսյան Ամասիայի Մ. Փեշեշյան, Միս-Մասունան Ա. Ալպոյանյան, Պատմության եզրագիծը հայոց, Գ. Ա. Երևակյան, Պատմության Զարսեանեակի հայոց: Ս. Գրիգորյան և Ս. Կարապետյան, Հիշատակարան էջերով-Յե՛նեանի, Լ. Սարգսյան, 1915 թ-ի նախորդակի և հետո: Գ. Սյուրմենյան, Երբե՛ն: Ա. Տ. Բախտիկյան, Բաց նամակ Զ. Գ. Քուզլեպեթի Զ. Ա. Վրթանես, Հայկական հարցի պատմական ընթացքը (The Armenian question in its historical perspective), Ա. Ա. Կեոքիկոջյան, Վաղարշապատի ներսամարտը, Քեյրոս, 1963: Ռ. Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանը անկախության հանապարհին 1918 (Armenia on the Road independence 1918, Los Angeles, 1967. Ա. Ա. Քեմիրյան, Փնայր (1909—1940), Քեյրոս, 1960:

⁹³ R. Dönkian, J. Nazir'at et V S'is'a'at en L.: d'et'at' mat'ional Arménien, Le Co's Gardanne (Bouche de Rhone), 1964. Ե. Միրզադդ, Փարսուազ, Փրափեկեն, 1954: Ա. Ասպետ, Գրվածքներ Հանեյ ներսամարտին և ներսին ոգիականը, Քեյրոս, 1961: «Հազարի գլուխը պատմությունը», Բասան, 1963: «Հուշամատյան Քզի, Խուփս

Այսպես, օրինակ, Ս. Սիրվարդի գրքում բերված են երիտթուրքական եռասպետության հրահանգները կիլիկահայերի կոստրածը կազմակերպելու մասին:

Հ. Աշխարհը ևս շարագրել է Կիլիկիայի 1909 թ. շարդի մանրամասներ⁶¹: Նա բերել է բարձր պաշտոնական մարմիններին ուղղված մի շարք բողոքագրեր, որոնք հերքում են իշխանությունների զրպարություններն այն մասին, թե իբր հայերի ապստամբական շարժումն էր շարդի պատճառը: Բերված է նաև Հ. Պապիկյանի գլխավորությամբ գործող կառավարական քննիչ Հանձնաժողովի՝ հայերի անմեղ լինելու մասին եզրահանգումը: Հայերի անմեղությունն ընդունվեց ինչպես օսմանյան պառլամենտի, այնպես էլ մեծ վեղիք Հյուսիսյն Հիլմի փառայի կողմից: Գրքում բերված են նաև Ազանայում դանվող հյուսպատոսների հիշողությունները:

1915 թ. Մեծ եղեռնի մասին հրատարակվել են բազմաթիվ հուշագրություններ, որոնցում արված է եղեռնի ընդհանուր նկարագրությունը ամբողջ երկրի տարածքով և ըստ առանձին նահանգների ու զավառների⁶²: Հնտաքրքրական է «Քրքահայաստանի 1915-ի տարեգրությունը և շարքը» փոքրածավալ գիրքը⁶³ - Վերջինում բերված է երիտթուրքերի պարագլուխներից Նազլմ բեյի ճառը իթթիհատականների Սալոնիկի

գյուղի, Ֆրեզո, 1908: Կ. Խաչյան, Սովք-կեռնով, Մարտի, 1927: Հ. Մազունյան, Պատմության Քառիկ կամ Քեռքի գյուղին, Լալի, 1938: Բ. Կ. Փավկոյան, Լալի, Բիլլուս, 1951: Տ. Պարույան, Յուզեր Քամարայի անցեալն, Պեյլուս, 1960:

⁶² Հ. Աշխարհ, Առաջին եղեռնը և Կեմալի հուշեր, Նյու-Յորք, 1950: «Համառոտ տեղեկություն համայնքային հայկական կեդրոնի, Նյու-Յորք, 1947, էջ 5:

⁶³ Ս. Զարեան, Անցողիկ ուղևորություններ (Տեղահանության և շարդի արտոնք Պոլսն զեպի էնկուրթո և Զանգրը), Նյու-Յորք, 1924: Փեղկի, Լուսթրան 1915 ապրիլ 24-ի, Ալեքսանդրիա, 1939: Հ. Քարսյան, Գրվածներ հայկական եղեռնն, Փարիզ, 1948: Արմեն Անույի, Այրված քաղաքի մը պատմությունը, Լալի, 1948: Վ. Մինասյան, 1915 թվականը, արհմիջոցի արք, Վենետիկ, 1949: Մ. Էսմերյան, Արսուրի և պատերազմի կրթականություն միջին, Բոսթոն, 1952: Մ. Սեփյան, Որք վրեժը չի հագնար, Փարիզ, 1952: Մ. Պեղանյան, Նալի Լանփան, զրվածներ 1915—1922 թթ., Փարիզ, 1955: Ս. Առամյան, Հայկական հասարակությունը. սոցիալական և գաղափարային պայքարի պատմական զարգացումը, Օ. Ֆ. ՍԱՁ. (Յավադյան), Եգնազանց ահազանց, Բիլլուս, 1956: «Քրքահայաստանի 1915-ի տարեգրությունը և շարքը», Նյու-Յորք, 1956: Ս. Միսույան, Վերջին և քովեր, Անթիպա, 1950: Ա. Փեյլիյան, Տասնպատկի և պայծառ էջեր, Լալի, 1963: Հ. Արմուրի, Մահվան ճորթն մեղ, Բիլլուս, 1965: Մ. Մատուկյան, Լալ մաքի հարկ եղեռնն, Անթիպա, 1965: Կ. Խաչյան, Արյունի հանապարհին, Մոֆիա, 1926: Մ. Վեյլյան, Միս-ժառանգ, և այլն:

⁶⁴ «Քրքահայաստանի 1915-ի տարեգրությունը և շարքը», Նյու-Յորք, 1956:

համաժողովում (1910 թ. հոկտեմբեր), ուր նա առաջարկում է հայկական հարցի արմատական լուծում՝ հայերի բնաշնչման միջոցով: Տրված է նաև Քուրթիայում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների կոտորածների ժամանակագրությունը 1822 թ. մինչև 1922 թ., այսինքն՝ Քիոս կղզում հույների շարդից մինչև 1922 թ. Իզմիրի հույների և հայերի կոտորածը: Ինչպես երևում է գրքույկում բերված փաստերից, հարյուր տարվա ընթացքում օսմանյան Քուրթիայում կոտորվել է մոտ 2,5 մլն. մարդ:

Հարուստ բովանդակությամբ աչքի է ընկնում սփյուռքահայ գրող և հրապարակախոս Լևոն Մեսրոպի երկհատորյակը, նվիրված մեծ եղևունի⁶⁵:

Եղևունի կազմակերպմանն ու ընթացքին է նվիրված նաև Ժ. Նազլյանի վերոհիշյալ երկհատորյակը: Հեղինակը մանրամասն ուսումնասիրել է հայերի ցեղասպանության գործադրությունը և մեթոդները ինչպես ամբողջ երկրի մասշտաբով, այնպես էլ ըստ առանձին նահանգների:

Ռ. Դոնիկյանի, Ժ. Նազարյանի և Վ. Սուլակյանի «Հայ ազգային սուզը» գիրքը ևս նկարագրում է 1915 թ. հայկական կոտորածներն ինչպես ընդհանուր առմամբ, այնպես էլ ըստ առանձին նահանգների:

Քացի եղևունի մանրամասններից, վերոհիշյալ գրքերում վերլուծվում են նաև այնպիսի հարցեր, որոնք դալիս են լրացնելու Քուրթիայի պատմության տարբեր կողմերը, այդ թվում՝ Քուրթիայի մասնակցությունն առաջին համաշխարհային պատերազմին, հայ-քրդական հարաբերությունները, գերմանական զինվորականների մասնակցությունը հայերի կոտորածին, կացությունը Քուրթիայում զինադադարից հետո և հայերի վիճակը ժամանակակից Քուրթիայում:

⁶⁵ Լևոն Մեսրոպ, 1915 ազգա և վերածնունդ, Փարիզ, 1952: Նույնի՝ Տեր Զոր, Փարիզ, 1955: Հայկական շարժերի մասին տե՛ս նաև Եփրիկիայի կոնգրեսը (վազերազրթի կոնգրեսը կաթողիկոսական զեմլանն), Քնյուսթ, 1927: Ս. Սազլըյան, Գրապարյան Հուշամատյան, Փարիզ, 1948: Կ. Կարիկյան, Եղևունապատում, Բոսթոն, 1924: Բ. Սևենկյան, Կիրառեն, Կահիրե, 1947: Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, Կահիրե, 1947: Ս. Լ. Հեմինյան, Մաժառնի հայության տրուր բաժինը, Փարիզ, 1951: Մ. Փաշլըյան, Սն Հույեր Ժրգ-ձավունջային յոթ տարիներու (1915—1922), Քնյուսթ, 1952: Գ. Փաշլըյան, Հույերի և սոսոպանքերի տարիներ 1905—1915, Կահիրե, 1951: Ջավին աբնալիսկոզոս, Փաարիարքի Հեշուլությունները, փաստաթղթեր և վկայություններ, Կահիրե, 1947: Գ. Լ. Փաշլըյան, Հայաստան (Ճառագված ցեղասպանությունը): D. H. Boyajian, Armenta (The case for a forgotten genocide), Westwood, N. Y., 1972:

Հայերի կոտորածը Քուրդիայում չի սահմանափակվել միայն առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներով: Այն շարունակվել է նաև քեմալական շարժման տարիներին: Հատկապես պետք է նշել Կիլիկիայի, Իզմիրի ու Սև ծովի առափնյա հայ բնակչության շարզերը: Այդ հարցը շարադրված է Ա. Գարրիեյանի, Ս. Քերզյանի «Զմյուռնիա»-ի կյանքը գինադադարեն հետո (Ահավոր փլուզումը)», Գ. Սիմոնյանի «Մեր Իզմիրը և շրջակա քաղաքները», Ս. Սաղրյանի, Հ. Հովակիմյանի ու Մ. Քուլաքյանի «Օրերուս հետ» գրքերում⁹⁶, Վերսիլյայի մի քանի գրքերում նյութեր կան նաև Սև ծովի առափնյա շրջանների և Իզմիրի հույների մասին:

Հայկական կոտորածների մասին մի շարք գրքեր լույս են տեսել նաև 1965 թ., հայկական Մեծ եղեռնի 50-ամյակի կապակցությամբ, որոնք ունեն ինչպես հուշագրական, այնպես էլ հետազոտական բնույթ: Գրանց թվին են պատկանում Լ. Մրապյանի, Ա. Տեր-Գուրգենյանի, Ծ. Սիմոնյանի, Բ. Ճամպաղյանի, Մ. Տեքմենճյանի, Մ. Սևակի, Գ. Ահարոնյանի, Ս. Մխրչյանի, Հ. Գալնյանի, Մ. Տեր-Հակոբյանի, Ս. Քաշի, «Սահման լուսնեղ ռերագործություն», «Պատմության մեջ առաջին ցեղասպանությունը», «Զրատապարտված ցեղասպանություն՝ հայասպանություն», Ս. Հ. Հարությունյանի «Ժճ Ժիծաղ և լաց», Լ. Սարգսյանի «Հայերը վերհիշում են 1915 թվականի ցեղասպանության 50-ամյակը», Փ. Մեծերյանի «Հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը և Դ. Բոյաշյանի «Արմենիա» և ուրիշ գրքեր⁹⁷:

⁹⁶ Ա. Գարրիեյան, Հայ պատմագրական շարժան արժին, Փարիզ, 1947: Ա. Քեզյան, Հաջեի ութամյա գյուղապետարար, Աթենք, 1937, ք Հրատապանություն, Բուենոս-Այրես, 1956: Մ. Քուլաքյան, Օրերուս հետ, Լոս-Անջելոս, 1982: 55-a նահ. Houssepien, The Smyrna Affair, N. Y., 1971: Գրքեր լույս է տեսել նաև Անգլիայում ու Լատաուսում:

⁹⁷ Լ. Մրապյան, Փեղի, Անթիլիաս Ա. Տեր-Գուրգենյան, Գյանջի ու էջը, Անթիլիաս, 1960: Ծ. Սիմոնյան, Իմ զուգրթան, Անթիլիաս, 1960: Բ. Ճամպաղյան, Պատանի կյանքի մը պատմությունը, Անթիլիաս, 1960: Մ. Տեքմենյան, Արյան հեղեղով: Մ. Սևակ, Հայկական ժե՛ եղեռնը և ժե՛նք, Ե. Ց., 1964: Գ. Ահարոնյան, Ցուլամալյան ժե՛ եղեռնի 1915—1965, Բեյրութ, 1965: Նույնի «Երեսնամյակի ավարտին», Բեյրութ, 1966: Է. Խարախոյան, Հայոց թիճը, Բուսոն, 1965: Ս. Մխրչյան, Ծա Տեր Զորի զոհքեն փախած եմ, Փարիզ, 1965: Կ. Մատուհի, Ապրիլյան եղեռնը ցնեղան ահեղա՛մ, Բեյրութ, 1967, 1965: Նույնի՝ Բուրջահայաստանը Ա. Այխարհամարտի ընթացքին: Ս. Գալնյան, Մեծ զուլումին հրեանյակը, Հուլիս և վերջույնը Արմատահայաստանի մեր պայկնեղան հողային Հարցի մասին, Ալեքսանդրիա, 1965: Մ. Տեր-Հակոբյան, Քրջահայաստանի կորուսար և արտասահմանի հայոց ապագան S. H. Kash, Crime Unlimited, Wis-

Վերոհիշյալ գրքերում արված են նաև իմֆիհատականների նապաստամբյան և Մ. Քեմալ Աթաթուրքի քաղաքական կենսագրականները, հայերի սեփականության բռնագրավումը, «էքյալ գույքերի» օրենքը, կայսերական Գերմանիայի քաղաքականությունը Քուրդիայում, հայերի արտագաղթն Օսմանյան կայսրությունից, Քալեմաթի սպանությունը ու Մ. Քեյլիբրյանի դատավարությունը և այլն:

Օղեռնի 50-ամյակին լույս են տեսել նաև մի շարք արժեքավոր ուսումնասիրություններ, որոնցում փաստական հարուստ նյութի հիման վրա լուսարանվում է սուլթանական և հանրապետական Քուրդիայի հայաշինչ քաղաքականությունը: Այդ տեսակետից բնորոշ են Ս. Խաթանասյանի «էշայոց թիվը», Զ. Քաշչյանի «Քուրդիան ցեղասպանության սկսնակ, Քուրդիայի 1822—1922 հարյուրամյա տարեգիր», Լ. Ղազարյանի «Քուրդերի կողմից կազմակերպված հայերի ցեղասպանության զազանի խորհրդածոլզովի արձանագրությունները» և «Ճեղասպան թուրքը զրքերը և ինչպես նաև «էշայերի ցեղասպանությունը թուրքերի կողմից» փաստաթղթերի ժողովածուն»:

Ըստ Քաշչյանի բերած փաստերի, սուլթանական և հանրապետական Քուրդիայում ֆիզիկական բնաշնչման են ենթարկվել հույները (1822 թ., Քիոս կղզի), հայերը և նեստորականները (1850 թ.), ժարոնիտները և սիրիացիները (1860 թ., Դամասկոս), բուլղարները (1870 թ.), հայերը (1877 թ.), կղզի քրդերը (1829 թ., Մոսուլ), հայերը (1893, Սասուն), Տրապիզոնում, Էրզրումում, Վանում, Քիթլիսում, Խարրերզում, Դիարբեքիքում, Սվազում, Հալեպում և Անկարայում (1894—1896 թթ.), հույները (1896—1897 թթ., Կրեան), հայերը (1909 թ., Ադանա), ասորիները (1915—1920 թթ.), հայերը (1915—1920—1921 թթ.), հույները (1922 թ.) և ասորիները (1924 թ.): Հեղինակի հաշվումներով, հարյուր տարվա ընթացքում թուրքական իշխանությունների կազմակերպած

consin, 1965: «First genocide in history», 1965: A. H. Hartunian, Meither to laugh or to Weep. A memoir of the Armenian genocide, Boston, 1968; L. Sarkisian Les Arméniens se souviennent 1915 le cinquantenaire d'un génocide, Beyrouth, 1965; J. Megerian, Le génocide du peuple Arménien, Beyrouth, 1965; D. H. Boyajian, Armenia...: «Une génocide impoum. L'Arménocide», Beyrouth, Paris, 1967.

⁸⁸ J. H. Tasjian, Turkey author of the genocide, the centenary record of Turkey 1822—1922, Boston, 1965. H. K. Kazarian, Minutes of secret meeting organizing the Turkish genocide of the Armentans, Boston, 1965. «The Turkish Armenocide», Pennsylvania, 1965. Hagop-Krikor, Les Arméniens connus et inconnus, Paris, 1974; Sh. Torigian, The Armenian question and International Law, Beirut, 1973; Jean Marie Garzou, Une génocide exemplaire Arménie, Paris, 1975,

շարժերին ընդհանուր առմամբ զո՛հ է զնացել 2,6 մլն. մարդ: Քաշչյանն այնուհետև վերլուծել է հանրապետական Քուրթիայի քաղաքականությունն ազգային հարցում:

Գ. Ահարոնյանի «Յուշամատենան մեծ հղեանի 1915—1965» զբրբում մանրամասն նկարագրված են XIX դ. վերջերի և 1915 թ. հայկական կոտորածները, բացահայտված է Գերմանիայի մեղսակցությունը հայկական կոտորածների կազմակերպմանը, ցույց է արված ժողովուրդների հզորությունը եղեանի ընթացքում, հայերի կոտորածը քեմալականների կողմից և այլն: Աշխատության մեջ բերված են փաստաթղթեր, ինչպես նաև ոգտագործված են արևմտասելյուպական հեղինակների գործերը հղեանի մասին:

Հ. Ղազարյանի զբրբում ևս շարագրված է թուրքական իշխանությունների հայաշինը քաղաքականությունը՝ սկսած երիտթուրքերի իշխանության ժամանակաշրջանից: Քարգամանություններ են բերված Մեվլան Ջազին վերահիշյալ և շնայիմ բնյի հիշողությունները գրքերից, որտեղ բացահայտված է երիտթուրքերի հայաշինը քաղաքականության նախապատրաստումը և իրականացումը: Գրքում նաև արված է արևմտահայության կոտորածը Տրապիզոնի, Սերաստիայի, Մապին-Կարահեսարի, Խարբերդի, Անկարայի, Բուրսայի, Ազանայի, Դիարբեքի և մյուս վիլայեթներում: Նա նույնպես շեշտել է կայսերական Գերմանիայի և Ստամբուլում գերմանական դեսպանության մեղսակցությունը հայերի շարդի կազմակերպմանը: Լուրջ ուշադրության են արժանացել նաև հայ հոգևորականների և պետական գործիչների նկատմամբ գործադրված վայրագությունները, եկեղեցիների ավերումը, հայերի սեփականության յուրացումը թուրքական իշխանությունների կողմից⁸⁰:

Լ. Գ. Ղազարյանի աշխատության մեջ բերված փաստաթղթերը հետազայում շարագրվել են «Յեղասպան թուրքը» զբրբում:

«Հայերի ցեղասպանությունը թուրքերի կողմից» ժողովածուն կազմված է Զ. Գուտմանի «Յեղասպանության սկիզբը» և Ա. Անտոնյանի Քարգամանած շնայիմ բնյի հիշողությունները գրքերի փաստաթղթերից:

Ազգային փոքրամասնությունների (հույների, քրդերի, հայերի) նկատմամբ գործադրված հալածանքները շին զազարել նաև հանրապետական Քուրթիայում: Այդ քաղաքականությունն իր գագաթնակետին

⁸⁰ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ասև Վարդան, Լուսկան տոսեհինգը և հայերու լքեալ զուլքերը, Պեյրութ, 1970:

Հասալ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի օրերին, երբ 1942 թ. նոյեմբերի 11-ին Թուրքական մեչլիսն «Ռինկորուֆյան մասին» օրենք ընդունեց:

Սփյուռքահայ պատմարանները թեև չեն ավելի 1942 թ. ունևորության հարկի ամբողջական ուսումնասիրությունը, բայց որոշ շահով անդրադարձել են այդ հարցին՝ Ջ. Քաշլյանը, Մ. Ճիզմեչյանը, Մ. Քելեշյանը, Հ. Ղազարյանը, Վ. Կալենդերյանը, Ք. Մինասյանը, Լ. Ավագյանը, Ժ. Մեսերյանը և Զ. Վրթանեսը:

Վերջինս «Հայկական հարցի պատմական ընթացքը» վերոհիշյալ գրքույկում գտնում է, որ ունևորության հարկը վերացվեց դաշնակից պետությունների՝ Անգլիայի և ԱՄՆ-ի միջամտությունից հետո:

Վ. Կալենդերյանը «Թուրքական նացիոնալիզմի բնույթի վերլուծությունը» գրքում¹⁰ շոշափում է ազգային փոքրամասնությունների հարցը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, վերլուծում է ունևորության հարկի մասին օրենքը և նրա գործադրման մեթոդները: Հեղինակը մեչրերում է հետաքրքիր փաստեր այն մասին, թե ինչպիսի մեծ տարբերություն գոյություն ուներ Թուրք և հույն, հրեա և հայ առևտրականների հարկադրման միջև: Այսպես, օրինակ, եթե Թուրք առևտրականները և վաճառականները հարկադրվում էին իրենց սննեցվածքի մոտ 5% -ի շահով, ապա հույները՝ 156, հրեաները՝ 178, իսկ հայերը՝ 232% -ի շահով (էջ 13): Թացի այդ, եթե Թուրքական իշխանությունները, որոնք այդ հարկով հարկադրում էին նույնիսկ հիվանդանոցները, Սասնրուի ամերիկյան հիվանդանոցը հարկադրել էին ընդամենը 2500 Թուրքական լիրայով, ապա հայկական աղքատիկ հիվանդանոցը՝ 39000 Թուրքական լիրայով (էջ 14):

Օսմանյան Թուրքիայի կառավարող շրջանների՝ ազգային փոքրամասնությունների ճնշման քաղաքականությունը, բնականաբար, առաջ էր բերում ցասում և դժգոհություն: Ազգային շահագործման ճիրաններից ազատվելու միակ ելքը պայքարն էր՝ ազգային ազատության և անկախության համար:

Սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական գործիչները և պատմարաններն առանձնահատուկ տեղ են հատկացրել հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի վերլուծությանը և հայկական քաղաքական կուսակցությունների մասնակցությանը այդ պայքարին:

¹⁰ V. H. Kalendarian, An Inquiry into the Pattern of Turkish nationalism, N. Y., 1945.

Այդ մասին հուշագրություններ են թողել Ա. Երկանյանը, Մ. Ավետյանը, Մ. Տեր-Նախարարյանը, Ա. Քյուրապյանը, Ա. Երակյանը և ուրիշներ⁷¹։

Վերահիշյալ հարցի շուրջը լույս տեսած գրքերից են նաև Ա. Զարտարյանի «Տնտեսական ազատագրական շարժման պատմության ուրվագծերը», Հ. Քյուրաբյանի «Տնտեսական և հայ ժողովուրդը», Լ. Նալբանդյանի «Տնտեսական հեղափոխական շարժումը»⁷² և ուրիշ գրքեր⁷³։

Զեյթունի ապստամբությունների մանրամասն շարագրանքը արված է Հ. Քյուրաբյանի և Ա. Զարտարյանի գրքերում։

Արամ Ասպիաի «Դրվագներ Հանեոյ հերոսամարտին և հերոսին պիսակներ» գրքում⁷⁴ լուսարանված է Զեյթունի 1895 թ. ապստամբությունը։

Ա. Տարսենցու գրքում⁷⁵ շարագրված է Սասունի հայության ազատագրական պայքարը։

Մասունի 1895 թ. ապստամբության պատմությունը արված է նաև Ա. Օ. Սարգսյանի «Եմվրոպական գիվանագիտությունը և հայերը 1890—1897 թթ.»⁷⁶ գրքում։

Ս. Փաշայյանի, Ա. Մակարյանի, Գ. Մխալյանի, Հ. Պողոսյանի, Գ. Պարսամյանի, Գ. Երկանյանի, Ղ. Զարրզի, Մ. Արսլանյանի, Գ. Սյուրմենյանի, Հ. Հովակիմյանի գրքերում շարագրված են Ռոզոսթոյի, Քրակիայի և Մակեդոնիայի, Պարսիզակի, Այնթապի, Զարսանճազի, Երզրումի, Բարերզի (Բալուրզ), Երզնկայի և Պոնտոսի հայության ազատագրական պայքարի գրվագները։

⁷¹ Ա. Երկանյան, Գիրք մտայնման և հասցման, Բոսթան, 1945; Մ. Ավետյան, Հայ ազատագրական ազգային հրեմաձյա հուշամատյան, Փարիզ, 1954; Ա. Տեր-Նախարարյան, Քրա-Հայաստանի հրուսար և արտասահմանի հույս ազգայան Ա. Քյուրապյան, Հայ ժողովրդի դատաւտանին առն 1914—1924, Մարտի, 1925; Ա. Երակյան, Խոսքեր եւ հասակներուն, Քեյրուք, 1965։

⁷² L. Nalbandian, The Armenian Revolutionary Movement (The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century), Los Angeles, 1963.

⁷³ Գ. Գալստյան, Մարտը կամ Գերմանի և հերոս Զեյթուն, Ելու-Տարր, 1934; Տ. Կառզյան, Պատմություն Զեյթունի, հատ. I—Յ, Փարիզ, 1945—1949; Մ. Գալստյան, Գ. Մառուսյան, Հուշամատան Մուսա լեռան, Քեյրուք, 1971; Ի. Տեղեղյան, Հայերի դուրսը դուրսից համար, հատ. I, Քեհրան, 1952։

⁷⁴ Ա. Ասպիա, Գրվագներ Հանեոյ հերոսամարտին և հերոսին պիսակներ։

⁷⁵ Ազն Տարսենցի, Պատարանատաները Տարսնի եզրանի, Ս. Յրանցիէ, 1966։

⁷⁶ A. O. Sarkisian, Concert diplomacy and the Armenians 1890—1897, London, 1961.

Արևմտահայերի պայքարը հանուն իրենց ազգային ազատութիւնի և անկախութիւնի հատկաժարար վերլուծված է նաև Արևմտյան Հայաստանի և Քուրդիստանի հայաշատ նահանգներին ու գավառներին նվիրված գրքերում:

Երանք, բացի ազգային-ազատագրական պայքարից, մղել են նաև ինքնապաշտպանական հերոսամարտեր, հատկապես առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, երբ Քուրդական իշխանութիւնները կազմակերպեցին հայ ժողովրդի զանգվածային ցեղասպանութիւնը: Հայերի ինքնապաշտպանական կռիվները իրենց վրա են հրավիրել Քուրդական րանակի որոշակի ուշադրութիւնը ու աշակցել նրա պարտութիւնը պատերազմում: Այս փաստը ընդունել է նաև Խալիլ փաշան՝ էնվերի հորեղբայրը:

Քուրդական իշխանութիւնների վայրագութիւնների դեմ հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանական մարտերը լուսարանվել են ինչպես ընդհանուր ամամբ, այնպես էլ ըստ առանձին հերոսամարտերի:

Ընդհանուր բնույթի աշխատութիւններից են ժ. Նազլլյանի, Գ. Ահարոնյանի «Է՛ւուշամատյան մեծ հղեունի 1915—1965», Մ. Տեր-Հակոբյանի «Քուրդահայաստանի կորուստը և արտասահմանի հայոց ապագան», Մ. Զեյնլլյանի «Է՛ւուշ կնոշ գերը հեղափոխական շարժման մեջ»⁷⁷, Ս. Ատամյանի «Է՛ւուշկական հասարակութիւնը», Թ. Գ. Հովհաննիսյանի և Լ. Գ. Վազարյանի գրքերը:

Մի շարք հուշագրութիւններ նվիրված են Վանի 1915 թ. ինքնապաշտպանութիւնը: Գրանցից են՝ Լ. Ծրեմյանի «Է՛ւուշամատյան Վան-Վասպուրականի», Սն. Մխիթարյանի⁷⁸ «Վասպուրական» Վան-Վասպուրականի ապրիլյան հերոսամարտի 15-ամյակի առթիվ», «Վասպուրականը և իր տարագիր գավակները», Լ. Գազանճյանի, Ս. Մկրտչյանի, Ա. Կեօրկիզյանի, Լ. Կոսոյանի, Ս. Տեր-Մկրտչյանի «Գանձեր Վասպուրականի» գրքերը⁷⁹:

Ուշագրով են Շապին-Կարահիսարի ինքնապաշտպանական մարտերը նկարագրող աշխատութիւնները: Գրանցից են Մ. Տնովլեթյանի

⁷⁷ Ս. Զեյնլյան, Հայ կնոշ գերը հեղափոխական շարժման մեջ, Անթիպա, 1966:

⁷⁸ Սն. Մխիթարյան, Վանի հերոսամարտը, Մոսկա, 1930:

⁷⁹ «Վասպուրական», Վան-Վասպուրականի ապրիլյան հերոսամարտի 15-ամյակի առթիվ, Վենետիկ, 1930: Լ. Գազանճյան, Վերածնունդ Վան-Վասպուրականի, 1950—1950, է. Գ. Մկրտչյան, Գրական-գաղափարական հանրագիտարան Վասպուրական աշխարհի, 1958: Ա. Ա. Կեօրկիզյան, Վասպուրականի հերոսամարտը, Թեյրոթ, 1955: Լ. Կոսոյան, Վան-Վասպուրականի ժողովրդային հերոսագատուժը, Քնդրան, 1966:

«Հուշեր Եսպին-Կարահիսարեն»¹⁰ և Արամ Հայկազի «Եսպին-Կարահիսարը և իր Հերոսամարտը» գրքերը:

Բազմաթիվ հուշագրությունների է արժանացել Տարոնի ինքնապաշտպանությունը: Այս հարցը մանրամասնորեն շարադրված է Գ. Կարապետյանի «Տարոնի աշխարհ», Ս. Լ. Բղևյանի «Հարազատ պատմություն Տարոնյա», Ծ. Եարաֆյանի «Եժովանդ Եարաֆյան կպատմե Տարոնի եղեռնը», Ա. Տարոնեցու «Տարոնապատում», պատասխանատուները Տարոնի եղեռնին գրքերում և Ռուբենի Հիշողություններում:

Սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական գործիչները և պատմարանները վերլուծել են նաև Հաճընի, Այնթապի, Մուսա լեռան, Ուրֆայի, Մալաթիայի, Ադ-տաղի (Յոզզատի նահանգ): Բայրուրգի, Տրապիզոնի, Եղզնկայի, Խարբերդի հայության ինքնապաշտպանական կռիվները¹¹:

Հատուկ ուշադրության առարկա են հանդիսացել Կիլիկիայի 1918—1922 թթ. ինքնապաշտպանական գոյամարտերը: Այդ հարցին են նվիրված Ա. Քյուրապյանի, Պ. Տեփոյանի, Գ. Գալստյանի, Արամ Ասպետի, Ս. Սաղոյանի, Մ. Քելեշյանի և Ծ. Միրզարդի գրքերը: Այսպես, օրինակ, բացի բուն էլուսի շարադրումից, Ա. Աթանասյանը ավել է նաև անգլոֆրանսիական մրցակցությունը պատերազմի ընթացքում, Ֆրանսիայի ու Մ. Քեմալի գործակցությունը Կիլիկիայի հայության դեմ (մասնավորապես զենքի վաճառք Մ. Քեմալին):

Գրքում արված է նաև Կիլիկիայի ինքնապաշտպանության զնկավարների գործունեության քննադատությունը:

Հայ ժողովուրդը Թուրքական զորքերի դեմ ինքնապաշտպանական կռիվներ է մղել 1918 և 1920 թթ. նրանց Հայաստան կատարած արշավանքների ժամանակ:

¹⁰ Ս. Տեփոյան, Հուշեր Եսպին-Կարահիսարեն, Փարիզ, 1924:

¹¹ Լ. Պաղասյան, Հաճընի ղեկնաոր պատմությունը: Ս. Փեղզյան, Հաճընի ուխտագյուղացիները: Արամ Ասպետ, Գրվածքներ Հաճընի Հերոսամարտին և Հերոսի ողբակերտ: Լ. Լ. Տափալյան, Հիշատակարան Ռումեկիների Ա. Ասպետ, Այնթապի գոյամարտը, Բոսթան, 1945: Գ. Եարաֆյան, Պատմություն Այնթապի Հայոց: Գ. Պարսամյան, Պատմության Այնթապի Լ. Տ. Գալստեղյան, 1938—1922: Վ. Ն. Կյուլեմերյան, Հուշամատեն Ա. Մ. Գալստեղյանի: Լ. Գ. Պարսամյան, Մուսա լեռան Հերոսամարտը: Լ. Հիսայան, Գյուլագլուխեան Հայրոզին, Մկրտիչ Ծափեղաբյուրյան, Աթենք, 1927: Ա. Մահալյան, Գյուլագլուխեան Ուրֆան և իր Հայրոզները, Քեյրաթ, 1925: Գ. Մելիտինցի, Նախնիներ (1915—1918), Մ. Քալչյան, Ան Հուշեր մղվածներուն յոթը տարիներու (1915—1922), Ն. Գարիկյան, Կ. Գալստյան, Ադ-տաղի քառամե: արշամարտը: Ն. Փիլիպոսյան, Հուշարձան եղգագրիներու, և այլն:

Այդ կոնվենտներն են նվիրված Ա. Գլուխանդանյանի «Հայ-Քաթոլիկան ընդհարումները» գրքի 2-րդ հատորը, Մ. Ավետյանի «Հայ ազատագրական ազգային հիսնամյա հուշամատյան և զոր. Անդրանիկ», Յ. Գ. Ծաղի (Ծաղմաճյան) «Եզնազանգ ահազանգ» և Ավ. Յափուռյանի⁵²⁻⁵³, Ժան Մեսերյանի «Հայկական սփյուռքի քարտեզը» գրքերը: Ավ. Յափուռյանը լուսարանել է Մարդարապատի ճակատամարտի պատմությունը, հիմնականում օգտվելով Հ. Քուրչյանի «Մարդարապատի հերոսամարտը» գրքի նյութերից (Երևան, 1956):

1918—1920 թթ. Քուրքական զորքերի՝ Հայաստանի վրա կատարած արշավանքի պատմությունը մասնակիորեն լուսարանված է նաև Մ. Ծածերյանի, Իրազեկի և Ա. Քերդյանի գրքերում⁵⁴:

Սփյուռքահայ պատմաբաններն ու հասարակական-քաղաքական գործիչները զբաղվել են նաև Հայաստանի հանրապետության ու Քուրքիայի փոխհարաբերությունների հարցով⁵⁵, Վերջինս վերլուծվել է նաև Ռ. Գ. Հովհաննիսյանի աշխատությունում, ուր մանրամասնորեն խոսվում է Անդրկովկասի քաղաքական իրավիճակի մասին փետրվարյան հեղափոխությունից հետո: Հեղինակը բացահայտում է Գերմանիայի ու Քուրքիայի հակասությունները, լուսարանում Հայաստանի հանրապետության և Քուրքիայի փոխհարաբերությունները⁵⁶:

Սփյուռքահայ Քուրքագիտության մեջ կարևոր տեղ է զբաղում նաև «հայկական հարցի» և Արևմտյան Հայաստանի ու Քուրքիայի հայաշատ նահանգների բարեփոխումների ուսումնասիրությունը⁵⁷:

⁵²⁻⁵³ Ավ. Յափուռյան, Հայ ժողովրդի մեծ գոյամարտը և Հայաստանի հանրապետության ստեղծագործությունը, Կափրե, 1962:

⁵⁴ Մ. Ծածերյան, Արսուրի և պատերազմի կրակներն մեզնե, Բաքու, 1952: Ծաղիկ, Մոսկվա անընդմեջ (1917—1922), Պենյուֆ, 1956: Ա. Քերդյան, Հայկական արվեստի, Փարիզ, 1953:

⁵⁵ Զարևակ, Գրեանք հայտնի Քուրքերի հետ, 1926:

⁵⁶ R. G. Hovhann's an, Armenia on the Road to Independence 1918, Los Angeles, 1967:

⁵⁷ Այդ մասին տե՛ս Ա. Դազարյան, Ազատության ուղին և հայի քաղաքական գաղափարը, Քեմբրիջ, 1924: Մ. Ջեռազ, Ազգային ինքնիշխան, Փարիզ, 1927: Ա. Փյուռայան, Երևանյան գեղանկարչության ճրտակետը, Կ. Սերոբյան, Հայկական հարց, Ռյուսիթ, 1927: Գ. Լալայան, Հայաստան և հայ զուտը, Վալերյանցի, Կ. Տեր-Հանդրյան, Մարտահրավեր քաղաքակրթությանը (A Challenge to Civilization, Los Angeles, 1964): Ս. Առամյան, Հայկական հասարակության, Հ. Փոռայան, Հայաստանի և հայ ժողովրդի պատմությունը, Ա. Օ. Սարգսյան, Հայկական հարցի պատմությունը մինչև 1885 թ. (History of the Armenian question to 1885, Urbana, 1938): և «Եվրոպական գեղարվեստի»

Այսպիսով, սփյուռքահայ հեղինակների աշխատությունները, ըն-
շած շարադրված են բուրժուական օրյեկտիվիզմի գիրքերից, բավական-
նաչափ հարուստ և հետաքրքիր նյութ են առլիս ինչպես օսմանյան,
այնպես էլ հանրապետական Քուրքիայի շատ հարցերի լուսարանման
համար:

ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНСКОЙ ТУРКОЛОГИИ

Резюме

АРМЯНСКИЕ ИСТОРИОГРАФЫ О ТУРКАХ-СЕЛЬДЖУКАХ И ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ (XI—XVIII ВВ.)

Ценные сведения по истории Турции содержатся в работах армянских средневековых авторов. Армянские историографы оставили многочисленные труды, содержащие ценнейший фактический материал по истории народов сопредельных стран, в том числе и Османской империи.

Для истории Сельджукского султаната весьма важными первоисточниками являются труды Аристакеса Ластивертци, Матеоса Урхаеци, Самуэла Анеци, Киракоса Гандзакеци, Вардана Барцрабертци, Сибата Гундстабля, Хетума Патмича и др.

В трудах армянских историографов последующего периода также содержится ценный материал по средневековой истории Османской империи. В хронологическом порядке излагается содержание трудов авторов XVII—XVIII вв., в том числе «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменеди, «Путевые записи» Симеона Леаци, «Краткая история османских султанов», а также «Исто-

նագրությունք օր հայերը 1880—1897 թթ.», և Կարինյան, Հայկական հարցը արևելյան հարցի մեր 1880—1880, Ա. Քեղեքարյան, Խոսրո, Փարիզ, 1929, Խմբագր. Քուրքից և մեք, Վ. Լ. Խաչիհեմյան, Թարգրության ուղևորության ծննդա Սաւակ Բ կաթողիկոսի կիկիկոյ, Հալեպ, 1928: «Հայ ազգային գուսը, Թրքական Հայաստանի պատմության հարցին վերաբերող փաստաթղթեր», Փարիզ, 1945: «Հայկական հարցի մեծագույնը», Երեւանյան արտոսին գործերի միջնարկների խորհրդին, 1947 թ. մարտին, «Հայ-մաշխարհային հայկական կեդրոն (Նյու-Յորք, 1947)»: Չ. Ա. Կրամեն, Հայկական հարցը այսօր (The Armenian question today, N. Y., 1945): Հայկական հարցի պատմական ընթացքը (The Armenian question, in its historical perspective, N. Y., 1946): Լ. Ղազարյան, Ուիլյամյան Հայաստան, Քաթեմ, 1945: Է. Զախարյան, Կարս, Երուսաղեմ, 1945: Լ. Կյուրեղյան, Կարս և Արցախ, պատմական համառոտ և հայրենական իրավունք, Վենետիկ, 1949: Անդր. Անդրեասյան, Հայկական գաղթի երբ հանգրվանը, Քեյրոսի, 1957: Ա. Միկիթարյան, Հայկական հարցը արտիվային պրպատմաների վերլուծումներով, Փարիզ, 1962 և արիշ գրքեր:

рия Стамбула» Еремия Челеби Кёмюрджина и других, которые имеют важное значение для изучения средневековой истории Турции.

АРМЯНСКАЯ ТУРКОЛОГИЯ В XIX—НАЧАЛЕ XX ВВ.

В течение XIX в. армянские авторы создали немало исследований об Османской империи. Важнейшими из них являются фундаментальные многотомные работы крупных историков из конгрегации мхитаристов в Венеции Гукаса Ивичкина, Степаноса Агонца, Габриела Айвазовского, Амбросиоса Галфаяна и др.

Труды этих авторов написаны на основе рукописных и изданных работ турецких летописцев и историков, армянских источников и изданных на европейских языках книг, давно ставших библиографической редкостью. Исследования армянских авторов в первой половине XIX в. содержат богатый фактический материал, являются тем самым ценными источниками для исследования истории Турции.

Армянские авторы во второй половине XIX—начале XX вв. издали много работ, посвященных истории Османской империи, восточному и армянскому вопросам, национально-освободительной борьбе западных армян против турецкого ига, истории ислама, аграрных отношений, налоговой системы и другим проблемам. К числу этих историков относятся Мкртыч Дадзиан, Аветис Перперян, Александр Ерицян, Агаси (Карапет Тер-Саргсян), Зейтунци (Мнацакан Семерджян), Степанос Паласаян, Микаел Асчян, Е. Топчян, К. Тумаян, Сапах Гулян и др.

Крупные армянские писатели (Раффи, Вртанес Папазян, Рафаэл Патканян и др.) и общественно-политические деятели (Григор Арцруни и др.) в своих произведениях, касаясь вопросов Западной Армении, армянского вопроса, одновременно освещали многие стороны внутренней и внешней политики Османской империи.

АРМЯНСКАЯ ТУРКОЛОГИЯ В 1908—1920 ГГ.

В центре внимания армянских авторов были, в частности, проблемы истории Османской империи в период правления младотурок (1909—1918 гг.). В книгах армянских туркологов этого периода исследована проблема внутренней жизни Османской империи, положение угнетенных народов страны, а также отдельные стороны внешней политики Турции.

ЗАРУБЕЖНЫЕ АРМЯНСКИЕ АВТОРЫ О ТУРЦИИ
(1920—1970 гг.)

Работы зарубежных армянских авторов, изданные в 1920—1970 гг., представляют собой главным образом мемуарную литературу. Определенная часть этой литературы является воспоминаниями зарубежных армянских политических и общественных деятелей.

В этих работах исследованы различные вопросы истории, экономики и культуры османской и республиканской Турции.

За последние годы за рубежом опубликованы работы нового поколения ученых-историков. Правда, их работы далеки от марксистско-ленинского изучения исторических явлений, однако дают богатый фактический материал по исследуемым проблемам.

ЗАРУБЕЖНЫЕ АРМЯНСКИЕ АВТОРЫ О ТУРЦИИ
(1920—1970 гг.)

Работы зарубежных армянских авторов, изданные в 1920—1970 гг., представляют собой главным образом мемуарную литературу. Определенная часть этой литературы является воспоминаниями зарубежных армянских политических и общественных деятелей.

В этих работах исследованы различные вопросы истории, экономики и культуры османской и республиканской Турции.

За последние годы за рубежом опубликованы работы нового поколения ученых-историков. Правда, их работы далеки от марксистско-ленинского изучения исторических явлений, однако дают богатый фактический материал по исследуемым проблемам.

Թ Ա Վ Ա Ն Կ Ա Կ Ո Ւ Փ Տ Ո Ւ Ն

ՀՈԳՎԱՆՆԵՐ

Հ. Մ. Մ ա բ ա ի ր ա յ ա ն, Օտարերկրյա կապիտալի Քուրքիա ներթափանցման եղանակներն ու նկերը երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո	7
Ն. Հ. Ֆ ա լ ա ա յ ա ն, Քուրքիայի արհեստի վիճակների դեմոգրաֆիայի և աշխատելու մեթոդների քանի հարցեր (առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո)	35
Ն. Ղ. Մ ա բ գ ա յ ա ն, Քուրքական աղբերան Հայաստանի զեմ 1920 թ. աշխարհ և Սովետական Ռուսաստանի դիրքը	71
Հ. Ս. Կ ի ր ա կ ո ս յ ա ն, Հայկական հարցի շուրջը ծավալված գեղատեսչական պայքարը 1878 թ.	90
Թ. Ս. Գ ա ն ի և լ յ ա ն, XIX դարի երկրորդ կեսի հայկական գյուղացի և սոմանյան կառավարության քաղաքականությունը	111
Հ. Գ. Ի ն Շ ի կ յ յ ա ն, Սոմանյան կայսրության տնտեսական հաստիքադրության հարցի շուրջը	129
Ա. Ա. Հ ա չ յ ա ն, Մ. Կ. Հ ու լ յ ա լ յ ա ն, Ստամբուլի արհեստագործական արտադրությունը XVII դարի առաջին կեսին	163

ՀԱՂՈՐԳՈՒՄՆԵՐ

Ժ. Մ. Ա վ լ ա տ ի ս յ ա ն, Քյաթիք Զեյնեբի «Ֆեղլիքե-և Նրեմիա Քյոմուրեյակի» «Պատմություն համառոտ ԳՃ (400) տարույ սոմանյաց քաղաքացիների աղբյուր	201
--	-----

ՀԱՅ ԹՈՒՐԿԱՆՏՈՒՓՏԱՆ ԳԱՏԱՌՈՒՓՏՈՒՆԻՑ

Ա. Հ. Փ ա փ ա ղ յ ա ն, Հայ պատմիչները սելջուկ-թուրքերի և Սոմանյան կայսրության մասին (XI—XVIII դդ.)	217
Ն. Ղ. Մ ա բ գ ա յ ա ն, Հայ թուրքագիտությունը XIX դարում և XX դարապակիին	241
Բ. Ֆ. Մ ա հ ա կ յ ա ն, Հայ թուրքագիտությունը 1908—1920 թթ.	294
Թ. Գ. Կ ա ն գ ա կ յ յ ա ն, Սփյուռքահայ հեղինակները Քուրքիայի մասին (1820—1970 թթ.)	305

Ք Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Ք Տ Ո Ւ Լ

ՀՅՌԱՄԱՆՔ

Ը. Մ. Մ ա ր ա ի ր ս յ ա ն, Սաարերկրյա կապիտալի Քուրքիա ներթափանցման եզանակներն ու նկերը երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո	7
Ն. Հ. Գ ա լ ա ա յ ա ն, Քուրքիայի արհեստի վիճակների զեմագրաֆիայի և արհեստի մեջ ջանի հարցեր (առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո)	35
Ե. Ղ. Մ ա ր գ ս յ ա ն, Քուրքական պրոետիան Հայաստանի զեմ 1920 թ. աշնանը և Սովետական Ռուսաստանի դիրքը	71
Զ. Ս. Կ ի ր ա կ ո ս յ ա ն, Հայկական հարցի շուրջը ժազմարժեք գիմնադիտական պայքարը 1878 թ.	90
Թ. Ս. Գ ա ն է ի ն յ յ ա ն, XIX դարի երկրորդ կեսի հայկական զարգացումը և ամանյան կառավարության քաղաքականությունը	111
Հ. Յ. Ի ն Շ ի կ յ ա ն, Սամանյան կառավարության տնտեսական հետազոտությունների հարցի շուրջը	125
Ա. Ա. Հ ա ղ յ ա ն, Մ. Կ. Ջ ո ս յ ա յ ա ն, Ստամբուլի արհեստագործական արտադրությունը XVII դարի առաջին կեսին	163

ՀԱՂՈՐԳՈՒՄՆԵՐ

Ճ. Մ. Ա զ Վ ա ի ս յ ա ն, Քյաթիք Տեղերիի սֆեզդեկեռ-ն նրանիս Քյաթիքյանի սֆեզդեկեռ համառամ ԳՃ (400) արտադրականությանը քաղաքացու-րի աշխարհ	201
--	-----

ՀԱՅ ՔՈՆԻՐՎԱԿՈՒՑՈՒՔՏԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. Հ. Փ ա Վ ա ղ յ ա ն, Հայ պատմիչները սելջուկ-թուրքերի և Սամանյան կառավարության ժամանակ (XI—XVIII դդ.)	217
Ե. Ղ. Մ ա ր գ ս յ ա ն, Հայ Քուրքագիտությունը XIX դարում և XX դարապակիին	241
Թ. Յ. Մ ա հ ա կ յ ա ն, Հայ Քուրքագիտությունը 1808—1920 թթ.	254
Թ. Պ. Կ ո ն զ ա կ յ յ ա ն, Սֆյուրքանայի հեղինակները Քուրքիայի ժամանակ (1820—1970 թթ.)	265

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

А. М. Мартиросян. Способы и формы проникновения иностранного капитала в Турцию после второй мировой войны	7
А. А. Гвакян. Некоторые вопросы демографии и экономики восточных вилайетов Турции (после первой мировой войны)	35
Е. К. Саркисян. Турецкая агрессия в Армении осенью 1920 г. и позиция Советской России	71
Дж. С. Кирикосян. Дипломатическая борьба вокруг армянского вопроса в 1878 г.	90
Р. С. Даниелян. Армянская школа во второй половине XIX века и политика Османского правительства	111
О. Г. Инджиян. К вопросу об экономическом отставании Османской империи	136
А. А. Аджян, М. К. Зулялян. Ремесленное производство в Стамбуле в первой половине XVII века	163

СООБЩЕНИЯ

Ж. М. Аветисян. «Фезелек» Кятиба Челеби—одни из источников «Краткой четырехсотлетней истории османских царей» Еремии Кемурджиян	201
---	-----

ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНСКОЙ ТУРКОЛОГИИ

А. А. Папазян. Армянские историографы о турках-сельджуках и Османской империи (XI—XVIII вв.)	217
Е. К. Саркисян. Армянская туркология в XIX—начале XX вв.	241
Р. Г. Саакян. Армянская туркология в 1908—1920 гг.	284
Р. П. Кондачян. Зарубежные армянские авторы о Турции (1920—1970 гг.).	303

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

А. М. Мартirosian. Способы и формы проникновения иностранного капитала в Турцию после второй мировой войны	7
А. А. Галстян. Некоторые вопросы демографии и экономики восточных вилаетов Турции (после первой мировой войны)	35
Е. К. Саркисян. Турецкая агрессия в Армении осенью 1920 г. и позиция Советской России.	71
Дж. С. Киркосян. Дипломатическая борьба вокруг армянского вопроса в 1878 г.	90
Р. С. Давидян. Армянская школа во второй половине XIX века и политика Османского правительства	111
О. Г. Инджиян. К вопросу об экономическом отставании Османской империи	136
А. А. Аджян, М. К. Зулалян. Ремесленное производство в Стамбуле в первой половине XVII века	163

СООБЩЕНИЯ

Ж. М. Аветисян. «Фезелех» Кятиба Челеби—одни из источников «Краткой четырехсотлетней истории османских царей» Еремия Кемурджяна	201
---	-----

ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНСКОЙ ТУРКОЛОГИИ

А. А. Папазян. Армянские историографы о турках-сельджуках и Османской империи (XI—XVIII вв.)	217
Е. К. Саркисян. Армянская туркология в XIX—начале XX вв.	241
Р. Г. Саакян. Армянская туркология в 1908—1920 гг.	284
Р. П. Кондакчян. Зарубежные армянские авторы о Турции (1920—1970 гг.).	303

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐ
ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԳՆԵՐ

X
ԹՈՒՐԲԻԱ

Տպագրված է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի շտաբում

Հրատարակչական խմբագրիչներ
Թ. Ա. ԲԱՂՅԱՍՅԱՆ, Լ. Գ. ՀԱՅՈՐՅԱՆ
: Եկաթիչ
ՏՈՒ. Լ. ԱՌԱՔՆԻՍԱՆ
Գեղարվեստական խմբագիր
Լ. Ե. ԳՐԾԱԿԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր
Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Սրբագրիչներ
Մ. Վ. ՀԱՅՈՐՅԱՆ, Մ. Բ. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ՎՅ 04576

Պատվեր 59

Հրատ. 2014

Տպարանակ 3000

Հանձնված է շարվածքի 18.01.1979 թ.: Ստորագրված է տպագրության 29.8.1979 թ.:
Տպագր. 20,75 ժամուշ, հրատ. 17,28 ժամուշ, պարժան. 19,30 ժամուշ Քուղճ Պ 1,
60X84/100 Տառատեսակը՝ գրքի սովորական տպագրությանը՝ Հարթ: Գինը 2 ս. 80 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչության, Երևան 19, Բարեկամության 24 գ.
Издательство АН Армянской ССР, 375019, Ереван, Берекамутян, 24-г.
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչության էջմիածնի տպարան
Типография Издательства АН Армянской ССР, г. Эчмиадзин

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

А. М. Мартirosian. Способы и формы проникновения иностранного капитала в Турцию после второй мировой войны	7
А. А. Галстян. Некоторые вопросы демографии и экономики восточных вилаетов Турции (после первой мировой войны)	35
Е. К. Саркисян. Турецкая агрессия в Армении осенью 1920 г. и позиция Советской России.	71
Дж. С. Киркосян. Дипломатическая борьба вокруг армянского вопроса в 1878 г.	90
Р. С. Давидян. Армянская школа во второй половине XIX века и политика Османского правительства	111
О. Г. Инджиян. К вопросу об экономическом отставании Османской империи	136
А. А. Аджян, М. К. Зулалян. Ремесленное производство в Стамбуле в первой половине XVII века	163

СООБЩЕНИЯ

Ж. М. Аветисян. «Фезелех» Кятиба Челеби—одни из источников «Краткой четырехсотлетней истории османских царей» Еремия Кемурджяна	201
---	-----

ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНСКОЙ ТУРКОЛОГИИ

А. А. Папазян. Армянские историографы о турках-сельджуках и Османской империи (XI—XVIII вв.)	217
Е. К. Саркисян. Армянская туркология в XIX—начале XX вв.	241
Р. Г. Саакян. Армянская туркология в 1908—1920 гг.	284
Р. П. Кондакчян. Зарубежные армянские авторы о Турции (1920—1970 гг.).	303

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐ
ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԳՆԵՐ

X
ԹՈՒՐԲԻԱ

Տպագրված է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի շտաբում

Հրատարակչական խմբագրիչներ
Ս. Ա. ՔԱՂՅԱՍՅԱՆ, Լ. Գ. ՀԱՅՈՐՅԱՆ
: Եկաթիչ
ՏՈՒ. Լ. ԱՌԱՔՆԻՅԱՆ
Գեղարվեստական խմբագիր
Լ. Ե. ԳՐԻՍՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր
Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅԱՆ
Մտարգրիչներ
Մ. Վ. ՀԱՅՈՐՅԱՆ, Մ. Բ. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ՎՅ 04576

Պատվեր 59

Հրատ. 2014

Տպարանակ 3000

Հանձնված է շարվածքի 18.01.1979 թ.: Ստորագրված է տպագրության 29.8.1979 թ.:
Տպագր. 20,75 մամուլ, հրատ. 17,28 մամուլ, պարման. 19,30 մամուլ Քուղք Պ 1,
80x84/100 Տառատեսակը՝ գրքի սովորական տպագրությանը՝ Հարթ: Գինը 2 ս. 80 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչության, Երևան 19, Քարկաճաճյան 24 գ.
Издательство АН Армянской ССР, 375019, Ереван, Берекамутян, 24-г.
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչության էլեմենտի տպարան
Типография Издательства АН Армянской ССР, г. Эчмиадзин

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐ
ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԳՆԵՐ

X
ԹՈՒՐԲԻԱ

Տպագրված է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի շտաբում

Հրատարակչական խմբագրիչներ
Թ. Ա. ԲԱՂՅԱՅԱՆՆԵՐ, Լ. Պ. ՀԱՅՈՐՅԱՆ
: Եկաթիչ
ՏՈՒ. Լ. ԱՌԱՔՆԻՅԱՆ
Գեղարվեստական խմբագիր
Լ. Ե. ԳՐԻՍՅԱՆՆԵՐ
Տեխնիկական խմբագիր
Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅԱՆՆԵՐ
Մտարգրիչներ
Մ. Վ. ՀԱՅՈՐՅԱՆ, Մ. Բ. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ՎՅ 04576

Պատվեր 59

Հրատ. 2014

Տպարանակ 3000

Հանձնված է շարվածքի 18.01.1979 թ.: Ստորագրված է տպագրության 29.8.1979 թ.:
Տպագր. 20,75 մամուլ, Հրատ. 17,28 մամուլ, պարման. 19,30 մամուլ Քուղճ Պ 1,
60X84/100 Տառատեսակը՝ գրքի սովորական տպագրությանը՝ Հարթ: Գինը 2 ս. 80 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչության, Երևան 19, Քարեկամության 24 գ.
Издательство АН Армянской ССР, 375019, Ереван, Берекамутян, 24-г.
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչության էլեմենտի տպարան
Технография Издательства АН Армянской ССР, г. Эчмиадзин

